NEVZAT ERKAN

OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA TOPLUMSAL HAYAT

(18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)

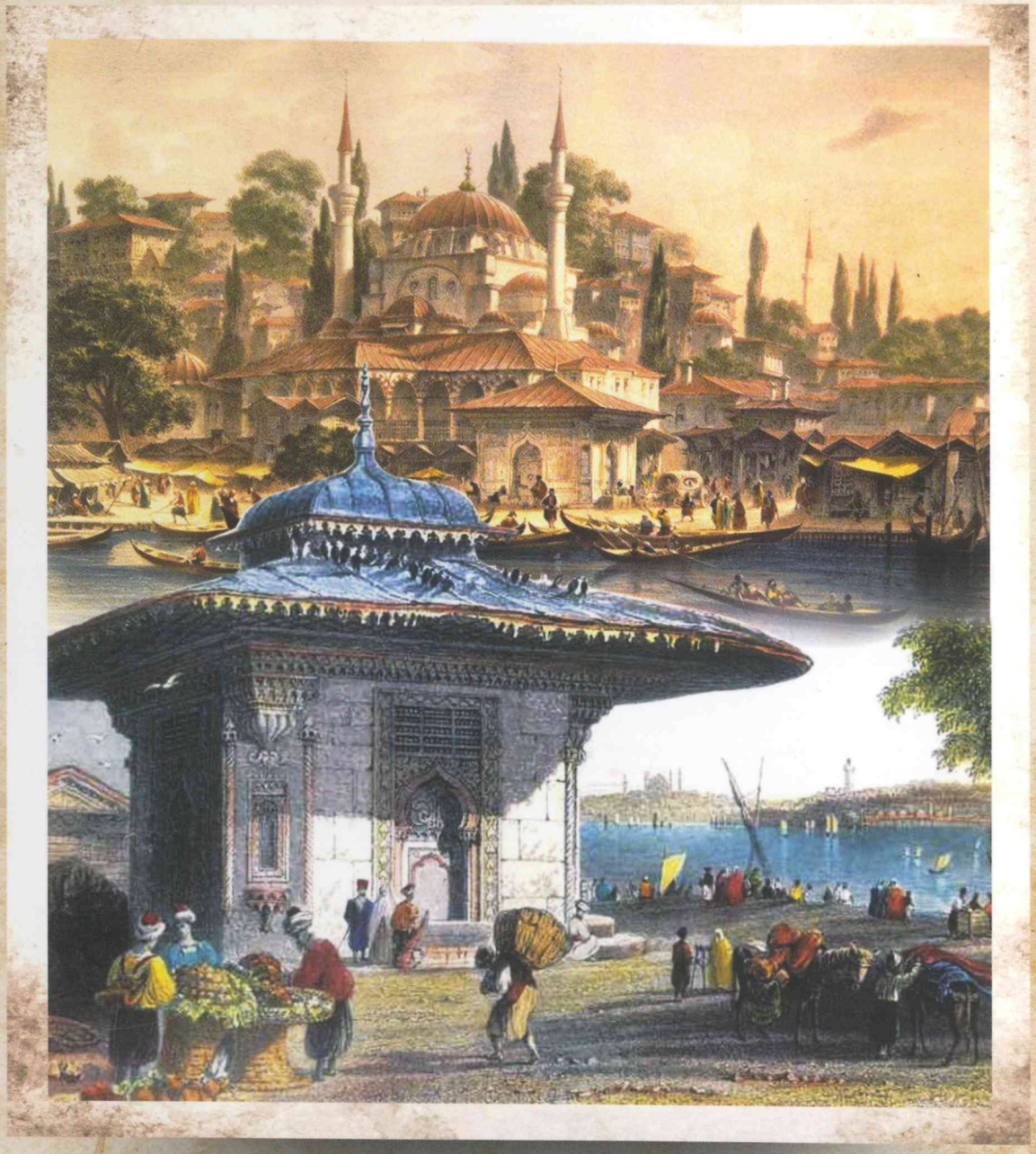

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA TOPLUMSAL HAYAT

(18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)

NEVZAT ERKAN

ÜSKÜDAR BELEDİYESİ

OSMANLI ÜSKÜDAR'INDA TOPLUMSAL HAYAT

Nevzat Erkan

Basım: Haziran 2015
ISBN 978-605-849-348-3
Sertifika No: 14440

İmla Tashih Şemsettin Şeker, Hüseyin Sarıkaya
Yayına Hazırlayan Mahir Turan
Kapak Tasarımı Taner Uğan

Kitabın yayın hakları Üsküdar Belediye Başkanlığı'na aittir.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında hiçbir yöntemle çoğaltılamaz

Baskı ve Cilt
ADA OFSET MATBAACILIK
Litros yolu 2. matbaacılar sitesi ZE - 2 Blok Kat:1 Topkapı / İSTANBUL
Tel.: 0212 567 12 42
Sertifika No: 14440

Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat

(18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri)

Anadolu'yu kendi kültür ve medeniyet değerleriyle mayalayan ecdadımız, yaşadığımız bu topraklara da kendi kültür ve medeniyetinin rengini vermiştir.

Bu maya kıvamını en iyi, medeniyetler beşiği, medeniyetimizin "yıldız şehri" İstanbul'da bulmuştur. Bu kıvam, her dinden, her milletten insanın huzur içerisinde yaşadığı, insan odaklı, hoşgörü temelli, çok kültürlü bir yaşam modelidir.

Hiç şüphesiz bu yaşam modelinin en iyi, en duru, en net örneği, İstanbul'un kültür havzası, huzur adası Üsküdar'dır. Bizim Kâbe toprağı kabul ettiğimiz; Musevi vatandaşlarımızın Kudüs toprağı diye vasıflandırdığı Üsküdar, yüzyıllardan bu yana her dinden, her milletten insanın bir arada, barış ve huzur içerisinde yaşadığı; havra'nın, kilisenin ve caminin yan yana bulunduğu; kadim bir kültür, bir hoşgörü, bir huzur şehri olagelmiştir.

Üsküdar'ın sahip olduğu hoşgörü ve huzur iklimi, hemen her alanda kendini göstermiştir. Ülkemizin her köşesinde olduğu gibi Üsküdar'da gayri Müslim vatandaşlarımızla ortak bir yaşama kültürü inşa etmişiz. Devlet olarak adaletle hükmetmişiz. Haklarını özgürlüklerini korumuşumuz. Millet olarak kardeş bilmişiz. Onlara yurdumuzu, yuvamızı, evimizi açtığımız gibi, onlarla komşu, hemşehri, arkadaş olmuşuz. İşimizi, aşımızı paylaşmışız.

Elinizdeki kıymetli eser, işte bütün bu ilişkilere ışık tutuyor. Eserin şehrimizin ve ülkemizin kültür hayatında büyük bir boşluğu dolduracağı kesin... Ayrıca eserin, yaşadığımız şehre aidiyet bağlarımızı güçlendireceğine ve yüzyıllardır devam eden birlikteliğimizin yarınlara taşınmasına katkıda bulunacağına inanıyorum.

Elbette, bu eser, Nevzat Erkan hocamızın değerli emekleriyle vücuda geldi. Kendilerinin ortaya koyduğu kadirşinaslık ve fedakârlık her türlü takdirin üzerindedir. Bu vesileyle, kendisine ve eserin neşrinde emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Hem şehrimiz Üsküdar'ın, hem de ülkemiz kültür hayatının sigortalarından birisi olarak gördüğüm bu kıymetli eseri neşretmek ve insanımızla buluşturmaktan dolayı büyük bir onur ve mutluluk duyuyor, Osmanlı Üsküdar'ında Toplumsal Hayat(18. Asır Üsküdar'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri) kitabının bilim ve kültür dünyamıza hayırlı olmasını diliyorum.

Hilmi Türkmen
Üsküdar Belediye Başkanı

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VI

KISALTMALAR VIII

TABLO LİSTESİ 9

GİRİŞ

1 ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI 2

2. MÜSLÜMAN - GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN TARİHÎ ARKA PLANI 5

3. ÜSKÜDAR'IN TARİHÎ COĞRAFYASI VE GAYRİMÜSLİMLER 8

3.1. Üsküdar'ın Tarihî Coğrafyası 8

3.2. Üsküdar'da Gayrimüslimler 10

1. BÖLÜM 12

MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN HUKUKÎ BOYUTU 12

1.1. ÜSKÜDAR MAHKEMESİ VE ÇALIŞMA ŞEKLİ 13

1.1.1. Mahkemeye Başvurma ya da Hak Arama Yolları 15

1.2. MAHKEME SÜRECİ 18

1.2.1. Vekâlet 20

1.2.2. Şahitlik 23

1.2.3. Yemin Etme 27

1.2.4 Yazılı Belgeler / Deliller 29

1.2.5. Kefalet 30

1.2.6. Şühûdü'l-hâl 32

1.3. MÜSLÜMANLARLA GAYRİMÜSLİMLER ARASINDA DAVAYA KONU OLAN HUSUSLAR 33

1.3.1. Borç Davaları 34

1.3.2. Gayrimenkul Davaları 34

1.3.3. Hırsızlık 36

1.3.4. Gasp 38

1.3.5. Mala Zarar Verme 39

1.3.6. Şetm (Sövgü) 40

1.3.7. Darp ve Yaralama 41

1.3.8. Katl 43

1.3.9. Evlilik Dışı İlişkiler 44

1.4. DAVA SONUÇLARI VE VERİLEN CEZALAR 47

1.4.1. Mahkemenin Reddettiği Davalar 48

1.4.2. Davadan Çekilme (Ferâğ[at]) 50

1.4.3. Sulh 51
1.4.4. Tenbih 53
1.4.5. Tazir ve Tedip Cezaları 54
1.4.5. Kısas 60
1.4.6. Diyet 60

2. BÖLÜM 64
MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN İKTİSADÎ BOYUTU 64
2.1. ALIM SATIM İLİŞKİLERİ 64
2.1.1 Gayrimenkul Alım Satımları 65
2.1.2. Menkul Mal Alım Satımı 87
2.1.3. Köle ve Cariye Alım Satımı 93
2.2. KİRA İŞLEMLERİ 95
1.2.1. İşyeri ve İşletme Kiralama 95
2.2.2. Ev Kiralama 96
2.3. BORÇ ve KREDİ İLİŞKİLERİ 97
2.3.1. Borç İlişkileri 97
2.3.2. Kredi İlişkileri 101
2.4. ESNAF VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ 109
2.4.1. Lonca Sistemi ve Gayrimüslimler 110
2.4.2. Meslekler Açısından Değerlendirme 114
2.4.3. Esnaf Arasında İlişkiler ve Çıkan Problemler 119
2.4.4. Ticarî Ortaklık 121
2.4.5. İşveren-İşçi Münasebetleri 123

3. BÖLÜM 125
MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL BOYUTU 125
3.1. TOPLUMSAL YAŞAM MEKÂNLARI 126
3.1.1. Mahalle ve Köyler 126
3.1.2. Demografik Yapı 130
3.2. İLİŞKİLER AĞI ANALİZİ 131
3.3. BİR ARADA YAŞAMA ÖRNEKLERİ 134
3.3.1 Mahalle Anlayışı, Ortak Tavır 135
3.3.2. Komşuluk ve Misafirlik 137
3.3.3 Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasındaki Evlilikler 139
3.3.4. Alışveriş 141
3.3.5. Yolculuk 142
3.3.6. Emanet Verme 143

3.3.6. Yaşlıların Bakımı 144
3.3.7. Yöneticilerle İlişkiler 146
3.3.8. Vakıflarla Münasebetler 148
3.3.9. Hekim-Hasta Münasebetleri 149
3.3.10. Çevre Temizliği 150
3.3.11. Çeşme Yapımı ve Su Yolları 152
3.3.12. Doğal Afetler ve Savaşlardaki Tavırlar 155
3.3.13. Kültürel Etkileşim 157

3.4. SOSYAL FARKLIKLIKLAR 159
3.4.1. Dinî Hayat 159
3.4.2. Sosyal Bir Farklılaşma Olarak İhtida 163
3.4.3. Cenaze Törenleri ve Mezarlıklar 168
3.4.4. Kılık Kıyafet 170
3.4.4. Hamamların Kullanımı 172
3.4.5. Eğlence Hayatı ve Meyhaneler 174

SONUÇ 177
BİBLİYOGRAFYA 181
EKLER 199
INDEX 207

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti birçok etnik ve dinî grubu bünyesinde barındıran ve bunların yüzyıllarca bir arada yaşamasını sağlayan son İslam imparatorluğudur.

Osmanlı Devleti'nin tevarüs ettiği İslam hukuku ile kendi dininden olmayanları içinde barındırdığı zimmî statüsündeki gayrimüslim tebaanın Müslümanlarla olan münasebetleri araştırmayı haiz bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki münasebetler daha çok devlet merkezinden gönderilen fermanlar vasıtasıyla değerlendirilmiş ve toplum katmanında Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasındaki ilişkiler o fermanlara göre değerlendirilmiştir. Meselenin daha geniş ve sağlıklı değerlendirmesini yapmak için kadı sicilleri ile birlikte ahali arasındaki ilişkilerin gözönünde bulundurulması gerekmektedir.

Bu kitapta dönemin tabiriyle bilâd-ı selâseden (Eyüp, Galata ve Üsküdar) biri olup Müslüman kimliği ön planda olan, bununla birlikte Kuzguncuk örneğiyle küçük bir Kudüs'ü anımsatan Üsküdar'da yaşamış Müslüman ve gayrimüslimlerin XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki münasebetleri incelenmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünde konunun kapsamı ve kaynaklarını kısaca değerlendirdikten sonra, İslam toplumlarında varlıklarını devam ettirmiş zimmî statüsündeki gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan münasebetlerinin tarihî arka planı kısaca ele alınmıştır. Devamında tezin coğrafi mekânı olan Üsküdar'ın tarihî coğrafyasından kısaca bahsedildikten sonra, gayrimüslimlerin XVIII. yüzyıla kadar Üsküdar ve civarındaki yaşadıkları yerler konu edinmiştir.

Müslüman ve gayrimüslimlerin hukukî, iktisadî ve sosyal ilişkileri olmak üzere üç ana bölümden oluşan bu araştırmada, öncelikle münasebetlerin yasal çerçevesini belirleyen, bir bakıma (şer'iyye sicillerinde) münasebetlerin görünürlük kazandığı boyutu oluşturan hukukî ilişkiler ele alındı. Zira her biri mahkeme tutanağı özelliğini haiz sicil belgeleri, Osmanlı toplumunda Müslim-gayrimüslim ilişkilerini önemli ölçüde şekillendiren ehl-i zimmet hukukunu da içeren İslâm hukukuna göre tanzim edilmiş belgelerdi. Bu bölümde ilk olarak Üsküdar kadılığının kurumsal yapısı üzerinde durulmuştur. Belirsizliğini hâlâ korumakta olan, müstakil bir mahkeme binasının Osmanlılar'da var olup olmadığı, var olduysa nasıl bir yapı olduğu yahut nasıl kullanıldığı sorularının cevaplanmasına katkı yapabilecek kimi bulgulara bu bölümde yer verilmiştir. Gayrimüslimlerin mahkemeye niçin geldiklerini, millet sistemi içinde var olduğu iddia edilen alternatif cemaat mahkemelerinin varlığına dair uygulama merkezli açıklamalar değerlendirilmiştir. Zira konuyla ilgili çalışmalarda mahkeme kayıtları üzerinden bir araştırmanın eksikliğine vurgu yapılmaktadır. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin yargılama sürecinin nasıl cereyan ettiği, birbirleriyle hangi konularda davalık oldukları ele alındıktan sonra, mahkeme sonuçları ve sicillerde zikredilen cezalar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölüm ise insan hayatının maişetinin kaynağı olan ticaret hayatında Müslümanlar ile gayrimüslimlerin aralarındaki menkul ve gayrimenkul mal transferi, borç ve kredi ilişkileri, meslekî tabanda örgütlenme, meslek ilişkileri ve çıkan problemler ve çözüm yolları, ticarî ortaklıklar dönemin iktisadî şartları muvacehesinde ele alınmıştır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise sosyal münasebetlere yer verilerek öncelikle gündelik hayatın yaşandığı mahalleler ve köyler ele alınmış, akabinde XVIII. yüzyıl Üsküdar'ın demografik yapısı üzerinde durularak mahkeme kayıtlarından hareketle sosyal ilişkiler ağı analizi yapılmıştır. Aynı şehri, yerine göre aynı mahalleyi, paylaşan Müslümanlar ile gayrimüslimlerin bir arada yaşamasına dair kayıtlardan örnekler verilmiş, sosyal ilişkilerin son kısmında dinî ve örfî referansların çizdiği sınırlar çerçevesinde sosyal farklılıklar ele alınmıştır.

Araştırmamızın bu safhaya gelmesinde büyük emeği geçen ve lisans yıllarından beri kendisinden istifade ettiğim Prof. Dr. Ziya Kazıcı hocama ve görüşlerinden faydalandığım aynı zamanda tez

izleme komitesinde bulunan Prof. Dr. Cahit Baltacı ve Prof. Dr. Bedrettin Çetiner hocalarıma teşekkür ederim. Sıkça görüşlerine başvurduğum Prof. Dr. Tahsin Özcan Bey'e ve Prof. Dr. Mustafa Güler, Doç. Dr. Nuh Aslantaş, Prof. Dr. Arif Bilgin, Talip Mert ve Mehmet Genç hocalarıma katkılarından dolayı müteşekkirim. Tez döneminde her konuda yardımlarını aldığım Yrd. Doç. Dr. Fatih Bozkurt kardeşimin yaptığı katkılara değinmeden geçemeyeceğim. Yine Dr. Nihat Gümüş, Yrd. Doç. Dr. Mustafa Kisbet, Yrd. Doç. Dr. Veysel Göger, Arş. Gör. Ali Adem Yörük, Mehmet Günyüzlü, Haluk Çitçi ve Yasin Yayla'ya destekleri ve katkılarından dolayı kalbî şükranlarımı sunarım. Araştırmacılara mükemmel bir ortam hazırlayan İSAM Kütüphanesi olmasa bu eser ortaya çıkmazdı. Bu sebeple tüm İSAM personeline teşekkür borçluyum. Aile olarak sürekli destek çıkıp fedakârlıktan kaçınmayan, çalışma boyunca sıkıntılara katlanıp çocuklarıma hem babalık hem annelik yapan eşim ziyadesiyle teşekkürü hak etmektedir.

Tezin kitap haline gelme sürecinde metni baştan sona okuyup tashihte yardımcı olan kıymetli dostum Dr. Şemsettin Şeker'e ve Dr. Hüseyin Sarıkaya kardeşime emeklerinden dolayı teşekkür ediyorum. Son olarak Üsküdar'ın sosyal tarihiyle ilgili bir tezimizi kitaplaştırma konusunda gösterdiği ilgi ve alakadan dolayı Üsküdar Belediye Başkanı Sayın Hilmi Türkmen ve yayınlama konusunda gayretlerini esirgemeyen mesai arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Nevzat ERKAN
Üsküdar/ 2015

KISALTMALAR

A. DVNS. ŞKT.	:Bâb-ı Asafi Divân-ı Hümayun Atik Şikayet Defterleri.
A.DVN	: Bâb-ı Asafi Divan-ı Hümayun Kalemi.
A.DVNS. MHM.	:Bâb-ı Asafi Divân-ı Hümayun Mühimme Defterleri.
A.E. SAMD III	:Ali Emiri Ahmed III
A.E. SMHD I	: Ali Emiri Mahmud I.
A.E. SMST II	:Ali Emiri Ahmed III
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.mlf.	: Aynı müellif
b.	: İbn veya bin
Bkz.	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.
BŞS	: Bursa Şer'iyye Sicilleri
C İKT	: Cevdet İktisat.
C. ZBT	: Cevdet Zaptiye.
C.ADL	: Cevdet Adliye,
C.BLD	: Cevdet Belediye.
C. EV	: Cevdet Evkaf
C.ML	: Cevdet Maliye
D. BŞM	: Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Tasnifi
D.DRB MH	: Darphane-i Amire Muhasebe Evrakı.
Der.	: Derleyen.
DİA	: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
EI²	: Encyclopaedia of Islam (new edition)
h.	: Hicri
Haz	: Hazırlayan
İA	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi.
İE. AS	: İbnü'l-Emin Askeriye
İE. DH	: İbnü'l-Emin Dahiliye.
İE. SM	: İbnü'l-Emin Saray Mutfağı
İKS	: İstanbul Kadı Sicilleri.
JESHO	: Journal of the Economic and Social History of the Orient.
m.	: Miladi
M.Ü.T.A.E.	: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
MAD	: Maliyeden Müdevver Defterleri.
md.	: Madde
Neşr.	: Neşreden
NFS	: Nüfus Defteri
No.	: Numara
OTAM	: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ö.	: Ölüm Tarihi
Sad.	: Sadeleştiren
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
ŞS	: Şeriyye Sicilleri
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
t.y.	: Basım Tarihi yok.
Thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
v.	: Veled-i
vd.	: ve devamı
vdg	: ve diğerleri
vr.	: Varak
Y.PRK. ZB	: Yıldız Perakende Zaptiye.

TABLO LİSTESİ

Konu	Sayfa
I: Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasındaki Dava İstatistiği	46
II: Mahkeme Sonucu Bakımından Analiz	62
III: Müslümanlar ile Gayrimüslimler Arasındaki Ev Satışlarının Mahalle ve Köylere Göre Dağılımı	70
IV: XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Evleri	72
V: Müslümanların Gayrimüslimlere Sattığı Evlerin Fiyat Tablosu	74
VI: Gayrimüslimlerin Müslümanlara Sattığı Evlerin Fiyat Tablosu	75
VII: Müslümanlar İle Gayrimüslimler Arasındaki Bağ Satım Tablosu	78
VIII: 1700-1750 Yılları Arasında Mülk Satışlarının Kronolojik Analizi	84
IX: Gayrimüslimlerin Para Vakıflarından Aldıkları Kredi Sayısı ve Miktar Aralığı	104
X: ÜŞS 405 Nolu Sicildeki Kefalet Listesine Göre Müslüman ve Gayrimüslimlerin Meslekleri	115
XI: 1700-1750 Yılları Arasında Müslim-Gayrimüslim Mahkeme Kayıtlarına Göre Meslekler	116
XII: İKS 24 Nolu Sicile Göre Üsküdar'da Müslüman ve Gayrimüslimlerin Meslekleri	117
XIII: XVIII. Yüzyılın İlk Yarısı Üsküdar Merkez Mahalleleri	127
XIV: Müslüman ve Gayrimüslimlerin Taraf Oldukları Mahkeme Kayıtlarına Göre Erkek ve Kadınlar Açısından Analiz.	131
XV: Tarafların Müslim ve Gayrimüslim Olduğu Mahkeme Kayıtlarına Göre Gayrimüslimlerin Oranı.	133

GİRİŞ

Klasik İslâm toplumlarında gayrimüslimler harbî olanlar, müste'menler ve zimmîler olmak üzere kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır. Bu eserde ilk ikisi konu dışında kaldığı için, Üsküdar ve havalisinde yaşayan "ehl-i zimmet" (*) olarak tarif edilen gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan hukukî, iktisadî ve içtimâî münasebetleri bu eserin ana konusunu oluşturmaktadır.[2]

Çalışmamızın esasını oluşturan Müslüman ve gayrimüslim kelimeleri Osmanlı toplum yapısıyla alakalı kilit kavramların başında gelmektedir. Bu kavramların belgelerde nasıl yer aldığına gelince, Osmanlı merkez bürokrasinin kadılara gönderdiği yazılarda gayrimüslimler için "kefere ve yehûd taifesi" şeklinde isimlendirmeler kullanılmaktadır.[3] Kefere kelimesiyle Hıristiyanlar kastedilmekte, Yahudiler ise ayrıca zikredilmektedir. Mahkeme kayıtlarında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında isim ve sıfat terkiplerinin farklı şekilde ifade edilmesi zaman içerisinde gerçekleşen bir durumdur. Üsküdar Kadılığında ilk dönem mahkeme kayıtlarında Müslüman ve gayrimüslimlerin isim ve sıfat terkiplerinin tamamen tefrik edilmediği, zaman zaman Müslümanlar için kullanılan ifadelerin gayrimüslimler için de kullanıldığı görülmektedir.[4] XVIII. yüzyıla geldiğimizde ise mahkeme dilinin iyice oturmaya başladığını, sicil kayıtlarının tamamen Türkçe tutulduğunu, isim ve sıfat terkiplerinde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin tefrik edildiğini görmekteyiz. Bu dönemde gayrimüslimler arasında Rumlar ve Ermeniler için ekseriyetle "zimmî" ifadesi kullanılmakta, ancak bazı kayıtlarda şahsın Ermeni olduğu ifade edilmektedir. Gayrimüslimler arasında en önemli yazım farkı Yahudilerin isimlendirilmesinde görülmektedir. Mahkeme kayıtlarında merkez bürokraside olduğu gibi erkek ve kadın olsun kişilerin Yahudi oldukları mutlaka zikredilmektedir. Bu da Yahudiler ile diğer gruplar arasındaki din farkından kaynaklanmaktadır. Ancak hukukî statü bakımından onlar da zimmî kapsamına girdiği için Rumlar ve Ermeniler için kullanılan sıfatlar onlar için de kullanılmaktaydı. Sicillerde gayrimüslim isimleri yazıldığı şekliyle değil, söylendiği şekliyle yazılmaktaydı. Bu yüzden gayrimüslim isimlerinin yazılımında mahkeme kayıtlarına sadık kalarak yazıldığı şekliyle vermeye gayret ettik.

XVIII. yüzyılda Üsküdar, bir kaza merkezi olarak İstanbul'un Anadolu yakasının tamamı ile İzmit'e kadar geniş bir bölgesini kapsamaktaydı. Bu yüzden mekân olarak Üsküdar'ı tercih etmemizin

---

(*) Zimmet akdi, İslâm devleti ile Müslüman toplumlarda yaşayan gayrimüslimler arasında yapılan bir akittir. Bu akde göre, gayrimüslimlerin İslâm hâkimiyetini tanımak ve topraklarından haraç ve cizye verme şartı ile Müslüman toplumun, diğer din mensuplarına konukseverlik ve koruma sağladığı süresiz olarak yürürlükte kalan bir sözleşmedir. Açıklamalar için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu,* İstanbul 1985, III,422-428; Claude Cahen, "Zimme", İA, İstanbul 1986, XII, 566.

2 Müslim-gayrimüslim ilişkileriyle ilgili olarak Suraiya Faroqhi, kentlerde yaşayan gayrimüslimleri incelediği çalışmasında, Müslüman ve gayrimüslim kentliler arasındaki toplumsal ilişkiler konusunda fazla bir şey bilinmediğine dikkat çekmiştir. Bkz. Faroqhi, "Krizler ve Değişim 1590-1699", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914*, (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert trc. Ayşe Berktay, Süphan Andıç, Serdar Alper), İstanbul 2004, II, 725; Benzer şekilde XVIII. yüzyıl Osmanlı toplumundaki Ermeniler ile ilgili bir makalesinde İbrahim Güler, toplumdaki farklı inanç ve kültürlere sahip insanlar arasındaki iletişim ve ilişkilerin durumu hakkında ayrıntılı çalışmaların olmamasının eksikliğine vurgu yapmıştır. Bkz. Güler, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeniler, Gözlem ve Düşünceler", *Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği: Bildiriler*, (20-22 Nisan 2006), Kayseri 2007, II, 348.

3 Örnek kayıtlar için bkz. Üsüküdar Şer'iyye Sicilleri, (Bundan sonraki dipnotlarda kısaca ÜŞS olarak gösterilecektir.) no 334, vr. 155a no. 412, vr. 26b.

4 Belge diplomatiği açısından XVIII. yüzyıl mahkeme kayıtlarında Müslümanlar ile gayrimüslimleri ifade eden terimler tamamen yerleşmiş olup her iki kesimi kavramlar farklı şekillerde yazılmaktaydı. Mesala Müslümanlar için " bâisü'l-kitâb, mezkûr ve mezbûr" gayrimüslimler için "bâisü's-sifr, mesfûr ve mersûm" gibi ayırt edici kavramlar kullanılmaktaydı. Üsküdar'a ait ilk sicillerde ise Müslümanlar için kullanılan terkiplerin gayrimüslimler için de kullanıldığını görmekteyiz. Örnekler için bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521),* (haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak), İstanbul 2008, s. 372 (hüküm no. 672)s. 375 (hüküm no. 679,)*; İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521),* (haz. Rıfat Günalan, vdg), İstanbul 2010, s. 196 (hüküm no. 376), s. 248 (hüküm no. 482).

sebeplerinin başında, şehir merkezi ve köylerinde nüfus yoğunluğu bakımından Müslümanların çoğunlukta olduğu, gayrimüslim unsur açısından milel-i selâse denilen Rum, Ermeni ve az sayıda da olsa Yahudilerin bulunması gelmektedir. İçlerinde Müslüman ve gayrimüslim unsurları barındıran Romanların mevcudiyeti araştırmamıza ayrı bir zenginlik katmıştır.

Bu tür bir çalışma devletin başka bir yerinde yapılmış olsa bölgesel şartlardan dolayı belki farklı sonuçlar verebilir. Baştan belirtmek gerekir ki, vereceğimiz hükümler veya ulaşacağımız sonuçlar Üsküdar kazası için geçerli olacaktır. Amacımız Üsküdar'da yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki hukukî, iktisadî sosyal ilişkileri gün ışığına çıkarmak ve elde edilen sonuçları tahlil etmektir. Bunun yanında incelediğimiz dönem içerisinde konuyu açıklayıcı hususlarda istatistik vermekten çekinmedik. Sosyal tarih çalışmalarında istatistiksel veriler bazı araştırmacılar tarafından eleştirilse de[1] kayıtlar dikkatli incelediğinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkileri değerlendirmede ve anlamlandırmada araştırmacı için önemli ipuçları vermektedir.

1 ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

Araştırmamızın en önemli kaynağı mahkeme kayıtlarıdır. Osmanlı Devleti'nde hiç şüphesiz sosyal ve kültürel sahada araştırma yapmak isteyen araştırmacıların vazgeçilmez kaynakları arasında bu mahkeme kayıtları, yani şer'iyye sicilleri gelmektedir. Fetva kitaplarında verilen hususların pratik uygulamasını, arşivde yer alan devletin gönderdiği ferman ve buyrulduların ne derece uygulandığını mahkeme kayıtlarından takip etmek meseleler hakkında daha sağlıklı yorum yapmamıza vesile olmaktadır.

Kadı sicillerindeki kayıtlar toplum hayatının durumunu ve ona karşı devletin tavrı ve adlî tatbikatın ayrıntılarına ulaşma konusunda önemli bir kaynak yığını olarak araştırmacılar tarafından son yıllarda inceleme ve araştırmalara konu edilmiştir.[2] Şekil bakımından bağımsız çalışan bir kurum olan Kadı'nın[3] verdiği hükümleri ihtiva eden mahkeme kayıtları, muhteva bakımından oldukça zengindir. Toplumda ister Müslüman ister gayrimüslim olsun meydana gelen anlaşmazlıkları, mülk alım satımları, medrese, cami ve külliyeler gibi kurumların inşası, idaresi, tamiri, görevlilerinin tayin ve azli, evlenme, boşanma, miras, nafaka gibi aile hukukunu ilgilendiren meseleler, ticarî davalar, köle alım satımları, ihtida kayıtları, vakfiye, kilise tamirleri gibi konuları ihtiva etmektedir. Bunun yanında merkezî idareden gönderilen çok sayıda ferman ve beratları içermektedir.[4] Bu yönüyle kadı sicilleri, sosyal tarih olarak sessiz büyük çoğunluğun sesi olma vasfını kazanmaktadır.[5]

Çalışmamızın temel unsurunu Üsküdar Şer'iyye Sicilleri oluşturmaktadır. Üsküdar Mahkemesi'nin sicilleri içerisinde elimizde bulunan en eski tarihli sicil, Yavuz Sultan Selim dönemine ait olup h.919(m.1513-1514) tarihlidir. Son mahkeme defterinin kayıt tarihi ise h.1342 (m.1923-24) dir. Ahmet Akgündüz'ün yapmış olduğu tasnifte Üsküdar'a ait 811 sicil bulunmaktadır. Daha sonra Şeyhülislâmlık müessesesine ait defterlerin tasnif çalışmaları esnasında İstanbul Müftülüğü

---

1 Örneğin Dror Ze'evi, sicillerde yer alan mülk satışların ne kadarının gerçek satış ne kadarının olmadığı konusundan yola çıkarak mahkeme kayıtlarında yer satışlar ile ilgili eleştiriler yöneltmiştir. Fakat sicillerde mülk satışı olmayan belgelerde "zimmetini ibra vü iskāt ettim" ifadesi bulunmaktadır. Konuyla ilgili farklı örneklere çalışmamızın ikinci bölümünde değineceğiz. Ze'evi'nin açıklamaları için bkz. "Osmanlı Şer'i Mahkeme Kayıtlarının Ortadoğu Sosyal Tarihi Açısında Kullanımı: Yeniden Değerlendirme", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 2009, XXXII, 218-221.

2 Feridun Emecen "Osmanlıda Devlet Toplum Mahkeme", *Eyüp'te Sosyal Yaşam: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s. 79.

7 Açıklamalar için bkz. Halil İnalcık, " Mahkeme: Osmanlılarda", *İA*, İstanbul 1988, VII,149.

4 Şer'iyye sicillerinin önemi ve ihtiva hususlar ilgili son dönemde birçok çalışma yapılmıştır. Bu konuda yazılacak şeyler tekrar kabilinden olacağı için konuyla ilgili en son çalışma ve detaylı bir değerlendirmeyi haiz olan araştırma için bkz. Ekrem Tak, *Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi* (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 2009.

5 Emecen, a.g.m., s. 76

kütüphane binasında Üsküdar Mahkemesi'ne ait başka siciller de bulunmuştur.[1] 1995 yılında ise bunlara Üsküdar Valide Camii'nin müezzin mahfili üzerindeki eski dolaplar içinde bulunan siciller de eklenerek yeni bulunan sicil sayısı 263'e ulaşmıştır.[2] Böylece Meşihat Arşivi ile Şer'iyye Sicilleri Arşivi'ndeki Üsküdar sicillerinin toplam sayısı 1074 olmuştur. Biz bunlardan h.1111(m.1700) tarihli 325 nolu sicilden h.1163 (m.1750) tarihli 427 nolu sicil arasındaki sicilleri tarayarak, konuya ilişkin verileri toplamaya çalıştık. Ayrıca söz konusu dönemde Üsküdar'ın köylerinden biri olan Kartal'a ait 1 numaralı sicil çalışma alanına dâhil edildi. Diğer nahiye ve köy sicilleri incelenen dönemden çok sonraki tarihlere tekabül ettiğinden dolayı değerlendirmeye tabi tutulmadı. Bunun yanında İstanbul Kadılığı'nın 24 numaralı sicili esnaf ve gedik bilgileri açısından zengin bir muhteva içerdiği için bu defterde yer alan Üsküdar'la ilgili belgeler tarandı. Araştırdığımız dönem içerisinde XVIII. yüzyılın ortalarına doğru sicillerde ilamların[3] artmasıyla birlikte Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki dava kayıtları artmış ve bu durum muhteva açısından zenginliğe yol açmıştır. Tezimize kaynaklık eden sicillerden bazıları üniversitelerin değişik enstitülerinde yüksek lisans tezi olarak yapılmıştı.[4] Ancak sicilin kendisini bizzat okuyup taradığımız için ve bazılarında konumuz açısından birtakım okuma hatalarını gördüğümüzden metin içerisinde ilgili defterlerin varak numaralarını vermeyi uygun bulduk.

Çalıştığımız döneme ait Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Atik Şikâyet ve İstanbul Ahkâm Defterleri'nin konumuz açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Atik Şikâyet Defterlerini 1111 tarihli 32. defterinden itibaren 170 no'lu deftere kadar inceledik. Bunların içinde konumuzla ilgili olanları tespit ettik. Ahkâm defterlerinden İstanbul Ahkâm Defterleri Ahmet Tabakoğlu ve ekibi tarafından konularına göre yayımlanmıştı. 1742 tarihinden itibaren başlayan bu yayınlar çalışmamıza önemli katkı sağlamıştır. Keza, XVIII. yüzyılın ilk yarısına tekabül eden 112-139 arası Mühimme Defterlerini taradık. Ancak Mühimme Defterlerinde konumuzla ilgili birkaç kayda rastladık. Bununla birlikte Ahmed Refik'in Mühimme Defterlerinden derlediği İstanbul tarihine dair kayıtlarda, gayrimüslimlerle ilgili bazı belgelerin yayımlanmış olması konuyu mahkeme kayıtlarıyla birlikte analiz etmemize yardımcı oldu. Bunların dışında Osmanlı Arşivi'nden belge tasnifler içerisinde, Muallim Cevdet ve İbnülemin tasnifleri, Darbhane Muhasebe Kayıtları ve Maliyeden Müdevver Defterlerinden konumuzla ilgili belgelerden istifade ettik. Yine XVIII. yüzyılda nüfus için sağlıklı veriler olmadığı için Üsküdar'ın demografik yapısını değerlendirmede geç dönem İstanbul'a ait nüfus defterlerine müracaat

---

1 Bilgin Aydın, "Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1994, XC, 122-151.

2 İsmail Kurt ve Bilgin Aydın,"Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul 1996, CI,205-216.

3 Kadıların verdikleri hükümleri merkeze arz etme anlamında kullanılan ilamlar h. 1154 (1741/1742) yılından itibaren sıkça kullanılan bir yöntem olmuştur. Bkz. Tak, *a.g.e.*, s 151.

4 Bu siciller, M. Yaşar Ertaş, *Üsküdar Kadılığı 335 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü.T.A.E., İstanbul 1994; M. Saffet Çalışkan, *Üsküdar Şer'iyye Sicili: (İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 nolu defter) (12 Cemaziye'l-ahir- 17 Şevval 1124 / 17 Temmuz - 17 Kasım 1712),* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1993; Emin Kutluğ, *Üsküdar Şer'iyye Sicili (İstanbul Müftülük Arşivi 6/347 No'lu Defter),*(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S. B. E. İstanbul 1993; Ebru Okuyan, *Üsküdar Kadılığına Ait 348 Nolu Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu: (H. 1124/1125)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü.T.A.E., İstanbul 2003; Mehmet Genç, *1126 tarihli Üsküdar Şer'iye Sicili,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1999; Halis Kavrazlı, Üsküdar Kadılığı 358 Numaralı Şer'iyye Sicili Defteri: (1128/1717), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1995; Ayhan Uçar, *Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 403 Numaralı Şeriyye Sicili* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü.T.A.E., İstanbul 2004; Erdal Kılıç *1158-1159 (1745-1746) Tarihli Üsküdar Sicili* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1997; Deniz Akkaya, *Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şeriyye Sicili Defteri 1159-1160/ 1747-1748),* Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1999. Bunların yanı sıra yakın bir zamanda Üsküdar'a ait 402 nolu sicil iki ayrı yüksek lisan tezi olarak çalışılmıştır. Bkz. Hale Kumdakcı, *402 Nolu Üsküdar Şeriyye Sicil DefterininT-ranskripsiyon Ve Değerlendirilmesi (H. 1153- 54)* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 2009; Ülkü Geçgil, *Uskudar at the Begınıng of the 18th Century (a Case Study on the Text and Analysıs of the Court Regıster of Uskudar Nr. 402)*, Fatih Üniversitesi. S.B.E., İstanbul 2009.

ettik.

Kronikler Osmanlı tarih araştırmalarının ana kaynaklarının ilk sıralarında yer almaktadır. Dönemin siyasî ve sosyal şartlarını analiz etmede kroniklerden istifade ettik. Tezimizin kaynakları arasında dönemin kroniklerinin ilki Vakanüvis Râşid Mehmed Efendi'nin Târih-i Râşid' isimli eseridir. 1282 tarihli eserin I. cildi: 1071-1098, II. cildi 1099-1115, III. cildi 1116-1124, IV. cildi 1125-1130, V. cildi: 1131-1134 yılları arasındaki hadiseleri anlatmaktadır. Ayrıca Küçük Çelebizâde Asım 1134-1141 (1722-1728) yılları arasındaki hadiseleri anlatan bir tarih yazmıştır. Eseri Râşid Tarihi'ne zeyl olarak 1282 tarihli baskıda VI. Cilt olarak basılmıştır.[1] 2013 yılında Abdülkadir Özcan başkanlığında bir ekip tarafından bu tarih kitabı Târih-i Râşid ve Zeyli (1134-1141/1722-1729) ismiyle günümüz Türkçesine kazandırılmıştır.

Çalışmada kullandığımız kaynaklardan birisi de Subhî Mehmed Efendi tarafından kaleme alınan ve kendinden önceki Sami ve Şakir efendilerin tarihleriyle birlikte Târih-i Sâmî ve Şakir ve Subhî adıyla basılmış olan eserdir.[2] Kitap Mesut Aydıner tarafından latinize edilerek yayına hazırlanmıştır.[3] İncelediğimiz bir başka kronik ise İzzî Süleyman Efendi'nin 1157-1165 (1744-1752) yılları arasında geçen olayları anlattığı İzzî Tarihi'dir. Eser iki cilt olarak basılmıştır[4]. Son olarak Abdülkadir Özcan tarafından yayına hazırlanan Anonim Osmanlı Tarihi(1099-1116) istifade ettiğimiz kronikler arasında yer almıştır.

Başvuru kaynaklarımızdan bir kısmını ise fetva mecmuaları oluşturmaktadır. Mahkeme kayıtlarında sıkça karşımıza çıkan insanlar arasındaki problemleri çözmek için verilen fetvalar önemli bir yer tutmaktadır. Bu konunda öncelikle M. Ertuğrul Düzdağ'ın Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin Fetâvâ-yı Ebussuûd Efendi adlı eserinden derlediği fetvalar çalışmamıza ilham kaynağı olmuştur.[5]

Bu çalışmada, fetvaları mecmuları açısından XVIII. yüzyılın ilk yarısında Şeyhülislâmlık yapmış ulemanın eserlerinden istifade edilmiştir. Bunlardan ilki, yaşadığı dönemde siyasî olayların merkezinde yer almış Şeyhülislâm Feyzullah Efendidir. Fetâvâ-yı Feyziyye adlı eseri, Süleyman Kaya tarafından latinize edilerek yayına hazırlanmıştır. Devrin ünlü Şeyhülislâmlarından Yenişehirli Ebü'l-Fazl Abdullah Efendi'nin Behcetü'l-Fetâvâ adlı eseri de konumuz açısından önemlidir.

Fetva mecmuaları arasında en çok istifade ettiğimiz bir diğer eser Menteşizade Abdürrahim Efendi'nin (v.1128/716) Fetâvâ-yı Abdürrahim adlı eseridir. Dârü't-Tıbâati'l-Ma'mûre tarafından h.1243 yılında İstanbul'da iki cilt olarak basılan eserde gayrimüslimlerin hukukî durumu ve Müslümanlarla münasebetleri açısından pek çok fetva bulunmaktadır.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ilişkileri açıklamada mahkeme kayıtları, arşiv kaynakları ve kroniklerde bulunmayan kimi bilgiler dönemin seyyahlarının hatıralarında bulunabilmektedir. Zaman zaman abartılı da olsa[6] seyahatnâmelerde Osmanlı toplumu ile ilgili ilginç detaylar yer almaktadır. Dönemimizle ilgili hatırat tarzında eserler olmadığı için bu boşluğu Osmanlı Devleti'nin başkentine yolculuk etmiş yabancı seyyahların yapmış olduğu tasvirler ile tamamlamaya çalıştık.

Seyyahlar içinde La Motraye'nin anlattıkları konumuz açısından ayrı bir önemi haizdir. Onun değindiği konular Osmanlı Devleti'nin Müslüman ve Müslüman olmayan tebaasını anlamada bizi ziyadesiyle bilgilendirmektedir. La Motraye'nin dışında Lady Montegu, Antonie Oliver, Polonyalı

---

1 Bekir Kütükoğlu, "Vekayi'nüvis" *Vekayi Nüvis: Makaleler*, İstanbul 1994, s.114-115; Fatih Günay "Raşid Mehmed Efendi", DİA, İstanbul 2007, XXXIV, 466.

2 Kütükoğlu, a.g.m., s. 397; Erhan Afyoncu, "Subhi Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 450.

3 Subhî Mehmed Efendi, *Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri İle Birlikte 1730-1744* (İnceleme ve Karşılaştırma Metin), (haz. Mesut Aydıner), İstanbul 2007.

4 Kütükoğlu, a.g.m., s. 397; Feridun Emecen, "İzzî Süleyman Efendi", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 565-566.

5 Bkz. Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendinin Fetvalarına Göre Kanûnî Döneminde Osmanlı Hayatı,* İstanbul 1998.

6 Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnâmesi*, (trc. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007, s. 12.

Simeon, Jean Thevenot ve Joseph de Tournefort'un seyahatnâmelerinde Müslim-gayrimüslim ilişkisine dair bilgilerden istifade edilmiştir.

Modern akademik eserler içinde en çok istifade ettiğimiz araştırma, Ronald C. Jennings'in Kıbrıs sicillerine dayalı olarak kaleme aldığı Trabzon, Kayseri ve Kıbrıs üzerine yazdığı makaleler[1] ve Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World (1571-1640) adlı eseridir. Kıbrıs adasında kadınların hayatı, kadı ve mahkemenin durumu, kölelik, kredi ilişkileri ve deniz ticareti gibi konuların işlendiği çalışmada Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ilişkilere yer verilmiştir. Tezimizle aynı başlığı taşıyan Ali Özgökmen tarafından hazırlanan Konya Şer`iye Sicilleri Işığında Müslim Gayr-ı Müslim Münasebetleri adlı çalışma, başlık olarak bizim konumuzla ilgili gibi gözükse de farklı bir disiplinde yapılması nedeniyle pek fazla istifade edemedik. Yine, Osmanlı öncesi Anadolu ve kısaca Osmanlı dönemiyle ilgili özet bilgilerin yer aldığı Mehmet Şeker'in Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim- Gayr-i Müslim İlişkileri eseri konuya geniş açıdan bakmak isteyen araştırıcılar için başlangıç bir eser olarak zikredilebilir.

Konuyla ilgili olarak Erciyes Üniversitesi'nin organize ettiği Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği adlı sempozyumda sunulan bildiriler, Türkiye Diyanet Vakfının organize ettiği Kutlu Doğum Sempozyumları içerisinde yer alan İslâm Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi ve İslâm ve Demokrasi adlı sempozyumlarındaki tebliğler ve İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin organize ettiği Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması: İstanbul Tecrübesi adlı sempozyumdaki konumuzla ilgili tebliğler değerlendirilmiştir.

1990 yılında Birmingham/İngiltere'de yayımlanmaya başlayan Islam and Christian-Muslim Relation adlı dergideki makalelerin bazıları konumuzla ilişkilidir. İslâm dini, tarihi ve diğer dinlerle olan ilişkilerinin dünyanın değişik yerlerinden örneklerle ele alındığı dergide, konumuza ışık tutacak makaleler incelenmiştir. Bunların dışında Müslim-gayrimüslim ilişkilerine dair değişik dergilerde yayımlanan makalelerden istifade edilmiştir.[2]

Son olarak ise Üsküdar tarihi ile ilgili olarak İbrahim Hakkı Konyalı'nın Abideleri ve Kitabeleri İle Üsküdar Tarihi adlı iki ciltlik eseri, Mehmet Nermi Haskan'ın Yüzyıllar Boyu Üsküdar adlı üç ciltlik eseri ve en son altıncısı yapılan Üsküdar sempozyumlarında sunulan bildiriler, tezimizde istifade ettiğimiz kaynaklar arasında yer almıştır.

2. MÜSLÜMAN - GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN TARİHÎ ARKA PLANI

Müslüman-gayrimüslim ilişkilerinin tarihî boyutu, dönemsel açıdan çok eski olup uzun bir süreçte şekillenmiştir. Bu sebeple esas konuya girmeden önce, incelenen döneme kadar değişik İslâm devletlerindeki uygulamalara özetle de olsa değinmek yerinde olacaktır.

Dünya tarihinde kendi din ve milletinden olmayan insanların yaşama hakkına, can ve mal güvenliğine en fazla değer veren dinin İslâmiyet olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İslâm öncesi me-

1 Değişik dergilerde yayımlanan bu makaleler, *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon* adlı bir kitapta toplanmıştır. Çalışmamızda bu kitabı ve içindeki makaleleri referans verdik.

2 Konuyla ilgili örnek makaleler için bkz. Kemal Çiçek "Şeriyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı: Bildiriler (6-8 Kasım 1998)*, Trabzon 1999. s. 235-244; Nuri Çevikel, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı: Toplum*, (ed. Güler Eren), Ankara 1999, IV, 277-285; Ali Açıkel, "Çorum Kazasında Müslim Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874)", *Atatürk Ü. Türkiyat Arastırmaları Enstitüsü Dergisi,* , Erzurum 2004, XXII,178-185; Mehmed Emin Üner "XVII. Müslim Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Örneği: Urfa'da Müslüman Ermeni İlişkileri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi XLIII/105-114; Serap Bozpolat "Tanzimat Öncesi Sivas'ta Müslim Gayrimüslim Münasebetleri", *Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu: Bildirileri (21-25 Mayıs 2007),* Sivas 2007.I, 419-425; Abdullah Poş "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tarsus'ta Müslim Gayrimüslim İlişkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* Bursa 2008, c. XVII, say. II, s. 593-619.

deniyetler ve Batı toplumu söz konusu olduğunda XIX. yüzyıla kadar "yabancı olanlar" için herhangi bir hukukî himaye söz konusu değildir.[1]

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin tarihî arka planını Hz. Peygamber döneminden itibaren başlatmak gerekir; zira kendilerine zimmî statüsü verilen gayrimüslimlerle münasebetler Medine döneminde başlamıştır.[2] Hz. Peygamber, hicretten hemen sonra burada yaşayan Yahudi ve müşriklerle bir arada yaşama şartlarını düzenleyen ve Medine Vesikası olarak bilinen anlaşmayı hayata geçirmiştir.[3]

Gayrimüslimlerin zimmî statüsü ile İslâm toplumunda yer almaları hicretin 9. (m.630) yılında nazil olan Tevbe Sûresi'nin cizye alınması ile ilgili 29. ayetiyle başlamıştır.[4] Hz. Peygamber devrinde Eyle, Ezruh, Cerbâ, Dûmetü'l-cendel ve Necran Hıristiyanları ile halkı Yahudi olan Makna ve Teymalılar'la zimmet anlaşması yapılmıştır. Bu anlaşmalar ile ismi geçen yerlerde yaşayan gayrimüslimler dinlerini ve kültürlerini muhafaza ederek İslâm toplumu içinde yaşama imkânına kavuşmuşlardır.[5]

Hulefâ-yi Râşidîn dönemi Kur'ân-ı Kerîm'in ortaya koyduğu değerlerin ve Hz. Muhammed'in uygulamalarının, çok kültürlü bir yaşam tecrübesi çerçevesinde yorumlandığı ve zenginleştirildiği önemli bir tarihî zaman dilimidir. Bu dönemde İslâmiyet'in Arap Yarımadası dışına taşması ve bunun bir neticesi olarak farklı kültürlerle karşılaşması sonucu yeni bir kültürü de beraberinde getirmiştir. Bu dönemde halifelerin birtakım sosyal gerekçelerle zaman zaman gayrimüslimlerle ilişkilere sınırlamalar getirdiğine dair örnekler vardır. Ehl-i kitaptan bir kadınla evlenme yasağı olmamasına rağmen, Hz. Ömer Müslüman kadınların bekâr kalacağı ve stratejik bazı bilgilerin düşman eline geçebileceği gibi endişelerle askerlerin gayrimüslim kadınlarla evlenmesine izin vermemiştir.[6] Hz. Ömer'e atfedilen eş-Şurutû'l-Ömeriyye veya Ahidnâme-yi Ömer adıyla bilinen gayrimüslimler aleyhine şartlar içeren belge, sıhhat yönünden sağlam olmamasına rağmen, sonraki dönemlerde getirilen düzenlemelere hukukî açıdan işlerlik kazandırmak amacıyla bu belgeye sık sık atıf yapılmıştır.[7]

Emevîler döneminde gayrimüslimlerle ilişkiler konusunda Hulefâ-yi Râşidîn dönemine ait uygulamalar, ilk dönemlerden beri uygulana gelen şekliyle devam etmiştir. Ancak siyasî şartlar ve bazı halifelerin farklı tercihleri, birtakım tartışmaları da beraberinde getirmiştir. İhtida etmiş gayrimüslimlerden Müslüman oldukları halde cizye alınmaya devam edilmesi, konuyla ilgili en somut örnektir. Bu uygulama, İslâm tarihinde "geçici sükûnet dönemi" olarak isimlendirilen Ömer b. Abdülaziz döneminde kaldırılmış ve bunun neticesinde kitlesel ihtidalar meydana gelmiştir. Ancak Ömer b. Abdülaziz'den sonra gelen halifeler, bu uygulamayı devam ettirmedikleri için mühtedilerden cizye alınmaya devam edilmiştir.[8] Ömer b. Abdülaziz'in önceki dönemlerden farklı olarak yürürlüğe koyduğu bir diğer uygulama da ihtiyaç olmadığı düşüncesiyle gayrimüslimleri devlet görevlerinden uzaklaştırmasıdır. Fakat sonraki halifeler gayrimüslimlerin liyakatli olanlarından istifade etmeyi sürdürmüşlerdir.[9]

---

1 Ahmet Özel, "Gayrimüslim", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 419-420.

2 Mekke döneminde İslâm'ı kabul etmeyen Mekkeli müşrikler ile ilişkiler dostane değildi. Düşmanca tavırlar ve sulh ortamı olmadığı için Müslümanlar Akabe biatları sonrası Medine'ye hicret etmişlerdi. Medine'de ise nüfus yoğunluğu bakımından ağırlıklı olarak Yahudiler ve müşrikler ile az sayıda Hıristiyanlar bulunmaktaydı. Bkz. M. Ali Kapar, *Hazreti Muhammed (S.A.V)'in Müşriklerle Münasebeti*, İstanbul 1993, s. 129-135.)

3 Muhammed Hamidullah, *Mecmûatü'l-Ves*âiki's-*Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfe*, Beyrut 1985, s. 26.

4 Mustafa Fayda, *Hz. Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler*, İstanbul 1989, s. 115-18; Ahmet Bostancı. *Kamu Hukuku Açısından Hazreti Peygamber'in Gayri* Müslimlerle İlişkileri, İstanbul 2001, s. 50-51.

5 M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 281-317; Özel, a.g.m., s. 420. Zimmet ehli gayrimüslimlerin statüleri, hakları, görevleri ve sosyal hayata dair bazı kısıtlamalar için bkz. a.mlf., a.g.m., s. 419-426.

6 Fayda, *a.g.e.,* s. 177; Levent Öztürk, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübesi (Abbasi Modeli)", İslâm ve Demokrasi: *Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 1998)*, İstanbul 1999, s. 131.

7 Belgenin değerlendirilmesi ve içerdiği şartlar için bkz. Fayda, *a.g.e.,* s. 177-181.

8 İsmail Yiğit "Emeviler", *DİA,* İstanbul 1995, XI, 93.

9 Yiğit, a.g.m., s. 101; İrfan Aycan, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevi Modeli)", İslâm ve Demokrasi: *Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 1998)*, İstanbul 1999, s. 35.

Abbâsîler döneminde, önceki dönemlerde olduğu gibi gayrimüslimlerin yaşantılarına müdahale edilmemiştir. Müslümanlarla bir arada yaşamaları hususunda sergilenmiş olan müsamahalı atmosfer devam ettirilmiştir.[1] Müslümanlar tarafından kurulan şehirlerde bile ayrı mahallelerde değil, aynı mahallelerde yaşamayı tercih etmeleri mümkün kılınmıştır.[2] Gayrimüslimlerin Müslümanlardan tefrik edilmesi amacıyla getirilen farklı kıyafet uygulaması, Abbâsîler döneminde de devam etmiş; bu uygulamanın güvenlik gerekçesi ile gerçekleştirildiği görüşüne vurgu yapılmıştır.[3]

Abbâsîler devrini farklı kılan bir diğer önemli husus da bu dönemde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yoğun teolojik tartışmaların yapıldığı dönem olmasıdır. Müslüman âlimler gayrimüslim din adamlarıyla dinî konularda her zaman tartışma imkânı bulmuşlardır. Hatta bu tartışmaların bir kısmının halifelerin himayesinde ve huzurunda yapıldığına dair kaynaklarda örnekler bulunmaktadır.[4]

İslâm tarihinde Şiî özellikleriyle ön plana çıkan Fâtımîler döneminde, önceki devletlerden tevarüs eden bir uygulamayla gayrimüslimlere kılık-kıyafet gibi hususlarda farklı uygulamalar yapılması geleneği devam etmiştir. Bu uygulama farkındalığı meydana getirdiği için, özellikle dindar olan gayrimüslimler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Fâtımîler dönemini farklı kılan esas husus, gayrimüslimlerin devlet bürokrasisinde en üst makamlarda görev almalarıdır.[5]

Eyyûbîler döneminde de zimmîler, Müslümanlar tarafından müsamaha ve güzel muamele görmüşlerdir. Baskı yüzünden İspanya'dan göç eden Yahudilerin bir kısmı Eyyûbîlere sığınmıştır. Bu sebeple Müslümanlarla ilişkileri Hıristiyanlara nazaran çok daha iyi idi.[6] Selahaddin Eyyûbî tarafından bazı zimmîlerin görevlerinden uzaklaştırılmaları dini sebepten değil, Fâtımî döneminin mevâlileri olmaları sebebiyledir. Bu dönemde bazı halife ve vezirler, gayrimüslimlerin kendi bayramlarını kutlamalarına ve kiliselerini tamir faaliyetlerine de izin vermişlerdir.[7]

Fâtımîler ve Eyyûbîlerin halefi olan Memlüklüler döneminde Yahudi ve Hıristiyanlar, Mısır'da inançlarını yaşama hususunda herhangi bir sıkıntı çekmiyorlardı. Devlet görevlerinde kâtiplik gibi önemli görevlere getirilmelerine bir süre devam edildi ise de; göreve getirilen Hıristiyan kâtiplerden birinin bir simsara kötü muamelesi, Yahudi ve Hıristiyanlardan kâtip istihdamı uygulamasının sona ermesine sebep olmuştur.[8] Nadir de olsa, Hıristiyanlar ile yapılan savaşlarda başarısız olunduğunda ülkede yaşayan Hıristiyan Kıptîlerden intikam alma yoluna gidildiği de olmuştur.[9] H.700(m.1300) yılı Sultan Nasır b. Muhammed b. Kalavun zamanında, Yahudi ve Hıristiyanlar Müslümanları zaman zaman rahatsız etmişlerdir. Bunun sonucu olarak dört mezhebe mensup başkadılar, Hıristiyan ve Yahudi cemaat temsilcileriyle yapılan görüşmelerde Hz. Ömer'e nispet edilen belge doğrultusunda Hıristiyanların mavi, Yahudilerin ise sarı renk sarık takmaları; ata binmemeleri, silah taşımamaları, yeni mabet (kilise veya havra) inşâ etmemeleri gibi hükümleri içeren kararlar almışlardır.[10]

---

1 Tevfik Sultan el-Yûzbekî, *Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak: (12-247h.),* Riyad 1983, s. 363-364.

2 Öztürk, a.g.m., s. 138.

3 Yuzbeki, *a.g.e.,* s. 137.

4 Öztürk, a.g.m., s. 138.

5 Nuh Arslantaş, *İslâm Toplumunda Yahudiler: Abbasi ve Fatimi Dönemi Yahudilerinde Hukuki, Dini Ve Sosyal Hayat,* İstanbul 2008, s. 220, 228; Eymen Fuad Seyyid, "Fatımiler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 233, 236.

6 Ramazan Şeşen, "Eyyûbîler", *DİA*, İstanbul 1995, XII, 28.

7 Selâm Şâfiî Mahmûd Selam, *Ehlü'z-Zimme fi Mısr fi'l-Asri'l-Fâtımî es-Sani ve'l-Asrü'l-Eyyübi: (467-648 / 1074-1250,* Kahire 1982, s. 202-244; M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e* s. 21; Mohamed Hawary, "The Muslim Jewish Relations in Ayyubid Egypt (1171-1250)", *The Meeting of Civilizations: Muslim, Christian, and Jewish*, (ed. Moshe Maoz), Brighton 2009, s. 6-12.

8 Makrizi, *El-Mevaiz ve'l-İ'tibar bi-(fi) Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar*, Bağdad (t.y.), II, 497-498.

9 Aziz Suryal Atiya, *The Crusade in the Later Middle Ages*, New York (t.y), s. 272-278; Bahattin Keleş "Memlükler Döneminde Sosyal Yapı", *Türkler,* (ed. Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca), Ankara 2002, V, 396.

10 Makrizî, *a.g.e.,* II, 498-521; Kalkaşendi, *Subhü'l-A'şa fî Sınaati'l-İnşa,* (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1987, II, 378-387.

Tarihte "Reconquista" (Yeniden İstila) olarak şöhret bulan Aragon Kralı Ferdinand ve Kastilya Kraliçesi İsabella'nın İber yarımadasına hâkim olup Müslüman ve Yahudiler buradan zalimce sürgün etmesinden önce, Müslümanların yaklaşık 700 yıl hâkim olduğu Endülüs topraklarında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki münasebetlere baktığımızda, Müslümanlar birtakım imtiyazlara sahip olsalar da gayrimüslimlerle ilişkiler, kültürel etkileşime dönüşmüş ve müşterek bir Endülüslülük şuurunun oluşmasına ve Endülüs medeniyetinin doğmasına vesile olmuştur.[1]

Osmanlı öncesi Selçuklular ve Anadolu Selçukluları dönemine geldiğimizde tasavvuf erbabının tavrı dikkat çekmektedir. Memlüklüler'de uygulanan kısıtlayıcı tavırların yerine tasavvuf erbabının müsamahalı yaklaşımı pek çok gayrimüslimin ihtida etmesine vesile olmuştur. Aynı şekilde Selçuklu sultanları, tebaaları olan gayrimüslimlere gayet hoşgörülü davranmışlardır. Bu tavır Rumlar dışındaki Hıristiyan toplumların Türklerin yönetimleri altında yaşamayı tercih etmelerini de sağlamıştır.[2]

Osmanlı Devleti'nin fethettiği yerlerde gayrimüslimlerle ilişkiler, Selçukluların devamı olarak tasavvuf erbabının gayrimüslimlerle olan ilişkileri yönünde şekillenmiş; sufiler, geliştirilen iyi ilişkiler neticesinde Trakya ve Balkanların Müslümanlaşmasında önemli roller üstlenmişlerdir.[3] Osmanlıların uygulamış olduğu bir fetih siyaseti olarak istimâlet (*), idareleri altındaki gayrimüslim ahalinin devlet ve Müslümanlarla daha iyi ilişki kurmasını sağlamıştır.[5] İstimâlet sadece fetihler döneminde kalmayıp idari mekanizma oluşturulduktan sonra da devam etmiş; gayrimüslimlerin herhangi bir baskı görmeden ibadetlerini yerine getirmelerine ve Müslümanlar ile bir arada yaşamalarına müsamaha edilmiştir.[6]

Müslüman-gayrimüslim ilişkilerine dair verdiğimiz bu tarihî arka plandan sonra Üsküdar'ın tarihî coğrafyası ve incelediğimiz döneme kadar Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin tarihçesine geçebiliriz.

3. ÜSKÜDAR'IN TARİHÎ COĞRAFYASI VE GAYRİMÜSLİMLER

3.1. Üsküdar'ın Tarihî Coğrafyası

Çalışmamızın mekânı olan Boğaz'ın Anadolu yakasında yer alan Üsküdar'ın tarihî geçmişi antik çağlara kadar uzanmaktadır. Coğrafî mekân olarak Üsküdar, tarihî seyir içerisinde sırasıyla Khrisopolis, Scutari, Scutarion adını almıştır.[7] Bizans Döneminde Khalkedon'a (Kadıköy) bağlı bir köy olup yerleşim yeri olarak pek gelişme kaydedemiştir. Bulunduğu mekândan dolayı Üsküdar, gerek Bizans öncesi gerekse Bizans döneminde pek çok istilaya uğramıştır.[8]

Müslümanların Üsküdar'la irtibatı erken dönemden itibaren başlamış, Emevîler döneminde İslâm

---

1 Mehmet Özdemir, "Endülüs", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 217; a.mlf., "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar VII-XI. Yüzyıllar Arası", İslâm ve Demokrasi: *Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 1998)*, İstanbul 1999, s. 85-93; Lütfi Şeyban, *Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, İstanbul, 2003, s. 397-420; Maria Rosa Menocal, *Dünyanın İncisi: Endülüs Modeli*, (trc. İhsan Durdu), İstanbul 2006, (muhtelif sayfalar).

2 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasi Tarih Alparslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*, İstanbul 1993, s. 391-392; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, (trc. Erol Üyepazarcı), İstanbul 2000, s. 161-163; Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda Müslim - Gayr-i Müslim İlişkileri*, Ankara 2000, s. 44-47.

3 Ömer Lütfi Barkan, *Kolonizatör Türk Dervişleri*, İstanbul (t.y.), s. 31-35.

(*) Sözlükte "meylettirme, cezp etme-gönül alma" anlamı olan "*istimâlet*", Osmanlı kroniklerinde "halkı, özellikle de gayrimüslim tebaayı gözetme, onlara hoşgörülü davranma raiyyetperverlik" anlamında kullanılmıştır. Konuyla ilgili detaylar için bkz. Mücteba İlgürel, "İstimâlet", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 362.

5 Halil İnalcık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*, Ankara 1987, s. 181-184.

6 Fekete Lajos, "Osmanlı Türkler ve Macarlar", *Belleten,* Ankara 1949, c.XIII, say.52, s. 699-706.

7 Farsça ulak anlamına gelen "esküdar" kelimesinden türediği rivayet edilse de Bizans döneminde kullanılan "Scutarion" ifadesi Osmanlı döneminde Üsküdar'a dönüşmüştür. Açıklamalar için bkz. Semavi Eyice, "Fetihten Önce Üsküdar", *I. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003),* İstanbul 2004, I, 17; Tahsin Yazıcı, "Üsküdar", İA, İstanbul 1988, XII, 127; Stefan Yerasimos, "Üsküdar", *EI²*, Leiden Brill 2000, X, 923.

8 Haskan, *a.g.e.,* I, 22-24.

ordularının İstanbul'u kuşatmalarında bir üs görevi görmüştür. Abbâsîler döneminde ise Halife Mehdî ve Hârûnürreşîd zamanında muhasara edilmiştir.[1] Üsküdar 1352 yılında Osmanlılar tarafından alındıysa da bu durum uzun ömürlü olmamış, 1402'de Ankara Muharebesi'nden sonra Osmanlıların elinden çıkmıştır.[2] Ancak Osmanlı'nın elinden çıkmış olması Türk varlığının sona erdiği anlamına gelmemektedir. Üsküdar'da bazı seyyahların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Türklerin varlığı devam etmekteydi. [3]

Üsküdar 1453'te İstanbul'un fethinden sonra esas kimliğine kavuşmuş, Fatih döneminde şehirde cami, tekke, medrese, han, hamam, kervansaraylar inşa edilmiş, Anadolu'dan Türkler buraya getirilerek, Üsküdar'ın mahalleleri oluşturulmaya başlanmıştır. Şehrin merkezine Zincirlikuyu Çarşısı (şimdiki Bedesten) inşa edilerek ticarî hayatın canlanması hedeflenmiştir.[4]

Kanûnî döneminden itibaren tarihî süreç içerisinde özellikle saraylı hanımların ve Valide sultanların gayretiyle Üsküdar'da selâtin camileri, saraylar ve vakıf eserleri inşa edilmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu inşa sürecine Lale Devri'nde yapılan büyük konaklar ve çeşmeler eklenmiştir.[5] Bu imar faaliyetleri sonucu ve Boğaz nedeniyle İstanbul'dan ayrı olması kendine özgü bir perspektif ve kimliğin oluşmasına zemin hazırlamıştır.

İdari bakımdan fetih sonrası dönemde başlangıçta Üsküdar, Gebze Kadılığına bağlı olan bir kasaba idi.[6] Nitekim ilk Üsküdar sicillerinde "Kasaba-i Üsküdar" ifadesi geçmektedir.[7] Aynı şekilde Ahmet Güneş, nüfus verilerinden hareketle XVI. ve XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde Üsküdar'ın kasaba hüviyetini taşıdığını belirtmektedir.[8] Bu dönemde Üsküdar Nâibi, Üsküdar'ın yanı sıra Herekedon,[9] Kuzguncuk, İstavros, Çengelköy, Kısıklı, Bulgurlu, Yeniceköy, Reisli, Dudullu, Nerdübanlı, Karamanlı, Başıbüyük, Yakacık, Viranköy, Soğanlık, Samandıra ve Kartal köylerinin adlî ve hukukî işlerinden sorumlu idi.[10]

XVII. yüzyılda Suriçi İstanbul haricinde bilâd-ı selâseden biri olarak müstakil bir kaza olmuştur. Üsküdar Kadılığının Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolu Kavağında birer nâibi bulunmaktadır. Yargı bölgesinde zaman zaman değişiklik olsa da, XVII. yüzyıldan itibaren (Yoros bölgesi hariç) Üsküdar civarındaki köylerle, Kadıköy'den başlayarak Gebze'ye kadar olan İstanbul'un Anadolu

1 İbrahim Kafesoğlu, "İstanbul: Şehrin Muhasaraları", İA, İstanbul 1968, V/2, 1174.

2 Haskan, *a.g.e.,* I,32.

3 1432 tarihinde Üsküdar'a gelen Fransız seyyah Bertrandon de la Broquiere buranın Müslümanların elinde olduğunu Üsküdar'dan Galata'ya geçerken Türk kıyafetleri giyerek geçtiğini söylemektedir Bertrandon de la Broquiere, *Denizaşırı Seyahati*, (haz. Charles Henri Auguste Schefer; trc. İlhan Arda), İstanbul 2000, s. 206.

4 Haskan, *a.g.e.,* I, 32-33.

5 Ahmed Refik, *Lale Devri:1130-1143*, İstanbul 1331, s. 30-31.

6 İlk dönem sicillerinde Üsküdar için *kasaba-i Üsküdar* ifadesi kullanılmaktaydı. Bu sebeple İlk dönem Üsküdar sicillerinde yer alan fermanlar Kocaeli Sancağı Gebze kadısına yazılmaktaydı. Bkz.Ekrem Tak, "Üsküdar Şer'iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre Üsküdar", *IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006)*, İstanbul 2007, II, 121; Bilgin Aydın da, h.931(m. 1525) tarihli ÜŞS, no. 5, vr. 41a'da yer alan "*Kaza-i Gekbuze'nin Üsküdar niyâbetine tâbi*'" kayıttan hareketle Gebze kadılığına bağlı olduğunun belirleyici olduğunu söylemektedir. Bkz. a.mlf., Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri", İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521), s. 17.

7 İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521), *(haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak),* s. 130 (hüküm no. 42),325 (Hüküm no. 560), 409 (hüküm no. 758); İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521), (haz. Rıfat Günalan, vdg), s. 249 *(hüküm no. 485)*, 466 (hüküm no. 874).

8 Ahmet Güneş "16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *I. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003)* İstanbul 2004, I,42-57.

9 Burası fetih'ten sonra İstanbul'un ilk kadısı olan Hızır Bey'e arpalık olarak verilmişti. Bkz. Ahmet Süheyl Ünver (v.1406/1986) *Kadıköyüne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri: 810-863/1407-1459,* İstanbul 1944, s. 10; Kadıköy Üsküdar'ın ilk iki sicilinde Bizans dönemindeki isminden hareketle *Herekedon* olarak geçmekteydi. İkinci sicilde Evâhir-i Reîülâhir 927(30Mart 8 Nisan 1521) tarihli kayıttan itibaren mahkeme kayıtlarında "*Karye-i Kādi*" olarak yazılmaya başlanmıştır. Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521),*(haz. Rıfat Günalan, vdg), s. 366 (hüküm no 739.)

10 Bilgin Aydın, a.g.m., s. 18-19.

yakasındaki nahiye ve köyler Üsküdar kadısının sorumluluğuna dâhil olmuştur.[1]

XVIII. yüzyıla geldiğimizde, Üsküdar'a bağlı Adalar, Gebze, Şile, Ağaçlı, Genceli, Akâbâd, Kaymas, Kandıra, Taşköprü ve Karamürsel'den oluşan on nahiye bulunmaktadır.[2] Üsküdar merkez köyleri Kuzguncuk, İstavroz (Beylerbeyi), Çengelköy, Kanlıca, Kandilli, Vaniköy, Dudullu, Kısıklı, Bulgurlu, Kadıköy ve Nerdübanlı (Merdivenköy) köylerinin dışında nahiyelere ait yüzlerce köy bulunmaktadır.[3]

Üsküdar, Coğrafî mekân olarak geniş bir coğrafyayı içine almaktadır. Devletin Asya kıtasına açıldığı noktalardan biridir. Yol haritalarının başlangıç noktasını Üsküdar oluşturmaktadır. [4] Aynı zamanda içinde bol su kaynaklarını barındıran, ziraat ve hayvancılık, balıkçılık, orman işleri ve tuz çıkarımı gibi işlerin yapılabildiği verimli bir coğrafî mekâna sahiptir. İstanbul'un fethinden sonra Balkanlar'da yapılan savaşlarda padişah payına düşen esirler genelde Avrupa yakasındaki köylere ortakçı kullar olarak yerleştirilirken, Üsküdar'ın ziraî yapısından dolayı bunlardan bir kısmı Üsküdar'a yerleştirilmiş.[5] Bölge coğrafî konumundan dolayı Avrupa'ya ticaret yapamaya gelen Ermeni ve İranlı kervan ve tüccarların başlıca buluşma noktalarından biri olmuştur.[6]

3.2. Üsküdar'da Gayrimüslimler

Fetih öncesi Müslümanların yerleşmeye başladığı Üsküdar ve civarında, ağırlıklı olarak yerli halk Rumlardan oluşmaktaydı. Çalışmamızın üçüncü bölümünde detaylı olarak ele alacağımız üzere Üsküdar merkez, Kuzguncuk, Çengelköy, Kadıköy, Maltepe, Kartal ve Adalar gibi sahil şeridinin yanı sıra iç bölgelerde hayvancılıkla uğraşan Rum köyleri bulunmaktaydı. Zamanla Anadolu'dan ve Rumeli'den Üsküdar merkez ve köylerine Rumlardan yerleşenler olmuştur.

Ermenilerin Üsküdar'a yerleşmesi yaklaşık olarak XVI. yüzyıla tekabül etmektedir.[7] Üsküdar mahkeme kayıtlarının ilk sicillerinde Ermeni kaydına rastlanmazken, ilk defa h.941 (m.1535) yılında Üsküdar'da Ermenilerin ikamet etmeye başladığını görmekteyiz.[8] H.954 (m.1547) tarihinde yaptırılan Mihrimah Sultan Camii inşaatında çalışmak üzere gelen Ermeniler, Üsküdar'a ilk defa yerleşen Ermeni grubunu oluşturmuştur. Aileleri ile beraber Van'dan ve Muş'tan gelen bu Ermeniler, bugünkü Yenimahalle'ye yerleştirilmiş ve bir müddet sonra, gelenlerle beraber yeni bir mahalle oluşturmuşlardır.[9] Daha sonra ise Üsküdar merkez mahalleleri ile Vaniköy, Sultançiftliği, Kadıköy, Kartal ve Beykoz taraflarına yerleşmişlerdir.

Gayrimüslim nüfusun en azını oluşturan Yahudilerin esas yerleşim yeri Kuzguncuk olmuştur. İlk dönem sicillerinde h.922 (m.1516) tarihli bir mahkeme kaydında Yahudilerin Kuzguncuk'ta ikamet

---

1 Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi,* (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1996, I, 201; İsmail Hakkı Uzunçarşılı "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kadılıkları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* İstanbul 1957, s. 27.

2 Bkz. ÜŞS no. 334, vr. 150a; no. 344, vr. 91b; Kartal ŞS, no. 1, vr. 36b.

3 Nahiyelere bağlı köy isimleri için bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", V. *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007),* İstanbul 2008, I,147-159.

4 Yol haritaları için bkz. Pir Muhammed ed-Daifi, *Tercüme-i Risale-i Molla Fenari*, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, no. 322, s. 16-18; Ayni Ali Efendi el-Mağnisavi ed-Defteri, *Kanunnâme-i Osmanî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, no. 2362, s. 156-159; *Menzilnâme (Üsk*üdar- Mekke Arasındaki Konaklar*),* Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, no. 1183, s. 22-23.

5 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, (haz. Abidin Nesimi, Mustafa Şahin, Abdullah Özkan), İstanbul 1980, s. 605.

6 Robert Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadi, Toplumsal Tarih Denemesi*, (trc. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan), Ankara 1986, I, 82.

7 Kevork Pamukciyan, Bağlarbaşındaki Ermeni mezarlığındaki kayda göre mezarlık 1555 tarihinde tesis edildiğini ifade etmektedir. Sonradan yazlıldığı tarihi bir ehemmiyet taşımasa da, Ermenilerin bu tarihlerde Üsküdar'a yerleşmeye başladıklarını söylemektedir. Bkz. Pamukciyan, *İstanbul Yazıları,* (haz. Osman Köker), İstanbul 2002, s. 159.

8 Bkz. İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 9 Numaralı Sicil (H.940-942 / M. 1534-1536), (haz. Kenan Yıldız), İstanbul 2010, s. 196 (hüküm no. 406, 407.)

9 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarih: XVII. Asırda İstanbul,* (haz. Kevork Pamukciyan, trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1988, s. 48. Haskan, *a.g.e.,* III, 1495.

ettiğini görmekteyiz.[1] Yahudilerin, Ermenilerde olduğu gibi Kuzguncuk'un dışında başka yerde erken dönemde yaşadığına dair bilgi bulunmazken, h.990-991 (m. 1582-1583) tarihli sicilden itibaren kayıtlarda Atik Valide Vakfı'na bağlı Mahalle-i Mamure'de Ermenilerle birlikte ikamet etmeye başladıklarını görmekteyiz.[2]

Netice itibariyle Bizans döneminde Kadıköy'e bağlı bir sahil köyü olan Üsküdar, İstanbul'un fethinden sonra kasaba hüviyetine bürünmüş, XVIII. yüzyıla geldiğinde, nüfusun ekseriyeti Müslüman olmakla birlikte Rum, Ermeni ve Yahudilerin ikamet ettiği büyük bir kaza haline gelmiştir. Kaza olarak Üsküdar merkez ve ona bağlı bulunan nahiye ve köylerde yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin aralarındaki hukukî, ticarî ve sosyal ilişkilerin ne düzeyde seyrettiğini çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde ele almaya çalışacağız.

1 Bkz. *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521),* s. 244. (hüküm no. 388). Bununla birlikte Naim Güleryüz, Abraham Galante'nin Kuzguncuk Yahudi mezarlığındaki mezar taşlarını incelerken buradaki en eski mezar taşının 1562 tarihli olduğunu belirtmiştir. (Bkz. Güleryüz "Tarih Boyunca İstanbul'da Yahudi İkamet Bölgeleri", *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu,Bildiriler (14-17 Aralık 2010)* İstanbul 2011, s. 316) Ancak Yahudilerin buraya yerleşiminin mahkeme kaydından anlaşılacağı üzere daha önce olduğu görülmektedir.

2 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H.990-991/ M. 1582-1583*), (haz. Hilal Kazan, Kenan Yıldız), İstanbul 2010,, s. 96 (hüküm no. 131) s. 132 (hüküm no 237,238) s. 160 (hüküm no. 311); Aynı mahallede Müslümanlarda oturmaktaydı. Bkz. s. 160 (hüküm no. 307)

1. BÖLÜM

MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN HUKUKÎ BOYUTU

Şer'iyye sicilleri, Osmanlı sosyal tarih araştırmalarında zengin bir kaynak niteliğini haizdir. Adlî, beledî ve idarî olarak sınıflandırılabilecek çeşitli vazifeleri üstlenmiş olan kadılık müessesesi, Osmanlı teşkilat yapısı içinde önemli bir konuma sahiptir. Vazife alanı oldukça geniş ve kapsamlı olan Osmanlı mahkemelerinin, ilgilendiği konuları titizlikle kayda geçirilmesi sayısı binlerle ifade edilen şer'iyye sicillerini ortaya çıkmıştır. Üsküdar örneğinde 1700-1750 yılları arasında Müslim-gayrimüslim ilişkilerini ele alan bu çalışmanın temel kaynağını Üsküdar Kadılığına ait siciller oluşturmaktadır.

Bu bölümde ilk olarak Müslüman ve gayrimüslim unsurlar arasındaki ilişkinin hukuk boyutu üzerinde durulacaktır. Bu tercihin sebebi, mahkeme sicillerinde yerini almış her bir kaydın hukukî niteliği haiz olmasının yanı sıra hukukî münasebetlerin izah edilmesine, diğer ilişkilerin anlaşılmasına ve sağlıklı değerlendirilmesine katkı yapacağındandır. Bir bakıma adlî ve diğer ilişkilerin oturduğu hukuk zeminine öncelik verilmiştir. Taraflarını Müslüman ve gayrimüslim nüfusa mensup bireylerin oluşturduğu muhtelif davalarda hakkını arayan ya da savunan Üsküdarlılara odaklanılmıştır.

Osmanlı, şer'î ve örfî uygulamaları içinde barındıran İslâm hukukunu temel referans alan bir devlet idi. Aralarındaki bütün farklılıklara rağmen halk Müslüman ve gayrimüslim tebaadan oluşmaktaydı. Gayrimüslimler, günümüzün ifadesiyle, azınlık statüsünde değerlendirilen içtimaî bir grubu değil, kendilerine zimmî statüsü verilmiş devletin Müslümanların dışındaki tebaasını oluşturmaktaydı. Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimlerin devletle ve Müslüman nüfusla olan münasebetlerinin hukukî çerçevesini açıklamada anahtar kavram, İslâm hukukunun içinde barındırdığı ehl-i zimme hukukudur. İlk devir İslâm hukukuyla ilgili eserlerin içinde veya daha sonraları müstakil bir eser olarak Ahkâm-ı ehl-i zimme[1] şeklinde bölümler hâlinde gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan hukukî ilişkilerinin zemini oluşturulmuştur.

Osmanlı'da hukukî uygulamalarda ağırlıklı olarak Hanefî mezhebinin yorumları esas alınmıştır. Gayrimüslimlerin İslâm toplumundaki yeri ve hukukî statüleri bakımından XI. Yüzyıl Hanefî ulemasından Debûsî'nin,[2] "Zimmîler ülke ve dünya ahkâmı bakımından bizden, din ve âhiret ahkâmında ise onlardandır (Harbîler)" görüşüne göre, gayrimüslimler İslâm devletinin tebaası olarak telakkî edilmekte ve -kendilerine getirilen bazı kısıtlamalar olsa da- Müslümanlar ile olan ilişkilerinde İslâm hukukunun normlarına tâbi olduklarına vurgu yapılmaktadır.

İçtimai grupların dinî kimlikleri bağlamında Osmanlı hukukunun karakteristik özellikleri kısaca aktarıldıktan sonra bu bölümde ele alınacak konulara değinebiliriz. Öncelikle çalışmanın merkezinde yer alan Üsküdar Mahkemesi ana hatlarıyla tanıtılacaktır. Devamında gayrimüslimlerin mahkemeye geliş sebepleri ele alınacak, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında dava konusu olan meselelerin neler olduğu, hangi adlî olayların cerayan ettiği, açılan davalardan hangi sonuçların çıktığı ve verilen cezaların neler olduğu mevzuları tarihî bir bakış açısıyla değerlendirelecektir.

---

1 Gayrimüslimler ile ilgili hükümler fıkıh kitaplarının değişik bâblarında yer almaktaydı. Bu konuya özgü ilk kapsamlı eser XIV. yüzyıl ulemasından İbn Kayyim el-Cevziyye tarafından yazılmıştır Eserin birinci cildinde cizye ve haraç ile bilgiler, gayrimüslimle selamlaşmanın nasıl olacağı, kestikleri hayvanın hükmü, ticarî münasebetler ve evlilikler; ikinci cildinde mehir, miras çocuklarıyla iligili hükümler ve giyim kuşam gibi hükümler daha çok Hanbeli mezhebinin görüşleri etrafında ele alınmıştır.. Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ahkâmü Ehli'z-Zimme*, (thk. Subhî es-Sâlîh), Beyrut 1983, I-II. (muhtelif sayfalar).

2 Özel, a.g.m., s. 420.

1.1. ÜSKÜDAR MAHKEMESİ VE ÇALIŞMA ŞEKLİ

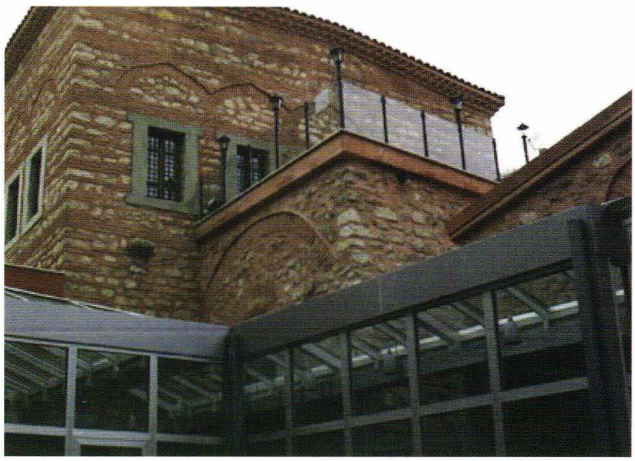

Restore edilen Üsküdar Mahkemesi (Uluslararası V. Üsküdar Sempozyumu I,32)

Sicillerde "meclis-i şer" veya "mahfil-i şer" olarak ifade edilen mahkeme, insanların şikâyetlerini ilettikleri ve yargılandıkları yeri ifade etmektedir. Yaygın kanaate göre mahkemeler için müstakil bir binanın tanzim edilmesi Tanzimat'tan sonra olmuştur.[1] Bu görüşe göre zikredilen döneme kadar kadı yargılama yaparken camiyi veya evini kullanmaktaydı. XVIII. yüzyılda Üsküdar'da yargılamaların zaman zaman olayın geçtiği yerde, bazen de Müslüman bir kimsenin evinde yapıldığını görmekteyiz. Mesela, İzmirli bazı Rumların İzmir Cizyedârı Hasan Ağa ile ilgili cizye davası Haseki İsmail Ağa'nın Mehmet Paşa Mahallesi'ndeki evinde görülmüştür.[2]

M. Akif Aydın Osmanlı mahkemelerini ele aldığı çalışmasında, mahkeme binasının bu kadar geç bir tarihte müstakil bir bina hâline gelmesinin, sayısı yüzleri bulan kadı sicillerinin muhafaza edilmesi açısından pek mümkün görülmediğini belirtip uygulamanın daha erken başlamış olabileceğini ifade etmiştir.[3] Sicillere dayalı son dönem araştırmalarında mahkeme yeri ile ilgili yeni bilgiler ortaya çıkmıştır. Nitekim diplomatik açıdan kadı sicillerini inceleyen Ekrem Tak, yaygın kabulün aksine Konya ve Kudüs kadılıklarının mahkeme binası olarak kullandıkları yapılarla ilgili araştırmalara değindikten sonra, XVII. yüzyıla ait sicillerde Üsküdar Mahkemesi için müstakil bir binanın varlığını kira kayıtlarından hareketle ortaya çıkarmıştır.[4]

Mahkeme yerleriyle alakalı bilgilerimiz son derece sınırlıdır. Kaynaklar bu konuda genellikle sessiz kalmaktadır. İncelediğimiz dönemle ilgili bulgularımız ise iki belgenin satır aralarında geçen ifadelere dayanmaktadır. Selman Ağa Mahallesi gece bekçisinin kendi görev alanına müdahale ettiğini çarşı bekçisi hakkında mahkemeye sunduğu 12 Safer 1730 (27 Ağustos 1730) tarihli maruzatta Üsküdar Mahkemesi'nin konumu şu şekilde geçmektedir:

"Ma'rûz-ı dâi devlet-i âliyeleridir ki,

Derun-i arz-ı halde olan husûsî çarşu bekçisi Mehmed hâzır olduğu hâlde sâhib-i arzı hâl iltimâsıyla tefahhus olundukta Selman Ağa Mahallesi'nin hududu Küçük Hamam kurbundan Horhor Çeşmesi dibinden mahkeme önünden kolluğa gidecek tarîk- 'âma çıkmadın, yağhaneye ve andan dönüp Temürcüler sûkından Helvacı köşesine varınca Selman Ağa mahallesi bekçisi olanların geze gel-diğini..."[5]

Bu kayda göre mahkeme Kolluk denilen muhite yakın bir yerde bulunmaktadır. Nitekim yaklaşık on yedi yıl sonra kaleme alınan fırın listelerini içeren belgede Kolluk civarındaki bir fırın "mahkeme köşesinde" şeklinde tarif edilmiştir.[6] XIX. yüzyılın başlarına ait Câbî tarihinde yer alan bir bilgide mahkeme yerinin Kolluk'a yakın bir yerde olduğu ifade edilmekte[7] ve bu bilgi Üsküdar kadılığının

1 Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-i Belediyye*, İstanbul 1995, I, 287; İlber Ortaylı, "Kadı", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 73; a.mlf. "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", *Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi: Prof. Bülent Esen'e Armağan*, Ankara 1977, s. 245-264.

2 ÜŞS, no. 334, vr. 145b.

3 Aydın, "Mahkeme", s. 343.

4 Tak, *a.g.e.*, s. 37.

5 ÜŞS, no. 382, vr. 78b.

6 ÜŞS, no. 390, vr. 24b-25a.

7 Mehmet İpşirli, "Üsküdar Mahkemesi", V. *Uluslararası Üsküdar Sempozyum: Bildiriler: (1-5 Kasım 2007),*

kurum binası olarak kullandığı yapının en azından üç çeyrek asır devamlılığına da delalet etmektedir.

Mahkeme yeriyle ilgili açıklamalardan sonra Üsküdar Mahkemesi'nde görev yapan kadılara geldiğimizde, süreç içinde birtakım değişikliklerin olduğunu görmekteyiz. Başlangıçta bir kasaba hüviyetinde olan Üsküdar'ın hukukî işlemleri nâipler tarafından görülmekteydi. 1550'li yıllardan itibaren kaza olarak zikredilen Üsküdar'a kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. 1583 yılında Şile ve Kandıra nahiyelerinin Üsküdar'a dahil edilmesiyle Üsküdar kadılığı mevleviyet kadılıklarına dahil edilmiştir.[1] XVII. yüzyılda kadılık derecelerinde düzenleme yapılmış, Üsküdar ikinci dereceden bir mevleviyet olup Mahreç mevleviyeti içinde yer almıştır. Evliya Çelebi, Üsküdar kadısının yıllık gelirinin 40.000 akçe olduğunu ve Kartal, Pendik, Gebze, Şile ve Anadolu Kavağı'nda birer nâibi bulunduğunu, Beykoz hariç Anadolu yakasının Kocaeli'ye kadar olan bölümünün Üsküdar kadısının sorumluluğu altında olduğunu belirtmektedir.[2]

XVIII. yüzyılın belli dönemlerinde Üsküdar Kadılığı Rumeli Kazaskerliğinin arpalığı olduğundan, kazasker tarafından Üsküdar Mahkemesine nâiplik usulüyle idare etmek üzere atamalar yapılmıştır.[3] Bu atamalar h.1168 (m.1755) yılına kadar devam etmiştir.[4] Üsküdar kadılığı bünyesinde altı mahkeme nâibi bulunmaktaydı.[5] Üsküdar kadısı tarafından zaman zaman mahkeme-i suğra denilen bu nâipliklere atamalar yapılmaktaydı. Bazı davaların küçük mahkemelerde görüldüğünü görmekteyiz.[6] Bunun yanında Üsküdar kadısının kendisine bağlı Kandıra ve Kaymas gibi nahiyelere nâipler atadığı sicillerde yer almıştır.[7]

Osmanlı Devleti'nde ilmiye sınıfından olan kadının ve mahkeme personelinin sabit bir maaşı olmayıp gelirleri mahkemede tanzim edilen evrak üzerinden olmaktaydı. Düzenlenen evrak türüne göre de farklı vergi belirlenmişti. İster Müslüman ister gayrimüslim olsun mahkemeden alınan belge türüne göre belli bir harç ödenmekteydi.[8]

Mahkemede görev yapan kadı veya nâiplerin kararlarını neyi esas alarak verdiklerine baktığımızda, özelde Üsküdar kadıları genelde Osmanlı kadıları şer'i davaları fıkıh kitaplarında yer alan hükümlerle çözmeye çalışmışlardır. Fıkıh kitabı olarak Molla Hüsrev'in Dürerü'l-Hükkâm'ı ve İbrahim Halebî'nin Mülteka'l-Ebhur'unu ve Mergînânî'nin el-Hidaye adlı gibi eserleri temel kaynak olarak

---

İstanbul 2008, I, s. 34.

1 İ.Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara 1988, s. 96; Bilgin Aydın, a.g.m., s. 17-18.

2 E. Çelebi, *a.g.e.*, s. 201.

3 İlk nâiplik ataması için bkz. ÜŞS, no. 346, vr. 1b,

4 Bu dönemde merkezî idareden Üsküdar'a gönderilen ferman ve buyruldular "Üsküdar Kazası Nâibine" hitabıyla yazılmaktaydı.Zikredilen tarihinden itibaren "Üsküdar Kazası Kadısına" şeklinde yazılmaya başlandığını görmekteyiz. Böylelikle Üsküdar'a tekrar kadı ataması yapılmaya başlanmıştır Bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1997, II, 58. Nâiplik usulüyle idare edildiği dönemde Üsküdar kadılığının başındaki ulemanın sicillerde ifadesiyle kadılık yapabilecek evsafa sahip insanlar olduğu belirtilmektedir.

5 Mehmet İpşirli, "Nâib:Osmanlı'da Nâiblik", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, s. 312.

6 Mahkeme-i suğra nâipliği atamaları için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 9a; no. 414, vr. 39a; no. 424, vr. 7a; no. 425, vr. 15a; Bir borç davasında Debbağlar Mahallesi'nden Mustafa b. Osman'ın babasından intikal eden 170 kuruşluk borcun kalan 90 kuruş alacak için Pelaş adlı bir gayrimüslimi dava etmişti. Pelaş ise mahkeme-i suğrada borcunu ödediğini hüccet ve hüccet altında imzası olanların şahitliği ile ispat etmiş, kadı ise Mustafa'yı davada haksız bulmuştu. Bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 125b-126a.

7 Üsküdar kadısının Kandıra nahiyesi için atadığı nâibin yerli olması nedeniyle durum nahiye halkı tarafından padişaha şikâyet edilmiş, yerli birisinin nâip olması yasak olduğu için, padişah tarafından ferman gönderilerek yerli nâibin yerine yeni nâip atanması emredilmiştir. (ÜŞS, no. 334, vr. 164b Evâhir-i Şevval 1117/4-14 Şubat 1706). Benzer bir atama Kaymas nahiyesi için de yapıldığı için yerli nâibin yerine yeni nâip atanması için Üsküdar kadısına ferman gönderilmiştir. (ÜŞS, no. 336, vr. 53b. Evâhir-i Şevval 1119/14-24 Ocak 1708).

8 Bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, I, 350; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 93; Tak, *a.g.e.*, 18-24; Boğaç Ergene "Costs of Court Usage in Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories", *JESHO*, Leiden 2002, c.45 say.1 s. 20-39.

kullanmışlardır.[1] Örfî davaları kanunnâmeler ve zaman zaman payitahttan gönderilen fermanlar ile çözümlemişlerdir.[2]

1.1.1. Mahkemeye Başvurma ya da Hak Arama Yolları

Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayrimüslimlerin İslâm hukukunun uygulandığı kadı mahkemelerine niçin başvurdukları sorusu mühimdir. Konu hakkında araştırmacıların çeşitli görüşleri ileri sürdükleri görülmektedir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden hukukî ilişkiler açısından baktığımızda, her iki kesimin de aralarında yaşadıkları problemlerin çözüm yerinin kadı mahkemeleri olduğu konusunda bir ihtilaf bulunmamaktadır.[3] Ancak, gayrimüslimlerin kendi aralarında yaşanan sorunlara, hangi mahkemelerin bakabileceği mevzusu yeterince açıklanamamıştır. Ayrıca böyle durumlarda gayrimüslimlerin ne kadar sıklıkla ve niçin kadıya başvurduklarına dair farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılar kendi aralarındaki hukukî ihtilafları çözmede İslâm hukukuna bağlı olmadıkları için bu meseleleri kadıya götürmelerini cemaat mahkemeleri dışında tercih edebilecekleri alternatif bir yargı mercii gibi değerlendirmişlerdir.[4] Bazı yazarlar ise zimmîlerin kadı mahkemelerinin baktığı davalara, davalı ve davacı her iki taraf isterse kadıya gidilebileceğini söylemişlerdir.[5]

Şer'iyye sicilleri merkezli çalışmalarda araştırmacılar mahkeme kayıtlarında pek çok gayrimüslim davasının bulunmasını anlamlandırmak için birtakım açıklama ve yorumlara ihtiyaç duymuşlardır. Bu araştırmacıları sebep aramaya iten unsur ise zihinlerde alternatif bir cemaat mahkemesi olgusudur. Konuyla ilgili olarak ilk zikredilecek isim siciller üzerinde farklı çalışmalara imza atan R. Jennings'dir. O gayrimüslimlerin geliş sebeplerini kadının tek resmî yetkili olmasına bağlamaktadır.[6] Sofya sicillerini kilisede tutulan ve kilise hukukuyla alakalı nomikon ve nomokanon kayıtlarıyla birlikte değerlendirdiğini belirten Rosistsa Gradeva, gayrimüslimlerin kadıya gelişlerini idari sebeplerle açıklamanın yanı sıra sicil kayıtlarından hareketle oluşturduğu sayısal verilerle mahkemeye başvuru sebeplerini ve oranlarını değerlendirmeye çalışmıştır.[7] Kemal Çiçek gayrimüslimlerin kadı mahkemelerini tercih sebeplerini incelediği makalesinde geliş sebeplerini şu şekilde sıralamıştır:

a) Kadı kararlarının tartışmasız olarak cemaat mahkemeleri için de bağlayıcı olması,

b) Osmanlı hukuk sistemi içerisinde cemaat mahkemelerinin bir tür hakem heyeti olmaktan ileri gitmemesi,

c) Cemaat mahkemelerinin yaptırım gücünün olmaması.[8]

Girit (Resmo) sicillerini inceleyen A. Nükhet Adıyeke ise Kemal Çiçek'in sebeplerine ilaveten uzunca bir geçmişi olan bazı davalardan hareketle, cemaat mahkemesinden hiç söz edilmemesinin mahkemeye geliş gerekçeleri açısından sağlıklı bir değerlendirme için henüz erken olduğunu söylemektedir.[9].

---

1 Uzunçarşılı, *a.g.e.,* s. 29.

2 Ömer Lütfi Barkan kanunnâmelerin mahkemelerde ve devlet dairelerinde resmî bir kanun olmadığını iddia etmesine rağmen (Bkz. Barkan, "Kanunnâme", *İA*, İstanbul 1988, VI, 189.) Halil İnalcık ve M. Akif Aydın ise kanunnâmelerin mahkemelerde bir başvuru kaynağı olarak kullanıldığını söylemektedirler. Bkz. İnalcık "Kanunnâme", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 336; Aydın, "Mahkeme: Osmanlı Devletinde Mahkeme", s. 342.

3 Özel, a.g.m., s. 420.

4 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu: 1839-1914*, Ankara 1989, s. 17.

5 Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal ve Hukukî Durumları*, Ankara 2001, s. 247.

6 Jennings, *Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640*, Newyork and London 1993, s.163-165.

7 Rosistsa Gradeva "Orthodox Christian in the Kadı Courts", *Rumeli: Under The Ottomans, 15th-18th Centuries: İnstitutions and Communities*, İstanbul 2004, s. 169-193

8 Kemal Çiçek "Cemaaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmîlerin Tercihi", *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç,* (ed. Kemal Çiçek), Ankara 2001, s. 47-48

9 A. Nükhet Adıyeke, "Girit XVII. Yüzyıl Girit(Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmî Davaları", *Pax Ottomana Studies in*

M. Macit Kenanoğlu, Osmanlı millet sistemini ele aldığı çalışmasında konuyla ilgili lehte ve aleyhteki görüşleri sıralamıştır.[1] Daha çok XIX. yüzyıl arşiv kaynaklarını kullandığı araştırmasında, kiliselerde tutulan nomikon ve nomokanon kayıtları ve Yahudilerin fetva niteliğindeki responsa kayıtları ve "beit-din" denilen yüksek dini heyetin kararlarıyla birlikte değerlendirip gayrimüslim Osmanlılar için kazaî muhtariyetin söz konusu olup olmadığını sorgulamıştır. Konuyu hukukî bir çerçevede ele almış ve zimmî statüsündeki Osmanlı tebaasının kadı mahkemelerine gelmesinin bir nevi zorunluluk olduğu sonucuna ulaşmıştır. İslâm hukukunun câri olduğu Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim cemaatlere şer'î mahkemelerin yetki ve sorumluluğu ile kıyaslanabilecek yargılama hakkı tanınmadığını belirten Kenanoğlu, bu çerçevede Osmanlılarda hukuk birliğinin söz konusu olduğunu kaydetmektedir. Müslüman olsun gayrimüslim olsun Osmanlı halkı için genel olarak her türlü anlaşmazlıkların çözüm makamı kadılıklardır.[2] Kenanoğlu, bulgu ve değerlendirmeleriyle cemaat mahkemelerinin varlığı konusuna önceki araştırmacılardan farklı bir açıklama getirmekte ve bu yaklaşımıyla sicillerde gayrimüslimlere ait davaların Müslümanlar kadar olmasa da sayıca niçin fazla olduğu sorusuna kanaatimce makul bir cevap vermektedir.

Cemaat mahkemeleriyle ilgili olarak araştırmacıları konu hakkında yanlış değerlendirmeye sevk eden bilgilerden biri de Yanko Vitinos'un;

"Tanzimattan önce Rumlar arasında zuhur eden menkûhâta dair davalar Rum Patrikhanesi'nde görülür, patrikhanece icra ve icradan imtina edenler için mahkûma mahsus bir hapishane olduğunu gören ihtiyarlarımızın hatırındadır." [3]

şeklindeki ifadesidir. Halbuki ifade, gayrimüslim din adamlarına bırakılan nikâh ile işlemleri ifade etmesine rağmen, gayrimüslimlerin kendi cemaat mahkemelerinde yargılandığı gibi anlaşılmış, daha sonraki araştırmacılar tarafından cemaat mahkemelerinin önemli bir delili olarak kabul edilmiştir.[4]

Gayrimüslim Osmanlıların kendi aralarındaki davaları dahi kadı mahkemelerine taşıması konusunun, diğer bir ifadeyle cemaat mahkemelerinin varlığı ya da yetki ve vazife alanlarıyla ilgili belirsizliğin açıklanmasında gayrimüslim cemaatler için atanan dinî görevliler hakkında kaleme alınmış beratlar son derece mühimdir. Bir sureti kadı sicillerine kaydedilen belgelere göre, patrik ve metropolitlerin vazifeleri ayinlerin icra edilmesi, kendi altlarında yer alan din adamlarının tayin ve azli, yetki verildiyse ölen ruhbanların terekelerinin kabzı, nikâh işlemlerinin yapılması ve kiliseye ait bağ-bahçeye nezaret edilmesinden ibarettir.[5] Dolayısıyla, kendi cemaat mensuplarının her türlü hukukî meselelerine bakabilecekleri sonucunu ilgili beratlardan çıkarmak mümkün görünmemektedir.

Ele aldığımız dönemde Üsküdarlı gayrimüslimlerle ilgili mahkemeye intikal eden dava türleri incelendiğinde, hemen hemen her konudaki hukukî meselelerin şer'î mahkemelere getirildiği görülmektedir. 1700-1750 yılları arasında tespit edebildiğimiz yaklaşık 30.000 civarında sicil kaydı içinde taraflardan en az birinin gayrimüslim olduğu kayıt sayısı 6.000'in üzerindedir.[6] Muhtevası itibariyle

---

Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, (ed. Kemal Çiçek), Ankara 2001, s. 77-97

1 Millet sistemi ile ilgili görüş ve değerlendirmeler için bkz. M. Macit Kenanoğlu, *a.g.e.,* s. 34-55.

2 Ruhban sınıfına iltizam türü bir yetkiyle yargılama görevi verilmediğini belirten yazar, tarafların Gayrimüslim olduğu davaların da kadı marifetiyle görüldüğünü ifade etmektedir Bkz. Kenanoğlu, *a.g.e.,* s. 221-244.

3 Yanko Vitinos, Şûra-yı Devlet'in Üç Kararı Hakkında Mütâlaânâme, İstanbul 1327, s. 46

4 Osman Nuri Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı,* İstanbul 1936, s. 92. Nuri Adıyeke, *"Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", Osmanlı,* IV,258.

5 ÜŞS, no. 363, vr. 126a. Beratlarda gayrimüslim din adamlarının cezaî yetkisi bu şekilde belirlenmişken, patriklerin ceza ehliyeti ile ilgili bazı araştırmacıların (Örnek için bkz. M. Mahfuz Söylemez, "Kalebend Cezası Bağlamında Osmanlı'da Patrikhanenin Yargılama ve Ceza Ehliyeti Üzerine Bazı Notlar", *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010),* İstanbul 2010, s. 135-156) var olduğunu iddia ettikleri ve ortaya koydukarı örnekler beratlarda yer alan kazaî muhtariyet ifade eden hususlar değildir.

6 Konuyla ilgili Jennings'in Kıbrıs üzerinde yaptığı çalışmada, toplam 2800 dava kaydından 953'ü gayrimüslimleri ilgilendirmekteydi. Oran olarak % 34'e tekabül etmekteydi. Jennings, *a.g.e.*, s. 166. Tahsin Özcan'ın Eyüp'e bağlı Hasköy

dinî karakteri ön planda olmayan her türlü davanın; hatta ahvâl-i şahsiye denilen miras, nafaka ve boşanma gibi davaların dahi kadı önüne gelmiş olması son derece mühimdir. Bu durum, Osmanlılarda yargı birliğinin büyük ölçüde tesis edildiğini gösterirken, diğer taraftan gayrimüslim Osmanlıların kadıya başvurmalarının tercihe bağlı olmadığını, Müslüman Osmanlılar gibi hakkını arayan ya da savunan gayrimüslimler için de şer'î mahkemelerin yetkili yargı mercii olduğuna işaret etmektedir. Bazı yazarların[1] "şeriat adamı olarak Müslümanların hâkimi" şeklinde tanımladıkları kadı tarifinin yetersiz olduğu görülmektedir. Osmanlı kadılarının nüfûz ettiği coğrafyada yaşayan Müslim-gayrimüslim her Osmanlının hâkimi olduğunu, incelediğimiz dönem mahkeme sicillerinde kayıtlı dava tutanaklarından hareketle rahatlıkla ifade edebiliriz.

Osmanlı mahkemelerinde, genel kural olarak, ilgili tarafların kimliklerine bakılmaksızın İslâm hukukunun prensipleri uygulanmaktaydı. Nitekim Üsküdarlı gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalara bakan mahkeme görevlilerinin İslâm hukukuna göre hüküm verdikleri görülmektedir. Hatta Hıristiyanlık ya da Yahudilik hukukunun uygulanmasının literatürdeki yaygın kanaate göre tabii karşılanabileceği durumlarda dahi kadılar İslâm hukukunu dikkate almaktaydılar. Örneğin; gayrimüslim nüfusa ait miras paylaşım davalarına bakan kadılar, İslâm miras hukunun kaidelerini tatbik ediyor ve terekenin taksimini bu çerçevede gerçekleştiriyordu. Üsküdar sicillerinde kayıtlı çok sayıda gayrimüslim terekesinde geçen "bi-hükmi'l-ferâiz" tabiri, miras konusunda cari olan hukuku ifade etmekteydi. Gayrimüslimlerin tereke defterlerinde söz konusu ifade bulunmadığında bile mirasın İslâm miras hukukuna göre paylaştırıldığı terekenin taksimat kısmındaki bilgilerden anlaşılmaktadır. Genel kuralın dışında tutulması icap eden bazı özel durumlarda mahkeme görevlileri önlerine gelen dava hakkında hüküm verirken tarafların dinî kimliklerini ve dava konusunda ilgili dinin prensiplerini nazar-ı itibara alabiliyorlardı. Bu hususa misâl olarak gayrimüslimlerin boşanmasıyla alâkalı sicil kayıtlarını gösterebiliriz. Üsküdar Yenimahalle'den Zevi bint Tarandifila adlı Rum kadın, Üsküdar Mahkemesine başvurarak kendisini boşayan kocası Yorgi'den mehr-i müeccel talebinde bulunmuştu. Kocası ise evliliklerini (nikâhlarını) "âyin-i millet-i nasârâ" üzere yaptıklarını ve mehir tespit etmediklerini ifade etmiştir. Zevi Nasraniye haklılığını ispat etmekte âciz kalınca, Hıristiyan ananesine uygun hüküm verilmiş ve mehir talebi reddedilmiştir.[2]

Osmanlı toplumunda hukukî ihtilafların bir diğer çözüm makamı Divân-ı Hümâyun idi. İlke olarak her bireyin divana başvurma hakkı olmakla beraber, Osmanlı mahkemeleri problemlerin ilk çözüm yeri olarak düşünülmelidir. Dolayısıyla divanda görüşülen bu nitelikteki davaların öncelikle mahkemelerde görüldüğü, lüzumlu hâllerde divana intikal ettiğini varsayabiliriz. Osmanlı halkının gayrimüslim unsurları gerek kendi aralarındaki gerekse Müslümanlarla yaşadıkları problemleri bulundukları yerin kadısına götürdükleri gibi Divân-ı Hümâyun'a "arz" şeklinde iletirlerdi.[3] Zira kadının verdiği kararları bir manada temyiz edecek yer Divân-ı Hümâyun idi. Burada şikâyette bulunan herkesin şikâyeti incelenir, kadı hükümleri kesin olmasına rağmen, haksız görülenler yeni hüküm verilmesi için kadılara geri gönderilirdi. Nitekim Atik Şikâyet, Mühimme ve Alıkâm defterlerinde

---

nahiyesi için verdiği rakam, 17.000 dava kaydının % 55'i gayrimüslimleri ilgilendiren kayıtlar idi. Bkz. Özcan, "Osmanlı Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi: Hasköy Örneği –İstatistiksel Bir Analiz Denemesi-", *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010)*, İstanbul 2010, s. 261.

1 Ortaylı, "Kadı", s. 72.

2 ÜŞS, no. 365, vr. 30b-32a.

3 Halil İnalcık "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", *Osmanlı Araştırmaları* İstanbul 1988, VII-VIII, 33-54; Ahmet Mumcu "Divân-ı Hümâyun", *DİA*, İstanbul 1994, IX,431; Saliha Okur Gümrükçüoğlu,yaptığı çalışmada 1649-1653 yılları arasında şikâyet defterlerindeki hükümlerde 714 Müslüman ahalinin şikâyetine karşılık 150 adet gayrimüslimin şikâyette bulunduğunu tespit etmiştir. Yani gayrimüslimler yaşadıkları sıkıntıları Divan'a iletmekteydiler. Gümrükçüoğlu, aradaki sayı farkını gayrimüslimlerin kadı mahkemelerinde şikâyetlerinin çözüme kavuştuğu için, Asitane'ye gitmelerine gerek kalmadığını söylemektedir. Bkz. Gümrükçüoğlu, *Şikâyet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653),* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010, s. 119, 126-127.

konuyla ilgili pek çok örnek bulunmaktadır. Payitahta yapılan başvuruların bir kısmı kadı sicillerinde kayıtlıdır. Bunlar içinde örneğin Abraham v. Mosi adlı Yahudi ağılı için Üsküdar Mollası'ndan hüccet alamadığında mahkemeye gelip padişahtan ağılı için ferman istemiştir.[1] Aynı şekilde Pazarbaşında oturan bazı gayrimüslimler Müslüman evlerinde oturdukları için avârız vergisine dahil olmadıklarını ispat için zamanın sadrazamına başvurmuşlardır.[2]

Bir diğer hak arama yeri Şeyhülislâmlık idi. Kendi haklılıklarını ispat için Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de Şeyhülislâm'a fetva almak üzere müracaat edebiliyorlardı. Şeyhülislâm'a veya fetva alınacak kişilere yapılan bu başvurular mahkemeye intikal edecek ihtilafların azalmasına ve bu mesele hukukî çerçeveye sokulduğu için kadıların işlerini kolaylaştırmasına sebep olmaktaydı.[3] Fetva için yapılan bu müracaatlar müftülük görevlisine şahsen yapılabildiği gibi fetva istenen konu yazılı bir metin olarak da verilebilmekteydi. Şeyhülislâm'a yazılı olarak başvurulan belgelerde Müslümanların yanı sıra gayrimüslim isimlerine sıkça rastlanmaktaydı. Fetva mecmualarında ise fetva isteyen kimsenin ismi ve yer isimleri kaldırılır, konu fıkhî bir çerçevede yazıya dökülürdü.[4] Nitekim Tuzla'da köy subaşısı Mehmed b. Şaban tarafından öldürülen Yamandi'nin mirasçıları, hapsedilen subaşının kendilerine diyet ödemesi kararını içeren fetvayı zamanın Şeyhülislâmı Ali Efendi'den almışlardı.[5]

MAHKEME SÜRECİ

Davaların ne kadar sürede mahkemeye intikal ettiği ve yargılama sürecinin ne kadar olduğu konumuz açısından mühimdir. Bu bölümde Üsküdar Şer'iye Sicilleri'ndeki bir kısım belgeler çerçevesinde bu iki mesele üzerinde durulacaktır. İlâm türü mahkeme kayıtlarında sıkça geçen "tarih-i i'lâm günü" ve "tarih-i i'lâmdan mukaddem" yahut "tarih-i i'lâmdan ...gün mukaddem" ifadeleri, davacıların mahkemeye dava konusu olan olay ve durumun vuku bulmasından itibaren ne kadar sürede başvurduklarını açıklamaktadır. Cana karşı işlenen darp, yaralama ve cinayet gibi suçlarda davacının veya maktûlün vârislerinin mümkün mertebe en kısa sürede mahkemeye geldikleri anlaşılmaktadır. Bu tür davaların yargıya intikal etmesi genellikle on gün içinde gerçekleşmiş gibi görünmektedir. Hatta bazı davalarda hadisenin meydana geldiği gün ya da ertesi günü davacıların şikâyetçi oldukları müşahede edilmektedir.[6] Cana kast eden saldırılarda sürecin hızlı ilerlemesini sağlayan unsurların başında dava konusunun anlaşılmasında önem arz eden husus, mağdurların vücutlarındaki darp ve yaralama izlerinin görevlilerce keşf ve muayenesinin sağlıklı şekilde yapılabilmesi gelmektedir. Bundan dolayı, davacı tarafın haklılığının ispatında kuvvetli bir delil unsuru olan darp, yara ve cinayet izlerinin zamanında muayenesi için olayın kısa sürede mahkemenin önüne gelmesi icap ediyordu.[7]

Darp, yaralama ve cinayet gibi olayın meydana gelmesinden itibaren yakın bir zamanda kadı huzuruna gelen başka dava konuları da vardır. Örneğin, hırsızlık, gasp gibi suçlar da genellikle birkaç gün içinde mahkemeye intikal edebilmekteydi.[8] Zikredilen mala ve cana karşı işlenen suçların aksine, dava konusu olan durum ve olayın üzerinden çokça vakit geçtikten sonra gündeme gelen dava türleri de bulunmaktadır. Yargılama sürecinin geç başladığı davaların başında haliyle borç davaları gelmek-

1 ÜŞS, no. 334, vr. 154b.

2 ÜŞS, no. 329, vr. 58b.

3 Ekrem Buğra Ekinci, *Ateş İstidası: İslâm-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü*, İstanbul 2001, s. 95.

4 Uriel Heyd, *Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler*, (trc. Ferhat Koca), İstanbul 2002. s. 71; Pehlül Düzenli, "Osmanlı Fetva Mecmuaları Işığında İstanbul'da Gayrimüslimlerin Problemleri", *Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler* (15-17 Nisan 2010), İstanbul 2010, s. 204

5 ÜŞS, no. 342, vr. 62b-64a.

6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 68b; no. 407, vr. 41a.

7 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 412, vr. 66a vr. 67b, no. 424, vr. 68b.

8 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 331, vr. 6b; no 339, vr. 60b.

teydi. Bu davaların mahkemeye intikal süreleri, borcun vadesi dolduktan sonra tarafların ve olayların niteliklerine göre değişmekle birlikte, dört beş yıl önce ortaya çıkmış ihtilafların dava konusu olarak kadı sicillerinde yer aldığını tespit edebiliyoruz.[1]

Davacının mahkemeye başvurmasıyla başlayan yargılama sürecinde davalı tarafın da hazır bulunması ve savunma hakkını kullanması adaletin tecelli etmesi bakımından önemlidir. Bundan dolayı, yargılamanın yapılabilmesi için davalının ya da onu temsil eden vekilinin kadı karşısına çıkması/çıkarılması gerekmektedir.[2] Yargılama esnasında murâfaa adı verilen, davacı ile davalının karşılıklı iddia ve savunmalarını ifade etmelerine imkân verilirdi. Bazı dava tutanaklarından davalı ve davacıların birkaç defa mahkemeye geldikleri anlaşılmaktadır.[3]

Davacının başvurusu mahkeme tarafından kabul edildiğinde davalının mahkeme huzuruna çıkması gerekirdi. Davalının mahkemeye gelmemesi ya da gelmek istememesi durumunda ilgili görevliler harekete geçer ve davalının mahkemede hazır bulunmasını sağlarlardı. Bu görev en başta mahkemenin aslî personelinden olan muhzırlara aittir. Muhzırların yeterli olmadığı hallerde ise bu vazifeyi bostancıbaşının Üsküdar'da bulunan usta kulları, subaşılar ya da mahalle yasakçıları üstlenmektedir. Konuya örnek olarak şu davayı gösterebiliriz: Yoros kazasına bağlı Sultançiftliği Köyü'nde Korucu Mehmed tarafından yaralanan Kasbar adlı bir gayrimüslim 7 Cemâziyelevvel 1161 (4 Haziran 1748) tarihinde mahkemeye başvurmuştur.[4] Mahkeme yapılan darp ve yaralamayı tespit ettikten sonra davalı olan Korucu Mehmed'in mahkemeye gelmesi için karar alınır. Ancak ağası tarafından saklanıp mahkemeye gelememesi sebebiyle dava divana arz edilmiş ve konuyla ilgili olarak şu ifadelere yer verilmiştir:

"Vârid olan fermân-ı 'âlilerine imtisâlen sâhibe-i 'arz-ı hâlin oğlu Kasbar nam zimmînin hasmı olup 'arz-ı hâlde mestûru'l-ism olan Korucu Mehmed'in li-ecli'l-murâfa'a da'vet-i şer'-i şerîf için taraf-ı şer'den mürâsele ile irsâl olunan adamımız vardıkta, merkūm Korucu Mehmed'in ağası İbrahim nâm kimesne mezbûr Mehmed'i ihfâ ve bunda değildir iki güne değin mezbûr Mehmed'i meclis-i şer'e ihzâr ederim deyü müdâfa'a edüp tarih-i mezbûrdan beri altı gün mürûr edüp mezbûr Mehmed'i ihzâr etmeyüp mümâna'at etmekle müddeî-i mezbûr hasmı merkūm Mehmed 'izzetlü bostancıbaşı ağa tarafından mübâşir ta'yîn ve ihzâr olunmak bâbında fermân-ı 'âlileri recâ eylediği huzur-ı 'âlilerine i'lâm olundu. Fî 15 cumâdi'l-âhir sene 1161 (12 Haziran 1748)."[5]

Metinde görüldüğü üzere mahkeme görevlilerinin zanlıyı mahkemeye celbetmede yetersiz kalmaları durumunda kadı bostancıbaşıdan yardım talep etmektedir.

Sicillerden tespit edilebildiği kadarıyla Osmanlı mahkemelerinde yargı süreci hızlı bir şekilde işlemekteydi. Olayın ortaya çıkarılması için dikkatli bir araştırma yapıldıktan sonra, gecikmeye sebep olacak hususlar ortadan kaldırıldığı için yargılama en kısa zamanda sonuçlanmaktaydı.[6] Üsküdar'da Müslim-gayrimüslim davalarında da aynı hızlı işleyişin var olduğunu tespit edebiliyoruz. Yukarıda anlatılan örnekte olduğu gibi mahkemenin kendi personelinin yetmediği davalarda bile zanlılar bir hafta gibi bir zaman zarfında kadı huzuruna çıkarılabilmekteydi.

Şer'iye sicillerindeki bazı dava kayıtlarından, özellikle sulh ile neticelenmiş olanlarında, dava

1 Bkz. ÜŞS, no. 337, vr. 26b; no. 423, vr. 5b,

2 Şeriyye sicillerinde sanığın yokluğunda yargılama yapılmamaktadır. Mehmet Akman, *Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması*, İstanbul 2004, s:32. Daha sonraları *Mecelle'de* hakimin davalının haklarının koruyabilecek bir vekil tayin ederek gaip olan kimse hakkında hüküm verebileceği ifade edilmektedir. Bkz. Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Usulü (Osmanlı Uygulaması)*, İstanbul 1986, s.116.

3 ÜŞS, no. 407, vr. 18a; no. 423 vr. 32a.

4 ÜŞS, no. 421, vr. 55a.

5 ÜŞS, no. 423, vr. 22a.

6 Açıklamalar ve örnekler için bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s. 129-131.

konusu olayın yargıya daha önceden taşındığını öğrenmekteyiz; fakat mahkeme tutanakları ilgili davanın hukukî geçmişi hakkında sınırlı bilgi vermektedir. Sadece kayıtlarda, "bundan akdem davacı olmuş idim" ifadesi yer almaktadır. Söz konusu olan sulh kayıtlarının önceki duruşmaların ifadelerini kadı sicillerinde tespit etmek mümkün görünmemektedir. Bu durum mahkeme kayıtlarının belli bir yargı süreci sonunda, muhtemelen dava hakkında karar verildikten sonra, tanzim edildiği düşüncesini ihsas ettirmektedir. Arabulucuların (muslihûn) tavassutuyla sulh ile neticelenen davalarda anlaşmaya varıldığında davacı şikâyetini geri çekmekte ve dava mahkeme sicillerine bu haliyle kaydedilmektedir.

1.2.1. Vekâlet

Mahkeme sürecinde ilk ele alacağımız husus vekillik konusudur. Hukukî bir terim olarak "bir kimsenin kendinin yapabileceği muâmelâttan bir işini başka bir şahsa devretmesi" anlamına gelen vekâlet müessesesine Osmanlı toplumunda yaygın olarak müracaat edilmekteydi. Osmanlı uygulamasında vekil tayinleri genel olarak iki yöntemle yapılıyordu. İlki vekil ve müvekkilin mahkemeye başvurmasıyla gerçekleştiriliyordu. Günümüzdeki noter kurumunun vazifelerini de yerine getiren Osmanlı mahkemeleri bu işlemi tescil ediyordu. Vekil üstlendiği vazifenin kapsamı içinde yer alan hususla ilgili davada müvekkilini temsil ediyordu. İkinci yöntem ise dava esnasında vekilliğin şahitler yoluyla kanıtlanmasıdır. İki usule dair sicillerde fazlasıyla örnek mevcuttur. Mahkeme tutanaklarında vekilliği doğuran ilişki "bâ-hüccet" tabiriyle ya da şahitlerin ismi zikredilerek ifade edilmektedir.

Osmanlı mahkemelerinde ağırlıklı olarak hangi toplumsal grupların vekilleri aracılığıyla temsil edildiği sorusunu mahkeme kayıtlarından hareketle cevaplandırmak mümkündür. Şer'iye sicillerine göre erkeklere nazaran kadınlar sıklıkla vekilleri vasıtasıyla işlerini yürütmeyi tercih etmişlerdir. Toplumsal cinsiyetin belirleyici olduğu anlaşılan Osmanlı dönemi vekâlet uygulamasında mahkeme huzurunda hakkını bizzat savunan kadınlar olmakla beraber toplumun bu kesimi arasında vekil tayininin yaygın bir durum olduğu görülmektedir. Kadınların vekâlet müessesesini kullanmada dinî kimliklerinin farklılığa sebep olmadığı anlaşılmaktadır. Gayrimüslim ya da Müslüman Üsküdarlı kadınlar kendileri mahkemeye gelmektense atadıkları vekilleriyle davalarını görmeyi genellikle tercih etmişlerdir. Osmanlı coğrafyasının farklı şehirleri üzerine sicillere dayalı yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmıştır.[1] Sofya üzerine yapılmış bir inceleme ise kadınların vekil tercih edip etmemesi noktasında Osmanlı toplumunda dönem ve mekân farklılıklarının olabileceğine işaret etmektedir.[2]

Üsküdar örneğinde kadınlar dışında vekil kullanmanın yaygın olduğu bir diğer içtimaî kesimi, konumu itibariyle farklı statüde olan insanlar oluşturmaktadır. Haseki ağa, Odabaşı gibi unvanlara sahip, genellikle yönetici (askerî) zümreden olan kişiler bizzat mahkemeye gelmeyip vekilleri aracılığıyla işlerini gördürmüşlerdir.[3] Müslim-gayrimüslim ilişkileri açısında meseleye baktığımızda, Üsküdar'da gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin işlerini yürütmek maksadıyla zaman zaman vekil tayin ettikleri görülmektedir. Üsküdarlı gayrimüslimler arasında uzunca bir süre şehir dışına çıkan kişiler genellikle vekil tayin etmektedir. Özellikle aslen Üsküdarlı olmayıp memleke-

---

1 Jennings, Kıbrıs sicillerinden hareketle Müslüman kadınların % 40, Gayrimüslim kadınların ise % 24 oranında mahkemedeki işlemlerini vekil vasıtasıyla gördüklerini aktarmaktadır.Bkz. Jennings, *a.g.e.*, s. 82-83. 16. yüzyıl Antep toplumu üzerine yapılan çalışmadaki bulgular da benzerdir. Bkz. Leslie Peirce, *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet,* (trc. Ülkün Tansel), İstanbul 2005, s. 213-215; Diğer taraftan nadiren de olsa kadınların –özellikle annelerin- vekâlet görevini üstlendikleri de oluyordu. Nitekim, darp nedeniyle açılan bir davada Balaban İskelesi yakınında bakkal Yorgi v. Estifan'ın Mehmed Beşe tarafından kususıkı tüfenk ile sağ gözünü darp etmesi sonucu açmış olduğu davada annesi Aişe bint Şaban adlı kadın oğlunun vekili mahkemeye gelmişti. Bkz. ÜSŞ, no. 355 vr. 69a.

2 Rosistsa Gradeva, Sofyalı gayrimüslimlerin kadın ya da erkek olsun durumlarını anlatmak veya iddialarını ispat etmek üzere mahkemeye bizzat kendilerinin geldiğini belirtmektedir. Bkz. Gradeva, "Orthodox Christian İn The Kadı Courts", s. 179.

3 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 363, vr. 23a.

tine veya başka bir şehre seyahat eden kişiler ekonomik faaliyetlerinin yürütülmesi başta olmak üzere çeşitli hususlarda güvendiği birine vekâlet vermeye özen gösteriyordu. Çünkü belli bir müddet geçtiği hâlde Üsküdar'a dönemeyen bu kişilerin gaip olduğuna hükmeden beytülmal emini mallarını zapt edebiliyordu.[1]

Bazı gayrimüslimlerin vekil atadıkları kişilerle ilgili tercihleri konumuz açısından son derece önemlidir. Üsküdarlı gayrimüslimler vekâlet hususunda ağırlıklı olarak kendi dindaşlarını seçerken bir kısmı Müslüman tanıdıklarını vekil tayin edebiliyorlardı. Vekâlet ilişkisi aynı zamanda hukukî niteliği ön planda olan bir ilişki olmanın yanı sıra tamamen iki tarafın tercih ve onayıyla kurulan sosyal bir ilişkidir. Gayrimüslim ve Müslüman kimliklerine sahip bazı Üsküdarlıların müvekkil ve vekil sıfatlarıyla mahkeme kayıtlarında birlikte yer almaları, toplumun iki unsuru arasındaki münasebetin boyutları hakkında fikir vermektedir. Çok sayıda örnekte görüldüğü gibi bir gayrimüslimin kendi inancından birini vekil atayabilecekken Müslüman bir şahsı tercih etmesi, Üsküdarlı Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında güvene dayalı bir ilişkinin varlığına delalet etmektedir. Tarafların isteğine bağlı söz konusu vekâlet ilişkisinin ortaya çıkmasında Müslüman bir vekilin gayrimüslim müvekkilin haklarını mahkemede ve diğer yöneticiler karşısında daha iyi savunabileceği düşüncesinin de etkili olduğu varsayılabilir.

Gayrimüslim Üsküdarlıların hangi hususlarda Müslümanları kendi adlarına hareket etmek üzere yetkilendirdikleri konusuna odaklandığımızda farklı nitelikte vekillik vazifeleriyle karşılaşmakla beraber mülk alım satım işlemlerinin yürütülmesi ile ilgili vekâletlerin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Mülk satışıyla ilgili iki örneği zikredebiliriz. Yenimahalle'de yaşayan Yorgi v. Sima adlı Rum aynı mahalledeki rehinli evinin satışı için Halil Ağa b. el-Hâc Hüseyin'i vekil tayin etmişti.[2] Üsküdar'a bağlı Maltepe köyünden Yovan v. Azlatan ise sahip olduğu hisseli evin kendine ait kısmını sattığı Nikola v. Hristo'dan 53 kuruş alacağını tahsil etmek üzere Ahmed adlı bir Müslümana vekâlet vermişti.[3]

Para vakıflarından ve şahıslardan aldıkları borçları geri ödeyemeyen bazı gayrimüslimler ise bu süreçteki işlerinin görülmesi için kendi dindaşlarının yanı sıra Müslümanlara da vekâlet verebiliyorlardı. Bir bakıma kredi kullanmış olan gayrimüslimler vakıf ya da şahıslardan kredi aldıklarında, diğer ihtiyaç sahipleri gibi aldığı borca karşılık değerli mülklerini teminat gösteriyorlardı. Müslüman vekiller borcun ödenememesi durumunda rehin gösterilen, tamamına yakını gayrimenkullerden meydana gelen, mülklerin satışı ve borcun kapatılması işlemlerini yerine getiriyorlardı.[4] Mesela, Kuzguncuk'tan Mihail v. Estimad adlı Rum, evini rehin gösterek Menahem v. Avram adlı Yahudi'den istiğlal tarikiyle 650 kuruş borç almış, borcun ödenememesi hâlinde evini satıp Menahem'e alacağını teslim etmesi vazifesiyle el-Hâc Hanefî b. Ali'yi vekil tayin etmiştir.[5] Vekâlet verilen bu kişiler borcun ödenmemesi durumunda, mülkün satışıyla ilgili sonradan tanzim edilen mahkeme kaydında vekil olarak karşımıza çıkmaktaydılar. Nitekim Kefere Mahallesi'nden Kantazar v. Yorgi, Cafer Ağa Vakfı'ndan evini rehin göstererek istiğlal yoluyla 142 kuruş kredi almış ve Debbağlar Mahallesi'nden Mustafa Beğ b. Mehmed'i vekili olarak görevlendirmişti. Kantazar vadesi dolduğu hâlde borcunu ödeyemediği için vekili Mustafa Beğ, evi müzayedeye çıkarmış ve Maryora adlı Hıristiyan kadına 202 kuruşa

1 Örneğin Davudpaşa Mahallesi Yeniçeşme Sokağı'nda bakkal olan Dimitri v. İskarlet şehir dışına çıkan ortağı Nikola'nın mallarına gaib zannıyla el koyan Subaşı Mustafa Ağa b. el-Hâc Osman'ı dava etmiştir. Subaşı dükkân sahibi Nikola'nın gaip olduğunu ve davacı Dimitri ile ortaklığının bulunmadığını iddia etmiştir. Dimitri ise Müslüman şahitlerle davasında haklılığını ispat ederek, subaşının müdahalesini önleyebilmiştir. İlgili kayıt için bkz. ÜŞS, no. 340, vr. 31ab.

2 Bakkal Yorgi v. Estimad'ın satın aldığı evin satış kaydı için bkz. ÜŞS, no. 418, vr. 11a.

3 ÜŞS, no. 375, vr. 20a.

4 Bu vekil tayinlerinde diğer vekil işlemlerinden farklı olarak, mülkün değeriyle başkasına satılması fazla kalan ücreti mal sahibine iade hususunda "azl-i in'izalden mas'une vekâlet-i devriye" ifadesiyle satım konusunda vekile tam yetki verilmekteydi. Bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 19b, no. 375, vr. 84b-58a.

5 ÜŞS, no. 402, vr. 19b. Diğer kredi için vekil tayinleri için bkz. ÜŞS, no. 335, vr. 26a; no. 339, vr. 42b.

vekâleten satmıştır.[1]

İlginç vekilliklerden birine darp suçuyla ilgili bir dava kaydında rastlanılmıştır. Aslen Galatalı olup Kartal'da ikamet eden Mihail, üç gayrimüslim tarafından darp edilmiştir. Mahkeme tarafların 20 kuruş üzerine sulh yoluna gitmeleriyle sonuçlanmıştır. Bu davanın dikkat çekici özelliği ise davacı Mihail'in vekilliğini Havva kadın bint Abdullah "حوا خاتون بنت عبدالله" adlı bir kadının üstlenmiş olmasıdır.[2] Benzer bir davada, Çinili Cami yanında Bostanî İbrahim b. Ahmed tarafından yaralanan Yovan v. İstefan, Hafız Mehmed Efendi'yi darp davasında vekili tayin etmiştir.[3]

Müslümanlarla ticarî ortaklık yapan gayrimüslimlerin bir kısmı şahsî ticarî faaliyetlerinde Müslüman ortağını vekil tayin edebiliyordu. Örneğin, Kefere Mahallesi sakinlerinden olan Haçok adlı bir Ermeni, Nesim adlı Yahudi'den üzüm satışından dolayı 24 kuruş alacaklıdır. Haçok, alacağının tahsili için ortağı Halil Çelebi'ye vekâlet vermiştir.[4]

Gayrimüslimlerin Müslümanları vekil atadıkları bir diğer dava türü vasî tayiniyle ilgili olanlardı. Mirasın taksim sürecinde veyahut sonrasında sorun yaşayan bazı gayrimüslimler, yargı safhasında kendilerini temsil etmek üzere Müslümanları tercih edebiliyorlardı. Oldukça ilginç bir kayda göre, Üsküdar Yeni Mahalle'de yaşayan Fotini bint Papa Dimitri adlı Rum kadın, kocası Angili'nin ölümünden sonra yetim kalan çocukları için vasî atanan kız kardeşi Kaliye'den davacı olmuştu. Yetimlerin vasîliğini üstlenen kişilerden beklenen en önemli vazife mâl-ı eytâmın idaresinde dikkatli ve dürüst davranmalarıdır. Fakat Kaliye kendisine emanet edilen yetim mallarını harcayarak yetimleri zor durumda bıraktığı iddiasıyla Fotini tarafından mahkemeye verilir ve Anne Fotini bu davada kendisini temsil etmek üzere Meryem bint Mehmed adlı bir Müslüman kadını vekili olarak görevlendirmiştir.[5] Miras meseleleriyle ilgili bir diğer kayıtta, Kefere Mahallesi'nde ölen Haçadur'un mirasçıları problemlerin çözümü için Yahya Beşe b. Yusuf'u vekil tayin etmişlerdir.[6]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gerçekleşmiş vekâlet ilişkilerinin bir diğer türü, Üsküdar'da yaşadığı halde başkente uzak bir şehirdeki işlerinin görülmesi gereken gayrimüslimlerin ihtiyacından kaynaklanmaktaydı. Bazı Üsküdarlı gayrimüslimlerin İstanbul'a uzak bir şehirde mukîm şahıslardan alacağının tahsili için güvendiği Müslümanlara yetki vermelerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Mesela Kuzguncuklu Laçernoz v. Yorgi adlı gayrimüslim Rumeli'deki Dopnice nahiyesinden çoban Hristo'ya verdiği borcun alınması için Osman Beğ adlı bir Müslüman vekil tayin etmiştir.[7]

Yukarıdaki sayfalarda örneklerle açıklandığı üzere incelediğimiz dönem Üsküdar'ında vekil-müvekkil ilişkilerinin tamamına yakını gayrimüslimlerin Müslümanları vekil kılması şeklinde gerçekleşmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bir sicil kaydında Müslümanın müvekkil gayrimüslimin ise vekil konumunda olduğu görülmektedir. Avlonya mütesellimi olan Mustafa Ağa işlediği bir suçtan dolayı kalebent cezasına çarptırılınca, işlerinin görülmesi için Kadıköy'de ekmekçilik yapan Dimo adlı Rum'u vekil tayin etmiştir.[8]

---

1 ÜŞS, no. 385, vr. 84b-85a.

2 Kartal ŞS, no. 1, vr. 38b. Havva'nın Müslüman mı yoksa gayrimüslim mi olduğuna dair belgede ismi dışında bir bilgi ya da açık bir ifade bulunmamaktadır. Mahkeme sicillerinde gayrimüslim kadınların kimlik bilgileri aktarılırken ismiyle beraber "nasraniye, yahudiyye veya zımmiye" tabirlerine yer verilirdi. Dinî kimliği ortaya koyan bu ifadelerin ihmal edilmesi nadirattandır. İkinci olarak, her ne kadar gayrimüslimler arasında "Heva" şeklinde kullanımı olsa da Havva ismi büyük ölçüde Müslümanlara özgüdür. Burada ayırt edici bir ifade bulunmayıp, Müslüman kadınların isimlerinin geçtiği bir davada Hava ismi aynı şekilde yazılmıştır. (Bkz. ÜŞS, no. 353, vr. 12b.) Fakat davanın tüm tarafları gayrimüslim olduğu için kadının gayrimüslim olma ihtimali daha yüksektir.

3 ÜŞS, no. 403, vr. 46b.

4 ÜŞS, no. 325, vr. 84a.

5 ÜŞS, no. 400, vr. 29a.

6 ÜŞS, no. 328, vr. 102b.

7 ÜŞS, no. 353, vr. 40ab.

8 ÜŞS, no. 412, vr. 61a.

1.2.2. Şahitlik

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hukukî münasebetler içinde ele alınması gereken en önemli konulardan birisi şahitlik meselesidir. İslâm hukukunda mühim bir konumu haiz şahitlik kurumu farklı hukuk sistemlerinde de mevcuttur. Dava konusu hakkında bilgi sahibi güvenilir kişilerin şehadetleri davalı ve davacıların haklılıklarının belirlenmesinde son derece önemlidir. Osmanlı uygulamasında şahitlerin görüşlerine çok sık başvurulduğu ve şahitlerin tanıklıklarının kuvvetli bir hukukî delil telakki edildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı mahkeme tutanaklarında ayrı ayrı ele alınabilecek iki türlü şahitliğin var olduğu görülmektedir. İlki dava konusu olaya tanıklık etmiş, davalı ile davacı arasındaki çekişmede bilgi sahibi kişilerin şahitliği; ikincisi ise mahkeme esnasında davayı izleyen ve kendilerine "şühûdü'l-hâl" denilen yargılamanın / muhakemenin tanıklarının şahitliğidir.[1] İkinci tür şahitlik müstakil olarak irdeleneceğinden bu bölümde üzerinde durulmayacaktır.

İslâm hukukunun ilk dönemlerinden itibaren şahitlik, önemli ispat vasıtalarından biri kabul edilmiştir. Şahitlik edebilecek kişilerin taşıması gereken şartların neler olduğu fıkıh eserlerinde etraflıca izah edilmiştir. Aklî olgunluğa erişmiş ve temyiz yaşına ulaşmış olmak, hür olmak, adalet sahibi olmak bu şartların başında gelir. Bunlardan başka şahidin konuyla ilgili olarak töhmet altında kalacak pozisyonda bulunmaması ve "insana yaraşır davranış sahibi" olması diğer kriterler olarak sıralanmaktadır. Şahidin Müslüman olması ise gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında aranılan bir nitelik olup, kendi aralarındaki hukukî çekişmelerde bu özellik şahitliğin şartları arasında yer almamıştır. Şahitlerin dinî kimlikleri konusunda oluşmuş bu yaygın kanaatten farklı olarak, bazı İslâm fıkıhçılarının ehl-i kitabın birbirlerine şahit olabileceklerini belirttikleri kaydedilmektedir.[2] İslâm hukukunun cari olduğu Osmanlı mahkemelerinde kimlerin şahitlik yapabileceği konusuyla ilgili hükümler de bu çerçevede oluşmuştur. Örneğin, köle statüsündeki kişilerin şahit olamayacaklarına dair hüküm Üsküdar kadı sicillerinde "ahrâr-ı ricâl-i müslimîn" ifadesiyle karşımıza çıkmaktadır.[3] Bu ifade aynı zamanda kadınların şahitliği konusunda bir sınırlama getirmektedir. Zira Üsküdar sicillerinde gerek Müslüman gerek gayrimüslim olsun kadın şahitlere rastlamadık. Şahitlerin en dikkat çeken, sicil kayıtlarında vurgulanan özellikleri adil ve güvenilir kişiler olduklarıdır; "'udûl"[4] tabiri ilgili mahkeme tutanaklarında şahitler için sıkça kullanılmıştır.

Osmanlı tebaası gayrimüslimleri merkeze koyarak konuyu ele aldığımızda, Müslüman bir kişi hakkında şahitlik yapamamalarına karşılık, kendi aralarındaki davalarda şahitlik konusunda dinî kimliklerinden ötürü herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadıklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. Davası görülen olayla ilgili tanıklıklarına başvurulan zımmî statüsündeki Osmanlı gayrimüslimleri için de Müslüman olma dışında yukarıda değinilen şahitlik yapabilme ölçütlerinin mahkeme görevlilerince dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Belgelerde gayrimüslim şahitler için kullanılan "udûl-i millet-i n llet-i yahudiyye"[5] gibi tanımlamalar, bu kişilerin bilgilerine başvurulabilecek adil kişiler olduklarını bildirmektedir. Şahitlik vasfını haiz Müslüman ya da gayrimüslim iki şahit tanıklık için yeterliydi.

Şahitler için metinlerde "ta'dîl ve tezkiye" ifadesi yer almaktaydı. Yani adil ve güvenilir olup olmadıkları araştırılır, güvenilir olduğu ortaya çıktıktan sonra karar verilirdi. Kadı şahitlerin şehadeti ile ilgili olarak mutmain olmadığı zaman güvenilir olup olmadıklarını yaşadıkları mahalle ve köydeki

---

1 Hülya Canbakal sicillerde "ehl-i vukuf" ve "ehl-i hibre" olan olarak yer alan bilirkişi konumunda olan ve mahkemeye malumat sağlayan insanları üçüncü tür bir şahitlik olarak değerlendirmektedir. Bkz. Canbakal, *17. Yüzyılda Ayntâb Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, İstanbul 2009, s. 159.

2 Şahitlik konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, İstanbul 1971, VIII, 123-151; H. Yunus Apaydın, "Şahit", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 280-282.

3 Örnek ifade için bkz. ÜŞS, no. 400, vr. 10a.

4 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 336, vr. 20b; no. 378, vr. 30b.

5 ÜŞS, no. 363, vr. 12b.

insanlara[1] çalıştıkları yerdeki esnafa sorup araştırırdı.[2] Yapılan soruşturmanın neticesine göre hüküm verilmekteydi. Şayet şahitler tanınmayan birisi olur ve düzgün şahitlik yapmazsa mahkeme davacıyı davadan men eder. Nitekim Şeyh Mustafa'nın vârisleri, ölen Ovakim v. Murad'ın 500 kuruş borcu olduğunu ellerinde olan borç temessüküyle dava açmışlardır. Metinde yazılı şahitlerden birinin vefat edip kalan iki şahitten birisi düzgün şahitlik yapmadığı için kadı borcun olmadığı yönünde hüküm vermişti.[3]

Şahitlik konusunun Müslim-gayrimüslim davalarına etkisi bakımından mahkeme kayıtlarında dört türlü uygulama ile karşılaşmaktayız. Müslümanların kendi aralarındaki davalarda gayrimüslimler şahitlik yapamazken, yine bir gayrimüslimin Müslüman'a açtığı davada şahitler Müslüman olmak zorunda idi. İki gayrimüslim arasındaki davalarda şahitler Müslüman ve gayrimüslim olabildiği gibi bir Müslüman'ın gayrimüslime açtığı davada şahitlerin Müslim ve gayrimüslim tebaadan olmasının hukuken bir sakıncası yok idi. Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimler kendi aralarındaki hukukî tartışmalarda kendi dindaşlarını şahit olarak mahkemeye sunmuşlardır. Tarafların Yahudi veya Hıristiyan olması önemli değil idi. Ancak Üsküdar örneğinde Kuzguncuk'ta yaşayan Yahudilerin Rumlarla olan davalarında genelde Yahudi şahit getirdiklerini görmekteyiz.[4]

Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki hukukî meselelerde şahitlerin toplumun her iki kesiminden olma hakkı, Üsküdar sicillerinde ve arşiv kaynaklarındaki pek çok davada gayrimüslim şahitlerin yanı sıra Müslümanların şahit olarak yer aldıklarını göstermektedir. Bu tür davalarda şahitlerin çoğunlukla her ikisi Müslüman olduğu gibi bazen bir Müslüman ve bir zimmî şeklinde olmaktaydı. Örneğin Ekmekçi Aleksan v. Kazer'in tezgâhtarı Krikor'a açtığı borç davasında şahitler Cami-i Kebir Mahallesi'nden Ebu Bekir b. Ömer adlı bir Müslüman ile aşçı Asvadur v. Serkiz adlı Ermeni idi.[5]

Gayrimüslimlerin Müslüman şahitleri ne tür davalarda ispat vasıtası olarak gösterdiklerine baktığımızda; evlilik, boşanma gibi medenî hukuka ait bazı davaların dışında hemen her türlü hukukî anlaşmazlıklarda olaya tanıklık etmiş Müslümanların şahit olarak yer aldıklarını görmekteyiz. Bunun yanında medenî hukuk kapsamına dahil edebileceğimiz miras taksiminden dolayı çıkan ihtilaflar ve vasiyet gibi davalarda gayrimüslimler Müslümanların şehadetine başvurmuşlardır. Mesela, bir vasiyet davasında Çengelköylü Kogar v. Agob, ekmekçilik mesleği ile uğraşırken ölen Barnak v. Davenço'nun kendisine olan vasiyet ini inkâr eden kardeşi Yako v. Davenço'ya meseleyi ispat için köy ahalisinden olan Salih Çelebi b. Seydi ve Mustafa Beşe b. Ebu Bekir'i şahit göstermişti.[6]

İki gayrimüslim arasında cerayan eden darp, yaralama ve adam öldürme gibi cana kasteden ceza davalarında mağdur olan kişiler hadiseyi gören veya işiten Müslümanları şahit olarak gösterdikleri kayıtlarda yer almıştır. Bir gayrimüslim aile içerisinde meydana gelmiş yaralama davasında, vücudunun değişik yerleri kocası Duka v. Hristo tarafından bıçakla yaralanmış Oksana bint Yovan adlı gayrimüslim kadın, haklılığını olayı bizzat Duka'nın ağzından işitmiş olan Mehmed Beşe b. Hüseyin ve

---

1 Aslen Rumelili Mezrak kazasından olan Polo v. Yani'nin vârisleri Selamiali Mahallesi'ndeki fırın hissesinden alacakları sebebiyle Mehmed ve Vildan Hanım'a açtıkları dava için, aslen Mezraklı olup İstinye köyünde sakin Ali b. Mehmed ve Edirnekapı'da oturan Mehmed b. Hasan'ı şahit göstermişti. Mahkeme şahitlerin güvenirliğini araştırmak için Mehmed Emin Efendi b. Mahmud'u zikredilen yerlere göndermiş, mahalle ve köy halkının hüsn-i şehadetinden sonra şahitliklerini kabul etmişti. Bkz. ÜŞS, no. 326, vr. 91ab.

2 Gayrimüslimler arasındaki bir borç davasında Ekmekçi Ovakim v. Murad'ın Kumkapılı Haçadur v. Toros'a 70 kuruşluk yeni zolata borç verip geri alamadığında, davacı olup *udûl-i millet-i nasarâ* dan olan Ekmekçi Anderyas v. Manol ve Agob v. Bidik'i şahit göstermişti. Mahkeme ise şahitlerin güvenirliliğini araştırmak için, Hüseyin Efendi adında bir görevliyi şahitlerin çalıştığı Müftüfırını denilen mahalle göndermiş Müslüman ve gayrimüslim esnafın *adil ve makbûl-i şehade* olduklarını ifade etmesiyle borcun ödenmesi yönünde karar vermişti. Bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 52a.

3 ÜŞS, no. 403, vr. 66a.

4 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 363, vr. 22b, vr. 121a; no. 423, vr. 23a; no. 424, vr. 19b-20a.

5 ÜŞS, no. 363, vr. 120a.

6 ÜŞS, no. 384, vr. 53b.

Ali Beğ b. Halil adlı Müslümanların istimâ yoluyla şahitliği ile ispat etmiştir.[1] Yine bir küfür ve darp iddiasıyla açılan davada, kendisi bir din adamı olan Papaz Asvadur v. Krikor, bıçakla üzerine saldırıp küfreden Bedros'a karşı ispat vasıtası olarak hadiseyi gören Seyyid Hüseyin b. Ahmed ve Süleyman b. Abdullah'ı şahit olarak mahkemeye sunmuştur.[2]

Müslümanların şahitliği yerine göre iki gayrimüslim tebaanın anlaşmazlığında ortaya çıkmaktadır. Bir araziye haksız müdahale davasında, Kartal'daki Ermeni kilisesi vakfının mütevellisi olan Mıgırdic v. Kiragos ve bazı Ermeniler, kiliseye ait vakıf mülkünün damlalığına haksız müdahalede bulunan Despono adlı Rum kadına karşı haklılıklarını ispat için köy ahalisinden Molla Hasan b. Ali, Veli Beşe b. Ali, Hasan Beşe b. Ahmed ve Mehmed Beşe b. Ahmed adlı Müslümanları şahit göstermişlerdir.[3]

Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda Müslümanların şahitliği yukarıda zikredilen örneklerin dışında oldukça dikkat çeken bazı davalarda kendini göstermiştir. İçki satışıyla ilgili bir davada haklı olan taraflar Müslümanların şahitliğine ihtiyaç duymuştur. Selamiali Mahallesi'nden Erakil adlı bir Ermeni, kendisi evde yokken Asvadur adlı bir Ermeni'nin 400 vukıyye içkisini gasp ettiği için dava açmıştır. Asvadur ise içkiyi gasp etmediğini Erakil'in eşi Bağçe'den satın aldığını iddia etmiş, Mecdi b. Ömer ve Mehmed Beşe b. İbrahim adlı şahitlerle satışı ispat edip davada haklı olduğunu ortaya koymuştur.[4]

Şahitlik konusunun bir diğer boyutu Müslümanların gayrimüslimlere karşı açtığı davalarda gayrimüslim şahit getirmeleridir. Hukuken bir engel olmamasına rağmen Müslümanlar bu tür davalarda ekseriyetle Müslümanları şahit göstermişlerdir. Bununla birlikte Müslümanlar, bazen yaşanan olaylara tanıklık etmiş gayrimüslim şahitleri gayrimüslim davalı veya davacılara karşı haklılıklarını ispat için mahkemeye şahit olarak sunmuşlardır. Üsküdar sicillerinde bu tür şahitlikler genelde borç davalarında ortaya çıkmaktadır. Arakıyeci el-Hac Cafer Mahallesi'nden Hüseyin Ağa'nın Fırıncı Mardiros'a açtığı borç davasında şahitler İbrahim Beğ ve Serabyon gibi bir Müslüman ve bir gayrimüslim olduğu gibi, [5] Kefçe Mahallesi'nden Abdullah Ağa'nın yetimlerinin vâsisi olan Hatice'nin yetim mallarından Pazarbaşı'ndaki evine mukabil 150 kuruş kredi alıp ödemeyen Vartan'a açtığı davada şahitler Serkiz ve Kiragos adlı iki gayrimüslimden oluşmaktadır.[6]

Gayrimüslimler Müslümanlarla olan davalarında, nesep davaları ve vasiyet davalarının dışında, gayrimüslim şahit getiremezlerdi.[7] Bu yüzden miras ve alacak davalarında neseplerini ispat ve vasiyet davalarında haklılıklarını ortaya koymak için kendi dindaşlarını şahit olarak mahkemeye sunmuşlardır. Özellikle bu tür davalar Üsküdar'a dışarıdan gelen ve Üsküdar'da vefat eden insanların vârisleri tarafından açılmaktadır. Ölen kişinin alacağı olduğu ve o kişinin mallarını belli bir süre içerisinde sahip olmadığı zapt eden beytülmal eminlerine karşı dava açmaktaydılar.[8] Bunun yanında bu kimselerin Müslümanlarla olan ticarî ilişkilerinde alacakları için geride kalan vârisleri neseplerini gayrimüslim şahitlerle ispat etmekteydiler. Nitekim Rumeli Vilayeti Köstendil Kazası'ndan olup Tuzla'da ölen Roso v. Ladin'in yeğeni olduğunu iddia eden Karaca v. Panko v. Ladin, aslen Köstendilli olup Paşaköy'de oturan İstanko ve Manol adlı gayrimüslimlerin şehadetiyle Karaca'nın yeğeni

1 ÜŞS, no. 364, vr. 40b.
2 ÜŞS, no. 423, vr. 52a.
3 BOA, C.ADL, no. 389.
4 ÜŞS, no. 403, vr. 62a.
5 ÜŞS, no. 328, vr. 84a.
6 ÜŞS, no. 420, vr. 59b.
7 XVIII. yüzyıl fetva kitapları için bkz. *Fetâvây-ı Abdürrahim* II, 413-414; *Behcetü'l-Fetâvâ* s. 408-409.Gayrimüslimlerin niçin Müslümanlara şahitlik yapamayacağı konusunda değerlendirmeler için bkz. Bayındır, *a.g.e.,* s. 159-161; Kemal Yıldız, İslâm Yargılama Hukukunda Şahitlik, İstanbul 2005, s. 112.
8 Vârislerin gayrimüslim şahit göstererek açtığı davalar için bkz. ÜŞS, no. 421, vr. 7b; no. 424, vr. 13b; v.17b, 56a; ÜŞS, no. 427, vr. 45b.

olduğunu ispat edip amcasının emaneten 18 kuruş verdiği Süleyman Çelebi'den hakkını almıştır.[1]

Yukarıda zikredilen iki hususun dışında mahkeme sürecinin en kritik konusu gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında Müslüman şahit getirme zorunluluğu idi. Durumun nezaketini bildikleri için Müslümanlarla olan ihtilaflarında Müslüman şahit olmasına dikkat ediyorlardı.[2] Peki bu durum Üsküdar kadı sicillerine nasıl yansımış idi? İncelediğimiz mahkeme kayıtlarında altmış civarındaki kayıtta Müslüman şahit getirdikleri görülmektedir. Bu duruma göre Müslüman şahit bulmada sıkıntı çekmedikleri rahatlıkla söylenebilir.[3] Müslümanların hakkı ortaya çıkarma hususunda kendi dindaşları aleyhine de olsa şahitlik etmekten kaçınmadıklarını görmekteyiz. Zira şahit bulunmadığı için reddolunan dava sayısı mahkeme sonuçları kısmında göreceğimiz üzere çok az sayıdadır.

Müslümanların şahitlik ettiği hususların başında ticari ilişkilerinin bir neticesi olarak borç davaları gelmektedir. Bunların yanında kölelik, tapu meseleleri ve hırsızlık iddiası, darp, yaralama, öldürme gibi adli vakalar Müslümanların gayrimüslimler lehinde şahitlik yaptıkları hususlardır.

Dönemin şartları içinde câri olan kölelik sistemine binaen bazı Müslümanların köle edinme kastıyla hür insanları uhdelerine almak istemelerine karşı Müslümanların şahitliği önemliydi. Bu insanlar şayet hür iseler ya geldikleri memleketlerden ya da İstanbul'da kendisini veya ailesini tanıyan Müslümanları şahit göstererek dava açmaktaydılar. Mesela Vanlı olan Kazer adlı genç bir Ermeni, Kayserili Hüseyin'in kendisini köle edinmek istemesiyle ilgili açtığı davada aslen Doğubayezidli olup İstanbul'da misafir olarak ikâmet eden Müslüman şahitlerle hür olduğunu ispatlamıştır.[4] Yine Esirci Mustafa adlı bir Müslüman'ın aslen Ahıskalı olup Kuzguncuk'ta yaşayan Avram v. Yako adlı Yahudi'nin kölesi olduğunu iddia ettiği davada, Avram köle olmadığını Ahıskalı olduğunu ailesini tanıyan Müslüman şahitlerle ispat ettiğinde mahkeme esircinin davasını reddetmiştir.[5]

Müslümanların gayrimüslimler lehine şahitlik yaptıkları bir husus da hırsızlık iddiasıyla açılan davalar olmaktadır. Çalınan mallar başka yerlere intikal ettirildiği için, gayrimüslimler kendi memleketlerinden o malları tanıyan Müslümanları mahkemede şahit olarak gösteriyorlardı. Örneğin, Eyüp'e bağlı Terkos nahiyesinin Cebeci Köyü'nden Dimo v. Franko ve Nikola v. Todori adlı gayrimüslimler kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri iki karasığırı Kadıköy'de Mustafa Ağa b. Hasan'dan Cebeci Köyü'nden olan Müslüman şahitlerle geri almışlardır.[6]

Müslümanların şahitlik ettiği bir mühim konu da darp, yaralama ve öldürme vakalarıydı. Onlar gördükleri olaylarda kendi dindaşları aleyhine de olsa şahitlik etmekten ve neticede bu fiilleri yapanların cezaya çarptırılmasından çekinmemişlerdir. Kefere Mahallesi'nden Yamandi'ye küfreden İbrahim Beşe'ye tazir uygulanması,[7] Yenimahalle'den sarraf Evanis'i bıçakla darp edip zenbilini gasp eden Yeniçeri Ocağı 29. bölük neferâtından Mehmed b. Ahmed'in tutuklanması ve tedib için huzura

---

1 ÜŞS, no. 394, vr. 66b.

2 Konuya örnek çalışmalar için bkz. Jennings, "Zimmis (non-Muslims) in early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, İstanbul 1999, s. 378-379;Kemal Çiçek "Living Together: Muslim-Christian Relations in Eighteenth Century Cyprus as Reflected by the Sharia Cort Records",*Islam And Christian-Muslim Relation* Birmingham 1993, c.IV, say: 1, s. 48; Öte yandan Aryeh Shmuelevitz ise mahkemelerde Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin(Yahudilerin) şahitliğinin kabul edilmemesinin rüşvete neden olduğunu iddia etmektedir.. Bkz. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administretive, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa*, Leiden Brill, 1984, *s.* 52.

3 Kemal Çiçek, Trabzon'a dair yaptığı çalışmada Benzeri tespitlerde bulunmuş, gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında şahit konusunda bir sıkıntı çekmediklerini değinmiştir. Bkz. Çiçek, "Şeriyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri" *Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı: Bildiriler (6-8 Kasım 1998*), Trabzon 1999, s. 241.

4 ÜŞS, no. 415, vr. 10a.

5 ÜŞS, no. 415, vr. 25a.

6 ÜŞS, no. 336, vr. 20b.

7 ÜŞS, no. 346, vr. 17b.

gönderilmesi[1] ve Selamiali Mahallesi'nde de Menyat adlı bir gayrimüslim kadını öldüren Ivaz adlı Müslüman'ın kısas cezasına çarptırılması[2] Müslümanların şahitlikleri sonucu tahakkuk etmiştir.

Müslim-gayrimüslim ilişkileri bakımından ele alınacak bir konu da yalancı şahitlik olayıdır. XV ve XVI. yüzyıl seyyahları yalancı şahitlik yapanların toplumda onur kırıcı şekilde rencide edildiklerini ve insanların bu yola tevessül etmediklerini söylemektedirler.[3] Bununla birlikte XVIII. yy. Üsküdar toplumuna baktığımızda Müslümanların ve gayrimüslimlerin kendi aralarında davalarda yalancı şahitler ile ilgili az da olsa bazı şikâyetlere rastlanmaktadır. Adalar Nahiyesine bağlı Soğanlık Köyü'nde Ali Beşe b. İbrahim'in vefat eden Mustafa b. Mehmed'e borç verdiğini iddia edip vârislerine açtığı davada getirdikleri şahitlerin yalancı olduğu başka Müslümanlarca ispat edilmiştir.[4] Selamiali Mahallesi'nde Ermenilerin mahalleden ihraç talebiyle şikâyetçi oldukları Ermiya adlı Ermeni'nin insanlardan zorla para toplamak için davacı ve şahitler ayarladığı iddia edilmektedir.[5] Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir kayıtta yalancı şahitten bahsedilmektedir. İstanbul'un değişik yerlerinde ve Kuzguncuk'ta yaşayan Yahudilerin padişaha sundukları arzda Kepeciler Hanı'nda kalan Alâiye sancağından bazı insanların tefecilik yaptığı ve Yahudilerden para almak için davacı ve şahit ayarladıkları belirtilmekte, padişah fermanıyla bu insanların cezalandırılması istenmekteydi.[6] Bu örneklerden şikâyet edilen konuların genelde maddi menfaat sağlamaya yönelik hususlar olduğu görülmektedir.

1.2.3. Yemin Etme

Mahkeme sürecinde davalı ve davacıların önemli ispat vasıtalarından birisi de yemin etme ve yeminden kaçınmadır. Yemin etme, davacının hakkı ve davalının delilidir. Hukukî netice bakımından davalı yemin ettiği takdirde davacı şahit getirinceye kadar davanın takibine son verilir.[7]

Gayrimüslimler Müslümanlar gibi gerek kendi aralarındaki davalarda gerekse Müslümanlarla olan davalarında, herhangi bir delil yoksa yemin etme haklarına sahip idiler.[8] Ancak yemin etme şekli Müslümanlardan farklı idi. Müslümanlar Allah (c.c) ismi üzerine yemin ederken, onlar ise dinlerine göre farklı yemin etmekteydiler. Hıristiyanlar "yemin-i billâhi bimâ enzele'l-incîli 'alâ İsâ 'aleyhi's-selâm", Yahudiler ise "yemin-i billâhi bimâ enzele't-tevrâte 'alâ Mûsâ 'aleyhi's-selâm" şeklindeydi.

Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla yirmi beş defa taraflara yemin teklif edilmiştir. Beş davada Müslümanlar yeminle davacı oldukları meselede haklı olduklarını ispat etmişler ya da isnat edildikleri suçlardan beraat etmişlerdir. Bu rakam gayrimüslimler için ise yedidir. On davada yeminden nükulden (imtina) dolayı davacı taraf mahkemeyi kazanmış, üç davada her iki taraf yemin ettiği için dava düşmüştür. Yemin etme bütün dava konularında geçerli değildi. Örneğin had cezası içeren davalar ve başkasına devredilme özelliği olmayan davalarda taraflara yemin ettirilmezdi.[9] Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yemine konu dava türlerine baktığımızda, borç davalarının sayıca fazla olduğunu görmekteyiz. Bunun yanında zayii, telef, hırsızlık iddiası, şetm, darp ve katl iddiasıyla açılan davalarda taraflara yemin ettirildiğini görmekteyiz.

---

1 ÜŞS, no. 423, vr. 2a.
2 ÜŞS, no. 378, vr. 19a.
3 Stephan Gerlach, *Türkiye Günlüğü 1573-1576*, (trc. Turkis Noyan, ed. Kemal Beydilli), İstanbul 2007, s. 96.
4 Kartal ŞS, no. 1, vr. 89a.
5 ÜŞS, no. 365, vr. 97b.
6 ÜŞS, no. 388, vr. 86ab.
7 Geniş açıklamalar için bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s. 205,218; Cevdet Yavuz, "Dava", *DİA*, İstanbul 1994, IX, 15.
8 Düzdağ, *a.g.e.*, s. 281
9 Osmanlı uygulamasında davacı ve davalıların hangi hususlarda yemin edeceklerine dair geniş açıklamalar için bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s. 206-214.

Bir gayrimüslimin yemin etmesiyle ilgili mahkeme kaydı ÜŞS, no.328 vr. 2b-3a

Üsküdar sicillerine yansıyan kayıtlarından hareketle Müslim-gayrimüslim davalarında hangi durumlarda yemine başvurulduğuna baktığımızda; öncelikle yemin davalı tarafın delili olduğundan davacı olan kimseler dava ettikleri insanlar için mahkemede iddia ettikleri hususlar için delil getiremediklerinde, davalının yemine başvurmasıyla açılan davadan beraat etmekteydiler. Konuya toplumun iki kesiminden örnek vermek gerekirse, kayıkçı olan Hasan b. Mehmed ve Mehmed Beşe b. Musa adlı Müslümanların çekeleve türü bir geminin reisi olan Dimitri v. Hirsaki adlı gayrimüslime Balaban İskelesi'nde bağlı olan at kayıklarının batmasına sebep olduğu gerekçesiyle açtıkları davada sicilin ifadesiyle "ityân-ı beyyineden izhâr-ı 'acz ile istihlâf etmeleriyle" yani delil getiremeyip yemin etmelerine rağmen, kadı Dimitri'ye İncil üzerine yemin ettirip kayıkçıları davadan el çektirmiştir.[1] Yorgi v. Simon adlı bir gayrimüslimin Trabzon'dan gelirken gemide kalan değerli eşyalar için gemi sahibi Ahmed Beşe b. Mehmed adlı Müslüman'a açtığı davada aynı prosedür işlemiş, Ahmed Beşe'ye yemin ettirildikten sonra dava düşmüştür.[2]

Konuyla ilgili olarak mahkeme kayıtlarında görülen ikinci uygulamada ise davacı konumundaki birinin dava ettiği insanın dava edilen konu hakkında ikrar etmeyince, davacıya iki kuvvetli delil olan şahitlerle birlikte yemin ettirilmekteydi. Bu uygulama hem Müslüman hem de gayrimüslimler için geçerli idi. Nitekim aslen İzmit'te ikamet eden Yusuf b. İsmail kaybettiği beygiri elinde bulduğu Bedros v. Asvadur'dan davacı olmuştu. Bedros başka birisinden aldığını iddia ettiği beygirin onun olduğunu inkâr etmiş, Yusuf şahitlerle birlikte yemin ederek hayvanını geri almıştı.[3] Gayrimüslimin davacı olduğu başka bir kayıtta İstanbul/Karagümrük'te hancı olan Kazer v. Nikoğos, alacağı olduğu Ömer adlı bir mekkarinin borcu inkâr etmesiyle, hakkını iki Müslüman şahitle ispat etmenin yanında İncil üzere yemin ederek parasını geri almıştır.[4]

Üçüncü bir tür olarak açılan bir davada; davacı ve davalı olan kimseler her ikisi de yemin eder, davacı olan kimse davasını ispat etmekten aciz kalırsa, mahkeme davayı reddetmekteydi. Diyarbakır Sancağı Hasno Kazası'ndan olup Üsküdar'da misafir Murad v. Mercan adlı zimmînin Mahmud Beğ b. Bahaddin'e açtığı davada; babasının bey olduğu Hasno'da kendisini haps ve 100 kuruşunu alıp harcadığı iddiasıyla dava açmıştı. Ancak delil olmayıp yemin etmesine rağmen Mahmud Beğ'e yemin

1 ÜŞS, no. 339, vr. 82a.
2 ÜŞS, no. 344, no. 49a.
3 ÜŞS, no. 329, vr. 19b.
4 ÜŞS, no. 328, vr. 2b-3a, vr. 6ab.

ettirilip kadı men'-i muâraza hükmünü vermiştir.[1] Çengelköylü Yanaki'nin Mehmed Beşe'ye emanet verdiği atın başkasına 70 kuruşa satıldığı iddiasıyla açtığı davada da herhangi bir delil sunamayıp yemin etmesine rağmen davalı Mehmed'in atın kasıt olmaksızın zayi olduğuna dair yeminiyle Yanaki davadan el çektirilmiştir.[2]

Yargılama sürecinde delil olarak kabul edilen hususlardan biri de yeminden nükul olayıdır. Yani davacının veya davalının açılan davada kadı tarafından kendisine yemin teklif edildiğinde, yeminden kaçınan kişi dava kaybetmiş oluyordu. Üsküdar sicillerinde tespit ettiğimiz yeminden kaçınma ile ilgili dokuz davanın sadece biri gayrimüslimlere aitti. Yeminden en çok kaçınan Müslümanlar idi. Örneğin Tophane'de ikamet eden Fatıma bint İbrahim adlı kadın, eşya satın aldığı Mosi v. Hayim adlı Yahudi'nin dükkânında unuttuğu altınlar için davacı olmuştu. Haklılığını ispat için delil getiremediği gibi yeminden kaçınmasıyla dava reddolunmuştur.[3] Gayrimüslimlerin yeminden kaçtığı bir tek kayıtta ise yağcı Mehmed Beşe'nin 50 kuruşluk yağ borcu için davacı olduğu mumcu Dimitri ise borcu ödediğini iddia etmesine rağmen yeminden kaçındığından dolayı mahkeme tarafından borcun ödenmesi için uyarıda bulunulmuştur.[4]

1.2.4 Yazılı Belgeler / Deliller

Mahkeme süreci içerisinde değerlendirebileceğimiz bahislerden biri mahkemeye sunulan yazılı belgelerdir. Üsküdar sicillerinde yer alan Müslim-gayrimüslim davalarında delil olarak zikredilen yazılı belgeler genelde temessük ve hüccet idi. Temessük, vakıf ve mîrî arazilerin tasarruf haklarının devri ve intikali ile ilgili belgeler olduğu gibi[5] bizim ele aldığımız kayıtlarda kişiler arasındaki borç ilişkilerinde kullanılan sened özelliği taşımaktadır. Bu yüzden bazı kayıtlarda deyn-i temessük ifadesi yer almaktaydı.[6] Hüccet ise kadının veya nâibin mührünü ve imzasını taşıyan şahitlerce tasdik edilmiş belgelerdir.

Yazılı belgelerin delil olmasıyla ilgili olarak Ali Bardakoğlu konuya dair makalesinde, İslâm hukukunda şahitlik, kat'i karîne, yemin ve yeminden nükûlden sonra beşinci olarak yazılı deliller ispat vasıtalarından biri olarak zikretmiştir.[7] Genel kabule göre Osmanlı yargı sisteminde Mecelle öncesi dönemde yazılı deliller doğruluğu şahitlerle ispatlanmadıkça mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. Bu belgelerde kadının imzası ve mührünün bulunması yeterli değildir. Zira düzenlenecek sahte belgelerle mahkemenin yanıltılma ihtimali yüksek denilmektedir.[8] Yine Tanzimat öncesi klasik Osmanlı uygulamasını inceleyen bazı yazarlar ise ispat vasıtalarını şahitlik, yemin ve yeminden nükûl olarak ele almışlar, yazılı belgeleri ispat vasıtaları arasında değerlendirmemişlerdir.[9] Bununla birlikte Bayındır, Bursa sicillerinden verdiği bir örnekten hareketle vekâlet hususunun şahitlerin ispatına gerek kalmadan hüccetle sabit olduğunu belirtmiştir.[10]

Özellikle borç davalarında karşımıza çıkan temessük ibraz etmede kişilerin elinde olan deliller mahkemede önemli bir ispat vasıtası idi. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan ilişkilerinde yazı dilinin ne olduğu zikredilmemesine rağmen belgelerin Osmanlı Türkçesi ile yazılı olma ihtimali yüksekti. Bununla birlikte gayrimüslimlerin aralarında cereyan eden davalarda kendi dillerince

---

1 ÜŞS, no. 336, vr. 6a.
2 ÜŞS, no. 405, vr. 68b.
3 ÜŞS, no. 418, vr. 58b.
4 ÜŞS, no. 420, vr. 27a.
5 Geniş açıklama için bkz. Tak, *a.g.e.*, s. 253.
6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 345, vr. 34b; no. 412 vr. 6a.
7 Bardakoğlu, "Beyyine", *DİA*, İstanbul 1992, VI, 97.
8 İbn Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar: Şerhu Tenviri'l-Ebsar*, (trc. Mehmet Savaş), İstanbul 1985, XII, 356; Bayındır, *a.g.e.*, s. 119-120; Fethi Gedikli, "Kaza:Osmanlı Devleti'inde Kaza", *DİA*, Ankara 2002, XXV,118-119.
9 Bayındır, *a.g.e.*, s. 120, Akman *a.g.e.*, s.94-95
10 Bkz. Bayındır, *a.g.e.*, s.107.

yazılmış belgeler vardı.[1] Herhangi bir sebeple elindeki temessükü kaybedenler kadıdan yenisini alıp, eskisinin hükümsüz olduğunu tescil ettiriyorlardı. Aynı şekilde borç alıp verenlerden bazılarının mahkemeden hüccet aldıklarını görmekteyiz.[2]

1700-1750 yılları arasında Üsküdar'da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında davaya delil olarak sürülen yirmi altı yazılı belge bulunmaktaydı. Bunlardan biri kira temessükü, biri köle olmadığına dair hüccet, biri fırın hissesi temessükü idi. Geriye kalan yirmi üç kayıt borçlarla ilgili temessük ve hüccetler idi. Davacı tarafından mahkemeye delil olarak sunulan on sekiz yazılı belge davalılar tarafından ikrar edilirken, sekiz kayıtta davacılar yazılı belgeyi inkâr etmişti. Bunlardan sadece birinde şahitler düzgün şahitlik yapmadığı için dava reddolunmuş, geri kalan yedi dava şahitlerin şehadetiyle kabul olmuştu. Oran olarak konuya baktığımızda mahkemeye sunulan yazılı belgelerin % 70'inin davalılar tarafından kabul edildiğini görmekteyiz.

Şüphesiz Osmanlı uygulamasında en kuvvetli delil şahitlik idi. Bu yüzden yazılı belgelerin inkârı durumunda ispat olarak şahitler devreye sokulmaktaydı. Bu yazılı belgelerin mahkeme hücceti de olsa davalı inkâr durumuna gidebilmekteydi. Nitekim Debbağlar Mahallesi'nden Mustafa b. Osman babasından intikal eden 170 kuruşluk alacağın kalan 90 kuruşu ödemediği için Pelaş adlı gayrimüslimden davacı olmuştu. Davalı Pelaş borcu mahkeme-i suğrada ödediği hücceti mahkemede ibraz etmesine rağmen Mustafa hücceti inkâr yoluna gitmişti. Ancak Pelaş belgenin doğruluğunu şuhudu'l-halde yer alan Müslümanların şahitliği ile ispat etmişti.[3]

Dönemimizle ilgili olarak, davalı kimselerin genelde davacı tarafından ortaya konan yazılı belgeleri kabul ettiğini görmekteyiz. Belgeyi inkâr etmek genelde kefiller arasında olmuştur.[4] Bu defa davacı olanlar belgenin gerçekliğini ispat için şahitlere başvurmuştur. Müslim-gayrimüslim davalarında sadece bir belge davalı tarafından inkâr edilip şahitlerin doğru şahitlik yapmamasından dolayı reddolunmuştur.[5]

Netice olarak, incelediğimiz dönem içerisinde insanların yazılı belge almak için kadıya başvurdukları görülmektedir. Açılan davalarda genel tablo insanların mahkemede yazılı belgeleri bir ispat vasıtası olarak sundukları, ancak davacı tarafın yazılı belgeyi inkâr etmesi durumunda kuvvetli delil olan şahitlerle haklarını savunduklarını görmekteyiz. Yoksa delil olarak sunulamayacak bir belgenin kadıdan alınmasının başka türlü bir izahını yapmak mümkün görünmemektedir.

1.2.5. Kefalet

Mahkeme sürecinde ele alınması gereken hususlardan bir diğeri kefalet sistemidir. Osmanlı Devleti'nde cari olan İslâm hukuku şahsa ve mala kefil olunabilmesiyle ilgili hükümleri de içermektedir.[6] Osmanlı uygulamasında yaygın olarak kullanılan bu sistem, iktisadî, hukukî ve sosyal hayatın önemli bir parçası idi. Bu özelliğinden dolayı tezin farklı kısımlarında ele alınan kefalet konusu bu bölümde mahkeme sürecinde varlığı anlaşılan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki kefillik ilişkisi ve kefillere açılan davalar boyutuyla değerlendirilecektir.

---

1 ÜŞS, no. 421, vr 34a

2 ÜŞS, no. 334, vr. 125b-126a.

3 Örneğin Gebze Nahiyesi Darıca Köyü'nden Pelaş v. Yanaki adlı gayrimüslim Ali Yazıcı'dan 118 kuruş borç aldığı için mahkemeye gelip Ali Yazıcıya hüccet verilmesi talebinde bulunmuş, mahkemeden borç hücceti verilmişti. Bkz. ÜŞS, no. 386, vr. 46b.

4 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 412, vr. 25b.

5 Bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 66a.

6 Abdullah Karaman, *İslâm Borçlar Hukukunda kefalet Sözleşmesi ve Günümüzde Tatbikatı* (Basılmamış DoktoraTezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1997, s. 110-134; Yunus Apaydın "Kefalet", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 170. Her iki çalışmada da Müslümanlarla gayrimüslimlerin kefalet yönünden bir değerlendirme bulunmamaktadır. Kefilin mürted olması da kefaleti sona erdirmemektedir. Ancak darü'l-harbe sığınırsa şahsa olan kefalet düşer.Açıklamalar için bkz. Karaman, *a.g.e.,* s. 216.

İncelediğimiz Üsküdar Kadı Sicilleri'nden hareketle 1700-1750 yılları arasında Müslüman ve gayrimüslim Üsküdarlıların özellikle parasal mevzularda birbirlerine kefil olabildikleri anlaşılmaktadır. [1] Kefillik ilişkisinin tespiti ancak borçlunun borcunu ödememesi durumunda alacaklı tarafın mahkemeye başvurmasıyla tespit edilebilmektedir. Dolayısıyla iki kesimin birbirine kefil olduğu gerçek örneklerin sayısının, mahkeme tutanaklarına giren dava sayılarından çok daha fazla olduğunu tahmin edebiliriz.

Kadı sicillerindeki kayıtlara göre, kefilliklerin tamamına yakını para vakıflarından yahut şahıslardan alınan borçlarla ilgiliydi. Osmanlı toplumunda borç-alacak ilişkisi kurulurken borç talep eden kişilerden kefil ya da kefiller bulması istenirdi. Gerek para vakıflarından gerekse kişilerden alınan borçlarda geçerli olan bu kefillik uygulaması en başta finansal destek sağlayan kişi ve kurumlara güvence sunmaktaydı. Eğer borçlu yükümlülüklerini yerine getir(e)mezse, alacaklılar kefillerden davacı olarak haklarını temin etme yoluna gidiyorlardı. Para vakıflarından kredi kullanan Üsküdarlı gayrimüslimler, borcun şartlarına uygun olarak ödeneceğini taahhüt eden gayrimüslimlerin yanı sıra Müslümanlardan da kefil olarak destek alabilmişlerdir. Kuzguncuklu Yasef Yahudi'nin para vakfından 80,5 kuruş borç aldığında Müslüman ve Yahudilerden oluşan kefillerini bu duruma örnek gösterebiliriz. [2] Meseleyi Müslim-gayrimüslim ilişkisi çerçevesinde ele aldığımızda, vekâlet uygulamasında olduğu gibi kefalet konusunda da çoğunlukla gayrimüslim Üsküdarlıların bu ilişkiyi talep eden, başlatan taraf olduğunu ifade edebiliriz. Çoğu örnekte kurum veya şahıslardan borç alan gayrimüslimler ve bu borca kefil olan Müslümanlar söz konusudur. Ancak nadiren de olsa Müslüman bir şahsın borcuna kefil olan gayrimüslimler de vardır. Örneğin, Debbağlar Mahallesi'nden Hüseyin Beşe b. Mustafa, Hadâyık-ı Sultaniye'den olan Haydarpaşa Bahçesi'nin neferatı için kurulmuş para vakfından 30 kuruş borç aldığında kefilleri arasında el-Hâc İbrahim b. Şaban ve el-Hâc Osman b. Ahmed ile birlikte çilingir Serkiz v. Orham da bulunmaktaydı.[3]

Yukarıda ifade edildiği üzere, para vakıflarından başka şahıslardan alınan borçlarda da Müslüman ve gayrimüslimler birbirlerine kefil olabilmekteydi. Örneğin Kefere Mahallesi'nden Kiro v. Tebur ve eşi Fotini, Abdullah Efendi'den 50 esedi kuruş borç almışlar, borca mukabil evlerini rehin göstermişler ve ayrıca Hacehatun Mahallesi'nden Mehmed Çelebi b. Hüseyin'inin bu borca kefil olduğunu bildirmişlerdir.[4]

Kefalet hukuku hak sahibi olan kişilere alacaklarını tahsil edebilme teminatı sağlarken diğer taraftan kefillere malî yükümlülük getiriyordu. Üsküdar sicillerinde borcun ödenmemesinden ötürü alacaklıların kefillere açtığı çok sayıda dava kaydı vardır. Bu noktada belirtilmesi gereken husus, parasal ilişkilerin çoğunda borçlu veya kefillerin olay mahkemeye intikal etmeden borcun ödenmesine kuvvetle muhtemel özen gösterdikleridir. Sicillerde mevcut borçlu ya da kefillere açılan dava sayısı bütün içinde küçük bir bölümü teşkil etmiş olmalıdır.

Kefillerin davalı olduğu hâllerde bu kişilerin önemli bir kısmının borcu, dolayısıyla kefilliği inkâr ettiği görülmektedir. Her ne kadar borcu kabul edenlerin sayısı biraz daha fazla olsa da kayda geçen örneklere göre, kefiller arasında borcu ödeme konusunda isteksiz davranan ve kefalet sorumluluğundan kaçınan kişilerin var olduğu anlaşılmaktadır. Esasen bu tür davaların gündeme gelmiş

---

1 Osmanlılarda kefalet konusunu ele alan bir yüksek lisans tez çalışması da yapılmıştır. Gayrimüslimlerin ve Müslümanların borçlarına dair örneklerin de verildiği çalışma için bkz. Osman Safa Bursalı , *Osmanlı Hukuku'nda Kefalet Sözleşmesi: İstanbul ve Galata Mahkemeleri Şeriyye Sicillerine Göre Mala Kefalet, 1791-1795 / 1206-1210*, (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010, s. 31.

2 ÜŞS, no. 328, vr. 39b.

3 ÜŞS, no. 348, vr. 5b.

4 Bu tür şahılardan alınan borç kefaleti için "*emr-i kabûl-i hâvî kefalet-i sahiha-yı şer´ ile kefil- zâmin*" ifadesi yer almakta, kefil olan kişiye rehin mülkü satma yetkisi verilmekteydi. Örnek için bkz.ÜŞS, no. 325, vr. 50a.

olması bile başlı başına bazı kefillerin bu tutumuna işaret ettiği şeklinde değerlendirilebilir. Kefilliği reddedenler bir tarafa, mahkeme huzurunda sorumluluğunu kabul eden davalılar üstlendikleri vazifenin gereklerini yerine getirmiş olsa idiler söz konusu davalar açılmayacaktı. Örneğin, Üsküdar'da Mehmed Paşa Mahallesi'nde sakin Veli Beğ, kendisine 20 kuruş borçlu olan İsmail'den alacağını tahsil edemeyince İsmail'in kefili Bedros zimmîden davacı olmuştur. Bedros'un borca kefil olduğunu gösteren temessükü mahkemeye ibraz eden Veli Beğ, kefilin borcu ödemesine dair kararın çıkmasını sağlamıştır.[1] Benzer bir davada Ahmed Çelebi Mescidi mütevellisi Mustafa Efendi, Serkiz'in vakıftan aldığı 110 kuruşu istiğlal, 27,5 kuruşu icar ücretinden toplam 137,5 kuruşluk borca kefil olan İstefan'dan borcun ödenmesini talep etmiş ve mahkeme davacıyı haklı bulmuştur.[2]

Aşağıda geleceği üzere Osmanlı mahkemelerinde en önemli ispat vasıtalarından birisi şahitlik idi. Bu yüzden kefil olan kimseler şayet kefaleti inkâr ederse alacaklılar şahitlerle kefil ispat etmekteydiler. Nitekim Adalar Nahiyesi Kartal Köyü'nden Âmâ Mehmed adlı bir Müslüman, Pelaş adlı bir gayrimüslime 47 kuruş borç vermiş, kayınpederi Ademî ise kefil olmuştu. Kartal nâibinden alınan ilâmda borcu kabul eden Ademî damadına kefil olmadığını iddia etmişti. Mehmed ise Ademî'nin kefilliğini şahitlerle ispat etme durumunda kalmıştı.[3] Yine aynı şekilde, kireççilik mesleğiyle uğraşan Bedros v. Agob adlı Ermeni bir borca kefaletinden dolayı Bektaş b. Himmet adlı Müslümana dava açmıştı. Bektaş'ın kefilliği inkâr etmesiyle Müslüman şahitlerle Bektaş'ın kefil olduğunu ispat etmişti.[4]

Osmanlı uygulamasında kefaletin bir boyutu da şahsa kefillik idi. Üsküdar'da yaşayan insanlar arasında nadiren de olsa, bu yolla davalar açılmakta idi. mahkeme bu tür davalarda mala kefalet konusunda olduğu gibi kefilleri borcu ödemeye mahkum etmiyor, davanın meşru olmadığını belirtip bu sebeple reddetme yoluna gidiyordu. [5]

1.2.6. Şühûdü'l-hâl

Mahkeme sürecinin son merhalesi şühûdü'l-hâl konusudur. Mahkemelerde resmî görevli olmamasına rağmen hemen her türlü mahkeme işleminde süreci şahit olarak izleyen insanlar bulunmaktaydı. Şer'iyye sicillerinde şühûdü'l-hâl diye dava metninin altında yer alan isimlerin bilirkişi, maaşlı mahkeme personeli ve Batı'da görüldüğü üzere jüri olarak araştırmacılar arasında farklı değerlendirilmiştir.Ancak bu kişilerin, yargılama sürecine dahli olmayan o an mahkemeyi izleyen kimseler olduğunu söylemek daha doğru bir izah olur.[6]

Bizim ele alacağımız husus ise Müslüman-gayrimüslim münasebetleri açısından olacaktır. Üsküdar sicillerinde ve diğer sicillerde gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalar için şühûdü'l-hâlde yer almalarına bir mâni yok idi.

Üsküdar'da sicillerin tutulmaya başladığı ilk yıllardan itibaren gayrimüslimlerin şühûdü'l-hâlde isimlerinin yazılı olduğunu görmekteyiz. Jennings ise Kayseri üzerinde yaptığı çalışmada gayrimüslimlerin kendi aralarındaki çeşitli davalarda şühûdü'l-hâlde yer aldığını belirtmiş; fakat taraflarının hepsinin gayrimüslim olduğu davalarda şühûdü'l-hâlin tamamının Müslüman olmasına bir anlam verememiştir.[7] Hülya Taş ise mahkemede gayrimüslimlerin şühûdü'l-hâl olarak azlığına

1 ÜŞS, no. 334, vr. 156a.

2 ÜŞS, no. 407, vr. 7a.

3 ÜŞS, no. 412, vr. 25b.

4 ÜŞS, no. 363, vr. 112a.

5 Örnek için bkz.ÜŞS, no. 363, vr. 39a.

6 Tartışmalar ve geniş açıklamalar için bkz. Nasi Aslan, , *İslâm Yargılama Hukukunda "Şuhûdü'l-hâl" Jüri: Osmanlı Devri Uygulaması*, İstanbul 1999; Ekrem Tak *a.g.e.,* 53-56; Hülya Taş, "Osmanlı Mahkemesinde Şuhûdü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirebilir?", *Bilig*, Ankara 2008, XXXXIV,25-44. Hülya Taş, bu konuda bağımsız bir çalışma yapılmadığını zikretmektedir. Lakin, Nasi Aslan'ın çalışması daha önceki yıllara ait bir çalışmadır. Farklı disiplinden bir çalışma olduğu için mi dikkate almadı bilemiyoruz.

7 Bkz. Jennins, "Kadi, Court, and Legal procedure in 17th Century Ottoman Kayseri", *Studies on Ottoman Social*

dikkat çekmiş, mahkeme kayıtlarında şühûdü'l-hâl listesinin devamında "ve gayruhum" ifadesinden hareketle, gayrimüslimlerin isimleri yazılmasa da mahkemeyi dinlediklerini söylemektedir.[1]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda, Üsküdar'ın ilk dönem sicillerinde nadiren de olsa gayrimüslim şühûdü'l-hâle rastlanmaktadır.[2] XVIII. yüzyılda ise gayrimüslimlerin yazılması ender rastlanan bir durumdur.[3] Üsküdar'daki gördüğümüz örneklerde gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda genellikle mahkeme kaydının altında şühûdü'l-hâl kısmında gayrimüslim isimleri zikredilmekteydi.[4]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda genel olarak şühûdü'l-hâlin tamamının Müslümanlardan olduğunu görmekteyiz. Bu durum şayet Hülya Canbakal'ın deyimiyle onları şahit olarak kabul edersek Müslümanlara karşı gayrimüslimlerin şahitlik yapamayacağından hareketle şühûdü'l-hâlde yer almamalarını açıklayabiliriz. Bunun yanında ileride çıkacak bir hukukî ihtilafta gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı dava açması durumunda tutanakta yer alan kimseler direkt şahit olacakları için meselenin gayrimüslimler açısından olumlu bir seyir alacağı kanaatindeyiz. Örnek vermek gerekirse aslen Rumeli Akçakızanlık kazasından olan gayrimüslim iken Müslüman olup Ali adını alan mühtedinin, kendisini köle edinmek isteyen el-Hac Mustafa'yla olan davasında, Akçakızanlık kadısından hüccette şühûdü'l-hâlde yer alan kimselerin Üsküdar'daki davada şahit olarak yer aldığını görmekteyiz. [5]

1.3. MÜSLÜMANLARLA GAYRİMÜSLİMLER ARASINDA DAVAYA KONU OLAN HUSUSLAR

Hak arama yollarını ve mahkeme sürecini izah ettikten sonra iki tebaa arasında hangi konularda davalar yaşanmıştı? Bu bölümde kadı önüne gelen bu davaları ele alacağız. Öncelikle dava tanımı üzerinde durmak gerekmektedir. Dava, bir kimsenin diğer kimseden hâkim huzurunda hakkını istemesi olarak tarif edilmektedir.[6]

Şer'iyye sicillerinde bir kaydın dava konusu olduğunu gösteren özellikler şunlar idi: Başlangıçta davacı ve davalının kimlikleri zikredildikten sonra davacının davalıya "üzerine da'vâ ve takrîr-i kelâm edip" ifadesiyle başlamaktaydı. Davacı iddiasının sonunda "mûcib-i şer'isi matlûbumdur" ifadesiyle davalının cezalandırılmasını veya borçlu ise borcunun ödenmesini istemekteydi. Şayet olay iki kişi arasında değil de hırsızlık, zina gibi had cezaları kapsamında ise suç işleyen kişi görevliler tarafından mahkemeye getirilip yargılanmaktaydı.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden davalarda, iddia edilen suçları mala karşı işlenen suçlar ve cana karşı işlenen suçlar olarak iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Bunların dışında mesela esnaf arasında meslek nizamına uymama gibi dava konusu olan davaları bir bütünlük olması bakımından ikinci bölümde esnaf ve üretim ilişkileri bölümde ele alacağız.

History in The Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon, İstanbul 1999, s. 282.

1 Bkz. Hülya Taş, a.g.m., s. 37.

2 Bkz. *Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521).* (haz. Rıfat Günalan, vdg), İstanbul 2010, s. 367.(hüküm no. 742).

3 Bu konuda iki örnek bulunmaktadır. Birincisinde Yenimahalle'de Ovakim adlı bir Ermeni'nin, mühtediye Aişe ve Evanis ile itale-i lisan davasında şuhudu'lhal kısmında gayrimüslimlere yer verilmiştir. Bkz. ÜŞS, no. 377, vr. 5a-b; Yine Pendikli Fotini bint Mihail adlı gayrimüslim kadının yeniçeri ortalarından aldığı kredide gayrimüslimler şühûdü'l-hâlde yer almıştır. Bkz. ÜŞS, no. 388, vr. 57b-58a.

4 ÜŞS, no. 388, vr. 57b-58a.

5 ÜŞS, no. 326, vr. 17a.

6 Açıklamalar için bkz. Yavuz, a.g.m., s. 12-16.

1.3.1. Borç Davaları

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında açılan davaların ilk sırasını borç davaları oluşturmaktaydı. Bir vecibe olarak borç, iki veya daha çok kimsenin arasındaki karşılıklı yükümlülüklerin hepsini anlatan hukukî bağdır.[1] Borç ilişkileri içinde barındırdığı iktisadî şartlar dolayısıyla çalışmamızın ikinci bölümünün ana konularından biri olmakla beraber eda edilmemesinden dolayı hukukî ilişkiler içinde sayı olarak en fazla veriyi içinde barındırmaktadır. Her iki kesim arasında ticari ve ekonomik ilişkilerin sonucu olarak, vaktinde ödenmeyen borçlar veya alacaklar için insanlar mahkemenin yolunu tutmaktaydı.

Üsküdar kadısının tâbi olduğu İslâm hukukuna göre borç ödenmesi gereken bir vecibe olduğu için, kadı önüne gelen borç davalarını bu hukuk çerçevesinde çözmeye çalışmaktaydı. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında dava konusundan yarıdan fazlasını borç davaları oluşturmaktaydı. Bu davalar içinde emek ve eşya borcunun haricinde karz olarak verilen borçlarda Müslümanlar ile gayrimüslimle arasında yetmiş altı dava açılmıştı. Bunlardan kırk biri Müslümanlara borcunu ödemeyen gayrimüslimlere, otuz beşi de gayrimüslimlere borcunu ödemeyen Müslümanlara açılmış davalardır.

Alacaklılar -yukarıda yazılı deliller bölümünde ele alındığı üzere- davalarını ispat etmede borçlu ile aralarında düzenledikleri temessükleri delil olarak getiriyor ve şahitlerle haklılıklarını ispat etmeye çalışmaktaydılar. Borçlu gaip veya borcu ödemeyecek durumda olursa eğer kefil var ise kefile dava açılmaktaydı. Yaklaşık on dört davada aslî borçlu olmadığı için kefile dava açılmıştı. Bir borç davasında borçluluk durumu havale yoluyla üçüncü şahsa geçtiği için dava açılmıştı.[2]

Alacak ve borçlar veraset sebebiyle mirasçılara intikal ettiği için, kişilerin ölümünden sonra mirasçıların alacak ve borç davalarıyla uğraştıklarını görmekteyiz. Nitekim, Üsküdar'da sarraf olan Ovakim'in ölümünden sonra vârisleri, Yusuf Ağa adlı bir Müslüman'a 1230 kuruş borcun 236 kuruşunu ödemedikleri için dava açmışlardı. Yusuf Ağa borcunu kabul etmiş, mahkeme de ödenmesi tenbihinde bulunmuştu.[3] Yine ekmekçi olan Hanparsun v. Dakes Bulgurlu Köyü'nden olup vefat eden Mustafa'nın vârislerine dava açıp 150 kuruş borç verdiğini şahitlerle ispat etmiştir.[4]

1.3.2. Gayrimenkul Davaları

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında dava konusu olan hususlardan birisi de gayrimenkullerin zaptı, tasarrufu ve satışından kaynaklanan davalardır.

Müslümanlarla ile gayrimüslimler arasında gayrimenkul davalarının bir kısmı yerin sahipliği veya tasarruf hakkını ifade eden belgelerin ispatından kaynaklanmaktadır. Gayrimenkul sahibi olanlar tasarruf ettikleri malların belgesini mutlaka ellerinde bulundurması gerekir. Böyle bir belge bulundurmayan kimseler şahitler vasıtasıyla veraset veya başka yollarla söz konusu yerin kendilerine intikal ve ait olduklarını ispat etmeleri icap ediyordu. Nitekim Kuzguncuk'ta görülen bir tarla davasında köy subaşısı köy civarındaki tarlanın Abdullah Ağa Vakfı'na ait olduğunu iddia ederek Raki adlı bir Rum kadından almaya çalışmış, kadın tarlanın kendi "hakk-ı mufavvezi" olduğunu iddia etmesine rağmen şahitlerle ispat edemediği için, tarla vakıf mülkiyeti içine dahil edilmiştir.[5]

Üsküdar'da Müslim-gayrimüslim arasındaki gayrimenkul davalarında alım satımdan kaynaklanan iki hukukî kavram öne çıkmaktaydı: İkâle ve gabn-i fâhiş. Ref' ve iskât anlamına gelen ikâle keli-

1 Farklı açıklamalar ve detaylı bilgi için bkz. Aydın, "Borç", *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 285-291; a.mlf, "Deyn", *DİA*, İstanbul 1994, IX 266-268.

2 Bahsi geçen davada, Kefçe Mahallesi'nden Mahmud Ağa, ekmekçi Melhas v. Haçadur'a Çörekçi Mustafa adlı bir Müslümandan 66 kuruş borcun bir mecliste üçüncü şahsa geçmesiyle Melhas'a dava açmıştı. Mahkeme de Melhas'ın borcu ödemesi tenbihinde bulunmuştu. Bkz. ÜŞS, no. 336, vr. 40b.

3 ÜŞS, no. 403, vr. 12b.

4 ÜŞS, no. 398, vr. 65b.

5 ÜŞS, no. 403, vr. 45a.

mesi, İslâm hukuk literatüründe akdin fesh ve izale olması demekti.[1] Gayrimenkul satımlarında her zaman sonuç anlaşma ile sonuçlanmıyordu. Bazen tarafların anlaşmazlıkları ikâleye sebep oluyordu. Yedi satım akdinde ikâle olmuştu. Bunların birinde bir Müslüman ile bir Ermeni ikâleye talip olmuştur.[2] Diğerlerinde ise ikâleye başvuranların gayrimüslimlerin olması dikkat çekmektedir.[3]

Satış anlaşmazlıklarındaki bir diğer kavram ise iki taraflı akidlerde karşılıklar arasında değer yönünden denksizliği ifade eden gabn-i fâhiş idi.[4] Bu tür davalarda mahkemenin tavrı da dikkat çekicidir. Fiyatlarda gabn-i fâhiş olduğu iddiasıyla mahkemeye başvuranlara mahkeme yeni bir fiyat tespitine gitmeyerek önceden yapılan akdi geçerli kabul etmiştir. Ahmed isimli bir Müslüman'ın Yasef ve İlya adlı Yahudilerden 530 kuruşa satın aldığı bağın gerçek değerinin 300 kuruş olması sebebiyle fazlalık miktar için açmış olduğu dava mahkeme tarafından reddolunmuştur. Yine başka bağ satımı ile ilgili bir davada, Lamberi v. Petro adlı gayrimüslimin Çengelköy'de Kaldırım olarak zikredilen yerdeki bağını Ahmed Beşe b. Hasan'a 95 kuruşa sattıktan üç sene sonra fiyattaki gabn-i fâhiş iddiasıyla davacı olmuş, davalı taraf bunu inkâr edince 5 kuruşa sulh olmuşlardır.[5]

Arazi davalarının başında tasarruf hakkı olmadığı hâlde haksız yere zapt eden insanlara karşı açılan davalardır. Bu tür davalarda davacılar öncelikle davaya konu olan yerin kendi mülkleri ya da tasarruf hakları kendilerine verildiğini ispat etmekteydiler. Sonra o yeri kendi mülküymüş gibi zapt edenlere dava açıp el çektirilip kendilerine iade edilmesini istemekteydiler.[6] Buna benzer açılan bir dava türü de, fuzûlen zapt sebebiyle açılan davalardır. Bu tür kayıtlarda da herhangi bir izin veya akid olmaksızın başkasına ait bir yeri zapt etme söz konususu idi. Örneğin, Kefere Mahallesi'nden Bogos v. Yasef adlı gayrimüslim Devâtîzâde Şeyh Mustafa Vakfi'ndan 94 kuruş krediye mukabil evini rehin ettirmişti. Bogos evi Maliksima(?) bint Krikor adlı bir kadına 400 kuruşa satmış, ancak vakıf mütevellisi izni olmadan satılan bu evin fuzulen zapt ettiği gerekçesiyle kadına dava açmıştı. Mahkeme mütevelliyi haklı bulup "kasr-ı yed" olunması hükmünü vermişti.[7]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gayrimenkul davaları içinde değerlendirebileceğimiz az rastlanan davalardan biri de sınır problemidir. Kefere Mahallesi'nden Evanis v. Azarya ile Selamiali Mahallesi'nden Mehmed Beğ b. Hasan arasında geçen davada, Abdullah toprağındaki bağ yolu ile ilgili, Evanis'in yol olmadığı iddiası Müslüman şahitlerce reddedilirken, Mehmed Beğ'in Evanis'in bağından gelen suyun engellenmesi için açtığı dava yine Müslüman şahitlerin ifadesiyle reddolunmuştur.[8]

Gayrimenkul davalarıyla ilgili son olarak zikredeceğimiz ilginç bir davada, kendi bağında hendek kazan bir gayrimüslimin Müslüman mezarları üzerine attığı toprak sebebiyle davacı olunmasıdır. Agob v. Krikor Acıbadem denilen yerde[9] bağında hendek kazarken Müslümanlara ait Hayranlık

---

1 Bkz. Bilmen, *a.g.e.,* VI, 12.

2 ÜŞS, no. 335, vr. 22a.

3 İkâle örnekleri için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 66a; no. 355, 71b; no. 399, vr. 18ab; no. 379, vr. 54a; no. 416, vr. 72b.

4 Gabn kelimesi, klasik fıkıh literatüründe "gabn-i fâhiş" ve "gabn-i yesîr" şeklinde ikili bir ayrım içerisinde incelenmektedir. Burada geçen "gabn-i fâhiş" ifadesi, olağan dışı sayılan ve kaçınılması gerekli olan mâruz tarafına rızası dışında gerçekleştiği varsayılan anlamında kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Ali Bardakoğlu "Gabn", *DİA*, İstanbul 1996, XIII, 268-273.

5 ÜŞS, no. 418, vr. 7a.

6 İstavroz Köyü'nden Ali Beşe b. Hüseyin'in geride vârisi olmadığı için Halil b. Abdullah'a kendisinin ölümünden sonra cenaze masrafları dışındaki mal varlığını vasiyet etmişti. O öldükten sonra İstavros'taki bağı Manol v. Aleksandiri adlı zimmî haksız yere bağa el koyduğu için davacı olmuş, Müslüman şahitlerle ispat edip, bağı kendi mülküne almıştı. Bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 26ab.

7 ÜŞS, no. 331, vr. 46b.

8 Bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 29b.

9 Bu dönemde *Acıbadem Zaviyesi* olarak zikredilen bu yer –sicillerdeki ifadesiyle- şehir dışında yer almaktaydı. Etrafında bağlar, tarlalar ve bazı evler mecuttu. Satışa konu bu arsa da muhtemelen ev yapmak için satın alınmıştı. Bu sebeple Mehmet Nermi Haskan, Acıbadem Zaviyesi'nin yerinin bugün Acıbadem diye bilinen yer değil Selamiali Mahallesi'nde Gazi Caddesi'nde olduğunu söylemektedir. Bkz. Haskan, *a.g.e.,* I, 397; Mustafa Tatçı - M. Cemal Öztürk -

Mezarlığı'ndaki bazı kabirleri mahvettiği iddiasıyla bazı Müslümanlar tarafından dava açılmıştı. Yapılan inceleme sonucu davaya konu olan şikâyetin gerçekleşmediği tespit edilip davacı Müslümanlar davadan el çektirilmişlerdir.[1]

1.3.3. Hırsızlık

Sicillerde geçtiği üzere Müslümanlarla gayrimüslimlerin birbirlerine açtıkları davalar arasında hırsızlık ilk sıralarda yer alır. Osmanlı'da had ve tazir cezaları için suçun işleniş biçimi ve ispat cihetine dair kanunnâmelerde bazı yeni düzenlemeler yapılmıştır.[2]

Üsküdar'da gerek Müslümanlar ve gerekse gayrimüslimler arasında hırsızlık yasak olmanın ötesinde toplum nazarında küfür ithamı olacak derecede mahkemede şikâyet konusu olacak bir davranıştı.[3] Hırsızlık yapanların kimliğine baktığımızda şehir dışından olanların hırsızlık yaptığı dikkatimizi çekmektedir.[4] Bunun yanı sıra Romanlardan şikâyetler de az değildir.[5]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında cereyan eden hırsızlık vakaları sicillere üç şekilde yansımıştır: Birincisi davacı kimselerin davalılara doğrudan hırsızlık ithamıyla açılan davalardır. Örneğin; Maltepe Köyü'nden Saliha adlı bir kadın, aynı köyden Abdurrahman, Raziye ve Asil adlı bir gayrimüslimi kızının evinden altınlarını çaldıkları iddiasıyla davacı olmuş; ancak hırsızlığı ispat edecek şahitler getiremediği için davalı tarafların yeminiyle dava düşmüştür.[6]

Mahalle yasakçıları, gece bekçileri sorumlu oldukları mahallerde evlere ve iş yerlerinde olan hırsızlık ve v.s. durumlarından sorumlu idiler. İkinci tür hırsızlık olayları güvenlikten sorumlu bu kimselerin suçüstü yapıp yakaladığı insanların mahkemeye getirilmesi ve kadı huzurunda davacı olmalarıdır. Örneğin Yenimahalle'de yaşayan Osman b. Şaban ve Kazer adlı bir gayrimüslim mahalledeki Valide Sultan Camii yanındaki Dergiri zimmînin bakkal dükkânına girdikleri mahalle yasakçısı Abdi Beşe b. Abdülkerim tarafından görülmüş, Kazer yakalandığı halde firar eden Osman mahalle yasakçısı tarafından mahkemeye getirilmiş ve suçunu itiraf etmiştir.[7]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki üçüncü tür hırsızlık iddiaları dolaylı olarak açılan davalarda görülmektedir. Görünüşte bu tür davalar bir hakkın talep edilmesi anlamında istihkak davaları gözükmekteydi. Ancak, Gebze Nahiyesi Merkebli Köyü'nden Molla Ahmed b. Molla Ömer'in beygirini elinde bulduğu ekmekçi Evanis için açtığı dava kaydında, "tarih-i kitâbdan kırk beş gün mukadem karye-i mezbûrede zâyi'i ve serika olunup" ifadesinde görüldüğü gibi içerisinde hırsızlık olayının cereyan ettiği davalar idi. Bu tür davaların içinde ev ve dükkân eşyası çalınması/kaybolması ile ilgili davalar bulunmakla beraber[8] yoğunluk at ve beygir hırsızlığına dair davalar idi. Bu hayvanların çalınmasıyla alakalı olarak meselenin iki yönü bulunmaktaydı. Öncelikle zikredilen hayvanlar

---

Taxhidin Bytygi, *Üsküdarlı Selami Ali Efendi: Hayatı Tarikat-Nâmesi ve Vakfiyesi*, İstanbul 2006, s. 42; M.Baha Tanman, "Selami Ali Efendi Tekkesi", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVI, 349-350.

1 ÜŞS, no. 357, 34b,

2 Osmanlı kanunnâmelerinde hırsızlık fiili için çalmak anlamında "uğurlamak" ifadesi kullanılmakta idi. Hırsızlığı sabit olan kimselere el kesme cezası verileceği açık olarak ifade edilirken, ispattan doğan eksiklikten dolayı çalınan eşyanın değerine göre farklı cezalar öngörülmüştür. Örnekler için bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, I, 350; II, 42; III, 92-93; IV,302, 370, 400; Ayrıca değerlendirmeler için bkz. Ömer Menekşe, *XVII ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçu ve Cezası* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1998, s. 110; Bardakoğlu, "Hırsızlık", *DİA*, İstanbul 1998, XVII, 394-395.

3 Kendisine hırsız denildiği için dava açanlar için bkz. ÜŞS, no. 421, vr. 57a; Kartal ŞS, no. 1, vr. 30b.

4 Örneğin, Çengelköy'de Müslüman ve gayrimüslimlerin şikâyetçi olduğu, hırsızlık suçundan dolayı kürek ceza aldığı ifade edilen Mustafa isimli bir Müslüman aslen İşkodralı idi. Bkz. ÜŞS, no. 420, vr. 25b. Yine Çengelköy'de Ali Haseki adlı Müslümanın kölesinden eşya çalan Petro adlı gayimüslim aslen Gürcü idi. Bkz. ÜŞS, no. 420, vr. 14a.

5 Üsküdar kadısına yazılan bir buyurulduda Atpazarı içerisinde yer alan Tavukpazarı hanında kalan Romanların hırsızlık yaptıkları gerekçesiyle sürülmesi emredilmektedir. Bkz. ÜŞS, no. 398, vr. 61a.

6 Bkz. ÜŞS, no. 407, vr. 16b.

7 ÜŞS, no. 331, vr. 9b.

8 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 412, vr. 35b; no. 423, vr. 48b, vr. 59b.

şehirlerarası yolculukta, yük ve eşya taşımada ve değirmencilik işleri gibi güç harcanması gereken işlerin yürütülmesi gibi en hayati görevleri üstlenmekteydi.

İkinci husus ise Üsküdar'ın konumuyla ilgiliydi. Üsküdar imparatorluğun Asya tarafından bakıldığında batı tarafının son noktası, Rumeli canibinden bakıldığında ise devletin Asya ve Afrika'ya kara yoluyla açılan ilk kapısı idi. Bu iki sebepten dolayı at hırsızlığının kesiştiği yer Üsküdar olmaktaydı. Rumeli tarafında atı kaybolan bir Osmanlı tebaası atını Üsküdar'da bulabilmekteydi. Şayet Üsküdar'ın dönemin meşhur Atpazarı'nda atını bulamazsa "Atı alan Üsküdar'ı geçti"[1] atasözünü haklı çıkaracak şekilde atını bulması zorlaşıyordu.

Açılan at hırsızlığı davalarının neredeyse tamamında davacı olan kimseler davayı kazanmışlardır. Ayrıca davacıların mesleklerinin atı daha yakından tanıyan mekkare taifesinden olması mühim bir husustur.[2] Atın kendilerine ait olduğunu ispat için şahitler gerekmekteydi. Atı çalınan gayrimüslimler de kendi memleketlerinden getirdikleri Müslüman hemşerilerinin şahitliği ile davalarının kazanmışlardır. Dikkat çeken bir nokta ise açılan davaların istihkak davası olması sebebiyle davalı olanların hiçbirinin hırsızlıkla itham edilmemiş olmasıdır.[3] Gerçekte mağdur mu yoksa hırsız mı olduklarını kayıtlardan pek anlayamadığımız davalılar ise ellerindeki hayvanları farklı yerlerden farklı kimselerden aldıklarını iddia etmişler, neticede mahkeme davacıları haklı bulmuş atların ve beygirlerin iadesini istemiştir. Örnek vermek gerekirse aslen Rumelili olup Kerniş Kazası'nda ikamet eden Dimo v. Tanaş adlı gayrimüslim Küçükçekmece/Dereköy'de misafir iken atı çalınmıştı. Dimo atını Üsküdar Atpazarı'nda İbrahim Beğ elinde bulmuş ve davacı olmuştu. Atın kendisine ait olduğunu Dereköylü Müslümanların şahitliği ile ispat etmiş, davalı konumdaki Mehmed Beğ ise atı tanımadığı birinden aldığını iddia etse de kadı atın Dimo'ya teslim edilmesini tembihlemiştir. [4]

Sicillerde geçen davalarda at hırsızlarına pek rastlamamaktayız. At hırsızları çaldıkları atları belli bir mekânı geçtikten sonra satmaktaydılar. Muhtemelen ucuz fiyata satıldığı için de rahatlıkla ellerinden çıkmakta idi. Bu yüzden at hırsızlığı davalarında çok geniş bir coğrafya üzerinde gerçekleştiği görülmektedir. Örneğin Ramazan el-Hac Ahmed b. İsmet'in Kastamonu'dan gelirken Bolu çayırında kaybettiği beygiri Batı Anadolu'yu dolaşarak Üsküdar'da Arakil adlı bir gayrimüslimin elinde bulmuştur.[5] Üsküdar Sulu handa misafir olarak kalan Artin v. Vartan'ın Adana civarında kaybettiği katırı Halep'i ve güney bölgesini dolaşarak Üsküdar'da el-Hac Mehmed adlı bir Müslüman'ın elinde ortaya çıkmıştır.[6]

---

1 Bahsi geçen deyim Türk Dil Kurumunun web sayfasında "fırsatın kaçırılıp artık yapılacak bir şeyin kalmadığını anlatan bir söz." olarak konuya uygun bir mana verilmiştir. Bkz. http://tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=%FCsk%FCdar&hng=02.03.2011; Nurettin Albayrak ise "At alan Üsküdar'ı geçti, at almayan çukurunu kazdı" şeklinde yazmaktadır.Mana olarak, işi zamanında bitiren istediği amaca ulaşır işe gereken ehemmiyeti vermeyen zorluklarla karşılaşır şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Albayrak, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri,* İstanbul 2009, no. 2092. Bu tamlama bazı araştırmacılar tarafından çekici başlık olarak kullanılmış, ancak atasözünün ihtiva ettiği anlamdan uzak, bir tek sicilden genelleme yapılarak Üsküdar'daki şiddet olayları irdelenmeye çalışılmıştır. Bkz. Işık Tamdoğan, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti Ya Da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet Ve Hareketlilik İlişkisi", *Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza: 18.-20. Yüzyıllar*. (der. Noemi Levy, Alexandre Toumarkine, haz. Foti Benlisoy), İstanbul (t.y.), s. 80-95.

2 Davacıların mekkari olduğu davalar için bkz. ÜŞS, no. 416, 17b; no. 424 vr. 48a.

3 Konuyla ilgili bir maruzda yer alan ifadeler meseleyi açıklar niteliktedir: "Bu kulları Atpazarından İstanbul'da iştirâ eylediğim bir re's katırı Bayram nâm yeniçeriden alup ve Üsküdar'a geçürüp lâkin, bir zimmî zuhûra gelüp bu katır benimdir deyü Üsküdar'da alıkoyup merkūm Bayram akçemi taleb eylediğimde katırımı bu tarafa getir <deyü> akçemi akçeni vermen deyü cevâb eder mezbûr ki, mesfûr zimmî katır ile ma'an hükm-i şer'le fazîletlü Rumeli Efendi huzûruna şer'le geldirmek bâbında ferman Bende-i Bayram" Bkz. ÜŞS, no. 331 vr. 94a.

4 ÜŞS, no. 335, vr. 10a.

5 ÜŞS, no. 339, vr. 39b.

6 ÜŞS, no. 424, vr. 48a.

1.3.4. Gasp

Mala karşı işlen suçlardan olup başkasına ait bir malı zor kullanarak alma anlamında kullanılan gasp hadisesi Müslümanlarla gayrimüslimler arasında dava sebeplerinden birisidir. [1]

İslâm hukuku açısından gasp edilen malların iktisadî bir değer taşıması, mütekavvim yani dinen kullanımına izin verilen bir mal olması gerekiyordu. İçki ve domuz eti gibi Müslümanların kullanması caiz olmayan mallar ise gayrimüslimler için mütekavvim sayılmaktaydı.[2] Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gasp sebebiyle açılan davaların hiçbirinde bu türden bir örneğe rastlanmazken, iki gayrimüslim arasında geçen içki davasında gasp olduğu iddia edilmiştir. Yukarıda geçtiği üzere davalı olan gayrimüslim Müslüman şahitlerle içkiyi gasp etmediğini satın aldığını ispat etmiştir.[3]

Gasp olayının toplumda yaygın olup olmadığını anlama açısından dönemin batılı seyyahlardan La Motraye'nin Osmanlı toplumunu anlatırken kullandığı "Yankesicilik nedir bilmiyorlar. Yani kimsenin ceplerinden endişe etmesine gerek yok"[4] ifadelerinde görmek mümkündür. Ancak mahkeme kayıtlarında zaman zaman gerek menkul gerekse gayrimenkul mallar için gasp olaylarına rastlanılmaktaydı. İncelediğimiz elli yıllık süre içerisinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gasp iddiasıyla açılan toplam on iki dava bulunmaktadır.

İslâm hukukuna göre gasp suçu bir tazir suçu sayılıp cezâi sorumluluk devlet başkanına aitti. Gasp fiilinin neticesi gasp edilen mal mevcut ise iade, zayi olmuşsa veya bir eksilme meydana gelmişse tazmin edilmesi gerekmekteydi.[5] Üsküdar kadısının Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında meydana gelen gasp davalarıyla ilgili uygulamalarına baktığımızda; öncelikle bir malı gasp eden kişinin elinde gasp ettiği mal aynen duruyorsa, mahkeme tarafından geri verilmesi sağlanmaktaydı. Nitekim Akdeniz sahili taraflarında Medain şehrinden olup Üsküdar'da misafir Mehmed Ağa b. Hasan, at ve beygirini gasb etti iddiasıyla hancı Mardiros v. Agob'a davacı olmuştu. Mehmed Ağa haklılığını şahitlerle ispat edince mahkeme söz konusu hayvanların sadece geri verilmesine hükmetmişti.[6] Şayet kişi gasp suçuyla daha önceden sabıkalı ise veya gasp olayının içinde darp ve yaralama olduysa mahkeme, gasp ettiği malın sahibine geri verilmesini sağladığı gibi davalının tazir ve tedip edilmesi hükmünü vermekteydi.[7]

Gasp olayının içinde barındırdığı fiili durumdan dolayı insanların gözünden ırak mekânlarda gerçekleştiğinde, davacı kimsenin Müslüman veya gayrimüslim olsa da ispatı pek mümkün olmuyordu. Nitekim, Kadıköy'den Hasan b. Ömer'in Yani'ye köydeki kilise yakınında 80 kuruşunu gasp ettiği davada haklılığını ispat için delil getirememişti.[8] Bunun yanında bazı durumlarda davacı ispat acizliğini bildiği için davalı kimseyle sulh yoluyla anlaşmaya çalışıyordu. aslen Kayserili olan Serkiz adlı gayrimüslim Üsküdar'a gelirken Sapanca'da 200 kuruşunu aldığını iddia ettiği Mehmed'i Üsküdar'a geldiğinde kadı huzuruna çıkartıp 50 kuruşa sulh olmuştu.[9]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gasp davalarının bir diğer yönü de bazen insanlar gasp sebebiyle mahkemeye başvurduklarında muhakeme sürecinde aslında gasp edildi diye dava açılan malların sahibi tarafından satılmış olmasıdır. Örneğin Bono bint Abraham adlı Yahudi bir kadın, Abdi

---

1 Gasp suçunun tanımı ve hukukî sonuçları için bkz. Mehmet Akif Aydın, "Gasp", *DİA*, İstanbul 1996, XIII,387.
2 Aydın, "Gasp", s. 388.
3 ÜŞS, no. 403, vr. 62a.
4 La Motraye, *a.g.e.*, 185.
5 Aydın, "Gasp", s. 389.
6 ÜŞS, no. 421, vr. 71b,
7 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 403 vr. 13a; no. 420, vr. 11a.
8 ÜŞS, no. 420, vr. 28b,
9 ÜŞS, no. 407, vr. 12b.

Beşe b. Ivaz adlı Müslüman'a karşı, kahve fincanı takımlarını gasp ettiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. Davalı Abdi Beşe ise bahsi geçen eşyaları o an mahkemede bulunan Yahudi kadının oğlu Yaseften satın aldığını iddia etmişti. Kadın ise iddiasının ispat edecek bir delil sunmadığı için kadı tarafından davadan el çektirilmişti.[1]

1.3.5. Mala Zarar Verme

Üsküdar sicillerinde gasp olayından farklı olarak, "zayii etmek" ve "telef etmek" gibi kavramlarla ifade edilen davalar da mevcuttur. Gasp olayından farklı olarak cebren olmasa da ister mal sahibinin izni olsun ister olmasın mala gelen zarardan dolayı haksız fiillerin gerçekleştirildiğini de görürüz.[2]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında itlaf sebebiyle açılan davaların başında hayvanların telef olması gelmektedir. Üsküdar'ın civar köylerinde çobanlık mesleği çoğunlukla gayrimüslimler tarafından icra edilmekteydi. Küçükbaş ve büyükbaş hayvan sahibi Müslümanlar hayvanlarını gütmesi için gayrimüslim çobanlara emanet etmekteydi. Zaman zaman bu hayvanların telef olmasından dolayı Müslümanlar gayrimüslimler aleyhine dava açmaktaydılar.[3] Bunun yanı sıra celeplik yapan gayrimüslimler, koyunlarını zayii ettiği gerekçesiyle Müslümanlara dava açmışlardır.[4]

Üsküdar'a veya İstanbul'a şehir dışından gelen insanlar beraberindeki atlarını hancılara teslim etmekteydiler. İşleri bittikten sonra hancılara bakım ücretlerini ödeyip memleketlerine dönmekteydiler.[5] Bazı davalarda han işleten gayrimüslimlerin, yolcuların beygirlerini zayi etmelerinden dolayı dava açılmaktaydı. Bunun yanında hancılardan at kiralayıp hayvana verilen zarardan dolayı insanlar mahkemenin yolunu tutmaktaydı.[6]

İtlaf davalarının dikkat çeken bir yönü de yine hayvan sahiplerinin verdiği zararlar ile ilgili davalardır. Coğrafî mekân olarak Üsküdar tarlalar ve tarım arazileriyle çevriliydi ve hayvanların buralara verdiği zarar ve ziyandan dolayı da davalar açılmaktaydı. Nitekim, Şile Nahiyesi'nden Süleyman b. Ahmed, darı tarlasına ve kışlağına zarar veren Çobanlık yapan Nikola Yovan'dan davacı olmuş, verilen zarar sonucunda 50 kuruşa sulh olmuşlardır.[7] Yine Yoros Nahiyesi Sultançiftliği Köyü'nden Şahin ve Serkiz zimmîler tarlalarına zarar veren ve kendilerini darbeden bir kısım romandan davacı olmuş ve zarara mukabil 40 kuruşa sulh olmuşlardır.[8]

Eşyaların telefiyle ilgili olarak, Müslümanların gayrimüslim sarraflara emaneten verdikleri değerli eşyaların zayi olmasından dolayı açılan davalar başta gelmektedir. Muhtemelen sarraflara malı teslim ederken bir temessük almadıklarından, teslim alırken sarraf ya o malı başkasına satmış olduğu ya da başka bir kalıba soktuğu için geri alamıyorlardı. Davaların sulh ile neticelenmiş olması, sarrafların eşyaları teslim aldığı ihtimalini daha güçlü kılmaktadır.[9] Bazı davalar da evde ve bazı dükkânlarda değerli mallar unutulduğu için açılmakta idi; fakat bunların ispatı mümkün olmadığı için mahkeme tarafından reddedilmekteydi.[10]

---

1 ÜŞS, no. 340, vr. 10b.

2 İslâm hukukçuları arasında itlaf başlangıçta gasp ile birlikte ele alınırken, zamanla hırsızlık ve gasptan ayrı olarak mala yönelik tüm haksız fiilleri içine alacak bir şekilde genişletilmiştir. Bkz. Aydın "İtlaf", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII, 466.

3 ÜŞS, no. 403, vr. 19b.

4 ÜŞS, no. 403, vr. 44a.

5 Beyşehirli Mahmud Beşe'nin hancı Ayvaz'a emanet ettiği 15 kuruşluk beygiri hıfz etmediğinden dolayı dava için bkz. ÜŞS, no. 363, vr. 3b.

6 Evliya Hoca Mahallesi'nde hancı Abdülkadir'in atını kiralayıp topal olmasına sebep olmasına neden olduğu iddiasıyla terzi Yorgi ve sırmakeş Estifan'a açtığı dava için bkz.ÜŞS, no. 420, vr. 37b.

7 ÜŞS, no. 365, vr. 25b.

8 ÜŞS, no. 367, vr. 60b.

9 Açılan davalar için bkz. ÜŞS, no. 425 vr. 79a; no. 427 vr. 33a.

10 Bkz. ÜŞS, no. 407 vr. 35a; no. 418 vr. 58b.

1.3.6. Şetm (Sövgü)

Osmanlı ceza hukukuna göre, başkasına yönelik sarf edilen küfürlü sözler suç unsuru idi. Çalışmamızın tazir ve tedib kısmında ele alacağımız üzere fetva mecmualarında ve düzenlenen kanunnâmelerde bu suçu işleyen insanlara ne tür ceza verileceği sövdüğü kişinin durumuna göre farklılık arz etmekteydi.[1] Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında dava konusu olan hususlardan biri şetm yani küfretme sonucu açılan davalar idi. Herhangi bir şekilde kendisine küfredilen kimse olayı bir şekilde mahkemeye taşımaktaydı.

Sicillerde genelde "şetm-i galîz" ve "itale-i lisan" "ar lâhık olacak söz" gibi şekillerde hukukî bir terkipte ele alınmış kişiler arasında sarf edilen küfür ifadeleri açık olarak yer almamaktaydı.[2] Bunun yanında bazı kayıtlarda sosyal statüyü zedeleyen ifadeler şetm olarak dava edilmiştir. Örneğin "hırsız sürgün"[3] ve "zorba müflis"[4] gibi insanın gururunu inciten sözlerden dolayı insanlar bu sözleri söyleyen kişileri dava etmekten çekinmemişlerdir. Özellikle bir gayrimüslimin Müslüman'a yapacağı küfrün ağırlığından olsa gerek, atasözlerimiz arasında "Dahleden dinime bari müselman olsa"[5] diye bir atasözü yer etmiştir.

Üsküdar sicillerinde incelediğimiz döneme ait Müslümanlarla gayrimüslimler arasında şetm sebebiyle açılan dava sayısı on üç tanedir. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla gayrimüslimler arasında dava sebebi olan şetm sayısı on dörttür. Yani gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalar Müslümanlardan daha fazladır. Bu da meselenin gayrimüslimler açısından önemini göstermektedir. Zikredilen on üç davanın üçü Müslümanlar aleyhine açılırken, geri kalan on davada Müslümanlar gayrimüslimlerin kendilerine şetm ettikleri iddiasıyla mahkemeye başvurmuşlardır.

Mahkeme şetm ispat edildikten sonra, sadece küfür söz konusuysa tazir cezasına hükmetmekteydi. Fiili müdahale darp ve yaralama söz konusu olursa, hapis kararı vermekteydi. Bazı kayıtlarda ise tedip için huzura gönderilmekteydi. Küfürbazlığı adet hâline getiren kimseler ise oturduğu mahalleden[6] veya çalıştığı iş kolundan[7] ihraç edilmektelerdi. Üsküdar'da rastlamadığımız ancak devletin başka coğrafyalarında Allah'a ve Hz. Peygamber'e ve sahabeye küfreden insanlara idam cezası uygulanırken,[8] Üsküdar'da din iman söven insanlardan ikisine darp ve yaralama da olduğu için kadı tarafından hapis hükmü verilmiş idi.[9] Kartal mahkemesinde ise Çankırılı Mehmed adlı bir Müslüman'ın kendisine din iman sövdüğünü iddia ettiği Tostor adlı gayrimüslime ne ceza verildiği zikredilmemiştir.[10]

Küfretme davalarında nazik bir husus da kadınlar konusudur. Müslüman kadınların Müslüman erkeklere[11] ve gayrimüslim kadınların gayrimüslim erkeklere şetm sebebiyle dava açtığı görülmektedir.[12] Fakat bir Müslüman'ın bir gayrimüslim kadına ve bir gayrimüslimin Müslüman bir kadına şetm ettiği dava kaydına rastlamadık. Yalnız ihtida etmiş bir kadınla ilgili olarak şu bilgiler yer almaktadır:

---

1 Bkz. *Fetâvây-ı Abdürrahim* I, 123-126; Akgündüz, *Kanunnâmeler*, III, 91.

2 Lefkoşe sicillerindeki şetm davalarını inceleyen Mehmet Akif Erdoğru da, kayıtlarda yer alan ifadelerin açık olarak yer almadığını belli bir ifade kalıbı içinde olduğunu belirtmiştir. Bkz.Erdoğru, "Lefkoşe şer'i Mahkeme Tutanaklarında Şetm", *VIIIth International Congress on the Economic and Social History of Turkey: Papers: VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi:Bildiriler (18-21 Haziran 1998)*, Morrisville 2006, s. 139.

3 ÜŞS, no. 421, 57a.

4 ÜŞS, no. 420, 57a.

5 İlgili atasözünün açıklamasında, Kendisi büyük suçlar işlediği halde, başkalarını suçlamayaya kalkışan kimselerin durumunu anlatmak için kullanıldığı ifade edilmektedir. Bkz. Nurettin Albayrak, *a.g.e.*, no. 5277.

6 ÜŞS, no. 423, vr. 67b.

7 ÜŞS, no. 423, vr. 52b.

8 Örnekler için bkz. Doğru. a.g.m., s. 141.

9 ÜŞS, no. 412, vr. 34b, no. 412, vr. 58b.

10 Bkz. Kartal ŞS, no. 1 vr. 36a.

11 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 423, vr. 8a, 29a.

12 Bkz. ÜŞS, no. 385 vr. 35a, no. 424 vr. 9b.

Üsküdar Yenimahalle sakinlerinden Ovakim v. Bayram adlı Ermeni, Aişe bint Abdullah adlı mühtedi kadın ile Evanis v. Agob adlı Ermeni'yle daha önce açtıkları "itâle-i lisan"[1] davasından zimmetlerini ibra etmiş,[2] aynı şekilde devam eden kayıtta davalı konumda olan Aişe ile Evanis, Ovakim'in "itâle-i lisan" davasından vazgeçtiklerini söylemişlerdir.[3]

Şetm davalarının Üsküdar'da yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimler arasında mahalleden ve meslekten ihraç sebebi olmasını içtimaî bir baskı vasıtası oluşturduğunu varsayabiliriz. Bununla birlikte şetm davalarıyla ilgili olarak Jennins'in ve M. Akif Doğru'nun Kıbrıs üzerinde yaptıkları çalışmalar neticesi söyledikleri sosyal bir mesele teşkil etmediği görüşü,[4] dava oranlarına baktığımızda Üsküdar için de doğrulanabilir bir görüş olarak değerlendirilebilir.

1.3.7. Darp ve Yaralama

Üsküdar sicillerinde cana yönelik davaların mühim bir kısmını darp ve yaralama hadisesini konu alan davalar oluşturmaktadır. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çeşitli anlaşmazlıklardan dolayı zaman zaman darp ve yaralama olayları meydana gelmiş, mağdur olanların şikâyetçi veya sulh olmasıyla olaylar mahkeme kayıtlarında yerini almıştır.

Darp ve yaralama cana karşı işlenen haksız bir fiil olduğundandolayı bunun sonucu mağdur olan kimse mahkemeye gelip dava açmaktaydı. Mahkeme ise öncelikle mağdur olan kimseyi keşf ve muayene için bilirkişi ile muayene etmekteydi. Kişi şayet mahkemeye gelemeyecek durumda ise evlerine gidilip keşf ve muayene yapılmaktaydı.[5] Yapılan muayene sonucunda davalı kimse mahkemeye celp ettirilmekteydi. Davacı dövme olayını şahitlerle ispatlayamasa da darbın ehil kimselerle ortaya çıkarılması durumunda davalılar sulh yolunu seçmekteydi. Sulh ile neticelenen kayıtlarda genelde davalı taraf "tabîb ve merhem bahâsı" adıyla bir sulh bedeli ödemekteydi. Bu bedel davalının ödeme gücü ve mağdur kimsenin vücundaki darp ve yaralamanın tesirine göre değişmekteydi.[6]

Darp olayları hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerin kendi aralarında değişik sebeplerden dolayı rastlanan bir durumdu. Mahkeme kayıtlarına yansıdığı kadarıyla gayrimüslimlerin kendi aralarında olan darp ve yaralama sayısı da yetmişin üzerinde idi. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar arasında sayının çok daha fazla olması muhtemeldir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler arasında yaklaşık yetmiş üç adet darp ve yaralama davası meydana gelmişti. Bunların dağılımına baktığımızda, elli üç kayıtta Müslümanların gayrimüslimleri yirmi davada gayrimüslimlerin Müslümanları darp ettikleri görmekteyiz. Beş davada Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber bir Müslümanı veya gayrimüslimi darp ettiğini, bir davada da kayıtlarda kıpti olarak zikredilen romanların gayrimüslimleri darp ettiğini görmekteyiz.

Şer'iyye sicillerinde darbın ve yaralamanın ne ile yapıldığı açık olarak ifade edilmekteydi. Buna göre Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki darp ve yaralama olaylarında bıçakla yaralama en çok rastlanan yaralama şekli idi. Taş, sopa, hançer, kurusıkı tüfek ve kurşun ile yaralamalar da mah-

1 İtâle kelimesi, "dil uzatma, nâ-sezâ söyleme ve haddi tecavüz" anlamında kullanılmıştır. Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul 1989, s. 125.

2 ÜŞS, no. 377, vr. 5b.

3 ÜŞS, no. 377, vr. 6a.

4 Bkz. Jennings, *a.g.e.,* s. 99; Doğru, a.g.m., s. 139.

5 Örneğin Pazarbaşı Mahallesi'nden Ağya v. Karabet adlı Ermeni İsmail ve Mehmed adlı Müslümanlar tarafından darp edilmişti. Ağya'nın kayınbiraderi Azarya v. Karangül'ün "sahib-i firâş" yani yataktan kalkamayacak durumda olduğu için açtığı davada, mahkemeden Ahmed Efendi b. Hüseyin, mahalle subaşısı ve yasakçısı Azarya'nın bulunduğu eve gelip darp yerlerini keşf ve muayene etmişlerdi. Bkz. ÜŞS, no. 400, vr. 10a.

6 Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki darp davalarının 28'i sulh ile sonuçlanmıştı. Sulh bedelleri 2 kuruş ile 70 kuruş arasında değişmekteydi. Düşük rakamlarda ağırlıklı olarak 5 kuruşa sulh olunurken(Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 68b; no. 353, vr. 29b; no. 367, vr. 74b; no. 397, vr. 142b; no. 420 vr. 61b; no. 424 vr. 69a.) muhtemelen yaralamanın büyük olduğu davalarda ortalama rakam 60 kuruş idi. Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 367, vr. 69b; no. 384, vr. 18b; no. 421, vr. 45a.

keme kayıtlarında yer almaktaydı. Tüfek ve kurşun ile yaralamalar daha çok Müslümanlar tarafından yapılmış idi.

Mahkeme kayıtları sadece Üsküdar'daki Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yaşanan darp olaylarını değil nadiren de olsa başka şehirlerde yaşanmış ve sonuca bağlanmış davaları içermekteydi. Üsküdar sicillerinde rastladığımız bu tür bir örneği ilginç kılan bir husus da her iki tarafın da din adamı olmasıdır. Davacı ve davalıların Kayseri/Ürgüplü olduğu davada, Molla Hasan b. Ömer, Ürgüp'e bağlı Sinason Köyü'nde bir buçuk sene önce darp eden ve yaralayan Papa Kuzma v. Ravil'i dava etmiş Kuzma'nın inkâr etmesiyle Üsküdar'da 2 kuruşa sulh olmuştu.[1]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında darp olaylarının sebepleriyle ilgili olarak davacıların kendilerinin "bi-gayri hakkın" darp edildiklerini ifade etmeleriyle birlikte tarafların mesleği ve olayın geçtiği mekânlar darp hakkında bazı ipuçları vermektedir. Belirtilmesi gereken bir husus hem Müslümanların kendi aralarında hem de gayrimüslimlerin kendi aralarında darp davalarında aile içi şiddet, haneye taciz gibi daha özel davalar Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davalarda yer almamıştır. Aynı meslek grubunda veya birbirine yakın meslek grubunda çalışan insanların ekonomik çıkarları çatıştığında bazen zor kullanmaya itmekteydi. Örneğin aynı mesleği icra eden simitçi Ali'nin simitçi Yani'yi darp etmesi[2] ekonomik çıkarına halel getirdiği içindi. İstanbul'da debbağlık yapan Osman Beşe'nin deri sattığı ve bundan dolayı alacağı olduğu Papuççu Sahak'ın Kefere Mahallesi'ne varıp onu darp edip yaralaması[3] borç yüzündendi.

Darp olayının bir boyutu da Üsküdar'ın çevresi tarım arazileriyle çevirili olması sebebiyle tarla sahipleri ile çobanlar arasında cereyan etmekteydi. Çobanlık mesleği daha çok gayrimüslimler tarafından icra edildiği için, hayvanların tarlalara zarar ve ziyan vermesi buraları ekip biçen Müslümanlar tarafından darp edilmelerine sebep olmaktaydı.[4]

Kimi darp davalarının mekân olarak gayrimüslimlere ait meyhanelerde meydana gelmiş olması meseleye farklı bir mana katmaktadır. Zira meyhaneler gayrimüslimlere serbest olmakla beraber Müslümanlarca gidilmesi yasak yerler arasındaydı. Bu mekânlara giden Müslümanlar, yakalanmamak için meyhanecinin istediği parayı vermek zorunda kalıyorlardı.[5] Kadıköy'de Hürmüz adlı bir gayrimüslimin meyhanesinde Çorbacıoğlu lakaplı Mehmed adlı bir Müslüman'ın Nikola adlı bir gayrimüslimi yaralamasını[6] mekânın etkisi olarak yorumlamak mümkündür.

Bazı davaların sebebinin küçük çapta çetevâri kimselerin birtakım insanları darp edip yanlarındaki parayı almak olduğu görülmektedir. Bu tür olayları işleyen kimseler iki veya daha fazla kimseden oluşmakta idi. Gözüne kestirdikleri insanları bazen sokak ortasında bazen kendi mahallerinde darp etmekteydiler. Darba maruz kalanların Müslüman ya da gayrimüslim olması mühim değildi. Darp edenlerin içinde Müslüman ve gayrimüslim her iki kesimden insanlar olabiliyordu. Özellikle Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber yaşadıkları mahallelerde bu durum belirgin bir hâl almaktaydı. Mustafa b. Osman ve Serkiz v. Artin'inin Samatyalı Ağya'yı Selamiali Mahallesi'nde sabah vakti darp edip 6 kuruşunu almaları ve [7] Ahmed b. Mustafa ve Süleyman b. Abdullah ve Ahmed Veli uncuoğullarından Aleksi ve Tatosun Süleyman adlı bir Müslüman'ı yaralayıp üzerinden 60 kuruşunu almaları[8] konuya dair iki farklı örnek idi.

---

1 ÜŞS, no. 352, vr. 20b.
2 ÜŞS, no. 403, vr. 50b.
3 ÜŞS, no. 367, vr. 9a.
4 Gayrimüslim çobanlara darp edilmesiyle ilgili kayıtlar için bkz. ÜŞS, no. 331, vr. 15b; no. 333, vr. 68b; no. 345, vr. 2a.
5 La Motraye *a.g.e.,* s. 135.
6 ÜŞS, no. 421, vr. 2a.
7 ÜŞS, no. 407, vr. 41a.
8 ÜŞS, no. 403, vr. 66a.

1.3.8. Katl

Adam öldürme İslâm hukukunda mutlaka cezalandırılması gereken ceza türlerinden biri olup, İslâm anlayışına göre en büyük günahlar arasında yer almaktadır.[1]

Üsküdar'daki Müslimlerle gayrimüslimler arasında en mühim dava konularından birini öldürme iddiasıyla Üsküdar'da açılan davalar oluşturmaktadır. Zira canına kastedilen kimselerin Müslüman veya gayrimüslim olsun Osmanlı tebaasından olması ve toplumda yarattığı infial açısından adlî olarak en ağır bir durumu işaret etmektedir.

Mahkeme kayıtlarında normal ölümlerle ilgili olarak Müslümanlar için "fevt olan, bundan akdem vefât etmiş" gayrimüslimler için "hâlik olan" ifadesi yer almaktaydı. Tabii ölümlerin dışında bir yerde ölü bulunan insanlar için keşf ve muayene edecek uzman insanlar gönderilmekteydi. Tespit edilen bulgulara göre ölüm sebebi "garîkan vefât etmiş/hâlik olmuş , maktûlen vefat etmiş/hâlik olmuş" ifadeleriyle kişinin denizde boğularak mı öldüğü yoksa biri tarafından mı öldürüldüğü kayda geçirilmekteydi. Boğularak ölen insanlar için sadece durum tespiti yapılmakta, vârisleri çoğunlukla davacı olmamaktaydı. Davaya konu olan herhangi bir öldürücü aletle katledilmiş insanlar idi. Öldürülen kişinin vârislerinin açtığı davalara bakacak olursak, olaylar kısas ve kasâme korkusundan yerleşim merkezlerinin dışında gerçekleşmekteydi.[2]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında elli yıllık süre içerisinde on dört adet cinayet olayı mahkmeye intikal etmişti. Öldürülen insanlardan ikisi Müslüman iken, geriye kalanlar gayrimüslim idi. Gayrimüslimlerin kendi aralarında cinayet davası bu sayının neredeyse iki katı yani yirmi dört idi. Üsküdarlı Müslümanlarla gayrimüslimler arasında meydana gelen adam öldürme davaları, adi cinayetler şeklindeydi. Müslümanların katl iddiasıyla yargılandığı öldürme davalarında yeniçeri yoldaşlarının yanı sıra, taşradan gelen insanların cinayete karıştıklarını görmekteyiz.[3]

Cinayet işlenen davaların beşinin inkâr olmasına rağmen ortalama 100 kuruşa sulh ile sonuçlanmış olması davalı kişinin cinayeti işlediği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Zira çalışmamızın ikinci bölümünde geleceği üzere 100 kuruş iktisadî açıdan değerli bir para idi. Benzer bir şekilde M. Akif Aydın konuyla ilgili bir makalesinde, Eyüp'te bir cinayet davasının sulhle sonuçlanmasını şöyle yorumlamaktadır: [4] "Suçlu önce suçunu inkâr ediyor. 140 kuruş üzerine sulh ediliyor. Suç kabul edilse cezası kısas olacaktı. Mirasçılar kısastan vazgeçse bu defa diyet konusu devreye girecekti. Sanıkların anlaşmaya yanaşması suçlu olduğu ihtimalini güçlendirmektedir" demektedir.

Bir diğer konu da faili meçhul cinayetler idi. Burada kısaca kasâme uygulamasına değinmek gerekmektedir. Kasâme, faili meçhul cinayet davalarında öldürülen kimselerin ispat vasıtalarından birisidir. Fıkhî bir terim olarak köy ve mahallede veya bir şahsın kendi mülkünde, üzerinde öldürme belirtileri bulunan katili meçhul bir kişi için o köy veya mahallede elli kişinin maktülü kendileri öldürmedikleri, öldüreni de görmediklerine dair yemin etmeleridir. [5]

Kasâme uygulamasında kişilerin can dokunulmazlığı olduğu için maktûlün Müslüman veya gayrimüslim olması fark etmemektedir. Yine Müslümanlar ile gayrimüslimlerin beraber yaşadığı köy ve mahallelerde bir maktûlün bulunması o yerde yaşayan herkesi kapsamaktadır. Nitekim konuyla ilgili

---

1 Bardakoğlu, "Katil", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 45.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 421, vr. 84b-85a; no. 423, vr. 37a.

3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 378, vr. 7b; no. 412, vr. 15a.

4 M. Akif Aydın, "Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 Numaralı Defterlerin Hukukî Tahlili", *,Eyüp'te Sosyal Yaşam:18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında*, (ed. Tülay Artan), İstanbul 1998, s. 699.

5 Osmanlı kanunnâmelerinde "Ve bir bölük halk içinde bir adama ölse, tehdidât edüp kātili bulduralar, bulmazlarsa ol halkı dutup habs edler dahi Derrgâh-ı Mu'allâ'ya bildüreler. Fermân-ı kazâ-cerayân anların bâbında ne vechile sâdır olur ise mûcebiyle amel edeler."(Akgündüz, *Kanunnâmeler*, III, 427) şeklinde yer almıştır. Kasame uygulaması ve yapılan hukukî tartışmalar için bkz. Ali Bardakoğlu "Kasâme", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV; 528-530; Akman, *a.g.e.,* s. 95-99.

bir fetvada: [1]

"Zeyd ahalisi Müslim ve kefere olan karye içinde kimsenin mülkü olamayan yerde cerîhan katîl bulunup kātili ma'lûm olmasa ahâliy-i mezbûrenin müslimîn ve keferesine kasâme ve diyet-i lâzıme olur mu? Olur" buyrulmaktadır.

Kasâme uygulaması ile ilgili olarak Mehmet Akman, Kasâme hükümlerinin Osmanlı Devleti'nin tamamında uygulandığını belirttikten sonra, 1746 ve 1752 tarihlerinde Haslar Kazası Balıklı Ayazma köyü yakınlarındaki bir çiftlikte öldürülen bir gayrimüslimin davasında uygulanmadığını belirtmektedir. Maktûlün vârislerinin kasâme ve diyet için fetva aldıktan konunun Divan'a gitmesi sonucu yayımlanan fermanlarla[2] kasâmenin İstanbul ve havalisinde eskiden beri uygulanmadığını söylemekte, fermanlardan hareketle padişahların İstanbul ve havalisinde gerek devlete gerekse reâyâya ait mekânlarda işlenen faili meçhul cinayetlerin sorumluluğun kamuya ait olduğunu kabul ettiklerini söylemektedir.[3]

Konunun Üsküdar'da nasıl uygulandığına baktığımızda öncelikle mahkeme kayıtlarında kasâme ifadesine rastlamadık; ancak insanların kendi yaşadıkları muhitte katledilerek öldürülen bir cesede rastladıklarında durumu hemen kadıya bildirdiklerini görmekteyiz. Nitekim, Kuzguncuk'ta Mihriban bahçesinde ölen kayıkçı İbrahim b. Ahmed'in durumundan dolayı zimmî ahali keşf ve muayane isteği ile mahkemeye başvurmuş ve mahkeme de başkatip Ahmed Efendi'yi olay mahalline göndermiş ve keşf ve muayane etmiş, vârisleri daha önce açmış oldukları davada Rumlar ile 25 kuruşa sulh olmuşlardır.[4]

Üsküdar'da darp ve yaralama davalarında yaralı durumda olan insanların kendisini yaralayan insanları mahkemede zikredip mahalle halkının zimmetini ibra etmesi, muhtemelen mahalle halkını kasâme uygulamasından kurtarmaktı. Nitekim Rumî Mehmed Paşa Mahallesi sâkinlerinden Mehmed b. Hüseyin, Selamiali Mahallesi'nde kendisini darb edip yaralayanların Hüseyin, Yasakçı Ali, Arslan adlı zimmî ve Sıvacı Delot olduğunu darp sebebiyle ölürse onların sorumlu olduğunu söyleyerek Selamiali Mahallesi ahalisinin sorumlu olmadığını belirtmiştir.[5]

Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında kasâme uygulamasının bir tek örneğine rastlamaktayız. Metinde kasâme tarafını göremediğimiz sulhla neticelenmiş bir cinayet davasında, maktûlen ölü olarak bulunan bir Müslümanın vârisleri, cenazenin bulduğu köy ahalisinden davacı olmuşlar, ancak daha sonra araya sulh edicilerin girmesiyle sulhte anlaşmışlardır.[6] Sicil kaydında kasâme yemini gözükmemesine rağmen bütün köy halkından davacı olmaları kasâme yapıldığı intibaını vermektedir.

1.3.9. Evlilik Dışı İlişkiler

Sicillerde zina, ve tecavüz olaylarını ifade etmek için "fiil-i şenî" terkibi kullanılmıştır. Müslim-gayrimüslim hukukî ve adlî ilişkileri başlığı altında değerlendirebileceğimiz bir husus da diğer dava sayılarına oranla çok az sayıda yer almış gayrimeşru ilişkilere ait vak'alardır.

İslâm hukukunda kadınların ve erkeklerin evlilik dışı ilişkiye girmeleri yasaklanmıştır. Evli olup böyle bir ilişkiye giren kişi recm cezası ile cezalandırılmaktadır; fakat olay için dört şahit olması ve

---

1 Behcetü'l-*Fetâvâ*, s. 600.

2 Fermanlar için bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat,* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 224-225,357.

3 Akman, *a.g.e.,* s. 97-99.

4 ÜŞS, no. 363, vr. 84b.

5 ÜŞS, no. 367, vr. 39a.

6 Tenbel el-Hâc Mehmed Mahallesi'nden olup İstavros Köyü civarında maktûlen ölü bulunan Mehmed b. Ali'nin vârisleri, babalarının ölmeden bir gün önce Kuzguncuk'ta sağ olarak görüldüğü iddiasıyla Kuzguncuklu Rum ve Yahudilere kan ve diyet davası açmış, ispat edemedikleri için 25 kuruşa sulh olmuşlardır. Bkz. ÜŞS, no. 354, vr. 8a.

kişilerin itiraf etmesi gerektiğinden had cezasının uygulanması neredeyse imkânsızdır.[1] Bu yüzden Osmanlı Devleti'nde içtimaî ahlakın çökmemesi için kanunnâmelerde zina yaptığı tespit edilen kimselere had cezası uygulanamayacağı için duruma göre tazir cezası kapsamında para, hapis ve sürgün cezası verilmiştir.[2]

Toplumda fuhuş olayları Müslüman olsun gayrimüslim olsun insanların tepkisini çekmekte idi. Özellikle uzun süren savaş yılları içerisinde fuhuş ve içkiden bozulmalar olması sebebiyle zamanın yöneticileri bazen zecri tedbirler almaya yönelmişlerdir.[3] İşyeri anlamında kullanılan "kârhâne" kelimesi gayrimeşru işleri yapan kimseler için de kötü anlamda "kârhâneci" kullanılmaktaydı. Salacak Mahallesi'nde evlerini kötü niyetli kimselere kiralayan ev sahiplerini Müslüman mahalle halkı kadıya şikâyet etmiş, mahalle imamının kefalet onayı olmadan evlerin kiraya verilmemesi hususunda bir karar çıkartmışlardı.[4] Ahalisi Müslüman olan Solak Sinan Mahallesi sakinleri kerhaneci denilen bazı adamların geceleri mahalleye fahişeler getirip, eşkıya zümresiyle işret âlemi yaptıklarını bunların mahalleden ihraç edilmesi için arzda bulunmuşlardı.[5] Yine aynı şekilde Selâmiali Mahallesi'nde yaşayan gayrimüslim ahali adı kerhâneciye çıkmış Maryam adındaki bir gayrimüslim kadının evine yabancı erkekleri aldığından dolayı tedip edilmesi için kadıya başvurmuştu.[6] Üsküdar'da Balaban İskelesi civarında olan Yahudihane'nin, gayrimeşru ilişkilere mekân olduğu ve halkın o civardan geçemeyecek duruma gelmesiyle bahsi geçen mekânın yıkılması emredilmişti.[7]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında konuyla ilgili davalara baktığımızda, mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla bu tür fiileri yapanlar, yapılan ihbarlar sonunda yakalanmaktaydı. İhbar üzerine mahalle subaşıları veya yasakçıları suçluları takip edip kadı huzuruna çıkartmaktaydılar. Pendik Köyü'nün yasakçısı Bektaş isimli bir görevli, Receb adlı bir Müslümanla Konstatin ve Yorgi adlı gayrimüslimlerin sarhoş olarak "fiil-i şeni" kastıyla Laberni adlı gayrimüslim kadına musalllat olmaları sebebiyle Kartal nâibine şikâyetçi olmuştu.[8] Bu tür görevliler gayrimeşru fiillerin cerayan etmesinden önce birbirine nikâh düşmeyen insanların gizlice bir araya gelmelerini de kadıya şikâyet etmekteydiler. Nitekim Yenimahalle subaşısı Abdi Beşe, Reis Mahallesi'nde Nazlı bint Krikor adlı gayrimüslim kadınla Gevher bint Abdullah adlı Müslüman kadının evlerine kendilerine namahrem olan İsmail ve Ahmed adlı Müslümanları almalarıyla subaşı "nehy-i 'ani'lmünker murâdımdır" niyetiyle ilgili kişilerin mahkemeye celbini sağlamıştır.[9]

Dava türleri ve Müslümanların gayrimüslim unsurlar içerisinde daha çok hangi cemaatle davalık olduklarına bakıldığında şöyle bir sonuç ile karşılaşılmaktadır:

---

1 Dönemizin kronikleri arasında yer alan Râşid Mehmed Efendi'nin yazdığına göre XVII. yüzyılın sonlarında bir tek recm cezası uygulanmıştı. İstanbul'un Aksaray semtinde Müslüman bir kadınla Yahudi bir erkeğin zina yapması sonucu recm cezasına çarptırılmıştır. Bkz. Râşid Mehmed Efendi, Çelebizade İsmail Asım Efendi, 1148/1735, *Târih-i Râşid ve Zeyli (1134-1141/1722-1729)*, (haz. Abdülkadir Özcan, vdg), İstanbul 2013, I, 215.

2 Örnekler için bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler,* I, 347; II, 40,424; IV,296. Üsküdar'da zina davasıyla ilgili olarak Üsküdar sicillerinde tarafların Müslüman olduğu bir davada, mahkeme "ta'zîr-i şedîd lâzım gelmekle tevbe ve salâhı zâhir olunca(ya) Kal'ay-ı Sultânîde habs-i medîd ile habs" olunması için suçluyu Divan'a göndermiştir. Bkz. ÜŞS, no. 407, vr. 41a.

3 Osman Köse "XVII, Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Toplumunda Bir Uygulama:İçki ve Fuhuş Yasağı", *Tukish Studies=Türkoloji Araştırmaları*, İstanbul 2007, c.II say.1 s. 104-125.

4 ÜŞS, no. 377, vr. 76b.

5 ÜŞS, no. 402, vr. 74b.

6 ÜŞS, no. 403, vr. 50a.

7 BOA, C. ZBT, no. 1675.

8 Kartal ŞS, no. Vr. 31a.

9 ÜŞS, no. 350, vr. 11a.

TabloI: Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasındaki Dava İstatistiği. *

Dava Türü	Davacı	Dava Sayısı	Davalı	Toplam	Oran
	Müslüman	124	56 Ermeni, 56 Rum, 12 Yahudi		
	Ermeni	44	42 Müslüman, 2 Müslüman&Ermeni		
	Rum	29	27 Müslüman, 1 Rum&Müslüman, 1 Roman		
	Yahudi	7	7 Müslüman		
Borç Alacak Davaları	Müslüman& Rum	3	1 Rum, 2 Müslüman	207 Dava	50.62
	Müslüman	13	9 Ermeni, 2 Rum, 2 Yahudi		
	Rum	5	5 Müslüman		
Gayrimenkul	Ermeni	1	1 Müslüman	19 Dava	4,64
	Müslüman	12	Ermeni 7, 1 Yahudi, 1 Gürcü, 2 Rum, 1 Rum&Müslüman		
	Ermeni	4	4 Müslüman		
	Rum	5	4 Müslüman , 1 Roman		
	Müslüman & Rum	1	1 Müslüman		
Hırsızlık	Roman	1	1 Rum	23 Dava	5,37
	Müslüman	6	3 Ermeni, 3 Rum		
	Ermeni	4	4 Müslüman		
	Rum	1	1 Müslüman		
Gasp	Yahudi	1	1 Müslüman	12 Dava	2,93
	Müslüman	16	9 Rum, 6 Ermeni, 1 Yahudi		
	Rum	4	4 Müslüman		
Mala Zarar Verme	Ermeni	1	1 Müslüman	21 Dava	5,13
	Müslüman	20	Rum 13, 4 Ermeni, 2 Ermeni&Müslüman, 1 Rum&Müslüman		
	Rum	30	28 Müslüman, 2 Rum&Müslüman		
	Ermeni	18	16 Müslüman,1 Roman, 1 Ermeni&Müslüman		
	Yahudi	4	4 Müslüman		
Darp ve Yaralama	Müslüman& Ermeni	1	1 Roman	73 Dava	17,84
	Müslüman	2	1 Ermeni, 1 Rum&Yahudi		
	Rum	7	6 Müslüman 1 Roman		
Katl	Ermeni	5	5 Müslüman	14 Dava	3,42
	Müslüman	12	5 Ermeni, 5 Rum, 1 Ermeni&Müslüman, 1 Rum&Müslüman		
Muhtelif	Ermeni	6	6 Müslüman		
Davalar(Miras,Nafaka,Mehir,Vergi, Zina	Rum	8	8 Müslüman		
v.s.)	Müslüman& Ermeni	1	1 Ermeni	27 Dava	6,62
Toplam Dava				409	100%

Tabloya göre Müslümanlar ile gayrimler arasında yılda ortalam 8-9 dava konusu olan hususlar gerçekleşmiştir. Bu kayıtların yaklaşık yarısını (% 50, 62) borç alacak davaları oluşturmaktadır. Gayrimenkul ve zarar - tazminat davaları da bu gruba eklendiğinde toplam davaların % 60'ına yakın kısmının maddi anlaşmazlıklara dayandığı söylenebilir. Davaların % 32'sini ise darp ve adam yaralama, şetm, gasp, hırsızlık ve katl gibi adi suçlar oluşturmaktadır. Müslim - gayrimüslim arasındaki maddi anlaşmazlıklara dayalı davalarda, davacıların çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmasına rağmen, adi suçlar olarak sınıflandırabileceğimiz davalarda, davacıların çoğunluğunu ise gayrimüslimler oluşturmaktadır.

Müslümanların gayrimüslim unsurlar içinde en çok hangi grupla davalı ve davacı olduklarına baktığımızda, davacıların sırf Müslümanların olduğu davalarda Rumlar ve Ermeniler aynı sayıda davalı olarak mahkemeye gelmişlerdir. Müslümanlardan davacı olan gayrimüslim unsura baktığımızda Rumların en çok Müslümanları dava ettiğini görmekteyiz.

* Tabloda değişik şekillerde dava konusu olmuş 409 kaydı değerlendirilmiş, bazı kayıtlarda davacı ve davalıların müşterek olduğunu belirtmek için "&" işareti kullanılmıştır.

1.4. DAVA SONUÇLARI VE VERİLEN CEZALAR

Aynı şehri aynı köyü veya ticari mekânları paylaşan insanlar arasında birtakım adlî olayların cereyan etmesi tabiidir. Burada meseleyi mühim kılan mahkemeden çıkan sonuçlar ve aynı suçu işleyen bir Müslüman ile gayrimüslime verilen cezalarda farklılık olup olmadığıdır. Yani adaletin nasıl tecelli ettiğidir. Müslüman memleketlerinde Müslümanların lehinde ve aleyhinde uygulanan hükümler aynen zimmeti kabul etmiş gayrimüslimler için de geçerlidir.[1]

İslâm hukukunda had, kısas ve tazir diye tasnif edilmiş cezaların çoğunun ispat durumuna göre mahkeme kayıtlarında yer aldığını görmekteyiz. Tazir cezaları basit bir uyarıdan idama varıncaya kadar pek çok ceza biçimini içinde barındırmaktadır. Tazir cezasını ifade suçları dar anlamda -sicillerde geçtiği gibi- değerlendirip, diğer sonuçlar için ayrı birer başlık açarak değerlendirdik. Bölümün sonunda mahkeme sonuçlarını analiz etmek için dava sonuç tablosunu verdik.

Dava sonuçlarında öncelikle ele alınması gereken bir nokta da, Mahkeme kayıtlarında özellikle yüzyılın ortalarına doğru ilam kayıtlarında "huzur-ı 'âlilerine i'lâm olundu" ibaresi görülen bütün davaların merkeze bildirilip bildirilmediği konusudur. Belli bir dönemden sonra bazı defterlerin hemen her kaydında yer alan bu ifadelerden hareketle merkeze bildirilmesi pek mümkün görülmektedir. Bu mesele, Osmanlı hukuk tarihi konusunda çalışanların ele alacağı bir husus olarak karşımızda durmaktadır.

Mahkeme kararları davacının haklılığını ispat edip etmemesine davalının suçu ikrar, itiraf ve inkâr etmesine göre şekillenmekteydi. Suçlunun suçu kabul etmesi için incelediğimiz dönemde işkence yönteminin kullanıldığına dair herhangi bir kayda rastlamadık.[2] Bunlarla birlikte ehl-i örf tarafından mahkemeye getirilen ve suçunu itiraf eden suçlular ile ilgili bir ihtiyat payı bırakmak lazımdır.

Mahkeme kararları ile ilgili bir diğer mesele ise işlenen suçlarla ilgili olarak mahkemenin ne tür karar verip nasıl bir işlem yaptığıdır. Suraiya Faroqhi, incelediği kadı sicillerinden hareketle tecavüz, hırsızlık ve cinayet davalarına pek rastlanmadığını, mahkeme kayıtlarının durum tespiti yaptığını ve sosyal olgudan ibaret olduğunu söylemektedir. Bahsi geçen vakıaların mahkemeye taşınmadan insanların kendi aralarında halledilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.[3]

Faroqhi'nin değerlendirmesi kısmen doğru olmakla beraber dava istatistiğinin olduğu Tablo I'e, ve mahkeme sonuçları bakımından Tablo II'ye baktığımızda dava çeşitleri ve sonuçlarını mukayese ettiğimizde kadının hükmünü ihtiva etmeyen dava sayısı az sayıdadır. İlerleyen bölümlerde ele alacağımız üzere insanlar bu tür davaları mahkemeye taşımaktan çekinmemişlerdir. Bununla birlikte insanların bedel-i sulh ile anlaşma yoluna gidip, geride kalan çoluk çocuğu düşünerek suçlunun bir affı olacak yönü tercih ettiklerini görmekteyiz.[4] Yine, Faroqhi'nin suç ve cezalar ile ilgili olarak bunların uygulanması konusunda Divan kayıtlarında yer almadığı ifadesi Ekrem Tak tarafından değer-

---

1 Bilmen, *a.g.e.,* VI, 426; Farklı olarak içki içme dinlerinin caiz gördüğü bazı durumlar gayrimüslimlere ceza verilmezdi. (Bkz. Bardakoğlu, "Had", *DİA*, İstanbul 1996, XIV,550.) Nitekim çalışmamızın şahitlik bölümünde konuyla ilgili bir satış davasına yer vermiştik. Bununla birlikte bazı yazarlar kanunnâmelerden hareketle ispatında eksiklik olan suçlar için Müslümanların yarısı kadar para cezası aldıklarını, bu durumun ceza hukuku açısından Müslüman zimmî eşitliğinin bozulduğunu iddia etmişlerdir. (Bkz. Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.*, s. 25) Ancak incelediğimiz sicillerde iddia edilen hususlara dair kayda rastlamadık.

2 Osmanlı Devleti'nde suçunu inkâr eden çelişkili ifadeler veren daha önceden sabıkası bulunan kimselere "örf-i ma'rûf" denilen işkence uygulanmaktaydı. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s. 252-254. Mehmet Akman Beşiktaş Sicillerinden aktardığı bir olayda sanıkların ifadelerinin işkence ile alındığını söylerken (bkz. Akman, *a.g.e.,* s. 85.) Ömer Menekşe ise çalışmasında değişik çalışmalara da atıf yaparak XVII yüzyıldan sonra işkence izine rastlanmadığını söylemektedir. Bkz. Menekşe, *a.g.e.,* s. 101.

3 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir:Kaynaklara Giriş,* (trc. Zeynep Altok), İstanbul 1999, s. 55-56.

4 Selamiali Mahallesi'nden katledilerek öldürülen Arslan v. Serkiz'in mirasçıları 7 Cemâziyelevvel 1152(12Ağustos 1739) tarihinde katil zanlısı İlya v. Simon'a dava açmışlar, mahkeme de kısas hükmü vermişti. Bundan beş gün sonra aynı mirasçılar sulha talip olup, 90 kuruş bedel karşılığında İlya'nın zimmetini ibra etmişlerdi. Bkz. ÜŞS, no. 398, vr. 52b, vr. 53b.

lendirilmiş, Kamil Kepeci tasnifindeki Ruus Defterleri'nde işlenen suçlara dair verilen örnekler ile bu görüşün sıhhatli olmadığı vurgulanmıştır.[1]

Dava sonuçları bakımından hüküm ihtiva etmeyen, sadece kayıt edildiğini ifade eden ibarelerin bulunması açılan davalar ile dava sonuçları arasındaki rakam farkını ortaya çıkarmaktadır.[2] Hükmün bulunmadığı kayıtlar içinde ispat edilemeyip şahide havale edilen davalar dikkat çekmektedir.[3]

Mahkemenin hükmünü ihtiva etmeyen bir İslâm hukukunda had cezaları arasında yer alan husus da bağy ve hırâbe suçları olarak adlandırılan eşkıyalık suçlarıdır. Bu suçlarla ilgili olarak mahkeme kayıtlarında "cezası re'y-i veliyyü'l-emre mufavvez olmakla"[4] ifadesi yer almaktadır. İşlenen suçlar direkt devletin güvenliği ile ilgili olduğu için ne tür ceza verileceği devlet başkanına bırakılmıştır. Bu yüzden bu tür kayıtların hüküm ihtiva etmemesi açılan davalar ile dava sonuçları arasındaki rakam farkının sebeplerinden biri olmuştur.

1.4.1. Mahkemenin Reddettiği Davalar

Kadının hükmünü ihtiva eden sonuçlarından birisi davanın reddilmesidir. Bu bölümde ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun, davacı olup da herhangi bir eksiklikten dolayı mahkemenin reddettiği davaları ve reddetme sebepleri üzerinde duracağız. İslâm hukukunda ispat yükü davacıya ait olduğundan, herhangi bir sebeple davacı olan kimseler mahkemeye geldiklerinde iddialarını ispat etmek için şahit veya haklılığını ispat eden bir delil getirmek zorundaydılar.

Çengelköylü Rumların davalarının daha önce kadı görüldüğü için reddedilmesiyle ilgili belge ÜŞS,no.340 vr:67b.

Mahkeme kayıtlarında "mu'ârazadan men' olundu" ifadesiyle formüle edilen hükümler, mutlaka ispat eksikliğinden kaynaklanmaktaydı.[5] İncelediğimiz dönem itibariyle mahkemenin reddettiği dava sayısı altmış dokuz idi. Bunlardan kırk dördünde Müslümanların açmış olduğu dava kabul edilmemiş, yirmi beşinde ise gayrimüslimlerin açmış olduğu dava mahkeme tarafından kabul edilmemişti.

---

1 Bkz. Tak, *a.g.e.,* s. 33.

2 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 327, vr. 28b.

3 Bkz. ÜŞS, no. 407, vr. 40b; no. 412 vr. 51a.

4 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 31a; no. 412, vr. 66a; Eşkıyalık suçu işleyenler ile ilgili ne tür ceza verildiği konusunda işlenen suçun durumuna göre değişik cezalar verilmekteydi. Örneğin, Üsküdar'da meyhaneci olup halkın şikâyetçi olduğu Ermiya adlı gayrimüslimin daha önce eşkıyalık yaptığından dolayı elinin kesildiği ifade edilmektedir. Bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 14b.

5 Mahkemenin, davacının iddiasını ispat edememesi halinde verdiği bu tür hükümlere kaza-i terk denilmekteydi. Bkz. Bayındır, *a.g.e.,* s. 115, Fethi Gedikli "Kaza:Osmanlı Devleti'inde Kaza", s. 118.

Öncelikle açılan davaların hukuken meşru bir dava olması gerekmekteydi. Hukukî kriterlere uymayan, davalıyı herhangi bir şekilde bağlamayan davalar mahkeme tarafından reddedilmekteydi. Üsküdar'da bu dönemde mahkeme altı davayı meşru olmadığı gerekçesiyle reddetmişti. Altı davanın beşi Müslümanlar tarafından açılmış davalar birisi de gayrimüslimler tarafından açılmıştı. Davaların beşi borçlarla ilgili idi. Kimisi borçluya değil kefil veya üçüncü şahıslara açılan davalar idi. Kimisi de vadesi gelmediği halde borç ödenmedi diye açılan davalar idi. İlginç bir dava ise darp ve gasb sebebiyle kefilleri olduğu iddia edilen kişilere açılan dava idi. İstanbul'da Fatih Camii civarında oturan Abdurrahman adlı kimse, Kadıköy'de yerleşim yeri dışında 500 kuruş gasbedip firar eden Bebiroğlu adlı bir Ermeni için Kadıköy'deki Ermeni papazlarına kefaletlerine binaen dava açmıştı; ancak kadı şer'-i şerîfe göre açılan davanın meşru olmadığını belirterek davalılara soru bile sormadan Abdurrahman'ı davadan el çektirmişti.[1]

Mahkemenin reddettiği davaların bir kısmı zaman aşımına uğramış davalar idi. Kadı, önüne gelen davanın süresi içinde açılıp açılmadığına re'sen dikkat etmekteydi. Herhangi bir özür olmaksızın bazı davalarda on yıl bazı davalarda on beş yıl gecikince zamanaşımı olduğundan dolayı dava düşmekteydi.[2] Gayrimüslim bir koca ile eşi arasında bir miras davasında, mahkeme kırk yedi sene devam eden miras davasının açılmasının meşru olmayacağı gerekçesiyle davayı reddetmişti.[3] Müslümanlarla gayrimüslimler arsında iki dava zamanaşımı sebebiyle mahkeme tarafından kabul edilmemişti. Her iki davada da 15 sene geçmesi zamanaşımı sebebi olmuştur. Bunlardan Konyalı Murteza Beğ b. Mehmed'in Erakil'e kefil olan Haçadur'a on beş sene önce verdiği 115 kuruş borç davasında kadı, mürûr-i zaman olduğu gerekçesiyle dava açılmasının şer'an caiz olmadığını söylemiştir. [4] Diğer davada ise Balatlı unculuk mesleğiyle uğraşan Osman adlı bir Müslüman'ın simitçi Kiryako'ya 25 sene önceki 10,5 kuruş borcundan dava açmış, mahkeme 25 sene özürsüz beklediği gerekçesiyle davayı reddetmişti. [5]

Kabul edilmeyen davalar arasında daha önce dava edilmiş ve sonuçlanmış davalar bulunmaktaydı. Davacı konumunda olan insanlar aynı davayı başka bir kadıya tekrar götüremezdi. İstisna olarak Divân-ı Hümâyun'a başvurulabilmekteydi[6] Üsküdar'da gayrimüslimlerin Müslümanlara açtığı biri borç diğeri vergi hususundaki iki dava daha önce görüşülüp karara bağlandığı için mahkeme tarafından reddedilmişti.[7]

Hukukî prosedürlerden birisi davacının veya davacı vekilinin davalı ile kadı huzurunda yapılan yargılamada, suçlu/borçlu olan şahsı teşhis ve tespit etmesi gerekmekteydi. Davacı mahkemeye celbettirdiği kişiyi tespit ve teşhisden aciz kalırsa davanın reddedilmesi olağan bir durumdu. Üsküdar sicillerinde iki davada davacıların davalı oldukları insanları tespit edemedikleri için dava düşmüştür. Her iki davada da davacılar Müslüman davalılar ise gayrimüslim idi[8].

---

1 ÜŞS, no. 363, vr. 39a.

2 Bkz. *Fetâvâ-yı Feyziyye* , s. 315; *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, 367; Bilmen *a.g.e.,* VII, 109; Akman *a.g.e.,* s. 115.

3 ÜŞS, no. 415, vr. 36b.

4 ÜŞS, no. 340, vr. 68a.

5 ÜŞS, no. 423, vr. 50a.

6 Aydın, "Mahkeme", s. 343; Ekrem Buğra Ekinci, *a.g.e.,*s. 86.

7 Bu davalardan birisinde İstanbul/ Langa'da oturan Tiro'nun eşya ücretinden dolayı İbrahim adlı bir Müslümana açtığı dava daha önce Üsküdar Nâibi İbrahim Efendi huzurunda görüldüğü için reddedilmişti. (Bkz. ÜŞS, no. 415, vr. 1b.) Diğerinde ise Çengelköy'de bazı zimmîlerin köy mütevellisi Seyfizade ve köy zabiti Salih Beşe'ye Haremeyn evkafına dahil olan köyün senelik 2500 akçe ispençe vermesi gerekirken fazla topladıkları için dava da aynı şekilde daha önce mahkeme huzurunda görüldüğü için kabul edilmemişti. Bkz. ÜŞS, no. 340, vr. 67b.

8 Sözgelimi Evliya Hoca Mahallesi'nden hancı Abdülkadir'in atını kiralayıp topal olmasına sebep olmasına neden olduğu iddiasıyla terzi Yorgi ve sırmakeş Estifan'a davada, hasmı olan kimseyi tayin edemediği için dava düşmüştür. (Bkz. ÜŞS, no. 420, vr. 37b.) Başka bir davada Ömer adlı bir Müslümanın Sivas'ın Divriği Kazası'nın bir köyünde ismini bilmediği bir Hıristiyan kadına 120 kuruş borç verdiği, bu kadının Yenimahalle'de eğserci Toros'un eşi olduğunu duyduğu iddiasıyla mahkemeye getirilen kadınlardan kimin olduğunu tayin edemediği için kadı davadan el çektirmiştir. Bkz.

Mahkeme sürecinde ele aldığımız üzere mahkeme sonuçlarını etkileyen en mühim unsur şahitlik idi. Ayrıca konumuz itibariyle gayrimüslimlerin Müslümanlar ile olan davalarında Müslüman şahit getirme zorunluluğu mahkemede davanın kabulü veya reddi açısından mühimdi. Şahitlik konusunda değindiğimiz üzere gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında altmışa yakın davayı Müslüman şahitle kazanmış olması bununla birlikte sekiz civarındaki davayı şahit olmadığı için kaybetmiş olmaları şahit bulma konusunda sıkıntı yaşamadıklarını göstermektedir.

Mahkemenin reddettiği davalar arasında şahitlerin tanınan şahsiyet olmamaları ve davalıyı tespit etmede gösterdikleri ikircikli tavırlar davanının reddedilmesine sebep olmaktaydı. Nitekim Saliha adlı bir Müslüman kadının Polad adlı gayrimüslime, oğlu Haçadur ve eşinin aldığı 59 kuruş borca kefillik davasında şahitler tanınmayan şahsiyetler olduğu için kadı tarafından dava reddedilmişti.[1] Yine tüccar grubundan Halil'in Kuzguncuklu dülger kalfası iken ölen Serkiz'in vârislerine açtığı kapan ücretinden 160 kuruş alacak davasında, şahitler muteber olmadığı için kadı reddine karar vermişti.[2]

Bunun yanında kendisine dava açılan insanlar şahitlerle haklı olduklarını ispatlayıp davanın reddedilmesini sağlamaktaydılar. Beş davada davalının haklı olduğunu ispat için şahit getirmesiyle dava mahkeme tarafından kabul edilmemiştir. Bunlardan üçünde gayrimüslimler şahitlerle davanın reddedilmesini sağlamışken, ikisinde Müslümanlar davalı konumdayken şahitlerle davanın kadı tarafından kabul edilememesini sağlamışladır.

Şahitlik konusunda bir ayrıntı da insanların ortak yaşama mekânlarının dışında, şehir ve köy hudutlarının dışında, tenha yerlerde bağ ve bostan aralarında meydana gelen darp yaralama ve cinayetle sonuçlanan olaylarda suçluyu gören insanların bulunmaması, ispat yönünden imkân olmadığından açılan davalar davalıların suçu kabul etmemesinden mahkemece reddedilmekteydi. Burada davacının Müslüman veya gayrimüslim olması fark etmemekteydi.[3]

Mahkemenin reddettiği davaların önemli bir bölümü de delil yetersizliğinden reddolunan davalardı. Yaklaşık on dokuz dava mahkemeye delil sunulamadığı için kabul edilmemişti. Bu davaların çoğunluğunu borç davaları oluşturmaktaydı. Mahkeme davacının açtığı davada davalı olan itiraf değil de inkâr yolunu tercih ettiğinde, davacıya iddiasını ispat için bir müddet vermekteydi. Belirtilen süre içerisinde ispat edilemeyen davalar reddedilmekteydi.

1.4.2. Davadan Çekilme (Ferâğ[at])

Ferâğ kelimesi vakıf mülklerinin tasarruf hakkının devriyle ilgili bir terim olmasının yanı sıra davadan çekilme anlamında da kullanılmaktaydı. Sicillerde genelde "meccanen ferâğ" veya "fâriğ oldum" şeklinde ifade edilmekteydi. Belli bir bedeli içermediği için sulhten farklı olarak bir nevi af kapsamında yer almaktaydı.

Akla şöyle bir soru gelmektedir: Davadan vazgeçeceğini bilen insanlar niçin mahkemeye gelip başlarından geçen olayı mahkemede kayıt ettirmek istemişlerdir? Meseleye davacı açısından baktığımızda davadan vazgeçmiş olsa bile ileride olabilecek herhangi bir problem için, daha önce davalı olduğunu ispat etme noktasında haklı bir konumda olmak, davalı açısından da davacıya herhangi bir şey olsa suçsuz olduğunu ispatlamada delil olarak sunacaktır. Antep sicillerden ilkini inceleyip yorumlayan Leslie Pierce, davacı olanların seslerini duyurma mekânı olarak mahkemeye geldiklerini iddia etmektedir.[4] Bu tür kayıtların davalı açısından bir ehemmiyeti de; mesele kayda geçirildiği için ve mahkeme tarafından kendilerine hüccet verilmesi sebebiyle davacının bir dava açma ihtimalinin

---

ÜŞS, no. 412, vr. 25b.

1 ÜŞS, no. 415, vr. 29b.

2 ÜŞS, no. 412, vr. 25b.

3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 339, vr. 72b; no. 420, vr. 28b.

4 Leslie Peirce, *a.g.e.*, s. 140.

önüne geçilmekteydi.

Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında on dört davada davacılar davalarından vazgeçmişlerdir. Yedisinde Müslümanlar davacı iken, yine yedisinde gayrimüslimler davacı konumundaydı. Gayrimüslimlerin kendi aralarında davadan vazgeçme sayısı yaklaşık Müslümanlarla olan dava rakamlarının iki katı, yani otuz iki kayıtta yer almıştır. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki rakamın yüksek çıkmasının sebebinin eşler arası tartışma ve miras gib yakın akraba ilişkilerinin bir sonucu olarak düşünmek mümkündür.[1]

Dava türlerine baktığımızda eşya gasbı, borç, mülk satımı nizası, şetm, darp ve yaralama ve adam öldürme davaları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu davalardan altısında muslihûn denilen arabulucular davacıyı ikna edip vazgeçirmiş, bir kayıtta ise ispat etme imkânı olmadığı için davacı davasından vazgeçmiştir. Bizim tahminimiz –metinlerde zikredilmemiş de olsa- arabulucuların devrede olduğudur. Mahkemede önemli bir yeri olan arabulucuları sulh bölümünde daha geniş bir şekilde alacağız.

Ferâğ ile sonuçlanan on dört davanın yarısının darp ile ilgili olması ayrı bir değerlendirme konusudur. Davacıların haklılıklarını ispat etmedeki eksikler olsa da olayın mahkemede kayıt altına alınması muhtemel darpların önüne geçmek bir daha böyle müessif bir olay yaşamak istememelerinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim Valideatik Mahallesi'nden Hasan Beşe'nin Yani v. Anastaş tarafından şehir dışında havuz kapısı çayırında darp edildiği iddiasıyla açmış olduğu davadan vazgeçmesi muhtemel yaşanacakların bir daha yaşanmaması içindi. [2]

Katletme bölümünde açıkladığımız üzere normal ölümlerin dışında boğularak ölen, herhangi bir öldürücü aletle öldürülen kişilerin ölüm şekilleri mutlaka zikredilmekteydi. Müslümanların yoğun yaşadığı Gülfem Hatun Mahallesi'nde el-Hac Hüseyin b. Abbas'ın uncu değirmenini kiracı olarak işleten ve Ferhan adlı gayrimüslimin ölümüyle igili mahkeme kayıtlarında sadece "hâlik olan" ifadesi yer almıştır. Ancak Ferhan'ın vârisleri, önce dükkân sahibi hakkında açmış olduğu davadan vazgeçmiş, sonra cenazeyi defneden Kefere Mahallesi papazları aleyhine açmış olduğu davadan vazgeçmiştir.[3] Genelde ölüm şekilleri zikredilmesine rağmen bu davada ölüm şeklinin zikredilmemesi davadan vazgeçme sebebi olabilir.

1.4.3. Sulh

Mahkeme sonuçlarından önemli bir bölümünü sulh ile neticelenen kayıtlar oluşturmaktadır. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında yüz yirmi üç civarında açılan davanın gayrimüslimlerin kendi aralarındaki bir o kadar davanın sulh ile sonuçlanmış olması, üzerinde itina ile durulması gereken bir durumdur.

Menşei Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in uygulamalarında yer alan sulh uygulaması, fıkıh kitaplarının muamelat, siyer, ferâiz ve diğer bölümlerinde genişçe ele alınmıştır.[4] Genel olarak Hanefî mezhebinin uygulamasını esas alan Osmanlı Devleti'nde, kanunnâmelerde [5] ve fetva kitaplarında sulh ile ilgili hükümler yer almış, ve Tanzimat sonrası hazırlanan Mecelle'de de sulh ve ibra başlığını taşıyan bir bölüm açılmıştır.

Allah hakkı ve devlet otoritesini ilgilendiren zina, içki, bağy, hirabe gibi had gerektiren konularda sulh cezayı ortadan kaldırmazdı. Bunlar içerisinde kul haklarıyla ilgili olanların sulh yapanın kendisine ait, üzerinde tasarruf edebileceği, karşılığında bir bedel alınabilen, meçhul olmayan bir hak olması gerekir.[6]

Sicil kayıtlarının önemli bir kısmının sulh ile neticelenmiş olması özelde Üsküdar genelde Osmanlı

---

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 23b; no. 423, vr. 65a; no. 427, vr. 37b.

2 ÜŞS, no. 427, vr. 55b.

3 ÜŞS, no. 367, vr. 47a.

4 Fahreddin Atar "Sulh", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII,481.

5 Bkz. Akgündüz, *Kanunnâmeler*, III, 426; Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s 137.

6 Davut Yaylalı. *İslâm Hukukunda Sulh,* İstanbul 1993, s. 131-145; Atar, *a.g.m.*, s. 482-483.

toplumunun ilişkilerinde "sulh"u anahtar kavram olarak karşımıza çıkarmaktadır. Çatışmadan ziyade sulh içerisinde yaşamak toplumun huzuru ve menfaati için daha mühimdir. Bir mahkeme kaydında aralarında darp ve yaralama davası geçen bir Müslüman ile gayrimüslimin yer aldığı metinde "es-sulhu seyyidü'l-ahkâm"[1] ibaresi meseleleri çözme manasında ne derece mühim olduğunu göstermektedir. Kadı sicillerinde yer alan sulh ile ilgili kayıtlar sosyal tarih konusunda çalışan bir kısım araştırmacıların dikkatini celbetmiş, makale olarak bir takım çalışmalar yapılmıştır. Sulhun Osmanlı toplumunda ne gibi bir anlam ifade ettiği yapılan araştırmalar üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır.[2]

Tarafları sulhe ikna edecek kimselerin sözü dinlenir, insanlar üzerinde belli tesiri olacak kimselerden olması gerekirdi. Bu bölümde kendilerinden sıkça bahsedilen "muslihûn" kimlerdi? Osmanlı mahkeme kayıtlarında sıkça geçen davalı ile davacı arasında anlaşmayı sağlayanlar kimlerden oluşmaktaydı? Muslihûnun kimler olduğu konusunda yapılan çalışmalarda çeşitli tahminler yürütülmüş ve bazı iddialar ortaya atılmıştır. Osman Nuri Ergin, "Mahalle arasındaki ufak tefek nizaları ve gürültüleri sulhen hal ve fasl etmek işi imamlara verilmişti. İmamlar mahallelerinde adeta bir sulh hakimi rolünü oynuyorlardı"[3] demektedir. Kefalet sisteminin yaygın olduğu ve kefalet listelerinin başında mahalle imamları ve gayrimüslimlerin papaz, keşiş ve hahamları olduğu dikkate alınırsa tarafların biri Müslüman diğerinin gayrimüslim olduğu davalarda, Müslümanlar için mahalle imamı ve ileri gelenlerinin sulhte etkisi ne ise gayrimüslimler için din adamlarının veya mahalle kethüdalarının benzer etkilerinin olması muhtemeldir. Zira bazı fermanlarda görüldüğü üzere devletin muhatap kabul ettiği din adamları ve bazı mahalle yöneticilerinin etkisi diğerlerinden daha fazladır.

Mahkeme kayıtlarında sulh olayının gizli kahramanları muslihûn konusunda bazı ipuçlarından hareketle araştırmacılar, şühûdü'l-hâlde yer alan kimselerin olabileceği yönünde tahminde bulunmuşlardır.[4] Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davalarda muslihûnun kimler olduğunu tespit etmek ilk bakışta mahkeme kayıtlarından hareketle pek mümkün değildir. Ancak aynı konu ile ilgili peş peşe gelen birinci kayıtta açılan davanın ikinci kayıtta sulh ile sonuçlanmış olması muslihûnun kimler olduğu konusunda fikir yürütmemize yardımcı olmaktadır. Örneğin 23 Zilkâde 1140 (30 Haziran 1728) tarihinde dönemin Üsküdar'a bağlı Karamürsel Nahiyesi'de yaşayan Ali b. Abdullah adlı bir mühtedi, kendisini darp eden ve sağ kolunun kopmasına sebep olan Kemercioğlu Yusuf b. Hasan ile Gedikoğlu Kostantin hakkında davacı olmuş, onlar inkâr edince, kolunun kısas ve diyeti için köy ahalisinden davacı olmuştu.[5] Ancak mahkeme davanın köy halkına açılamayacağı gerekçesiyle kabul etmemişti. İsmi geçen mühtedi aynı kaydın devamında muslihûnun araya girmesiyle daha önce davacı olduğu iki kişiyle 180 kuruşa sulh olmuştu. Bu olayda Mahkemede suç isnat edilen şahısları tanıklık etmek için gelenlerin yanında, şühûdü'l-hâlde yer alan Karamürsel nâibi Ahmed Efendi, Üsküdar subaşısı Ali Ağa ve diğer şahıslar var idi. Karamürsel'e gün içerisinde gidip gelmenin zorluğu dikkate alındığında, muslihûnun şühûdü'l-hâlde yer alan nâip ve subaşının olması kuvvetle muhtemeldir. Bu durum önceki araştırmacıların ulaştıkları sonucu destekler mahiyettedir.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sulh ile neticelenen dava konularına baktığımızda; borç, darp ve yaralama davaları ilk iki sırada yer almaktaydı. Bununla birlikte eşya ve hayvan telefi, gasb,

---

1 "Sulh hükümlerin efendisidir" anlamında yer alan ibare için bkz. ÜŞS, no. 352, vr. 20b. Bu ifade fıkıh eserlerinde sulh önemini vurgulamak için sıkça yer almıştır. Bkz. Atar, a.g.m., s. 483.

2 Zeynep Abacı Dörtok "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh:18 Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", *OTAM*, Ankara 2006, say.20 s. 109-115; Işık Tamdoğan, "Sulh in the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", *Islamic Law and Society* 15, 2008 s. 55-83; Abdülmecid Mutaf "Amicable Settlement in Ottoman Law:Sulh System", *Turcia*, Paris 2004, XXXVI, 125-140.

3 Bkz. Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkışafı*, s. 120

4 Jennings,, "Kadi Court and Legal prodecedure in 17th Century Ottoma Kayseri", *Studies on Ottoman Social History,* s. 306; Abacı, a.g.m., s. 109-110.

5 ÜŞS, no. 378, vr. 46a.

hırsızlık, şetm, fuzulen zabt, gabn-ı fâhiş, mühtediler ile gayrimüslim akrabaları arasında mehir, miras ve nafaka davaları gelmekteydi. Ayrıca karz olarak verilen borç davaları ,iş ortaklığı, kira emeğin hakkını alamama, vergiye bağlı borçlar yer aldığı davalar sulhle neticelenmiştir.

Sulh ile sonuçlanan davalarda zikredilen hususlardan birisi bedel-i sulhtur. Borç ve buna bağlı davalarda, İslâm hukukunda genel görüşe göre davacı haksız olduğu halde sulh yoluyla alınan para haramdır. [1]. Üsküdar'daki Müslümanlarla gayrimüslimler arasında sulh ile sonuçlanan davaların hemen hemen hepsi davalı olan kişinin davacının iddia ettiği hususları inkâr etme neticesinde oluşmuştur. Borç davalarında sulh bedeli olarak zikredilen meblağ dava konusu olan paranın hep altında gerçekleşmiştir. Yalnız para vakıfları veya yetim mallarından alınan krediler için sulh miktarları zikredilen borç veya yakın bir ücret üzerinden yapılmaktaydı.[2] Özellikle borç davalarında sulh miktarlarının iddia edilen borcun altında olması davacıların haklı olduğu izlenimini vermektedir.

1.4.4. Tenbih

Mahkeme kararlarında hüküm ifade kavramlardan birisi tenbihtir. Kayıtlarda borcun ödenmesi veya haksız yere alınan bir eşyanın geri verilmesiyle ilgili olarak "edâ ve teslîme ba'de't-tenbîh",[3] görevini kötüye kullanan insanlar için "tenbih olunması" [4]ifadesi yer almaktaydı. Herhangi bir konuda birinden şikâyetçi olan veya davacı olan bir kimsenin haklı çıkması durumunda verilen bu hüküm, hukuk literatüründe kaza-i istihkak olarak ifade edilmektedir.[5] Mahkeme kayıtlarında, davacının iddiasına karşılık davalı olan kimse ikrar ederse veya davacı davasını delillerle ispat ederse ya da davalı konumda olan kimse yeminden nükul ederse kadı, davacının haklı olduğunu ve ve davalı tarafın gereğinin yapması için tenbihte bulunmaktadır.

Tenbih kavramını basit bir uyarı olarak değerlendirmek, insanların derdine derman olacak çözümleri getirmekte bir sonuç getirmediğini söylemek ilk etapta akla gelebilir. Tabii olan ilk defa kadı huzuruna gelen bir borç davası için yapılacak ilk adım haksız olan tarafa bir gerekli tenbihi yapmak olacaktır. Bu yüzden mahkeme kayıtlarındaki "tenbih" hükmünü yapılması gereken kesin bir emir olarak telakki etmek daha doğru olacaktır. Zira yargılama olduktan sonra borç ödenmezse, mahkemenin borçluya durma göre hapis v.b. cezaların verdiği görülmektedir.[6]

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Müslümanlarla gayrimüslimler arasında yüz altmış civarındaki dava tenbih ile sonuçlanmıştı. Bu sayı mahkemenin verdiği kararlar bağlamında en yüksek rakamı göstermektedir. Dava sonuçları içerisinde % 40'lık bir orana tekabül etmektedir. Doksan altı davada kadı, Müslümanların davacı olarak açmış oldukları davayı haklı bulmuş, gayrimüslimlere haksız oldukları gerekçesiyle gereğinin yapılmasını emretmiştir. Altmış üç davada ise gayrimüslimlerin haklılığı tescillenmiş, bu defa tenbih Müslümanlara yapılmıştı.

Tenbih ile sonuçlanan davaların ekseriyetini borçlar ve buna bağlı hukukî ilişkiler oluşturmaktaydı. Borç davalarının yanı sıra gasp, rehin, tahliye, mal ve eşya zayii, fuzûlen zabt, sözleşmeye muhalefet, yöneticiden şikâyet, hizmet davası gibi davalarda mahkeme haksız olan taraflara tenbih yapmıştı. Yukarıda ele alındığı üzere Müslümanlarla gayrimüslimler arasında hatırı sayılır bir borç ilişkisi vardı. Ödenmeyen borçlarla ilgili olarak, iddiasını şahitler ve diğer deliller ile ispat eden insanların borçlarının ödenmesi için, kim olduğuna bakılmaksızın borçlu olana gereğininin yapılması emri verilmekteydi.

---

1 Atar, a.g.m., s. 483.
2 Örnekler için bkz. ÜŞS, 326 vr. 83a, no. 329 vr. 53a.
3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 408, vr. 46b; no. 423 vr. 21a.
4 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 420 vr. 45b.
5 Bkz. Bayındır, *a.g.e.,* s. 114-115;Fethi Gedikli, "Kaza: Osmanlı Devleti'nde Kaza", s. 118.
6 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 396, vr. 30b.

1.4.5. Tazir ve Tedip Cezaları

Mahkemenin verdiği kararlar bakımından davanın reddi, sulh ve ferâğdan sonra, hüküm ifade eden ve mahkemede en fazla yer alan hususlardan birisi tazir cezalarıdır. Osmanlı hukuk tatbikatında had ve kısasın dışında kalan cezalar tazir kapsamında değerlendirilmektedir.[1]

Mahkeme kayıtlarından anladığımız kadarıyla tazir, hapis cezasından farklı olarak bir ceza şeklinde verilmekteydi. Zira bazı dava kayıtlarının hüküm kısmında "tazir ve hapis" lazım geldiği ifade edilmekte, suç işleyen kimsenin öncelikle tazir cezası ve sonra hapis edilmesi ifade edilmekteydi. Mesela, Hacehatun Mahallesi'nden Mustafa b. Halil'i din iman söven ve darp eden duvarcı Yovan yanındaki iki gayrimüslime mahkeme tarafından yaptıkları küfürden dolayı tazir ve darp olayından dolayı haps cezası verilmişti. [2]

Bazı dava kayıtlarında tazir olunması yönünde hükümler bulunmasına rağmen taziri kimin yaptığı konusunda veya nasıl uygulandığı hususunda net bilgiler yer almamaktadır.[3] Meseleyle ilgili olarak gayrimüslim bir bakkalın taziriyle alakalı şu ifadeler konuya ışık tutacaktır:

"Üsküdar'da bakkal tâifesinden Foti nâm zimmî 'ıbâdullâha bey' eylediği rugan-ı sadeyi narh-ı cârisinden ezyed bahâ ile her vukuyyesini otuz ikişer pâreye bey' eylediğini bî-garaz müslimîn haber vermeleriyle mesfûr Foti taraf-ı devletlerinden ta'zîr ve te'dîb buyurulmak recâsıyla i'lâmıyla huzûr-ı 'âlilerine irsal olundu. Fî 29 Şâ'banu'l-mu'azzam sene 1161(24 Ağustos 1748)" [4]

Bu belgeden anlaşıldığı kadarıyla öncelikle mahkeme kararı vermiş, ama uygulama için davalıyı divana göndermiştir.

Üsküdar sicillerinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasında tazir gerektiren davalar, darp ve yaralama, sövme, gasp, meslek nizamına uymama, iftira olmak üzere toplam on altı dava kaydı yer almaktadır. Tazir cezaları maruz tarzı ilamların 1741 yılından itibaren artmasıyla mahkeme kayıtlarında sıkça yer almaya başlamıştır.

Tazir cezası verilen insanlar arasında evlerine yabancı insanları alan ve bunlarla işret âlemi düzenleyenler de yer almaktaydı. Ehl-i örf denilen subaşı ve çorbacıbaşı ve mahalle yasakçıları, şikâyet olunduğu takdirde, ihbar edilen kimseler mahkemeye getirilip, tazir cezası verilmesi için Divana arzda bulunmaktaydılar.[5] Bazen bu tür ihbarlar gerçek çıkmayıp mahalle halkını rencide etmeye varınca, bu defa şikâyet eden ve gammazlık yapanlar için tazir cezası verilmekteydi. Gayrimüslimler arasında geçen bir davada, Sekyas adlı bir gayrimüslim yalan sözlerle ve iftira ile mahalle subaşının evini basmasına sebep olan Bedros adlı gayrimüslimden davacı olmuştu. Ancak Bedros'un "ben senin evini basdırdım, yine basdırırım" diyerek şikâyeti ikrar etmesi ve mahallede yaşayan gayrimüslim ahalinin de Bedros'tan şikâyetçi olması mahkemeden tazir olunması yönünde bir hükmün çıkmasını sağlamıştı. [6]

Mahkemenin Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında tazir hükmü verdiği konuların başında şetm (sövme) davaları yer almaktadır. Fetva mecmualarında özellikle Fetâvâ-yı Abdürrahim'de bu konu için "Fî ta'zîri'z-zimmî bimâ zekera mine'ş-şütûm" adlı bir bâb açılmıştır. Verilen fetvalarda Müslümanların imanına yapılan küfürler ağır bir tazir cezasına çarptırılırken, diğer konularda genel

---

1 Bilmen, *a.g.e.,* III, 305.

2 ÜŞS, no. 412, vr. 34b.

3 Ahmet Akgündüz Osmanlı kanunnâmelerindeki hükümleri tetkik ettiği çalışmasında tazir cezasının uygulamasının ehl-i örf denilen yerel yöneticiler veya sadrazam tarafından yapıldığını söylemektedir. bkz. Akgündüz, "Kanunnâmelerdeki Ceza Hukuku Hükümleri ve Tahlilleri", *İslâmi Araştırmalar*, C.XII, say.1, s. 10-16.

4 ÜŞS, no. 423, vr. 41a.

5 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 420, vr. 24b; no. 423 vr. 19b.

6 ÜŞS, no. 423, vr. 67a.

tazir olunması ifade edilmiştir.[1]

Tazir cezasının verildiği davalarda Müslümana din ve iman içeren küfürleriyle alakalı olarak tazir-i şedid ifadesi geçmekteyken, mahkeme kayıtlarında sövme fiiliyle ilgili olarak ister Müslüman olsun ister gayrimüslim olsun tazir ifadesi yer almaktadır. Örneğin Kefere Mahallesi'nden Kurik v. Karabet kendisine söven İbrahim Beşe b. Mehmed adlı Müslüman'dan davacı olmuş ve mahkeme İbrahim Beşe'ye tazir gerektiği hükmünü vermişti.[2] Yine Çengelköy'de Mehmed Emin'e söven Apostol'a mahkeme tazir olunması gerektiği hükmünü vermişti.[3]

Mahkeme tazir cezası verilmesini hükmettikten sonra, davalı taraf cezaya uğramamak için davacı sulh bedeli verip cezadan kurtulmaktaydı. Nitekim Yenimahalle yasakçı Ömer Beşe b. Ali kendisine küfreden İstifan v. Davud adlı Rum'dan davacı olmuş, mahkeme de tazir hükmü vermişti. Yasakçı Ömer'in kendi ifadesiyle "teberruan verilen 12 kuruş" karşılığında, İstifan ile sulh olmuştu.[4]

Tazir cezasının verildiği başka bir konu ise yaralama olmayan darp davaları idi. Bu tür davalarda kesici ve delici aletler olmaksızın sopa v.s. aletlerle yapılan darbın sonucu idi. Her iki kesime örnek verecek olursak, Üsküdar Çavuşderesinde Tablekar Ali b. Ahmed'i darb eden rençber Agob v. Mıgırdic'e mahkeme tazir cezası uygulanması yönünde karar almış,[5] yine Vasil adlı zımmîyi darp eden Ahmed adlı Müslüman'a tazir cezası verilmişti.[6]

Bazı davalar için, tazir hükmüyle birlikte tedip ifadesi yer almaktadır. Tedib hukuk literatüründe "Uslandırma haddini bildirme, hafif ceza ile ıslah etme" [7] anlamındadır. Cinayetten daha hafif suçlar için kısa süreli hapis ve geçici sürgün cezaları içeren bir ceza türüdür.

Üsküdar sicillerinde görülen Müslümanlar ile gayrimüslim arasındaki davalardan tediben tazir cezasını beş kayıtta görmekteyiz. Bunlardan iki gayrimüslim olup biri yukarıda geçtiği üzere narh fiyatlarının üzerinde satış yapan Foti adlı bakkal diğeri ise Kuzguncuk'ta ekmekçilik yapan ve elindeki unları başka yerlere satan Kazer adlı fırıncıdır.[8] Müslümanlardan ise kalyoncu Mehmed ve yeniçeri ocağından cebeci 17. bölük neferi Ali'dir. Mahkeme kayıtlarında her iki Müslüman'ın da sarhoş olduğu ifade edilmektedir.[9] Son olarak hırsızlığı ikrarıyla sabit olan Kara Ahmed birisinin Asvadur adlı gayrimüslimden çaldığı malları geri vermesi tenbih edildiği gibi tedip olunması için Divan'a gönderilmişti.[10] Ancak bu kayıtlarda nasıl bir ceza tatbik edildiğini tespit etmek mümkün görünmemektedir.

1.4.4.2. Hapis(Sürgün, Küreğe Koyma, Kalebent Etme)

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında mahkeme kararlarından birisi hapis cezasıdır. Hapis cezası, İslâm hukukunda aslî cezalardan olmayıp tazir grubunda yer alan cezalardan birisi idi.[11] Hürriyeti

1 Verilen fetva örneklerinde "Zeyd-i zimmî Amr-ı Müslime cimâ lafzıyla îmânına şetm eylese Zeyd'e ne lazım gelir? El-Cevâb: ta'zîr-i şedîd" "Zeyd-i zimmî Amr-ı zımınînin cimâ lafzıyla dinine îmânına mezhebine şetm eylese Zeyd'e ne lazım gelir?" El-Cevâb: ta'zîr" şeklinde iman söz konusu olan durumlarda tazir-i şedid cezası öngörülmüştür. Diğer örnekler için bkz. *Fetâvây-ı Abdürrahim*, I, 123-126.

2 ÜŞS, no. 346, vr. 17b.

3 ÜŞS, no. 415, vr. 46a.

4 ÜŞS, no. 418, vr. 8a.

5 ÜŞS, no. 415, vr. 38b.

6 ÜŞS, no. 423, vr. 16b.

7 Bkz. Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2005, s. 409, 556; Mustafa Avcı, tediben tazir konusunda geleneksel yaptırımlar sistemini tamamlayan ve iki şeritli yaptırım düzeninin bir parçası olduğunu ifade etmektedir. Bu tabir isnat kabiliyeti olanlar tarafından işlendiğinde suç olarak kabul edilmekte, fiillerin yetenekleri olmayan küçük, akıl hastası, alkol ve uyuşturucu müptelası gibi kimseler tarafından işlendiğinde bunların tehlikeli hallerinin bertaraf edilmesi ve toplumun korunması amaçlarıyla özgürlüklerinin kısıtlanmasıdır demektedir. Bkz. Avcı, *Hukuk Tarihimizde Hapis Kurumu* (Basılmamış Doçentlik Tezi) Diyarbakır 2000. s. 229.

8 Bkz. ÜŞS, no. 415, vr. 38b; no. 423, vr. 41a.

9 Bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 13a; no. 420 vr. 11a.

10 ÜŞS, no. 407, vr. 44a.

11 Bardakoğlu "Hapis", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 58-59; Gültekin Yıldız *Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı*

kısıtlayan ve mahkeme kayıtlarında iç içe geçmiş sürgün, kürek cezası ve kalebent cezaları hapis başlığı altında değerlendirmeyi uygun bulduk.

İslâm toplumlarında ilk devirlerden itibaren suçluların alıkonulduğu, modern manada hapishane kurumundan farklı mahpes diye adlandırabileceğimiz değişik mekânlar mevcut idi.[1] Tanzimat öncesi Osmanlı Devleti'nde zindan diye tabir edilen savaş esirlerinin ve toplumda suç işleyenlerin hapis olduğu yerler var idi. Kalabend olma, kürek cezası hapis cezasının değişik türleri idi. Osmanlı Devleti'nde hapis cezasının etkin bir cezalandırma yöntemi olarak yaygınlaşmasında Tanzimat döneminde çıkan kanunların önemli bir payı olmuştur.[2]

Bizim incelediğimiz dönemde Üsküdar'da suçluların cezasını çektiği bir mekânın olduğuna dair bir kayda rastlamadık.[3] Konuyla ilgili olarak gündüzleyin içki içen bir Müslüman kadının cezasını çekmek üzere Galata zindanına gönderildiği açık bir şekilde ifade edilirken,[4] cinayet ile ilgili bir davada Müslüman zanlının Ağa Kapısı zindanında mahpus olduğu belirtilmişti.[5] Yine kürek cezası alan bir gayrimüslimin Tersane Zindanı'nda olduğu kayıtlarda yer almıştır.[6] Bu bilgiler bize Üsküdar'da suç işleyen Müslüman ve gayrimüslimlerin İstanbul'daki zindanlarda cezalarını çektiklerini göstermektedir.

Herhangi bir suçtan dolayı zindana düşmüş olmak insanlar için ölümlerden ölüm beğenmekti. Zira zaman zaman zindanlarda zuhur eden hastalıklar suçluların ölümüne sebep olmaktaydı. Kuzguncuk'ta Mehmed Çelebi ve başka bir Yahudi'ye borcu olan Salamon adlı bir Yahudi borcundan dolayı hapsedildiği zindanda hastalığa yakalanmış, kısa bir süre sonra ölmüştü.[7] Hapis cezası alanların insanların işledikleri suçun cinsine göre darp ve yaralama ise belli bir ücret üzerinden sulh olma yoluna gittikleri, konu borç davası ise -şayet ödeme güçleri var ise- davacı ile sulhü tercih ettiklerini görmekteyiz. Zira insanların zindandana gitmekten çok çekindiklerini kayıtlardan anlayabiliyoruz.[8]

Kayıtlarda hapisle ilgili olarak "tevkif olunma" ve "habs" ifadeleri yer almaktadır. Suç işleyen zanlılar için sicillerde "tevkif olundu" ifadesi yer almaktadır. Bu kişiler için kesin hüküm verilmemiş olmasına rağmen zanlı olarak tutuklanmaktaydılar. Örneğin Pazarbaşı Mahallesi'nde Ağya adlı gayrimüslimi yaralayan ve Müslüman şahitlerle ispat edilen İsmail ve bir Müslüman arkadaşı için tevkif olundukları zikredilmekteydi.[9] Bunun yanında kesin hüküm verilen insanların da hüküm uygulanıncaya kadar zindanda tutuklu kaldıklarını görmekteyiz. Kısas bahsinde genişçe ele alacağımız üzere, Üsküdar'da Menyat adlı bir Hıristiyan kadını öldüren Ivaz b. Abdullah adlı Müslüman kısas hükmü

(1839-1908,) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) M.Ü. T.A. E., İstanbul 2002, s. 8

1 Örnekler için bkz. Samira Kortantamer "Memlüklülerde Hapishaneler", *Hapishane Kitabı*, editörler Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul, 2010, s. 93-101; Emine Uymaz "Türkiye Selçuklu Hükümdar ve İdarecilerinin Hapis Hayatı", *Zindanlar ve Mahkumlar*, (der. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006, s. 39-8-48.

2 Bardakoğlu "Hapis", s. 63; Bugünkü manada ıslah görevi olan bir yer değil zindan adı verilen suçluların cezalarını çektikleri yer anlamındaydı. Bkz. Gültekin Yıldız *a.g.e.,* s. 18; Tanizmat sonrası Osmanlı Hapishaneleriyle ilgili tez ve makale tarzında ciddi çalışmalar yapılırken Klasik Dönem Osmanlı zindanları ve burada hapsedilen insanların işledikleri suçlar ve dini aidiyetleri ile ilgili çalışmalar birkaç makaleden oluşmaktadır. Örnek için bkz. Ömer İşbilir "XVIII: Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devletin'de Limni Kalabentleri", s. 48-57; Ali Efdal Özkul "XVIII: Yüzyılın ilk yarısında Kıbrıs'ta Kalebentler ve Cezirebentler", *Hapishane Kitabı*, (ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2010, s.130-142.

3 Üsküdar'da kurum olarak hapishanenin mevcudiyeti sonraki yüzyıllarda ortaya çıkmıştır. Geniş açıklama için bkz. Yüksel Çelik "Üsküdar Paşakapısı Tevkifhânesi:İnşası ve İşgali"(1912-1923), *IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006),* İstanbul 2007, II, 235.

4 ÜŞS, no. 403, vr. 9a.

5 ÜŞS, no. 378, vr. 19a.

6 *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat,* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 132.

7 ÜŞS, no. 396, vr. 30b

8 Örnekler için bkz. ÜSŞ, no. 378, 72a; no. 424, vr. 69a.

9 ÜŞS, no. 400, vr. 10a.

uygulanıncaya kadar mahpus olarak zindanda tutulmuştu.[1] Mahkeme kayıtlarında borcunu ödeme imkânı olmayan insanlar için "yesârı sâbit olmadıkça habsi lâzım gelmeyip" ifadesiyle, şayet bu insanların ödeme imkânı olsa hapis cezası alacakları anlamına gelmekteydi.[2] Hapis kavramı yine yukarıda zikredildiği üzere tazir olunmasına ilaveten suçlunun başka bir fiilini cezalandırma amacıyla kullanılmaktaydı.

Müslim-gayrimüslim arasında hangi suçları işleyenler için hapis kararı alındığına bakıldığında; öncelikle darp ve yaralama olaylarına karışan, başkalarının mallarının gasbeden insanlar tutuklanıp "ıslah-ı nefs eyleyinceye" kadar mahpus kalıyorlardı. Hapis kararı verilen insanların bir kısmı borç sebebiyledir. İslâm hukukuna göre malı olduğu halde borcunu ödemeyen borçlu ödemeye zorlamak için hapsedilir. Borç ilişkisinde din farkı gözetilmemektedir.[3] Osmanlı kadılarının el kitabı hüviyetinde olan İbrahim Halebi'nin Mülteka el-Ebhur'unda borç ödemeyi reddeden kimselerin bundan vazgeçirmek için 2-3 ay hapsedilebileceği, kişinin malı olmadığı anlaşılırsa serbest bırakılması zengin ise daha uzun bir süre hapsedilmesinin uygun olacağı ifade edilmektedir.[4]

Verilen ceza türlerinden tazir içinde ele alınan birisi de sürgünler ve buna bağlı olarak kalebent cezalarıdır. Sürgün, cezanın durumuna göre bir beldeden başka bir beldeye olduğu gibi,[5] bir adaya da yapılabilmekteydi.[6] Osmanlı siyasetinde, yeni fethedilen yerlerin iskânına yönelik bir nüfus politikası olarak başvurulan sürgünden farklı olarak, cezanın infazı anlamındaki sürgünler, kurulu siyasî ve toplumsal düzeni bozduğu düşünülen kişilere karşı tatbik edilmekteydi. Kundakçılar, fahişeler, adı uslanmaza çıkmış suçlular, serkeş romanlar tek başlarına; tefeciler, muhtekirler casuslar ise aileleriyle beraber sürgün edilenler arasındaydı. Suiistimalle suçlanan merkez ve taşra idarecileri bu cezaya uğrayanların başında yer almaktaydı.[7]Ayrıca mazul üst düzey görevliler de sürgün edilebilmekteydi.

Müslüman ve gayrimüslimler arasında cerayan eden davalarda mahalleden sürgünlerin sebepleri arasında mahallede eşkıyalık yapanlar ve fuhşiyatla uğraşanlar yer almaktadır.[8] Eşkıya taifesini evine getiren, fuhuş yaptığı iddia edilen kimseler mahalle halkı tarafından yerel yöneticilere şikâyet edilirdi. Suç isnat edilenler suçlarını itiraf ettiklerinde, mahalleden ihraç edilmesi için kadıya başvururlardı. Dönemin Adalar Nahiyesi'ne bağlı olan Kartal Köyü'nde Müslüman tebaadan ve gayrimüslim tebaadan ileri gelenler, köyde yaşayan Anasta ve kızı Despono'nun köye gelen eşkıyayı evlerine aldıkları gibi sürekli köy halkına karşı kullandıkları küfürlü sözlerden dolayı bulundukları köyden ihraç ettirmişlerdir.[9]

---

1 ÜŞS, no. 378 vr. 19a.

2 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 403 vr. 9a, 37a.

3 Bardakoğlu "Hapis", *DİA*, İstanbul 1997, XVI, 58.

4 Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim Halebî (ö.956/1549), *İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi*, (thk. Mustafa Uysal), İstanbul 1975, III, 200-202.

5 Bu konuya örnek olarak dönemin beldelerinden biri olan Eyüp'te İslâm Beğ Mahallesi'nde gayrimüslimlerin sakin olduğu odalarda kalan bazı Ermeniler kendi hallerinde olmayıp bıçak v.s. aletlerle insanları tehdit etmeye başlayınca, Divan'a yazılan bir arzda bu kişilerin buradan sürgün edilmesi istenmiş, bostancıbaşıya yazılan bir buyurldu ile Üsküdar'da uygun bir yerde iskan edilip gerekli uyarıların yapılması emredilmiştir. ÜŞS, no. 392, vr. 78b.

6 Bir adaya sürgün edilme cezasına cezirebent, ada içinde bir kaleye sürgün edilemeye de kalebent veya zindanbent denilmekteydi. Sürgün yeri olarak adaların tercih edilmesi , buralardan kaçma ihtimalinin az olması ve hayatın adalarda adah zor olması idi. Ali Efdal Özkul, a.g.m., s. 131. Bu çalışmaya göre Kıbrıs adasına sürülen toplam 76 kişiden 18'i gayrimüslim idi.

7 Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s. 303-304.

8 Mahalleden sürgün ile ilgili ilk defa Yavuz Sultan Selim dönemi umumî kanunnâmede şu ifadeler yer almaktadır:

"Ve dahi bir kimesneyi mahallesi veya cema'âti hırsuzdur ve kahbe deyü şikâyet edüb bize gerekemez deyü red etseler, vâkı'a müttehem ise dahi beyne'n-nâs ma'lûm ola, mahallesinden ve karyesinden nefy edeler. Eğer mahalle kabul etmezse, şehirden süreler, şöyle bileler."

Akgündüz, *Kanunnâmeler*, III, 106.

9 Kartal ŞS, no.1, vr. 8a.

Mahalleden sürgün işlemi ahalinin talebiyle gerçekleştiği için mahkeme kayıtlarında yer alırken, adalara cezîrebent, kalebent ve zindanbentlik cezasına çarptırılan suçluların cezası hüküm olarak sicillerde yer almayıp uygulama Divan tarafından yapılmaktaydı. Üsküdar'a bağlı Kınalıada, bu meyanda sürgün yerlerinden biri idi.[1] Bu tür ceza alanlar içinde hem Müslüman hem gayrimüslim tebaadan suçlular bulunmakta idi. Farklı suçların yanı sıra mahalleden sürgüne sebep olan hususların tekrarının bu tür sürgünler için de geçerli olduğunu görmekteyiz.[2] Arşiv kayıtlarında Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim esnafın meslek ilkelerine uymamayı adet haline getirmesinin cezîrebent cezası almasına sebep olduğunu görmekteyiz.[3]

Mahkeme kayıtlarında bir ceza olarak yer almayan ancak satır aralarında geçen kalebent cezası daha çok "nizâm-ı memleket"e karşı işlendiği ileri sürülen fiillerden suçlu bulunmuş kimselere verilmekteydi.[4] Erken dönemlerde pek rastlanmayan bu ceza, XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılda yaygın olarak tatbik edilir olmuştur.[5] Üsküdar sicillerinde kalebentlik cezasına dair bir örnek bulunmaktadır; Yeniçeri ocağı 82. bölük neferinden Ali Beşe adlı bir Müslüman, Kuzguncuk'ta yasakçı iken zorla para toplayıp Yahudilere eziyetinden dolayı divân-ı Hümâyun tarafından kalebent cezasına çarptırılmıştı. Sonra sadrazam çukadarı Ali Çelebi'nin kefaletiyle serbest kalıp, yahudilerlerden aldığı paraları iade ettikten sonra görevinden alınmıştı.[6]

Mahkeme kayıtlarında kadı tarafından verilen hükümlerde yer almayan, Osmanlı uygulamasında var olan cezalardan birisi de kürek cezasıdır. Hapis cezasının bir türevi olan bu ceza tazir suçu işleyenlere kazaskerler tarafından verilmiş bir ceza idi.[7] Kanunnâmelerde ve fetva kitaplarında yer almayan kürek cezası, kesin bir tarih verilmemesine rağmen Venedik donanmasından etkilenerek Divan-ı Hümâyûnda padişah adına kazaskerler tarafından yapılmaya başlamıştır.[8] Osmanlı donanmasının denizlerdeki savaşlarının azalmasıyla ve yelkenli gemilerin çoğalmasıyla birlikte kürek cezasına çarptırılan insanlar karada hapis olarak cezasını çekmeye başlamıştı. Bunlardan çok azı gemilerde ve kale tamirinde çalışmaya başladı.[9] Kürek cezası genel olarak hırsızlık, yankesicilik, haydutluk, eşkıyalık, adam öldürme, fesad, fuhşiyat, sahtekarlık, kalpazanlık, fermana itaatsizlik, sahte berat yazma ve tuğra taklid etme, terazide noksan tartma, kumarbazlık, kundakçılık, hür insanın köle diye satılması, kadılar ve idarecilere kanunsuz teklifler sunulması gibi suçları işleyenlere verilmekteydi.[10] Osmanlı Devleti'nde kürek cezasına çarptırılan mahkumlar altı aydan başlayarak, suçun şekline göre müebbed ve veya? belgelerde diğer suçlarda olduğu gibi "ıslâh-ı nefs eyleyinceye kadar" "salah hâli zâhir oluncaya" gibi belli bir zamanı ifade etmeyen kişinin pişmanlık ve tövbe durumuna göre ceza müddeti belirlenmekteydi.[11] Kürek cezası alan insanlar kendisine kefil olabilecek insanların kefaletiyle

---

1 Selanik Rum metropolidi Ağnados'un kötü halinden dolayı buraya sürgünü için bkz. Kartal ŞS, no. 1 vr. 76a.

2 Ömer İşbilir "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Limni Kalebentleri", *Zindanlar ve Mahkumlar*,(der. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006, s. 48-49.

3 Örnekler için Bkz. BOA, İ.E. DH, no. 495; C.ZBT no. 3710.

4 Neşe Erim "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası Ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Araştırmaları* = The Journal of Ottoman Studies, İstanbul 1984, IV, 82.

5 Ömer İşbilir, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Limni Kalebentleri", *Zindanlar ve Mahkumlar*, (der. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun), İstanbul 2006, s. 48.

6 ÜŞS, no. 407, vr. 18a.

7 Menekşe, *a.g.e.,* s. 118.

8 BOA,A.DVN. MHM, no. 10 s. 203; Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, (ed. V. L. Menage), Oxford 1973. s. 304-307; Mehmet İpşirli, " XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", *Tarih Enstitüsü Dergisi: Prof. Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı*, İstanbul 1981-1982, XII, 206-208; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s. 213-214.

9 Erim, a.g.m., s. 180.

10 Heyd, *a.g.e.,* 305-306; Bostan, *a.g.e.,* s. 214-215.

11 Menekşe *a.g.e.,* s. 121.

serbest bırakılmaktaydı.[1]

Mahkeme kayıtlarında bir hüküm olarak kürek cezası yer almayıp, bazı adli vakalarda suç isnad edilen kişinin daha önce kürek cezası aldığı zikredilmektedir. Başka bir husus da, kürek cezası alanların aslında hapis cezası aldığını göstermektedir. Üsküdar'a bağlı Gebze Nahiyesi'ne yazılan bir fermanda, Müslümanlarla olan davasından dolayı kürek cezasına çarptırılan İstanko adlı zimmînin Tersane-i Âmire'de zindanbend olduğu belirtilmektedir. [2]

XVIII. yüzyılda Üsküdar'da Müslümanların kendi aralarında cereyan eden cinayet davalarında ve gayrimüslimlerin kendi aralarında meydana gelen cinayetlerde kürek cezası verilmiştir.[3] Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davalarda kürek cezası ile ilgili birkaç örneğe rastlamaktayız. Gördüğümüz örneklerin hepsinde bu cezayı alanlar gayrimüslimler olmuştur. Bunlardan ilkinde Bulgurlu köyünde kasap çobanları olan Tanaş, Ustuban ve Korniyo adlı gayrimüslimler Mehmed Sadık adlı bir Müslümana köy dışında Yalnızselvi denilen yerde tabanca ve sopa ile malını gaspetmek niyetiyle saldırdıklarında yakalanıp Üsküdar ustası vasıtasıyla Divan'a gönderilip kürek cezası almışlardı.[4] Tersane- Âmire'de altmış gün kürek cezası aldıktan sonra Eyüp'te yaşayan bazı Müslüman ve gayrimüslimlerin kefaletiyle serbest bırakılmışlardır.[5]Diğer örnekte ise tedip edilmesi için Divan'a gönderilen, Kuzguncuk'ta Parsam adlı gayrimüslimi darbedip yaralayan ve yasakçı Halil Beşe'ye din iman küfreden Yorgi adlı gayrimüslimin daha önce kürek cezası aldığı ifade edilmiştir.[6]

1.4.4.3. İdam

Tazir cezasının en ileri safhası idamdır. Osmanlı kanunnâmelerinde paranın değeriyle oynayan ve halkın ihtiyaç duyduğu temel gıda maddelerini eksik tartan ve üretenlere verilen cezalar ölüm cezasına kadar varmaktaydı. Konuya gayrimüslimler açısından baktığımızda, özellikle bakkallar ve fırıncılar ön plana çıkmakta idi.[7]

Temel gıda maddesi olan ekmeğin üretiminde, devletin aşırı hassasiyetinden dolayı cezalar diğer meslek erbabına göre daha ağır idi. Yapılan teftişlerde 8-10 dirheme kadar çıkan eksik tartılarda değnek cezası ile iktifa edilirken, 10 dirhemin üzerine çıkan ve standartları bozan fırıncıların Müslüman olanlarına kalabend cezası, gayrimüslimlere kürek cezası verilmekteydi.[8]

Halkın sağlığı ile oynayan ve çeşitli uyarılara kulak asmayan fırıncılara diğer esnafa ve insanlara ibret olması için idam cezası verilmekteydi.[9] Konuyla ilgili olarak Üsküdar sicillerinde bir tek idam

1 Örneğin Selamiali Mahallesi'nden Panayot adlı bir Rum, kendi dindaşlarının ihbarlarıyla kürek cezası almıştı. Ancak mahalle imamı ve müezzini ve 10 Müslümanın kendisine kefil olmasıyla serbest bırakılmıştı. Bkz. ÜŞS, no. 407, vr. 32b.

2 *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayatı,* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 132.

3 Üsküdar'a bağlı Kavaklı köyünden Ahmed adlı bir Müslümanı öldürdüğü için kürek cezası almış idi. Lakin, Ahmed'in küçük çocuklarının nafaka ihtiyacından dolayı mirasçıları 200 kuruşa sulh olunup serbest bırakılmalarını istemişlerdir. Bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 162b. Üsküdar Yenimahalle'de Nebahat v. Abaraham'ı öldüren Yorgi'nin kısas cezası aldıkatan sonra maktûlün mirasçıları yetimlerin bakımı nafakaya ihtiyaç duydukları için, kısastan af edip devleteair bir gemide ücretli kürek cezası almasın ve maktûlün çocukları büluğa erinceya kadar bakmalarını talep etmişlerdir. Bkz. ÜŞS, 407, vr. 9ab, 13b.

4 ÜŞS, no. 403, vr. 9a.

5 ÜŞS, no. 403, vr. 20a.

6 ÜŞS, no. 412, vr. 59a.

7 Üsküdar kadısına gönderilen 3 Muharrem 1143(19 Temmuz 1730) tarihli bir buyurulduda, tuğralı paradan başka paranın kullanılmaması için hatt-ı hümayun çıkmasından sonra, yeni tuğralı paralar basmaya çalışan bir bakkal zimmînin ikrarıyla suçsu sabit olduktan sonra, idam cezası verildiği, bundan sonra her kim bu yola tevessül ederse hiçbir mazaret kabul edilmeksizin aynı cezaya uğracağı konusunda Üsküdar Kadısı uyarılmıştır. Bkz. Üsküdar 388 95a; Belirtilen narh fiyatlarının üstünde satış yapan ve defaetle uyarılmasına rağmen bu huyundan vazgeçmeyen bir gayrimüslim bakkal dükkânın önünde idam edilmiştir. Subhî Mehmet Efendi, *a.g.e.,* s. 736-737.

8 Geniş bilgi ve idam örnekleri için bkz. Salih Aynural, *İstanbul Değirmenleri ve Fırınlar: Zahire Ticareti (1740-1840,* İstanbul 2002, s. 136-137

9 Verilen bu cezalar örfi cezalar olup, İslâm hukukundaki *sa'y bi'l-fesâd* kavramından yola çıkarak verilmiş cezalar idi. Bu tür cezalarda görüldüğü üzere Osmanlı örfi ceza hukukunun İslâm hukukunun getirdiği cezaları hafifletmediği önemli

cezasına rastlanmaktadır. Üsküdar Atpazarında Kasbar fırını demekle meşhur fırını işleten bir gayrimüslim, defaetle uyrılmasına rağmen halkın şikâyetçi olmaya devam etmesi ve yapılan kontrollerde ekmeği yirmi dirhem eksik yaptığı tespit edilip diğer esnafa ibret olması için fırını karşısında idam edilmiştir.[1]

1.4.5. Kısas

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında cerayan eden adli olaylarda, mahkeme sonuçlarından birisi de kısastır. Hanefî mezhebinin uygulamasını esas alan Osmanlı Devleti'nde kısas cezasını "İslâm Ülkesinde yaşayanlar" merkezli bir anlayışla uygulamıştır.[2] Zira İslâm Toplumunda zimmîlerinin mallarının ve canlarının karşılığı olarak beytülmale cizye verdiklerinden dolayı zimmîye karşı Müslümana kısas cezası verilmekteydi.[3]

Osmanlı Devleti'nde kısas cezaları hüküm olarak yerel kadılıklarda yer alsa da infaz edilmesi maktülün mirasçıları veya velilerinin rızası ve padişah onayı ile sadrazam tarafından yapılmaktaydı.[4] Üsküdar mahkeme kayıtlarında kısas'ın uygulandığına dair örnekler bulunmaktadır. Pazarbaşı Mahallesi'nde iki roman arasındaki darp davasında davacı olanın yeğeni için "mûcibi kısâs olan katl ile maktûlen vefât eden" ifadesi geçmektedir.[5]

Üsküdar sicillerinde kadının Müslümanların kendi aralarındaki cinayet davalarında ve gayrimüslimlerin adam öldürme davalarında ispat edildiği takdirde kısas hükmü vermekteydi. Bunlardan bazılarının geride kalan yetimlerin düşünülerek anlaşma yoluna gidilip, kürek cezasına ve diyete dönüştüğünü yukarıda ele almıştık.

İncelediğimiz dönem içerisinde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında kısas hükmü verilen tek örnek bulunmaktadır. Üsküdar Selamiali Mahallesi'nde İvaz b. Abdullah adlı bir Müslüman Minyat bint Haçadur v. Delibaş adlı gayrimüslim kadını evinde iken demir keser ile vücudunu yaralayıp öldürdüğü için vârisleri tarafından dava açılmış, İvaz'ın suçu inkâr etmesine rağmen Tenbel el-Hâc Mahallesi'nden sebzeci Seyyid Halil b. Es-Seyyid Mehmed ve Selami Efendi tekke kapısı yanında oturan el-Hâc Hüseyin b. Ömer'in şahitliği ve verese-i kibârın talebiyle kısas cezasına çarptırılmıştır.[6] Ivaz b. Abdullah, Ağakapısı zindanında cezasının infazını beklerken, maktülün mirasçıları İvaz'ın misafir olarak evinde kaldığı Şeker v. Ralvet adlı gayrimüslimin cinayete bir dahli olmadığı için Şeker'in zimmetini ibrâ etmişlerdir.[7]

1.4.6. Diyet

Mahkeme kayıtlarında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında netice bakımından yer alan hususlardan birisi diyettir. Cinayetlerde kısas aslî ceza, diyet ise bedel ceza yani bir nevi tazminattır.

ölçüde ağırlaştırdığını görülmektedir. Açıklamalar için bkz. M. Akif Aydın, "Ceza:Osmanlı Ceza Hukuku", *DİA*, İstanbul 1993, VII,480.

1 ÜŞS, no. 384, vr. 97b.

2 Menderes Gürkan, "Zimmîyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Kayseri 1999, VIII, 315-324; Şamil Dağcı " Kısas", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 491.

3 Hüseyin Kavukçu, "İslâm Hukukunda Kısas", *Diyanet İlmi Dergi* Ankara 1979, c. 18 say. 2 s. 115

4 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, 1,109; Aydın, "Ceza", 481.

5 ÜŞS, no. 344, vr. 29a.

6 ÜŞS, no. 378, vr. 10a. Katil olarak isimi geçen Ivaz b. Abdullah Müslüman ımı? Yoksa gayrimüslim mi olduğu konusunda şunları söyleyebiliriz: Üsküdar sicillerinde incelediğimiz kadarıyla Ivaz ismi Müslümanlarına yanı sıra gayrimüslimler tarafından kullanılmaktaydı. (Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 347, vr. 2a; no. 364, vr. 43b.) Baba ismi Abdullah olarak Müslümanların yanı sıra daha çok mühtediler için kullanılmaktaydı. Baba ismi bilinmeyen gayrimüslimler için de baba adı olarak Abdullah kullanılmaktaydı. Metinde mühtedi kaydı olmadığına göre ,oğul ismi Müslümanlardaki "bin" olarak yazıldığı ve gayrimüslimlere ait mesfûr sıfatı yerine Müslümanlara ait mezbur sıfatının kullanılması ve iddia için Müslüman şahit getirilmesi katilin Müslüman olduğuna delalet etmektedir. Metinde yer aldığı üzere muhtemelen şehir dışından çalışmaya gelenler insanlardan birisiydi.

7 ÜŞS, no. 378 vr. 19a.

İslâm hukukunda haksız fiil olarak görülen cana yönelik suçların kısas ile cezalandırılmadığında diyet olarak ödenmesi borç olarak telakki edilmektedir. [1]

Diyet, İslâm ceza hukukunda kısas uygulanması gereken durumlarda mağdur tarafa ödenen belli bir tazminat şeklidir. Konumuz açısından meseleye bakıldığında İslâm ülkesinde yaşayan gayrimüslimlerin diyeti konusunda farklı görüşler bulunmasına rağmen Osmanlı uygulaması kısasta olduğu gibi diyeti İslâm ülkesinde bulunmayı esas almış ve kanın hukuken korunmasını dikkate alarak ülkesinde yaşayan insanların kimselerin diyetleri hususunda bir ayrım yapmamıştır.[2]

Osmanlı Devleti diyet düzenlemesini vatan merkezli olarak icra etmiş, ancak zamanla bazı kolaylıklar yapılmıştır.[3] Bir gayrimüslim erkeği öldüren Müslüman bir Müslüman'ı öldürmüş gibi diyet ödemekteydi. Konuyla ilgili fetva kitaplarında gayrimüslimlere yönelik bir fetva söz konusu değildir.[4]

Cinayet davaları sonucu maktülün mirasçıları dem ü diyet davaları açtığı gibi, kısas gerektirecek davalarda mağdur kimseler diyet davaları açmaktaydı. Bu tür davalarda davacı ile davalının sulh olduğu gibi, mahkeme diyet hükmüne varmaktaydı. İncelediğimiz dönem içerisinde cinayet davalarında mirasçılar genelde sulh olup diyet alma yoluna gitmekteydi. Bu durum Müslümanların kendi aralarında ve gayrimüslimlerin aynı şekilde kendi aralarındaki cinayet davalarında ortaya çıkmaktaydı.[5]

Dönemin fetva kitaplarında bir erkeğin diyeti akçe üzerinden 190.000 akçe idi.[6] Bunun kuruş üzerinden ortalama değeri 1600 kuruşa tekabül etmekteydi. Katil olduğu ispat edilen davalarda mirasçılar diyet-i kâmileyi talep etmekteydi. Nitekim, Tuzla'da Yamandi adlı bir gayrimüslimi öldüren köy subaşısı Mehmed'e diyet-i kâmile üzerinden diyetinin ödenmesi tenbih olunmuş, subaşı Mehmed diyet-i kâmileyi ödeme gücü olmadığını belirterek 727 kuruşa maktülün mirasçılarılıyla sulh olmuştur.[7]

Katilin ispat edilemediği davalarda maktülün mirasçıları açmış oldukları "dem ü diyet" davalarında genellikle 100 kuruş üzere sulh olmuşlardır.[8] Burada farklı olan bir rakam ise Üsküdar mahkemesinde kayıt altınan alınan ve Balat kapısında öldürülen Bedros'un vârisleri katil zanlısı Bostanî Abdullah'tan cinayeti ispat edemedikleri için diyet ve kan davasından vazgeçip 260 kuruşa anlaşmışlardır.[9]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında Mahkeme kayıtlarında diyet olarak neticelenen bir dava bulunmaktadır. Konu ise göz çıkarma ile ilgili bir dava idi. İslâm hukukuna göre insan bedeninde göz, burun, kulak ve diş gibi uzuvların zarar görmesi kısas olunması gereken cezalar arasında yer almaktaydı.[10] Bu örnekte Arabacılar sokağında terzi olan ve Kefere Mahallesi'nde ikamet eden David v. Kazer adlı bir gayrimüslim, dükkânın önünde otururken cebeci taifesinden Ali b. El-Hâc İsmail adlı bir

---

1 Bardakoğlu "Ceza", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 473.

2 Bardakoğlu "Diyet", *DİA*, İstanbul 1994, IX,476.

3 Bardakoğlu , "Diyet", s. 478.

4 Dönemin fetva kitaplarında "Cinâyât ve Diyet" bahislerinde gayrimüslimler ile ilgili bir fetva bulunmamaktadır. Sadece Dönemin fetva kitaplarından Feyzullah Efendi'ye ait eserde şahitlik meselesinden dolayı ksasın diyete dönüşmesiyle ilgili bir fetva bulunmaktadır:

"Zeyd-i maktûlün veresi kadı huzurunda Amr-ı zimmîden 'Zeyd'i alet-i câriha ile amden cerh ve katleyledin' deyü dava ve müddeâlarına Bekir Ve Beşir zimmîler vech-i şer' üzere şehâdet etmeleri ile kadı ba'de't-ta'dîl ve't-tezkiye şehâdetlerini kabul mucibiyle hükmettikten sonra Amr kısas olunmadan şeref-i İslâmla müşerref olsa hükm-i mezbûra binâen Amr kısas olunur mu? El- Cevâb:olunmaz". "Bu sûrette hükm-i mezbûra binâen Amr kısas olunmamakla Zeyd'in diyeti Amr üzerine vâcibe olur mu? El-Cevâb:Olur." Bkz. *Fetâvâ*-yı *Feyziyye*, s. 442.

5 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 333 vr. 32a, no. 334 vr. 31ab, no. 396 vr. 42b, no. 398 vr. 53b.

6 "Racülün diyeti ondokuzu bir dirhem gelir üzerinden akçeden ne miktardadır? El- Cevâb: Yüz doksanbin akçedir." Bkz.*Fetâvâ*-yı *Feyziyye*, s. 441; *Behcetü'l-Fetâvâ*, s. 582; Bununla birlikte *Behcetü'l-Fetâvâ*'da 120 akçenin 1 kuruşa tekâbül ettiği vezin olarak 20 dirhem yeni akçe üzerinden bir adamın diyeti 200.000 akçe olarak verilmiştir. Bkz. *Behcetü'l-Fetâvâ*, s. 582.

7 ÜŞS, no. 342 vr. 63a-64b.

8 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 405 vr. 57b, no. 423 vr. 37a.

9 ÜŞS, no. 378 vr. 7b.

10 Maide Sûresi 5/45.

Müslüman tarafından yumruk ile sağ gözü çıkarılmıştır. Davalı iddiayı reddetmesine rağmen David, İbrahim Çelebi b. Abdullah, İbrahim Beşe b. Mustafa ve Ali b. Hüseyin adlı Müslümanlarla iddiasını ispat etmiş ve kadı Ali b. El-Hâc İsmail'e 5.000 dirhem gümüş göz diyeti ödemeye mahkum etmiştir.[1]

Buraya kadar değerlendirmeye çalışılan mahkeme sonuçlarının istatistiksel analizine bakıldığında şu şekilde bir sonuçla karşılaşılmaktadır:

Tablo II: Mahkeme Sonucu Bakımından Analiz *

Dava Sonucu	Davacı	Dava Sayısı	Davalı	Toplam
Mahkemenin Reddettiği Davalar	Müslüman	43	20 Ermeni, 15 Rum, 7 Yahudi, 1 Rum& Müslüman	68
	Rum	13	12 Müslüman, 1 Roman	
	Ermeni	9	8 Müslüman 1 Müslüman& Ermeni	
	Yahudi	3	3 Müslüman	
Davadan Çekilme	Müslüman	7	5 Rum, 1 Ermeni, 1 Yahudi	14
	Rum	4	4 Müslüman	
	Ermeni	3	3 Müslüman	
Sulh	Müslüman	53	28 Rum, 18 Ermeni, 6 Yahudi, 1 Rum&Yahudi	123
	Rum	36	33 Müslüman 3 Roman	
	Ermeni	27	25 Müslüman, 1 Roman, 1 Müslüman& Ermeni	
	Ya udi	5	5 Müslüman	
	Müslüman& Rum	2	1 Müslüman, 1 Rum	
Tenbih (Uyarı)	Müslüman	96	47 Rum, 43 Ermeni, 6 Ya udi	159
	Rum	26	26 Müslüman	
	Ermeni	34	34 Müslüman	
	Yahudi	3	3 Müslüman	
Tazir ve Tedib	Müslüman	5	3 Rum, 2 Ermeni	16
	Rum	7	7 Müslüman	
	Ermeni	4	4 Müslüman	
Hapis(Tevkif)	Müslüman	2	1 Rum,1 Müslüman& Ermeni	11
	Rum	5	5 Müslüman	
	Ermeni	3	3 Müslüman	
	Müslüman& Yahudi	1	Yahudi	
Kısas	Ermeni	1	1 Müslüman	1
İdam	Müslüman	1	1 Ermeni	1
Diyet	Ermeni	1	1 Müslüman	1

Tablodan hareketle söyleyebileceklerimiz, görülen davaların üçte ikilik kısmı sulh ile çözülmüş veya uyarı ile neticelendirilmiştir. Adi suçlar olarak sınıflandırabilecek 134 dava olmasına rağmen, dava sonuçlarına bakıldığında tenbih dışında sadece 28 ceza hükmü (tazir, hapis v.b.) verilmiştir.

Hukukî ilişkiler manzumesinde ilk göze çarpan yargı birliğinin olmasıdır. Kadı, Müslümanlar arasındaki davaları, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davaların yanı sıra da gayrimüslimlerin kendi arasındaki davalara bakmaktadır. Mahkeme kayıtlardan görüldüğü kadarıyla alternatif bir mahkemenin varlığına delalet edecek bir işaret bulunmamaktadır.

Osmanlı Devletinde Hanefî fıkhı uygulaması esas kabul edildiğinden Müslümanlarla gayrimüslimler arasında suç işleyenlerin aynı cezaya çarptırılması çok dinli ve çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti için uygulama açısından bir rahatlama getirmiştir. Müslümanların gayrimüslimlerle

1 ÜŞS, no. 363 vr. 87b.

* Tabloda mahkemenin reddettiği davalarda sonuç davacılar aleyhinde şekillenmişti. Hapis bölümünde davalı kısımdaki insanlar ya tutuklanmışlar ya da zindana atılmışlardı. Ehl-i örf tarafından idam edilen gayrimüslimin davacı kısmında metindeki "ahali-yi Üsküdar'ın teşekkî etmeleri" ifadesinden yola çıkarak davacı kısımda Müslümanlar gösterilmiştir.

olan hukukî işlerinde şahitlik meselesi gayrimüslimler açısından bir eksiklik gibi gösterilse de, Üsküdar örneğinde gördüğümüz gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan hukukî işlerinde Müslüman şahit bulma sıkıntısı çekmediğidir. Muhtemelen gayrimüslimler bu durumu bildikleri için Müslümanlarla olan ilişkilerinde Müslüman şahidin olmasına özen gösteriyorlardı.

Müslümanlar olan hukukî ilişkilerde gayrimüslimler içinde Rumların davalı ve davacı olarak daha fazla yer aldıklarını görmekteyiz. Mahkeme kayıtlarında erkekler olarak toplumun her kesiminden örneğe rastlanırken, kadınların borç davaları gibi davaların dışında -özellikle adli vakalardaneredeyse hiç yer almaması ilgi çeken bir unsur olarak karşımızda durmaktadır. Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında cereyan eden adli vakalarda yeniçeri ocağına mensup kişilerin adlarının sık geçmesi dikkat çekmektedir.

En çok davayı Müslümanların açmış olmasına rağmen, kadının reddetiği davalarda Müslümanların sayısının gayrimüslimlerin sayısının neredeyse iki katı olması, gayrimüslimlerin haklarını arama ve hukukî prosedürü bilme hususunda Müslümanlar kadar aktif olduğunu göstermektedir.

Hukukî ilişkiler bağlamında sulh konusu ayrıca değerlendirilmeye değer bir konudur. Sulh müessesi, hem Müslümanlar arasında hem de gayrimüslimler arasında yaygın bir mekanizma idi. Üsküdar'da Müslümanlar ile gayrimüslimlere açılan davaların üçte birinin sulh ile sonuçlanmış olması, toplumda her iki grubun yaşanan problemleri çözmede sulh müessesinin önemini ortaya koymaktadır. Sulh ile neticelenen davaların hepsinde arabulucuların olması, sorunların mahkeme sürecinde toplumda itibarlı ve güvenilir kabul edilen insanlar tarafından çözüme kavuşturulması sulh mekanizmasının Osmanlı hukukunda son derece önemli bir kurum olduğunu göstermektedir. Bunun yanında arabulucuların etkisiyle özellikle cinayet davalarında mağdurların katilin kısas cezası uygulamasından ziyade, geride kalan yetim ve öksüzlerin bakımı ve nafakası için cezasının hapis veya diyete dönüşmesini istediklerini görmekteyiz.

Mahkemede görülen davalardan hareketle, "pax otomana/Osmanlı barışı"nın bir ayağı olan kadıların haklı olanı tespitte gösterdikleri tavır, tarafların dinî kimliğine bakmaksızın davacı ise haklılığını nasıl ispatladığına davalı ise davacının iddiaları karşısında kendini nasıl savunduğuna dikkat etmek olmuştur.

2. BÖLÜM

MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN İKTİSADÎ BOYUTU

Bu bölümde Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimlerin iktisadî ve ticarî ilişkileri ele alınacaktır. Daha sağlıklı değerlendirebilme adına, öncelikle bu münasebetlerin ortaya çıktığı tarihî konjonktürün genel olarak Osmanlı iktisat tarihi içinde yerleştirilebileceği dönemi açıklamak faydalı olacaktır. XVIII. yüzyılın ilk yarısı, iktisadî hususiyetleri bakımından Osmanlı Devleti'nin "klasik dönem" olarak adlandırılan bir zaman dilimini kapsamaktadır. İktisadî doktrinde iaşecilik (provisionism), vergicilik (fiscalism) ve gelenekçilik (traditionalism) olarak ifade edilen ekonomik yapının davam ettiği bir dönemdi. Her ne kadar Karlofça Antlaşması sonrasında siyasî bağlamda güç kaybetmiş olsa da Osmanlı Devleti bahsi geçen dönemde iktisadî açıdan güçlü sayılabilecek bir konumdaydı.[1]

Bu dönemde Üsküdar kazasının üretim hacmine ve iktisadî bakımdan taşıdığı öneme baktığımızda, kazanın gerek kendi içinde gerekse saray ve başkentin ihtiyaçları başta olmak üzere bulunduğu coğrafyada çeşitli fonksiyonları üstlendiği anlaşılmaktadır. Şehir merkezi ve bazı köylerde küçük ölçekli atölye ve imalathaneler bulunmaktaydı. Tarımsal üretimle ilgili faaliyetler ise Üsküdar ekonomisinin önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. [2] Muhtelif tarla ürünlerinin ziraatının yanı sıra gerek küçükbaş gerekse büyükbaş hayvancılık da yaygındı. Merkeze yakın köylerde mandıralar bulunmaktaydı.[3] Sarayda tüketilen yoğurt ve peynirlerin bir kısmı Üsküdar ve civarında üretilmekteydi.[4] Sahil kesimlerinde balıkçılık yapılmaktaydı. Üsküdar'ın ormanlık bölgelerinde kömürcülük ve kerestecilik yapılmakta, tersanenin ihtiyacı olan kerestelerin bir kısmı bu bölgelerden temin edilmekteydi. Halkın temel ihtiyaçları arasında yer alan tuz ise Yıldırım Bayezid Vakfı'na bağlı olan Tuzla köyü ve çevresinden çıkarılmaktaydı. Bu bilgilerden hareketle, coğrafî özelliklerine de bağlı olarak Üsküdar kazasının ekonomik faaliyetlerinin çeşitliliğine ve üretimin gelişmişliğine vurgu yapılabilir. İncelenen belgelerdeki verilere dayalı olarak, Üsküdarlı Müslüman ve gayrimüslim unsurların kazanın ekonomik üretimine katkısını ve aralarındaki iktisadî ve ticarî ilişkilerin tahlili yapılacaktır. Bu amaçla, söz konusu ilişkiler, taraflar arasındaki alım-satımlar, kiralamalar, esnaf örgütlenmesi çerçevesinde münasebetler ve meslekî ilişkiler olarak tasnif edilmiştir. Alım satımlar içerisinde önemli bir yere sahip olan gayrimenkullerin el değiştirmesi, Müslüman ve gayrimüslimlerin çeşitli esnaf gruplarındaki sayısal dağılımı ve meslekî ilişkileri ile her iki kesim arasındaki işçi- işveren münasebetleri bu bölümün önemli konu başlıkları arasında yer almaktadır. Malî bir mesele olan vergiler konusunda gerek mahkeme kayıtlarına gerekse diğer resmî belgelere fazlasıyla yansımış gayrimüslim Üsküdarlıların Müslüman görevlilerle muhtelif ilişkileri ise daha çok zimmî statüsündeki gayrimüslim tebaanın devlet görevlileriyle olan ilişkileri kapsamında değerlendirilmesi gerektiği için bu çalışmanın dışında bırakılmıştır.

2.1. ALIM SATIM İLİŞKİLERİ

XVIII. yüzyılda Üsküdar kazasında yaşamış Müslüman ve gayrimüslimlerin ticarî ilişkileri bağlamında ilk olarak menkul ve gayrimenkul malların alım satım konusu üzerinde durulacaktır. Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimler arasında el değiştiren muhtelif mallara ilişkin kayıtlar, mahkeme sicillerinde yer alan belge türleri içerisinde hatırı sayılır bir yoğunluğa sahiptir. İki toplumsal

1 Mehmet Genç, "Osmanlılar: İktisadî ve Ticarî Yapı", *DİA*, XXXIII, 525; Ahmet Tabakoğlu, *Toplu Makaleler İktisat Tarihi,* İstanbul 2005 I,16. Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul 2005, s. 160.

2 Ahmet Güneş "16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal ve Ekonomik Ahvaline Bir Örnek", *II. Üsküdar Sempozyum: Bildiriler(12-13 Mart 2004)*, İstanbul 2005, I, 53.

3 ÜŞS, no. 333, vr. 58b.

4 BOA, İ.E. S.M, no. 2240, Robert Mantran, *a.g.e.,* I,194; Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı*, (1453-1650), İstanbul 2004, s. 223, 224.

grubun iktisadî münasebetlerini açıklamada kilit konumundaki alım satım kayıtları, bu özelliğinden dolayı öncelikle ele alınmıştır.

Osmanlı mahkeme sicilleri tetkik edildiğinde mülkiyeti şahıslar arasında intikal eden mallara dair çeşitli nitelik ve muhtevaya sahip belgelerin olduğu görülmektedir. Mülkiyetin el değiştirmesi esas olarak iki yöntemle gerçekleşmekteydi: Satış ve hibe. Malın bedelsiz olarak temlik edildiğini bildiren hibe kayıtlarının ticarî bir işlem olarak kabul edilmesinin mümkün olmamasından, ayrıca hibelerin tamamına yakını Müslüman ve gayrimüslim unsurların kendi içinde ve ağırlıklı olarak yakın akrabalar arasında gerçekleşmiş olmasından dolayı, burada hibe kayıtları değerlendirmeye alınmamıştır. Bundan başka, mahkeme tutanakları arasında bey' tabiri taşıdığı halde kesin ve kati bir satış olarak değerlendirilemeyecek işlemlere ait belgelere de bu bölümde yer verilmemiştir.[1] Satışa konu olan malın mülkiyetinin alıcıya geçtiğini ve satıcının satış bedelini teslim aldığını/alacağını bildiren, diğer bir ifadeyle hukuken kabz ve teslimin gerçekleştiğini aktaran alım satımlarla ilgili sicil belgeleri bu bölümün temel kaynağını oluşturmaktadır. Bu tür kesin şahsa ait satış kayıtlarının ortak özelliği olarak, hepsinin "bey'-i bât-ı sahîh-i şer' ile" ifadesini içermekte olduğunu belirtebiliriz.

Bu kısımda sahip olunan muhtelif menkul ve gayrimenkullerin farklı dinlere mensup Üsküdarlılar arasında el değiştirmesine odaklanılmıştır. Bu amaçla, satışa konu olan menkul ve gayrimenkul mallar türlerine göre tasnif edilmiş ve XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca gerçekleşen satışlarının sayısal değerleri çıkarılarak çeşitli bağlamlarda değerlendirilmiştir. Satış nedenlerinin araştırılması ya da hangi tür gayrimenkullerin iki kesim arasında daha fazla satışa konu olduğunun belirlenmesi veyahut bir kısım ilgili satış kayıtlarından hareketle Üsküdar'da üretilen ziraî ve sınaî ürünlerin tespit edilmesi gibi konular kadı sicillerindeki satış hüccetlerinden elde edilen veriler ışığında ele alınmıştır.

2.1.1 Gayrimenkul Alım Satımları

İncelenen dönem Üsküdar'ında Müslüman ve gayrimüslimler arasında el değiştiren gayrimenkuller ev, arsa, bağ, dükkân ve ticarî işletmeler gibi birbirinden farklı özelliklere sahip çeşitli mülklerden oluşuyordu. Osmanlı Devleti'nde arazi-i memlûke denilen, şahsî mülke konu olan gayrimenkuller üzerinde mülk sahiplerinin her türlü tasarruf hakkı vardı. Bunlar satılabilir, kiralanabilir ve miras bırakılabilirdi.[2] Mîrî arazi sayılan tarla ve meraların ise mülkiyeti devlete ait olup şahıslar ancak tasarruf hakkına sahiptiler. Mîrî arazinin mutasarrıfı olmalarıyla ilgili Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaası arasında bir ayrım gözetilmemiştir.[3] Bazı araştırmacıların işaret ettiği üzere, gayrimüslim tebaanın ikamet etme ve mülk alım satım hakları bazı istisnalar dışında[4] devletin genelinde herhangi bir kısıtlamaya konu olmamış görünmektedir. Bu çerçevede gerek Müslüman ve gerekse gayrimüslim Osmanlılar, şahsî mülkleri olan gayrimenkulleri satış yoluyla, tasarruf hakkını ellerinde bulundurdukları vakıf gayrimenkullerini de ferâğ yoluyla (tasarruf hakkının devri) belli bir bedel karşılığında diğer şahıslara intikal ettirmişlerdir.

Osmanlı toplumunda gayrimenkul ve diğer malların alım-satımlarına bakan kurum kadılıklardı. Şer'î mahkemelerin görevleri arasında günümüzde tapu müdürlüklerinin ve noter kurumlarının üstlendikleri vazifeler de yer almaktaydı. Bundan dolayı alıcı ve satıcılar, yapılan işleme hukuken geçerlilik kazandırmak ve sonradan herhangi bir çekişme ya da dava ile karşılaşmamak için mahkemel-

1 İslâm hukukunda mülkiyetin naklini ifade eden bey' kavramı alım satımlarda kullanılan en yaygın tabir olmakla beraber (Açıklamalar ve hukukî tartışmalar için bkz. Bardakoğlu, "Bey", *DİA*, İstanbul 1992, XVI, 13-19) kadı sicillerinde yer alan *bey' bi'l-vefa*, *bey' bi'l-istiğlâl*, ve *muamele-i şer'iyye* ile ilgili kayıtlar gerçek anlamda bir satış olmaktan ziyade kredi ilişkisinin bir unsuru olarak *geçici mülkiyet devrini* ifade ettiği için bu tür kayıtlar satış başlığı altında değil, "Kredi İlişkileri" bölümünde ele alınmıştır.

2 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*, İstanbul 1980, s. 253; Halil Cin "Arazi", *DİA*, İstanbul 1991, III,344.

3 Kenanoğlu, "Mîrî arazi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 159.

4 Yasaklanan bu yerler Mekke ve Medine gibi şehirlerin yanı sıra mescit ve türbe civarlarıdır. Bkz. Ercan, *a.g.e.*, s. 174-186.

ere başvurarak yapılan işlemi tescil ettiriyorlardı. İmparatorluk genelinde teşkilatlanmış kadılıklar sayesinde, örneğin Kahire'de oturan bir kişi, Kahire kadısına müracaat ederek alıcının ya da onu temsil eden kişinin de hazır bulunmasıyla Şam, Kudüs ve Cidde'deki gayrimenkulünü rahatlıkla satabilmekteydi.[1] Zaman zaman bazı suistimaller[2] yaşanmış olsa da Osmanlı mahkemelerinin birinde gerçekleştirilmiş satış ve diğer işlemlerin imparatorluk coğrafyasında geçerli olmasını sağlayan idarî ve hukukî yapının Osmanlılara büyük ölçüde imkân ve kolaylıklar sunduğunu vurgulamak gerekir. Nitekim Üsküdar sicillerinde kayıtlı çok sayıda gayrimenkul satışı, aslen Anadolu'nun ya da Rumeli'nin bir şehrinden olup Üsküdar'da bulunan şahısların memleketlerindeki mülklerini rahatlıkla satabildiklerini, diğer taraftan alıcıların ise Üsküdar'a uzak bir bölgedeki ticarî faaliyetlerini Üsküdar Mahkemesi'nden halledebildiklerini göstermektedir. Örneğin, Çemişkezekli Ali b. Ahmed, köyündeki bir dönümlük bağın Mardiros v. Bedros'a 35 kuruşa satışını Üsküdar Mahkemesi'nde gerçekleştirmiştir.[3] Benzer şekilde, Konya'da bulunan bir Üsküdarlı da, Üsküdar'daki hisseli evin kendine ait kısmını kardeşine satarken Konya kadılığına başvurmuştur.[4]

Mahkeme kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, tapu yerine geçen ve kadılıklarda düzenlenen Şer'î senetlerin sahipleri bu belgelerin muhafazasına azami dikkat gösteriyorlardı. Bazı durumlarda mülkiyet belgelerini zâyi edenler mahkemeye gelip sahip oldukları mülkün kendilerine ait olduğunu şahitler göstererek kadı huzurunda kayıt altına aldırıyorlardı. Örneğin, Çengelköy'de ölen Yamandi adlı zimmînin oğulları Kostantin ve Andon, babalarından miras kalan Fazlullah Paşa toprağındaki bağın mülknâmesinin kaybolmasından dolayı mahkemeye müracaat etmişler ve söz konusu bağın kendilerinin mülkü olduğunu Müslüman ve zimmîlerin şahitlikleriyle tekrar tescil ettirmişlerdir.[5]

Osmanlılarda alınan borca karşılık kuvvetli bir teminat gösterilmesi oldukça yaygın bir uygulamaydı. Borç miktarına bağlı olarak kıymetli gayrimenkuller de alıcıya rehin olarak verilebiliyordu. Mülknâmenin karşı tarafa (alacaklıya) geçtiği bu tür finansal ilişkilerde bazen problemler yaşanabiliyor ve taraflar mahkemeye başvuruyordu. Örneğin, Kadıköy'den Panoz v. Agob, İstanbul'da Nişancı Paşa-yı Atik Mahallesi Avârız Vakfı mütevellisi Mehmed'den evini rehin göstererek 110 kuruş borç almıştı. Ancak ödeme yapmış olmasına rağmen mülknâme hüccetini kendisine teslim etmeyen Mehmed'den davacı olmuştur. Mehmed emaneten elinde bulunan mülknâmeyi kaybettiğine dair kadı huzurunda yemin edince beraatine hüküm verilmiştir.[6]

İncelenen dönem Üsküdar'ında gerçekleşmiş gayrimenkul alım satımlarında kullanılan para birimine gelince, önceki yüzyıllarda imparatorluğun farklı coğrafyalarındaki benzer satışlarda yaygın olarak kullanılmış akçeye[7] karşılık, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da gayrimenkul alım satımları daha ziyade yapılan para değişimine paralel olarak "esedî kuruş" ve "kuruş" üzerinden yapılmıştır. Bu farklılığın en önemli nedeni olarak, akçenin zamanla eski değerini yitirerek gayrimenkul satışları

---

1 Nelly Hanna, *Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak,* (trc. Deniz Öktem), İstanbul 2006, s. 76.

2 Sahte evrak tanzim edilmesi ya da kanunsuz bir işleme başvurulması Osmanlı toplumunda nadirattan olmalıdır. Zira mahkeme belgelerinde sahtecilik (veya gayr-i hukukî bir işlem) yapılması şiddetle cezalandırılacak bir suç kabul ediliyordu. Bu tür işleri âdet haline getiren kişilere el kesme cezası gibi ağır bir cezanın verileceği aktarılmaktadır. Bkz. Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, s. 83, 121.

3 ÜŞS, no. 337, vr. 43b.

4 Konya Ş.S, no. 10, vr. 125a'dan naklen Ruhi Özcan 16. *ve 17. Y.y.da Konya'da Mülk Satışları ve Fiyatlar* (Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya 1993, s. 15

5 ÜŞS, no. 424, vr. 34b.

6 ÜŞS, no. 353, vr. 29a.

7 XVII. yüzyıl öncesine ait gayrimenkul satışlarının incelendiği çeşitli çalışmalarda, gayrimenkul değerlerinin belgelerde akçe olarak verildiği belirtilmektedir. Bilgin Aydın-Rıfat Günalan, "XVI. Yüzyılda Üsküdar Evi Ve Üsküdar'da Ev Satışları", *V Uluslararası* Üsküdar *Sempozyumu: Bildiriler: (1-5 Kasım 2007)*, İstanbul 2008, I, 217-226, Ruhi Özcan *a.g.e.,* , Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de Ev Sahipleri ve Evler*, (trc. Hamit Çalışkan), İstanbul 2009, s. 143-155

gibi değerli malların alışverişinde kullanışsız konuma düşmüş olabileceğini gösterebiliriz. Ele aldığımız dönemin ilk on beş yılındaki (1700-1715) alım satım kayıtlarında "esedî kuruş" zikredilirken, bu tarihten itibaren yalnızca "kuruş" türünden değerler söz konusudur. Osmanlı kuruşunun 1690'lı yıllardan 1770'lere kadar nispeten istikrarlı bir para özelliği taşımasından dolayı[1], daha da önemlisi çalışmamızın kapsadığı dönemde Üsküdar sicillerindeki belgelerde gayrimenkul değerleri kuruş üzerinden kaydedildiği için bu bölümdeki değerlendirmelerde para birimi olarak kuruş esas alınmıştır.

2.1.1.1 Ev Satışları

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler arasında satışa konu olan gayrimenkullerin incelendiği bu bölümde ilk olarak ev ve arsa satışları üzerinde durulacaktır. Bu dönem Üsküdar sicillerinde evi tanımlamak üzere yaygın olarak "menzil" tabiri kullanılmıştır. Çok yaygın olmamakla birlikte "yalı" "sâhilhâne" "konak" ifadeleri de farklı özelliklerdeki evler için kullanılmıştır. Lüks ve pahalı olan bu evlere üst tabakadan varlıklı Üsküdarlılar sahip olabilmiştir. Osmanlı toplumunda evlerin önemli kısmı özel mülk statüsünde olduğundan şahıslar arasında mülkiyet hakkının intikali mümkündü. Evin önceki ve yeni sahiplerinin yapılan işlemi tescil ettirebilecekleri yegâne kurumun kadılık olmasından ötürü ev satışlarıyla ilgili çok sayıda mahkeme kaydı ortaya çıkmıştır. Kadılıkta tanzim edilen satış hüccetinin bir nevi günümüzdeki tapu belgesi hükmünde olmasından dolayı[2] ev ve diğer gayrimenkul satışlarının büyük oranda mahkeme kayıtlarına girmiştir.

Satışlarda nispeten yaygın olan usul, alıcı ve satıcıların bizzat mahkemeye gelmeleri yahut onları temsilen vekil ya da vasîlerinin mahkemede hazır bulunmaları şeklinde olmuştur. Müslüman ve gayrimüslim unsurların gerek kendi aralarında gerekse karşılıklı ev satışlarında genel olarak satışlar peşin olarak yapılmaktaydı. Nadiren taksitle satışa gidilmekteydi. Taksitli satışlarda vade farkı uygulamasının varlığı tespit edilememiştir. Meselâ, Yeniçeri Ocağı'nın 37. Cemaatine mensup Hasan Odabaşı b. Hasan, Kuzguncuk'taki evini Yasef ve Mosi adlı iki Yahudi'ye 530 kuruşa taksitle satmıştı. Satış bedelinin 130 kuruşunu peşin alan Hasan Odabaşı, geri kalan 400 kuruşu ise 50'şer kuruştan 6 aylık vadeler halinde dört senede tahsil edecektir.[3]

Müslümanların satıcı, gayrimüslimlerin ise alıcı konumunda olduğu ev satış kayıtlarını üç kategoride ele almak mümkündür. Evlerin veyahut söz konusu evlerin üzerinde bulunduğu arsaların mülkiyetinin şahıslara ya da vakıflara ait olması bakımından yaptığımız tasnife göre, ilk grupta hem yapının kendisinin hem de arsasının özel mülk statüsünü taşıdığı gayrimenkuller yer almaktadır. Üsküdarlı Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında el değiştiren evlerin önemli kısmı, incelenen sicillerde kayıtlı konuyla alâkalı belgelere göre ilk sırada geleni, bu nitelikteki evlerin satışlarıyla ilgilidir. Samandıra Köyü'nden Hüseyin Çelebi'nin bakkal Dimitri v. Panayot'a Üsküdar merkezde Cami-i Kebir Mahallesi'ndeki evini dükkân ve ahır gibi diğer müştemilatıyla birlikte 820 kuruşa satması bu tür satışa bir örnektir.[4] İkinci grupta değerlendirdiğimiz evler, bir yönüyle şahsî mülk özelliği taşırken diğer yönüyle vakıf kurumundan bağımsız değillerdi. Arsası (zemini) vakfa, arsa üzerindeki yapıların ise şahıslara ait olduğu bu özellikteki gayrimenkuller mukataalı vakıf[5] olarak tanımlanmak-

1 İncelenen dönemde, esedî kuruş ortalama 110 akçe, Osmanlı kuruşu ise 120 akçe= 40 para idi. Değerlendirmeler için bkz. Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Ankara 2000, s. 10; Pamuk "Kuruş", *DİA*, XXVI, 458-459; Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914*, İstanbul:2005, s. 171.

2 Suraiya Faroqhi "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi", *Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: Bildiriler*, (ed. Mübahat S. Kütükoğlu), İstanbul 1988, s. 201-202.

3 ÜŞS, no. 418, vr. 45b.

4 Bkz. ÜŞS, no. 419, vr. 26a.

5 Mukataa kavramı, Osmanlılarda farklı kurumlarda değişik anlamlarda kullanılabilen bir tabirdir. Osmanlı maliyesinde vergi gelir birimini ifade eden bir terim olduğu gibi (Bkz. Genç, "Mukataa", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 129), vakıf kurumu söz konusu olduğunda zeminin mülkiyetinin vakfa, zemin üzerindeki bina ve ağaçlarının mülkiyetinin ise mu-

tadır. Vakıf toprağı üzerindeki bina veya ağaçlar özel mülk kategorisinde olduğundan, mülk sahibi söz konusu malları satabilme hakkını haizdi. Buna karşılık, vakfa ait olduğundan hukuken satışı mümkün olmayan zeminin ise ancak şahıslar arasında kullanım hakkının devri (ferâğ) yapılabilmektedir. Bir bakıma hem satış hem de ferâğın birlikte gerçekleştiği bu işlemlerde şahsî mülkünü satan kişi, aynı zamanda vakıf mülkün tasarruf hakkını da çoğu örnekte meccanen alıcıya devretmekteydi. Bu gruptaki ev satışlarına örnek olmak üzere, Mehmed Ağa'nın satıcı Kadıköy Metropolidi Kostantin'in de alıcı olduğu durumu zikredebiliriz. İlgili örnekte, arsası Abdullah Ağa Vakfı'na ait Kuzguncuk'taki ev, vakfa senelik ödenen 30 akçe mukataasıyla birlikte 170 esedî kuruşa satılmıştı.[1] Son gruptaki evler ise arsanın da binanın da vakıflara ait olduğu, kelimenin tam anlamıyla vakıf mülkü olan gayrimenkullerden meydana gelmektedir. Cari olan İslâm hukukuna göre vakıf mülkiyetinden çıkamayan bu evlerin bir diğer özelliği satışlarının söz konusu olmamasıdır. Çift kira usulünce şahısların kullanımına sunulan ve kiralama yönteminden ötürü icâreteynli vakıf olarak isimlendirilen gayrimenkuller üzerinde tasarruf sahiplerinin (kiracıların) uzun süreli kullanma, vakıf görevlilerin izniyle başkasına devredebilme (ferâğ) ve öldüğünde evlatlarına intikal ettirebilmeyi kapsayan oldukça geniş faydalanma seçeneklerinin bulunduğunu belirtmeliyiz.[2] İlk iki grupta ele aldıklarımızın aksine satışı mümkün olmayan icareteynli vakıf evlerine aynı çerçevede yer vermemizin ve üçüncü bir kategori kabul etmemizin sebebi, bunları tasarruf edenlerin vakfa ya da kendinden önceki mutasarrıfına icare-i muaccele adıyla peşinen ödedikleri yüksek bir bedel karşılığında geniş tasarruf imkânına sahip olmalarıdır. Muaccele tutarı bir vakıf mülkü için ne kadar yüksekse, müeccele (aylık/yıllık kira) miktarları da aynı şekilde düşük, nerdeyse sembolik rakamlardadır. Başka bir şahsa devredilebilen ya da ölümle beraber çocuklara intikal edebilen icareteynli vakıf mülklerinin kişiler arasında ferâğına dair işlemleri bu nedenlerden ötürü incelemeye dâhil ettik. Başlangıçta icare-i vâhide ile kiralanan bu gayrimenkullerin zamanla harap ve bakımsız olmaya yüz tutmasından dolayı icâreteynli kira sistemine geçildiği ve bu şekilde vakıf mülklerinin uzun seneler ayakta kalması sağlandığı aktarılmaktadır.[3] İcareteynli vakıf mülkünün mutasarrıfı olmak, son derece kıymetli bir tasarruf hakkına sahip olmak hükmünde olduğundan zaman zaman bu konuda mahkemeye yansımış dava kayıtları da bulunmaktadır.[4] Son gruptaki evlerin şahıslar arasında (tasarruf hakkının) intikaliyle ilgili olarak Kuzguncuk'ta Yafe bint Salamon adlı Yahudi kadının Salamon v. İsak'a ferâğ ettiği Osman Ağa Vakfı'na ait icareteynli vakıf evini misal getirebiliriz. Vakıf mütevellisinin izniyle yapılan işleme göre, Yafe 120 kuruş bedel karşılığında tasarruf hakkını Salamon'a devretmiştir.[5]

Gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında gerçekleşen ve Müslümanların bu kez alıcı rolünde old-

---

tasarrıflara ait olduğu bir vakıf türünü ifade etmektedir. Mukataalı vakıf mülkü niteliğindeki arsa yahut tarlaların şahıslara kiralanmasında biri peşin (icare-i muaccele) diğeri ise çoğunlukla yıllık olarak alınan (icare-i müeccele) kira tutarları söz konusudur. Bir defa alınan peşin kiralar son derece yüksek meblağlar olmasına karşılık müeccceleler oldukça düşük, sembolik rakamlar görünmektedir. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Ankara 1983, s. 106-108; a.mlf, "Mukataalı Vakıf", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 132-134.

1 ÜŞS, no. 354, vr. 33a.

2 İcareteynli vakıf konusunda daha fazla bilgi için bkz. Nazif Öztürk, *a.g.e.,* s. 108-114; Ahmet Akgündüz, "İcâreteyn", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, 389-391.

3 Mehmet İpşirli, "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri (Müştemilât, kira Tamir, Satış)", *Tarih boyunca İstanbul Semineri Bildiriler;* İstanbul 1989, s. 191-192; Öztürk, *a.g.e.,* s. 109.

4 İcareteynli vakıf mülklerini tasarruf edenler intikal ve ferâğ haklarına sahip idiler. Şayet vârisi olmadan ölürse mülk vakfa geri dönmekteydi.. Kuzguncuk'ta Ağa Abdullah Ağa vakfına ait olan evin tasarrufu kendisine ait olan Eflaklı Yanaki v. Dimitri vârissiz ölünce, Üsküdar subaşısı Ali Ağa evin beytülmâle ait olduğunu iddia ederek harap evi müzayede sonunda Bezirgan Hace Yako v. Hace David adlı Yahudi'ye 700 kuruşa satmıştı. Bkz. ÜŞS, no. 413, vr. 35ab; Fakat Abdullah Ağa Vakfı'nın mütevellisi olan Seyyid Hüseyin Efendi, Divân-ı Hümayun'a başvurarak evin vakfa ait olduğunu kanıtlayarak satışın iptalini istemiştir. Haremeyn müfettişi Mehmed Emin'e yazılan fermanla yapılan akdin feshi emredilmiştir. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi: (1742-1764)*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1998, I, 64-66.

5 Bkz. ÜŞS, no. 380, vr. 50a.

ukları ev satışlarını da yukarıdaki sınıflandırmaya uygun şekilde tasnif edebiliriz. Ancak iki başlık altında ele alınabilecek satışlarda gayrimüslim Üsküdarlılar yalnızca özel mülklerindeki evlerin satışını gerçekleştirmişlerdir. Birinci tür işlemler, gayrimüslimlerin Müslüman şahıslara yaptığı ev satışlarından oluşmaktadır. Üsküdar Yenimahalle'de oturan Abraham v. Haçadur'un el-Hâc Mustafa Efendi b. Mehmed'e evini 200 kuruşa satması[1] bu tarz bir işleme örnek olarak gösterilebilir. İkinci tür işlemler ise para vakıflarına yapılan ev satışlarıyla ilgilidir. Evlerin vakıf mülkü niteliği kazandığı bu tarz satışlardan sonra aynı mülkün vakfa evini satan kimse tarafından çifte kira (icareteynli) usulüyle kiralandığı görülmektedir. Gayrimüslimlerden para vakıflarına satılan toplam üç örneğe dayanan uygulamalarda dikkat çeken bir diğer husus ise vakıf kurucusunun akara tebdil için şart koymuş olmasıdır. Nitekim yapılan kimi çalışmalarda da para vakıflarında akara tebdil yönünde bir eğilimin bulunduğu tespit edilmiştir[2] Üzerinde durduğumuz üç örnekte de satış değerleri, muaccele bedelinin yarısı kadar veya yarısından da az bir düzeyde belirlenmiştir. Günlük ödenecek müeccel ücret üç örnekte de 2 akçedir.[3]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gerçekleşen ev satışlarına ilişkin incelenen belgelere göre, bahsi geçen dönem içerisinde elli bir adet ev Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere, elli adet ev ise gayrimüslimler tarafından Müslümanlara satılmıştır. Dönem olarak XVII. yüzyıla odaklanmış imparatorluğun farklı şehirleri üzerine yapılmış çalışmalardaki bulgular da genel itibariyle iki kesim arasında dengeli bir mülk değişimi olduğunu göstermektedir.[4] Farklı olarak Konyalı Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki ev satışlarının ele alındığı inceleme ise gayrimüslimlerin Müslümanlara göre beş kat daha fazla alıcı konumunda olduğuna ilişkin tespitiyle dikkat çekmektedir. Bun manada gayrimenkul alım-satımları bağlamında Osmanlı tebaası olan farklı inanç sahipleri arasında münasebetin dönemsel ve bölgesel olarak büyük düzeyde farklılıklar içerebileceğine işaret etmektedir.[5]

Çalışmanın konusu ve kapsamından dolayı, 1700-1750 yılları arasında Üsküdar mahkeme sicillerinde tescil edilmiş ev satış kayıtlarından Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında el değiştiren mülklere dair belgelere odaklanılmıştır. Ancak, öncelikle belirtilmesi gereken hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler büyük çoğunlukla kendi dindaşlarından birine satış yapmayı ya da satın almayı tercih ediyorlardı. Örneğin, tespit edebildiğimiz kadarıyla, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdarlı gayrimüslimlerin kendi aralarında gerçekleşmiş ev satış işlemlerinin sayısı 260 civarındaydı. Diğer bir ifadeyle gayrimüslim mülk sahiplerinden Müslümanların ev satın alma oranı % 16 düzeyinde idi.[6]

---

1 ÜŞS, no. 416, vr. 33a.

2 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*, Ankara 2003, s. 324.

3 Bkz. ÜŞS, no. 399, vr. 43b; no. 425, vr. 47b-48a.

4 Jennings'in 1571-1640 tarihleri arası Kıbrıs'taki Hıristiyan ve Müslümanları incelediği çalışmasında gayrimüslimlerin Müslümanlara sattığı mülk sayısını 31, Müslümanların gayrimüslimlere sattığı mülk adedini de 30 olarak tespit etmiştir. Bkz. Ronald C. Jennings, *a.g.e.*, s. 166. Rosistsa Gradeva'nın 4 sicil üzerinden yaptığı değerlendirme, Sofyalı Hıristiyanların ev alma konusunda zamanla daha istekli konuma geldikleri yönünde olmakla beraber, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında gerçekleşmiş ev alım-satımlarıyla ilgili aktardığı toplam rakamlara göre, Müslümanlar Hıristiyanlara 21 ev satmış, diğer taraftan 20 evi de Hıristiyanlar'dan satın almıştır. Gradeva, "Orthodox Christian in the Kadı Courts", s. 177. Suraiya Faroqhi'nin 17. yüzyılın başlarında Ankara ve Kayseri'de yaşamış gayrimüslim ve Müslümanların kendi dindaşı olmayan kişilerden ev satın almalarına dair bulguları da her iki kesim arasında dengeli bir mülk değişimine işaret etmektedir. 1600'lü yıllarda Ankaralı Müslümanlar gayrimüslimlere 15 ev satarken gayrimüslimler ise Müslümanlara 10 ev satmıştır. Aynı tarihlerde Kayseri'deki ev satış kayıtlarına göre bu rakamlar 17'ye 16 olarak gerçekleşmiştir. Fakat yüzyılın sonunda her iki şehirde, özellikle Kayseri'de, farklı inanç sahipleri arasındaki mülk alım-satımlarında ciddi bir değişim yaşandığı anlaşılmaktadır. Evini bir gayrimüslime satan Müslümanların sayısında artış yaşanırken gayrimüslimlerin (özellikle Kayseri gayrimüslimlerin) Müslümanlara ev satma eğilimlerinin büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar* , s. 208, 209.

5 Ruhi Özcan'ın 17. yy'a ait Konya üzerinde yapmış olduğu çalışmada Müslümanlar gayrimüslimlere sattığı ev sayısı 51, gayrimüslimler tarafından Müslümanlara satılan ev sayısı 11 idi. Bkz. Ruhi Özcan, *a.g.e.*, s. 45.

6 Örneğin, bu oran 17. yüzyılın başında Ankara'da %21,3 iken yüzyılın sonlarında %18,9 olarak gerçekleşmiştir. Kayseri'de ise sırasıyla %33,3 ve %11,9 idi. Bkz. Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s. 209.

Tablo III: Müslümanlar ile Gayrimüslimler Arasındaki Ev Satışlarının Mahalle ve Köylere Göre Dağılımı			
Müslümanların gayrimüslimlere ev sattığı mahalle ve köyler	Adet	Gayrimüslimlerin Müslümanlara ev sattığı mahalle ve köyler	Adet
Çengelköy	4	Çengelköy	6
İstavros	1	İstavros	1
Kadıköy	3	Kadıköy	3
Kartal	1	Kartal	1
Kuzguncuk	5	Kuzguncuk	3
Maltepe	2	Maltepe	1
Pazarbaşı Mahallesi	8	Pazarbaşı Mahallesi	1
Pendik	2	Pendik	5
Selamiali Mahallesi	5	Selamiali Mahallesi	10
Yenimahalle	3	Yenimahalle	1
Camii Kebir Mahallesi	1	Burgaz Adası	3
Darıca	2	Debbağlar	1
Rumi Mehmed Paşa Mahallesi	1	Heybeliada	2
Valide-i Atik Mahallesi	1	Kefçe Mahallesi	1
		Mirahor Mahallesi	1
		Sinan Paşa Mahallesi	2
		Tuzla	1
Üsküdar ve köyleri dışında satım	12	Üsküdar ve köyleri dışında satım	7
TOPLAM	51	TOPLAM	50

Tablo III, XVII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar mahkemesinde kaydı tutulmuş Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ev satışlarının mahalle ve köylere göre dağılımını göstermektedir. Elli yıllık dönemde bir seneye ortalama iki satış işlemi düşmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere şehrin gayrimenkul piyasasında yaygın olan durum her iki kesimin kendi cemaatleri içindeki alım satımlarıdır. Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi Üsküdar'da da mahallelerin millet esaslı demografik yapısının bir sonucu olarak gayrimüslimlerin meskûn olduğu mahallelerdeki evler gayrimüslimler arasında el değiştirirken, benzer durum Müslüman mahalleleri için de geçerli olmuştur, değerlendirmesini yapabiliriz. Ancak Çengelköy, Kuzguncuk, Kadıköy, Pazarbaşı, Selami Ali ve Yenimahalle başta olmak üzere hem Müslüman hem de gayrimüslim Üsküdarlıların birlikte yaşadığı mahalle ve köyler de vardı. İki kesim arasında ev satışlarının ağırlıklı olarak şehrin bu bölgelerinde gerçekleştiği görülmektedir.

Tek bir şahsa ait evler olduğu gibi birden çok kişinin müşterek mülkiyetinde bulunan evlerde mevcuttu. Evlerin mülkiyetinden dolayı Üsküdar kadı sicillerinde her iki gruba ait evlere dair çok sayıda satış kaydı bulunmaktadır. Müslümanlarla benzer şekilde Üsküdarlı gayrimüslimler de kendi cemaat mensuplarına, hatta eş, çocuk, kardeş ve ebeveynler başta olmak üzere yakın akrabalarına sahip oldukları hisselerin satışını yapmaktaydılar.[1] Hisseli satışlarda olduğu gibi miras, şufa hakkı gibi sebeplerden dolayı da gayrimenkulün aile veyahut cemaat içinde kalması yüksek bir ihtimaldi.[2]. Yaşam çevresini (şehir-mahalle) değiştirmek anlamında toplumsal hareketlilik görülse de günümüzle kıyaslanmayacak düzeyde olduğunu düşündüğümüz XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında kişilerin özel yaşam mekânlarının satışa konu olması çok sık rastlanan bir olay olmamalıdır. Ayrıca bazı örneklerde satışın kısa sürede gerçekleşmediği de anlaşılmaktadır.[3] Bütün bu nedenlere rağmen Üsküdarlı Müslüman ve gayrimüslimler arasında ev alım satımlarının az sayıda da olsa XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca devam ettiğini ifade edebiliriz.

İki kesim arasında satışa konu olan evlerin Üsküdar'ın mahallelerine göre dağılımında Müslim ve gayrimüslim tebaanın ortak yaşadığı mahallelerin dikkat çekici şekilde öne çıktığı belirtilmişti.

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 355, vr. 54b; no. 367, vr. 9b.

2 Yavuz Cezar, "18.Yy.'da Eyüp'te Para ve Kredi Üzerine Gözlemler", *Eyüp'te Sosyal Yaşam* (ed. Tülay Artan) İstanbul 1988, s. 21

3 İki yıl müzayedede kalmış gayrimenkulün satışı için bkz. ÜŞS, no. 418, vr. 28b.

Fakat Müslüman ya da gayrimüslim nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, bir bakıma Müslim veya gayrimüslim mahalleleri olarak tanımlanan yerleşim yerlerindeki evlerin de farklı dinden birine satılabildiği de görülmektedir. Müslüman ahalinin yoğun olarak yaşadığı Cami-i Kebir, Rumi Mehmed Paşa, Valide Atik gibi mahallelerdeki evlerin yeni sahipleri arasında çok az da olsa gayrimüslimler yer almaktaydı. Bu mahallelerle benzer özellikteki Sinan Paşa, Kefçe ve Debbağlar mahallelerinde bazı gayrimüslimlerin ev sahibi oldukları ise evlerini bir Müslüman'a sattıklarında ortaya çıkmaktadır. Az sayıda belgeye istinaden Müslüman mahallesi olarak nitelenebilecek mahallelerde bazı gayrimüslim Üsküdarlıların ev sahibi olmayı tercih ettiklerini söyleyebiliriz. Diğer taraftan Burgaz Adası, Heybeli Ada gibi nüfusu gayrimüslimlerden oluşan yerleşim yerlerindeki evlerin Müslüman alıcıları da bulunabilmekteydi. Bir Üsküdarlı kendi inancından olmayan kişilerin yaşadığı bir mahallede yahut adada ev sahibi olmayı niçin tercih etmiş olabilir? Satış belgeleri, genellikle bu konuda açıklayıcı bilgi içermez. Alan kişinin bu evi ailesiyle beraber kullanıp kullanmayacağı, aynı muhitte sayıları az da olsa kendi cemaatinden başka ailelerin var olup olmadığı ya da söz konusu gayrimenkulün salt yatırım maksadıyla mı alındığı sorularını satış belgelerinden hareketle cevaplamak mümkün görünmemektedir. Heybeliada'da bir gayrimüslimin evini satın alan Müslüman'ın bu gayrimenkule alacağına mahsuben sahip olduğunu ve aynı evi bir süre sonra başka bir gayrimüslime sattığı bilgisini öğrendiğimiz mahkeme tutanağını istisnaî bir kayıt olarak zikredebiliriz.[1]

Tablo III'de paylaşılmış verilere dayalı olarak, XVIII. yüzyılın ilk yarısı boyunca Müslümanların mahalle ölçeğinde Selamiali Mahallesi'ni, köyler arasında ise Çengelköy'ü ev sahibi olmak için daha fazla tercih ettikleri muhitler olarak sıralayabiliriz. Pazarbaşı Mahallesi, Kuzguncuk ve Çengelköy de Üsküdarlı gayrimüslimlerin en fazla ev satın aldıkları bölgelerdir. Ancak; bu veriler, Müslüman ve gayrimüslim taraflar arasındaki satış kayıtları dikkate alınarak oluşturulduğu için, diğer bir ifadeyle ev alım-satımlarının büyük kısmını meydana getiren gerek Müslümanların gerekse gayrimüslimlerin kendi aralarındaki satışları kapsamamasından dolayı, şehrin demografik yapısını şekillendiren Üsküdarlıların ev sahibi olma eğilimleri hakkında hüküm vermek için yeterli değildir. Şüphesiz, her iki kesimin birlikte yaşadığı mahalle ve köyleri saptamamızı, ayrıca bunlar arasındaki gayrimenkul alım-satımlarının varlığını ve düzeyini görmemiz açısından söz konusu veriler önemlidir.

Üsküdar mahkemesinde tescil edilmiş ev satış kayıtlarından elde edilen bir diğer bulgu, şehrin merkez mahallelerine göre köy tabir edilen yerleşim yerlerindeki alım-satımların sayısal olarak fazlalığıdır. Bu sonuç, XVI. yüzyılda Üsküdar'daki ev satışlarını inceleyen Aydın ve Günalan'ın çalışmasındaki bulgularla örtüşmektedir. Üsküdar'ın köylerindeki ev satışlarının mahallelerdekinden fazla olduğuna ilişkin tespitlerinden[2] hareketle bu durumun XVIII. yüzyılın ortalarına kadar varlığını koruduğunu ifade edebiliriz.

Kadı sicillerindeki ev satışları çerçevesinde XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da ev sahibi olmanın bedelini yaklaşık olarak saptayabiliriz. İlk elden vurgulanması gereken, mahkeme tutanaklarına geçmiş satış kayıtlarına göre, evlerin birbirinden son derece farklı fiyatları içermekte olduğudur. Pazarbaşı'nda 20 kuruşa satılan tek katlı ve tek odalı[3] evin yanı sıra içinde bağ ve bahçesi mevcut 25.000 kuruşa el değiştiren Kuzguncuk'taki yalı[4] gibi farklı kategorilerde değerlendirilebilecek evler mevcuttu.

Bir evi kıymetli kılan özellikleri nelerdi? Orta halli Üsküdarlı bir ailenin yaşam mekânının yaklaşık değeri ne kadardı? Evlerin özellikleri ve sahip oldukları hizmet birimlerine dayalı olarak çeşitli ev kategorileri oluşturulabilir mi? Soruları cevaplamak üzere ele aldığımız döneme ait Üsküdar sicillerinden seçtiğimiz, nispeten kullanışlı 169 ev satış kaydını inceledik.

Belgelerde satılan evlerle ilgili oldukça detaylı bilgiler aktarılmaktadır. Öncelikle evin konumu belirtilir. Bulunduğu mahalle kaydedildikten sonra, evin sınırlarını oluşturan çevresindeki diğer yapılar (evler başta olmak üzere yol ya da diğer gayrimenkuller) sayılır. Bunları takip eden bilgiler ise bir

1 ÜŞS, no. 406, vr. 16b.

2 Bkz. Aydın- Günalan, a.g.m., s. 221-224.

3 Bahsi geçen oda Hüseyin Bey adlı bir Müslümanın mülküne bitişik olduğu için satımı yapılmıştı. Bkz. ÜŞS, no. 335, vr. 12b.

4 ÜŞS, no. 424, vr. 70ab.

evin kıymetini büyük ölçüde belirleyen hususlara dairdir. Evin kat sayısı, odaları, varsa mutfağı, kileri, hamamı, mahzeni, su kuyusu, bahçesi ve diğer hizmet birimleri ayrıntılı şekilde kaydedilir. Bir evi konforlu ya da mütevazı kılan bu unsurlar aynı zamanda gayrimenkul piyasasındaki değerini de belirliyordu. Özellikle evin meyveli ve meyvesiz ağaçlara sahip geniş bir bahçesinin bulunması, ayrıca birçok ev için lüks kalan mutfak, hamam, kiler gibi özel işlevli bölümleri barındırması fiyatını büyük ölçüde yükseltiyordu.

Aşağıdaki Tablo IV, belgelerdeki verilere dayalı olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar evlerinin taşıdığı çeşitli özellikleri yansıtmaktadır. Satış değerleri esas alınarak fakir, orta halli ve varlıklı ailelerin evleri olmak üzere üç kategoride incelenebilecek Üsküdar evlerinin kat ve oda sayılarının yanı sıra muhtelif hizmet alanlarının ayrıntılı dökümü çıkarılmıştır. Fiyatı 150 kuruşun altındaki evler fakir ailelerin, değeri 150-350 kuruş arasındaki evler orta halli ailelerin ve 350 kuruştan yüksek evler ise zengin ailelerin yaşam mekânları olarak kabul edilmiştir. Toplam 169 örneklemin % 33'ü ilk gruptaki evlerden, % 52'si ikinci gruptaki evlerden ve % 15'i üçüncü gruptaki evlerden oluşmaktadır. Örneklem grubu teşkil edilirken alıcı ve satıcının Müslüman ya da gayrimüslim olduğu ev satış kayıtları seçilmiştir. Müslüman ailelerin evleri tüm evlerin % 60'ını, gayrimüslim ailelerin evleri de % 40'ını teşkil etmektedir. Hane sahiplerinin zenginlik durumunu ve mensubu olduğu milleti dikkate alarak hazırlanan Tablo IV'deki sayısal veriler, Müslim-gayrimüslim ve fakir-orta halli-varlıklı ailelerin haneleri olarak tasnif edilen Üsküdar evlerinde hangi özel hizmet alanlarının bulunduğunu ve bunların ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir. Böylece sivil mimari yapılar çerçevesinde şehrin barınma kültürünün karakteristik özelliklerini açıklığa kavuşturmak mümkün olduğu gibi, aynı zamanda farklı toplumsal grupların yaşam ortamları arasında benzerlik ve farklılıkları görme imkânına da sahip oluyoruz.

Tablo IV: XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar Evleri: *

Özellik	Fakir Ailelerin Evleri		Orta Halli Ailelerin Evleri		Varlıklı Ailelerin Evleri	
	Müslüman Evleri (39 Örneklem)	Gayrimüslim Evleri (16 Örneklem)	Müslüman Evleri (49 Örneklem)	Gayrimüslim Evleri (39 Örneklem)	Müslüman Evleri (13 Örneklem)	Gayrimüslim Evleri (13 Örneklem)
Tek Katlı	0,18	0,31	0,06	0,03	0,00	0,00
İki Katlı	0,82	0,69	0,90	0,97	0,85	0,85
Üç Katlı	0,00	0,00	0,04	0,00	0,15	0,15
Oda Sayısı (Ortalama)	1,92	1,69	3,08	2,30	4,67	4,38
Sofalı Ev	0,49	0,50	0,71	0,51	1,00	0,85
Kenif	0,62	0,63	0,84	0,59	1,00	0,69
Su Kuyusu (Bi'r-i mâ)	0,33	0,44	0,65	0,51	0,77	0,69
Avlu (Havlı)	0,15	0,25	0,20	0,21	0,08	0,15
Bahçe	0,59	0,50	0,45	0,41	0,23	0,46
Ağaçlı Büyük Bahçe (Eşcâr-ı Müsmire ve gayr-i Müsmire)	0,05	0,06	0,20	0,08	0,69	0,31
Ahûr	0,15	0,00	0,27	0,10	0,46	0,15
Matbah	0,00	0,06	0,24	0,23	0,62	0,54
Hamam	0,00	0,00	0,04	0,00	0,31	0,00
Mahzen	0,00	0,25	0,00	0,51	0,00	0,31
Kiler	0,00	0,00	0,08	0,03	0,08	0,08

* Sicillerde tarif edilen evlerin özelliklerinden hareketle elde edilen tabloda, rakamlar yüzdelik oranlara göre oluşturulmuştur. Örneğin ilk sırada yer alan Müslümanlara ait otuz dokuz evden yedisi tek katlıdır. Bu da % 18'e tekabül ettiği için tabloda 0,18 olarak yazılmıştır.

Üç kategoride değerlendirdiğimiz evlerin bütününü dikkate alarak ortalama bir fiyat belirlediğimizde, bu meblağ yaklaşık 200-250 kuruşa karşılık gelmektedir.[1] Bu fiyat aynı zamanda orta halli Üsküdarlı ailelerin yaşadığı evlerin değerinin de ortalamasıydı. Mahkeme sicillerinde tescil edilmiş 55 satış kaydına göre, fakir ailelerin evlerinin ortalama kıymeti 90-100 kuruştu. En ucuzu 350 kuruş değerinde, servet sahibi varlıklı ailelerin evleri ise diğer iki gruptan çok daha geniş bir fiyat aralığına sahipti.

Fakir, orta halli ve zengin Üsküdarlıların yaşam mekânlarının fiyatları kadar nitelikleri de farklıydı. Fakir ailelerin evlerinin çoğu iki katlıydı[2]; fakat Üsküdar'daki tek katlı evlerin tamamına yakınında gelir seviyesi düşük insanlar yaşamaktaydı. Orta halli ve varlıklı ailelerin konutlarının tamamına yakını iki katlıydı. İkiden fazla kata sahip evlere ise ancak zengin Üsküdarlıların satış kayıtlarında rastlanılmaktadır. Üç grupta sınıflandırılmış evler arasında dikkat çekici farklılıklardan biri oda sayıları idi. Ağırlıklı olarak tek veya iki göz odaya sahip fakir ailelerin evlerinde ortalama oda sayısı ikinin altında kalmıştır. Orta halli Üsküdarlıların hanelerinde genellikle üç oda bulunmaktaydı. Çok daha geniş ve ferah evler ise Üsküdar'ın en varlıklı kesimine aittir. Bu kişilerin evlerinde ortalama 4-5 oda mevcuttu; hatta belgelerde hariciye ve dahiliye tabir edilen birden çok yapı ünitesi bu gruptaki evlerde tespit edilmiştir. Her üç grupta da Müslüman ailelerin gayrimüslimlerden daha fazla odaya sahip olduğu görülmektedir.

Üsküdar evlerinin müştemilatını oluşturan unsurlar bakımından görece zenginliğinden bahsedilebilir. Genel olarak iki katlı yapılar özelliğinde olan Üsküdar evlerinin büyük çoğunluğunun tuvaleti, bahçe veya avlusu, birçoğunda da su kuyusu yer almaktaydı. Temizlik kültürünün bir göstergesi olarak, belgelerde kenîf tabir edilen tuvalet üç kategorideki evlerin nerdeyse tamamında mevcuttu. Fakir ailelerin evinde bile % 60'ı geçen oranda bulunan tuvalet, varlıklı Müslüman hanelerinin tamamında en az bir tane olarak karşımıza çıkmıştır. Su kuyuları da Üsküdar evlerinde oldukça yaygındı; ancak kuyuların bulunma oranı fakir evlerinde % 40'ın altında, orta hallilerinkinde, özellikle Müslümanların evlerinde büyük ölçüde artışla, % 60 civarında ve zenginlerinkinde ise % 70-80'e yaklaşan bir oranda mevcut olmuştur. Bir evin olmazsa olmaz bölümleri olarak değerlendirilebilecek bu unsurlara sahip olmayan evlerde genellikle fakir aileler barınmaktaydı.

Evlerde mutfağın (matbah) varlığı ya da yokluğu ise servet bağlamında toplumsal kategorilerin önemli ayırt edici unsurlarındandı. Fakir ailelerin yaşadığı evlerin sadece bir tanesinde[3] (% 2) tamamen beslenmeyle ilgili faaliyetlere tahsis edilmiş özel hizmet alanı yer alırken, bu sayı orta halliler grubunda 21'e (% 24) yükselmiştir. Zenginlerin evinde ise mutfak evin temel unsurları arasına girmiş olup, bu gruptaki Müslüman ve gayrimüslim evlerin çoğunda (% 58) mutfak bulunmaktaydı. Mutfak gibi hamam da varlıklı ailelerin evine mahsustu. Tespit edebildiğimiz kadarıyla kendine ait hamamı

---

1 Son derece pahalı olan 1000 kuruş ve üzerindeki on bir evi bu hesaplamaya dâhil etmedik. Söz konusu evlerle birlikte ortama fiyat 300 kuruşa yaklaşmaktadır.

2 Belgelerde evlerin kaç katlı olduğuna dair bilgiler *tahtânî* (alt kat) ve *fevkânî* (üst kat) tabirleriyle ifade edilmektedir. Tek katlı evler için sadece tahtânîsindeki ev bölümleri aktarılırken iki katlılarda ayrıca (öncelikle) fevkânî kısmındaki oda ve diğer bölümleri, daha sonra alt kattakiler belirtilirdi. Üç katlı yapılar ise *tabaka-i ulyâ* (en üstteki kat), *vustâ* (orta kat) ve *süflî* (alt kat) kavramlarıyla belgelere kaydedilmiştir. Fakir ailelerin evlerinin çoğu tek odalıydı ve müştemilatı son derece sınırlıydı. Daha mühimi bu grupta yer alan iki katlı evlerin çoğunda tahtânî kısmı mevcut değildi. "...bir bâb fevkânî oda bir sofa bir kenîf..." (ÜŞS, no. 352, vr. 23a) şeklinde tarif edilmiş evleri iki katlı kabul ettik. Bu durumu, Osmanlı sivil mimarisinde en geç XVIII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış köklü bir dönüşümün göstergesi olarak değerlendirebiliriz. Zira 16. yüzyıl İstanbul evlerinin tamamına yakını tek katlıydı (Stefanos Yerasimos, "16. Yüzyılda İstanbul Evleri", *Soframız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak*, (ed. Suraiya Faroqhi ve Christoph K. Neumann), İstanbul 2006, s. 312 vd.). XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında fakir ailelerin mütevazı evlerinin dahi iki katlı bir görünüm kazanması, mimarî gelenekteki değişimin bir sonucu olmalıdır.

3 121 kuruş değerindeki bu ev için bkz. ÜŞS, no. 408, vr. 47a.

bulunan yedi evden beşi en pahalı kategorisinde, kalan ikisi ise ikinci kategorinin nispeten üstlerinde[1] yer almaktaydı. Ahır, kiler, mahzen gibi özel hizmet birimlerine sahip olmak da genellikle varlıklı Üsküdarlıların ayrıcalıklarıydı. Son olarak Üsküdar evlerinin tamamına yakınının bahçeli olduğunu belirtelim. Belgelerdeki ifadeyle, bir evin en azından "bir mikdar bağçesi" bulunmalıydı. Lakin meyveli ve meyvesiz ağaçların yetiştirilebileceği büyük bahçelere varlıklı ailelerin tamamı sahipken orta halli ve özellikle fakir ailelerin bu tür bahçelere çok daha az oranda sahip oldukları anlaşılmaktadır.

Üsküdarlı Müslümanlar ile gayrimüslimlerin yaşam mekânları arasında ciddi farklılıklar var mıydı? Fakir, orta halli ve zengin aileler için yaptığımız değerlendirmelerin ve belirgin sınıflandırmanın benzerini farklı inançlara sahip aileler için de yapabilir miyiz? Eldeki mevcut verilere göre, iki kesimin evleri arasında farklılıklardan ziyade benzerliklerin daha fazla olduğunu varsaymaktayız. Bu kuvvetli varsayım, en başta iki kesim arasındaki ev satış kayıtlarının varlığına dayanmaktadır. Yaklaşık seksen satış işleminde Müslim ve gayrimüslim Üsküdarlılar arasında el değiştiren evlerin yeni ve eski sahipleri aynı dine mensup kişiler değildi. Üstelik alıcı ve satıcı konumunda olmalarına göre iki kesimden birinin lehine değişen bir durum da söz konusu değildi. Bundan başka yukarıdaki Tablo IV'de görüldüğü üzere, farklı toplumsal gruplara ait ailelerin yaşadığı evler arasında, özellikle evlerin müştemilatı bakımından, karşılaştırma yaptığımızda, hane sahiplerinin dinî kimliklerinden önce zenginlik durumlarına göre değişen ev tipleriyle karşılaştığımızı ifade edebiliriz. Bununla birlikte fiyat olarak birbirine yakın değerlerdeki Müslüman ve gayrimüslim evlerinde de belli düzeyde değişkenlikler gözlemlenmiştir. Orta halli bir Müslüman ailenin orta halli bir gayrimüslim ailesinden nispeten daha konforlu ve geniş bir evde yaşadığını düşünebiliriz; tıpkı diğer kategorilerdeki Müslüman ve gayrimüslim aileler gibi.

Aşağıdaki iki tabloda aktarılan verilere göre, Müslim ve gayrimüslim Üsküdarlılar arasında üç kategoride değerlendirdiğimiz evlerin alım satımı gerçekleştirilmiştir. Dikkat çeken farklılık, Müslümanların göreceli olarak daha çok pahalı evleri gayrimüslimlerden satın alma eğilimi sergilemesi, gayrimüslimlerin ise Müslümanlara kıyasla ağırlıklı olarak daha ucuz evleri tercih etmeleridir.

Tablo V: Müslümanların Gayrimüslimlere Sattığı Evlerin Fiyat Tablosu

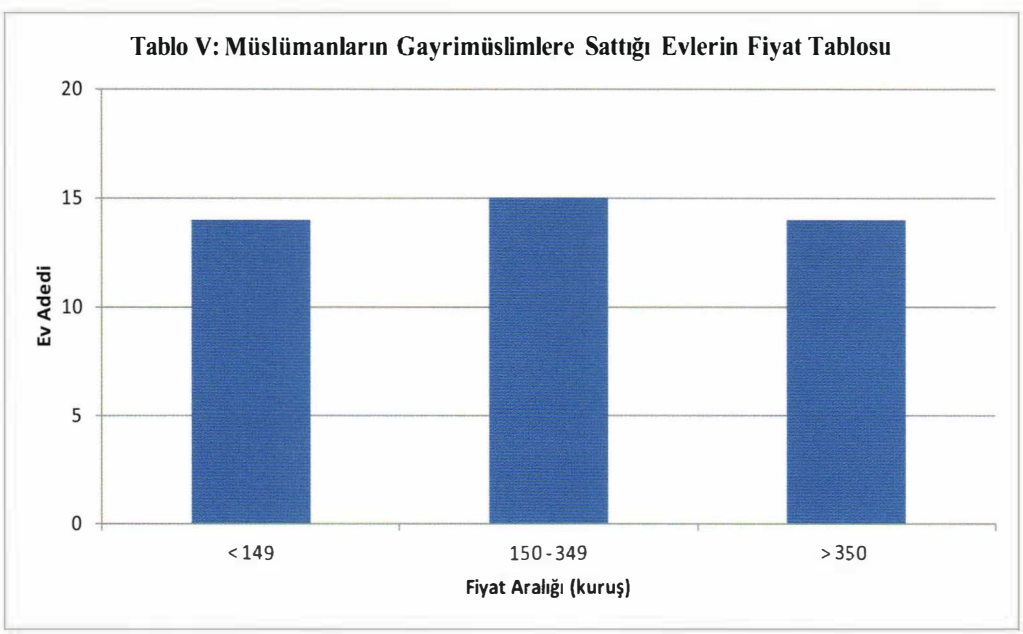

1 Bu iki evin satış bedelleri sırasıyla 270 ve 300 kuruştu. Bkz. ÜŞS, no. 331, vr. 6a; no. 346, vr. 26a.

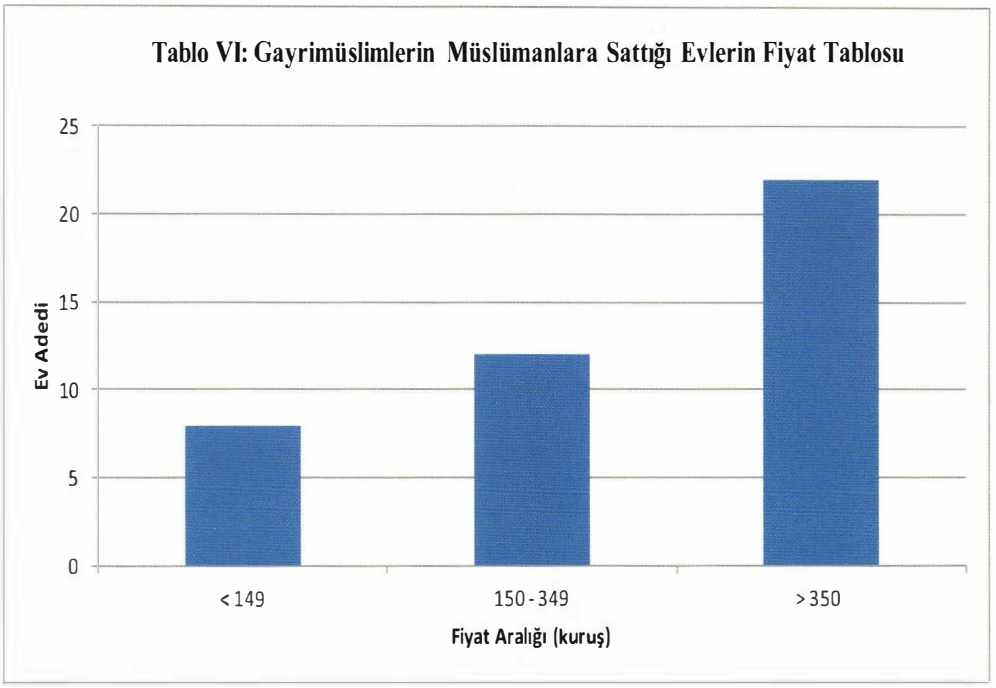

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerçekleşmiş ev satışlarının hukukî boyutu üzerinde de durmak gerekir. Amacımız, satış muamelesi konusunda İslâm hukukunun genel prensiplerini tekrar açıklamak değil, Müslüman ve gayrimüslimlerin aynı mahallede ev sahibi olmaları sonucunu da doğuran iki kesim arasındaki ev satışlarının hukuken belli sınırlamalara tabi olup olmadığını irdelemektir. Fetva kitaplarında (tamamen) Müslümanların meskûn olduğu mahallelerde bir evin gayrimüslime satılması durumunda, satışın kadı kararıyla iptal edilip evin yeniden bir Müslüman'a satılmasının sağlanabileceği yönünde hükümler yer almaktadır.[1] Nitekim, Süleyman adlı bir Müslüman, Üsküdar'a bağlı Kartal Köyü'ndeMüslümanların yaşadığı bir mahalledeki evini Ovakim adlı bir zimmîye satınca, muhtemelen şikâyet üzerine konu Dersaadet'e intikal etmiş, alınan fetva neticesinde evin başka bir Müslümana satılması emredilmiştir.[2] Bir diğer örnekte, Yasef adlı bir Yahudi'nin Ali Çelebi'den 680 kuruşa aldığı Müslümanların yaşadığı Sinan Paşa Mahallesi'ndeki evi tahliye etmek zorunda kaldığı görülmektedir.[3] Konuyla ilgili olarak Aralık 1729 tarihli mühim bir fermanı zikredebiliriz. Fermanda İstanbul ve havalisinde gayrimüslimlere büyük, küçük ev ve arsa satışlarına yasaklama getirildiği belirtiliyor, bu tür satışlar tespit edilirse, mülkün önceki sahibine teslim ettirileceği, şayet sahibi vefat etmişse talip olan Müslümanlara değeriyle satılacağı bildirilmekteydi. [4] Fermanda geçen havali kelimesi Üsküdar'ı da kapsıyor muydu? Yoksa sadece sur içi İstanbul mu kastediliyordu? Fermanın muhatabı hassa mimarbaşısı idi.[5] Üsküdar'la ilgili fermanlarda "Üsküdar Mollasına

1 Konuyla ilgili Fetâvâ-yı Abdürrahim'de şu fetva yer almaktadır: "Zeyd-i zimmî müslimîn mahallesinde menzil iştirâ eylese hâkimü'ş-şer' Zeyd'e ol menzili bir Müslime bey ile deyü cebre kādir olur mu? El-Cevâb: Olur" Bkz. *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1,81.

2 *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat,* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), 1,139-140.

3 Yasef, Ali Çelebi'den şikâyetçiydi. Çünkü Ali Çelebi, evini Yasef'e satıp satış bedelini aldığı halde evi boşaltmamıştı. Mahkemeden çıkan karar ise Ali Çelebi'nin evi tahliye etmesi ve Yasef'in de Müslüman Mahallesi'ndeki evini başka bir Müslüman'a satması yönünde idi. Bkz. ÜŞS, no. 407, vr. 37a.

4 BOA, A. DVNS MHM, no. 136 s.5/2'den naklen Ahmed Refik(v.1937), *Onikinci Hicri Asride İstanbul Hayatı (1689-1785)*, İstanbul 1988, s. 105.

5 Osmanlı Devletin bütün inşaat faaliyetlerinden Hassa mimarbaşı sorumlu idi. Bkz. Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı:* Ankara 2001, s. 55-56. İstanbul'un içi ve dışında yeniden veya tamir suretiyle inşaat yapabilmek için yalnız mimarbaşıdan izin almak yeterli olmayıp, birçok merciden izin ve ruhsat almak gerekiyordu. Sütlüce'den Rumelikavağı'na, Kadıköy'den Anadolukavağı'na kadar olan kasaba ve köy sahillerinde; Eyüp kazasından Yedikule'ye varıncaya kadar sur dışında bulunan yerlerdeki arsalar üzerinde inşaat yapmak için bostancıbaşı, Galata voyvodası, ilgili yerin kadı veya nâibi, mültezimi, vakıf mütevellisinden izin ve ruhsat almak gerekirdi. Murat Yıldız. *Bahçıvanlıktan SarayMuhafızlığına Bostancı Ocağı*, İstanbul 2011, s. 182-183.

hüküm ki"[1] veya bilâd-ı selâseyi kapsayan bir muhtevada ise , "İstanbul kaymakamına ve İstanbul ve Haslar ve Galata ve Üsküdar kadılarına hüküm ki..."[2] şeklinde emrin muhatapları zikredilmekteydi. Gerek hassa mimarbaşının ve gerekse bostancıbaşının görev alanlarına baktığımızda fermanın Üsküdar'ı da kapsadığını düşünmekteyiz.

Fetvalar ile fermanı birlikte değerlendirdiğimizde bu tarihten itibaren gayrimüslimlere hiçbir şekilde ev ve arsanın satılmaması icap ederdi. Ancak, tespitlerimize göre bu tarihten itibaren yaklaşık yirmi beş ev Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere satılmıştı. Bu evlerden bazıları Müslüman mahallelerinde idi.[3] Üsküdar sicillerindeki satış kayıtlarının yanı sıra, mukataa gelirleri ve gayrimenkul satışlarına dair önemli bir arşiv koleksiyonu niteliğindeki Darphane kurumunun dosyalarında da bahsi geçen fermanın yayınlandığı tarihten sonraki dönemde Müslümanların İstanbul'un değişik yerlerinde gayrimüslimlere ev sattığına dair evraklar bulunmaktadır.[4]

Müslim ve gayrimüslimler arasında mülk alım satımları bazen fetvaya dayalı olarak engellenmiş olsa da incelenen dönem boyunca iki kesim arasında ev ve diğer gayrimenkul satışlarının devam ettiği anlaşılmaktadır. Fetva ve diğer kanun metinlerindeki hükümlerin belli bir dönem ve bölgeyle sınırlı kalmış olabileceği ya da şikâyet söz konusu olduğunda ilgili hükümlerin tatbik edildiği düşünülebilir. Bundan başka, gayrimüslimlere ev ve arsa satışını yasaklayan emirlerin dayanağını oluşturabilecek kimi unsurların oluşup oluşmadığına dair yorumlar da yapılabilir. Nitekim fetva mecmualarında; Müslümanların yaşadığı mahallelerde gayrimüslimlere ev satılmaması yönündeki hükümlerin gerekçelerine baktığımızda, temel neden olarak cemaatin azalarak camilerin âtıl hale gelmesi ile haram olan içki tüketimi çok sık gösterilmektedir.[5] Benzer şekilde, gayrimüslimlerin İstanbul'un değişik yerlere tahliyesini öngören bazı fermanlarda da camilerin işlevsiz hale gelmesi bu kararın önemli bir sebebi olarak belirtilmiştir.[6]

2.1.1.2 Bağ Satışları

Üsküdarlı Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki gayrimenkul alım satımları içinde bağların önemli bir yeri vardır. Bağ satışlarının önemi gerek kaza genelinde bağcılık açısından verimli arazilerin genişliğinden gerekse Üsküdar mahkemesi sicillerinde kayıtlı gayrimenkul satışlarının büyük kısmının bu tür işlemlerden oluşmasından kaynaklanıyordu. Osmanlı toprak düzeninde bağların da ev ve arsalar gibi çoğunlukla özel mülk niteliği taşımasından dolayı bunların alım-satımı ve vârislere intikali mümkündü.[7] Zemini (toprağı) bir vakfa ait olanların ise hukukî durumları değişmekteydi. İncelenen belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'daki bağların ekseriyeti özel mülktü. Vakıf statüsünde olanlarda ise toprağı vakfa, üzerindeki bağlar şahıslara aitti. Tamamı mukataalı usulle kiralanmış toprakların mutasarrıfları kendilerine ait olan bağlar üzerinde her türlü tasarrufta bulunabiliyordu. Mukataalı vakıf arazilerinde, vakfa bir defa olarak peşin verilen icâre-i mu'accele ile yılda cüzi ücretler şeklinde ödenen icare-i müeccele söz konusuydu. Alım satımlarda senelik mukataa ücreti olan müeccele tutarları zikredilmekte idi.[8]

---

1 Ahmed Refik, *Onikinci Hicri Asride*. s. 12.

2 Ahmed Refik, *Onikinci Hicri Asride* s. 9.

3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 18a, no. 419, vr. 26a.

4 Bkz. BOA, D.DRB MH. no. 2/2.

5 Örnek fetvalar için Bkz. *Fetâvâ-yı Abdürrahim* I,81-82 *Behcetü'l-Fetâvâ* s. 168.

6 Bebek Camii yanındaki evlerini Yahudi ve Ermenilere değerinden fazla ücretle satıp camiinin işlevsiz hale gelmesine neden oldukları için bazı Müslümanların mülk satmalarına izin verilmemiştir. *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 128,154.

7 Barkan, *XV Ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmapatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları* (Birinci Cilt Kanunlar), (haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul 2001, s. 254 Barkan, "Tımar", *İA*, İstanbul 1988, XII, 304-305. Bağların mirasa konu olan örnekleri için bkz. ÜŞS, no. 326, vr. 78a; no. 334, vr. 18ab; no. 347, vr. 17b; no. 363, vr. 122b; no. 379, vr. 9a; no. 414, vr. 49a; no. 421, vr. 47b; no. 422, vr. 45b; no. 427, vr. 35ab.

8 Nazif Öztürk, "Mukataalı Vakıf", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 132-134.

Bağ satış belgelerinde bağ kütüklerini (üzüm asmalarını) ifade etmek üzere kürumi[1] kelimesi yaygın olarak kullanılmaktaydı. Bağın bu yönde herhangi bir hususiyeti yoksa sade bir şekilde tarif yapılmaktaydı.[2] Şayet bakımsız bir bağ ise harap ifadesi kullanılmaktaydı.[3] Bazen kürûmi ifadesi İstavros karyesi kürûmi dahilinde gibi mekân bildiren kelime olarak da kullanılmaktaydı. Satış belgelerinde bağın büyüklüğünü ifade etmek için kullanılan ölçü birimi dönüm ve kıta idi. Az sayıdaki sicil belgelerinde bağdaki çubuk sayısı da kaydedilmiştir.[4] Muhtemelen bunlar henüz gövdesi kalınlaşmamış, kütük özelliği kazanmamış, oldukça genç asmalar olmalıdır. Satılan bağ arazisi küçük ise dönümü belirtilmeden bir mikdar bağ[5] şeklinde kaydedilmekteydi.

Piyasa şartlarında oluşan bağ fiyatlarının, satılan mülkün verimliliği başta olmak üzere, konumuna, işlerliğine ve durumuna göre değiştiği anlaşılmaktadır.[6] Bu değişken unsurların bağların değerini ne düzeyde etkilediğini güvenilir şekilde tespit etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü belgelerde satılan bağların verimliliği hakkında bilgi verilmezken, fiyatın belirlenmesinde etkili olabilecek tarlanın büyüklüğü ve konumu dışında başka malumat bulunmamaktadır. Asmaların kötü durumuna işaret eden harab bağ yahut (muhtemelen) dönümden de az ölçülere sahip bir miktar bağ tariflerinin aktarıldığı az sayıdaki belge de ortalama bağ fiyatlarının hazırlanmasına katkı yapmaktan uzaktır.

Geleneksel yöntemlerle tarımsal üretimin yapıldığı XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında verimliliğin düşük ve belli seviyelerde kaldığını tahmin edebiliriz. Dolayısıyla sulak, mümbit ve ulaşımı kolay topraklardaki bağların diğerlerinden daha kıymetli olduğunu varsayabiliriz. Ayrıca, asma kütüklerinin nitelikli, eksiksiz (kurumamış) ve verimlilik döneminde bulunması da fiyatları doğrudan etkilemiş olmalıdır. Çünkü belli dönemden sonra yaşlanan bağların verimliliği büyük oranda azaldığı gibi bir kısmı da kurumaya başlar. Bağların verimliliği hakkında fikir verecek bu sayılan durumlarla ilgi mahkeme tutanaklarında bilgi aktarılmadığı için tarlanın büyüklüğü tek başına bağ fiyatları için yetersiz kalmaktadır. Zira daha büyük ölçülere sahip olduğu halde diğerlerine göre düşük fiyatla satılmış bağların sayısı az değildir. Örneğin İstanbul Bahçekapılı Mustafa Beşe'nin Karabet'e sattığı Ivaz Fakih'teki 20 dönüm bir kıta bağ 475 kuruş değerinde[7] iken, yine Ivaz Fakih toprağındaki Molla Ahmed'in 24 dönüm iki kıta bağını ise Serkiz ve Mardiros kardeşler 310 kuruşa satın almıştı.[8]

Bağ satışlarıyla ilgili mahkeme senetleri de diğer taşınır ve taşınmaz malların mülkiyetinin şahıslar arasında intikalini sağlayan akitler gibi tanzim edilmekteydi. Satıcı mülkiyeti kendine ait bağı belli bir meblağ mukabilinde sattığını, parasını alıcıdan teslim aldığını ve söz konusu bağın mülkiyetinin alıcıya intikal ettiğini beyan ederdi. Satışlar çoğunlukla peşin olarak yapılmakla beraber vadeli satışların olduğu da görülmektedir. Örneğin, Kefere Mahallesi'nden Todori v. Panayot, Mustafa b. İsa'ya İstavros'taki bağını 400 kuruşa sattığında, 200 kuruşunu peşin almış, geri kalan 200 kuruş için ise senelik 100 kuruş üzerinden iki senelik vadeyi kabul etmişti.[9]

1700-1750 yılları arasında Üsküdarlı Müslümanlarla gayrimüslimler arasında 249 bağ alım satımının sicillerde tescil edildiği saptanmıştır. İki kesim arasında bağ satışlarının evlere nazaran

1 Bkz. Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük,* İstanbul 2007, III, 2906; XVII. yüzyılda Konya'daki mülk satışlarını inceleyen Özcan da kürûmi kelimesini ölçü birimi değil bağın özelliği olarak değerlendirmiştir. Bkz. Ruhi Özcan *a.g.e.,* s. 71.

2 Bkz. Örnekler için ÜŞS, no. 414, vr. 87b.

3 ÜŞS, no. 353, vr. 33a; no. 353, vr. 63b; no. 375, vr. 73a; no. 397, vr. 83a; no. 404, vr. 29b; no. 414, vr. 45a; no. 416, vr. 49ab.

4 ÜŞS, no. 333, vr. 46b; no. 394, vr. 15a.

5 Bu tür bağların fiyatları da normal bağ fiyatlarından daha aşağı olmaktaydı. Çengelköy'de Metro v. Yorgi köy hududu dâhilindeki iki küçük "bir miktar" diye tarif edilen bağlarının Mehmed Beşe ve Süleyman Beşe kardeşlere 7,5 kuruştan satmıştı. Bkz. ÜŞS, no. 364, vr. 11b.

6 Ruhi Özcan, *a.g.e.,* 75.

7 ÜŞS, no. 372, vr. 17b.

8 ÜŞS, no. 426, vr. 4a.

9 ÜŞS, no. 331, vr. 78b.

belirgin şekilde fazla olması, Üsküdar kazasında bağcılığın yaygınlığına delalet ettiği gibi kültürel ve dinî sebeplerle aynı mahalleyi paylaşmalarını dolayısıyla ev satışlarını azaltan durumun bağlar için geçerli olmadığına da işaret etmektedir. Tablo VII'de açıkça müşahede edileceği üzere, Müslümanlar gayrimüslimlere nazaran yaklaşık iki kat daha fazla alıcı konumundaydılar. Müslümanların gayrimüslimlere bağ satışı 86'da kalmış iken 163 kayıt gayrimüslimlerden bağ satın almış Müslümanlardan dolayı tanzim edilmişti.[1]

Tablo VII: Müslümanlar İle Gayrimüslimler Arasındaki Bağ Satım Tablosu.

Müslümanların gayrimüslimlere bağ sattığı yerler	Adet	Gayrimüslimlerin Müslümanlara bağ sattığı yerler	Adet
İvaz Fakih	27	İvaz Fakih	39
Abdullah Ağa	18	Abdullah Ağa	33
Kuzguncuk	4	Kuzguncuk	5
Çengelköy	5	Çengelköy	27
İstavros	2	İstavros	6
Bulgurlu	--	Bulgurlu	3
Üsküdar'ın muhtelif yerlerinde	7	Üsküdar'ın muhtelif yerlerinde	7
Kadıköy	10	Kadıköy	16
Maltepe	5	Maltepe	7
Kartal	3	Kartal	7
Pendik	2	Pendik	7
Tuzla	--	Tuzla	1
Başıbüyük	--	Başıbüyük	1
Viran	--	Viran	1
Soğanlık	1	Soğanlık	--
Evren	--	Evren	1
Üsküdar ve köyleri dışında satım	2	Üsküdar ve köyleri dışında satım	1
TOPLAM	86	TOPLAM	163

Müslüman ve gayrimüslimler arasında el değiştiren bağlarla ilgili belgelerden elde edilmiş sayısal verilerin en fazla dikkat çeken yönü, Müslümanların gayrimüslimlere göre yüksek oranda bağ sahibi olma eğilimi taşıdıklarını ortaya koymasıdır. Bağ satışları, etnik ve dinî kimliğe bağlı olarak XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'ın iktisadî yapısında önemli bir değişimin yaşanmış olabileceğine işaret etmektedir. Müslümanlar ile gayrimüslimlerin karşılıklı ev alım satımları dengeli bir mülk transferi özelliğinde iken kadı sicillerinde gerek gayrimenkul satışları için gerekse şehrin tarımsal üretimine dair sayısal olarak en fazla belge türünü meydana getiren bağ satışlarında iki kesim arasında büyük bir fark vardır. Alım gücüne sahip Üsküdarlı Müslümanların, maddî birikimlerini tarımsal üretim sahasında (bağcılıkta) değerlendirmeyi daha fazla tercih ettikleri ya da etmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler ise aynı dönemde, bazı değişikliklerle beraber ekonomik faaliyetlerini ve yatırımlarını tekrar belirleme yoluna gitmiş olmalıdırlar. Bilindiği kadarıyla, incelediğimiz dönemde gayrimüslimlerin tarımla uğraşmalarını ve toprak sahibi olmalarını engelleyen yahut sınırlayan hukukî veya idarî bir düzenleme söz konusu değildir. Bu şartlarda, Müslümanlardan aldıkları bağ arazisinin iki katı kadarını onlara satmış olmaları, gayrimüslimlerin ziraat alanındaki yatırımlarını

1 Üsküdar'da alım satımlar yüzde olarak hesaplandığında Müslümanların bağ alımları %67, gayrimüslimlerin ise %33'tür. Konya şehri üzerine yapılan araştırmada ise 17. yüzyılda bir taşra şehrinde gayrimüslimlerin Müslümanlara göre daha fazla tarımsal alana yatırım yaptıkları anlaşılmaktadır. Otuz beş satış kaydına göre, Konyalı gayrimüslimler %75, Müslümanlar da %25 oranında bağ satın almışlardır. Ruhi Özcan, *a.g.e.*, s. 76-77.

azalttıklarına ve farklı bir sektöre yönlendirmiş olabileceklerine delalet etmektedir. Nitekim H.1124 (1712-1713) tarihini taşıyan, Üsküdar sicillerinde kayıtlı cizye vergisiyle ilgili kaleme alınmış bir fermanda, gayrimüslimlerin daha çok zanaat türü mesleklere ağırlık vermekte oldukları belirtilerek, cizyelerini kazançlarına göre düşük bir rakam üzerinden verdikleri ve bunun önlenerek gayrimüslimlerden gelirleriyle orantılı vergi alınması gerektiği vurgulanmıştır.[1] Bundan başka, aşağıda ele alınacak dükkân kiralamaları konusunda görüleceği üzere[2], gayrimüslimlerin esnaflıkla ilgili çeşitli mesleklere incelenen dönemde daha fazla ilgi gösterdikleri tahmin edilebilir. Gayrimüslimlerin bağ satışlarının daha fazla olmasının sebepleri arasında zikredilecek bir husus da, bazı gayrimüslimlerin bağ yetiştiriciliği ile uğraşmasıdır. Nitekim Üsküdar'da harap bağların alıcısı genelde gayrimüslimler olmuştur.[3]

Üsküdarlı Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki bağ alım satımlarının yoğunlaştığı bölgeler bakımından ilk sırada İvaz Fakih Toprağı gelmektedir. Burası Çamlıca tepelerini içine alan geniş bir bölgeyi kapsamaktaydı. İvaz Fakih'e Laçin tımarı olarak verilen[4] bu mevkideki bağların satımında ele alınan dönem içerisinde pek azında mukataa ifadesi geçtiğine göre, büyük kısmı özel mülk olmalıdır.[5] İki kesim arasındaki toplam bağ alım satımının %27'sinin (66 satış kaydı) burada gerçekleşmiş olması, bölgenin bağcılık için uygun şartlara sahip olduğunu ve gerek Müslim gerekse gayrimüslimlerce tercih edildiğini göstermektedir.

Sicillerde Abdullah Ağa Toprağı diye tarif edilen yer, bağ alım satımlarının yoğunluğu bakımından ikinci sırada idi. II. Bayezid'in bostancıbaşısı Abdullah Ağa'ya temlik edilmiş ve daha sonra vakıf özelliği kazanmış bu arazi, Kuzguncuk sırtlarından başlayarak İstavros'un (Beylerbeyi) üstlerinden Kısıklı eteklerine kadar uzanan geniş bir bölgeyi içine almaktaydı.[6] 1700-1750 yılları arasında Müslümanlarla gayrimüslimler arasında gerçekleşmiş 47 bağ satışı, diğer bir ifadeyle bu tür kayıtların % 19'u Abdullah Ağa toprağı sınırları içindeki bağlarla ilgiliydi. Söz konusu belgelerin on yedisinde, satılan bağların toprağını mülkiyetinde bulunduran vakfa senelik olarak ödenen kiralar (mukataa-i kadime) belirtilmiştir. Otuz kayıtta ise mukataa kavramı yer almadığına göre, bu bağların tamamen şahsî mülk olduklarını, herhangi bir vakıfla ilgilerinin olmadığını düşünebiliriz. Satış kayıtlarında bağların bulunduğu muhiti belirten Abdullah Ağa Toprağı dışında ilgili mülklerin vakıf statüsünde olabileceğine işaret eden herhangi bir bilgi yer almamaktadır.[7]

Müslüman ve gayrimüslimlerin birada yaşadığı köylerden olan Çengelköy'de her iki kesim arasında 32 bağ satışı olduğu tespit edilmiştir. Müslüman ve Rumların yanı sıra az sayıda Yahudi'nin[8]

1 ÜŞS, no. 345 vr. 91b.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 84a; no. 364, vr. 38b; no. 374, vr. 17ab; no. 413, vr. 25a; no. 421, vr. 39a; no. 421, vr. 44a; no. 425, vr. 5b.

3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no360, vr. 4b, no. 375 vr. 73a; no. 389 vr. 7a; no. 397 vr. 83a.

4 Türbesi Büyük Çamlıca'da Sefa Tepesi'nde bulunan İvaz Fakih'in mezar kitabesinde vefat tarihi h. 735 olarak geçmektedir. Ancak Süheyl Ünver'in yayımladığı bir belgede bölgenin Yıldırım Bayezid tarafından İvaz Fakih'e Laçin tımar verildiği ifade edilmektedir. Devamında Vahit Efendi'nin Mihahu'l-Miyah eserinden naklen, Çelebi Mehmed'in İvaz Fakih'e tımar olarak verdiğini zikrettikten sonra her iki padişah döneminde yaşamış olma ihtimali üzerinde durur. Bkz. Süheyl Ünver "Yıldırım Bayezid'in İvaz Fakih'e verdiği Tımar", *Belleten*, Ankara 1947, c. XI say.42 s. 335-337; Bununla birlikte sonraki padişahlar döneminde isminin anılması İvaz Fakih'i tartışmalı bir şahsiyet haline getirmiştir. Farklı açıklamalar için bkz. Haskan *a.g.e.,* II, 569-571, Davut Hut, "Üsküdar'ın Tarihi Yer Adları", *II. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (12-13 Mart 2004)*, İstanbul 2005, II, 163

5 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 328, vr. 33a; no. 345, vr. 82a; Evladı olmadan ölen bir gayrimüslimin vakfa ait bağının satımında İvaz Fakif'ten sahibü'l-hayr olarak bahsetmekte ve arazinin evladiyelik vakıf olduğu zikredilmektedir. ÜŞS, no. 418, vr. 18a.

6 1546 tarihine göre vakfın geliri 12 674 akçe, (Bkz. Ömer Lütfi Barkan, Ekrem Hakkı Ayverdi, *1546 tarihli* İstanbul Vakıf Defteri, İstanbul 1970, s. 326 no. 1918,) 1600 tarihinde 12 874 akçe (Bkz. Mehmet Canatar, *1009 (1600) Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri*, İstanbul 2004, s. 511, no. 2286) idi.

7 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 330, vr. 33a; no. 353, vr. 25a; no. 368, vr. 6b; no. 408, vr. 27b; no. 414, vr. 87b.

8 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 7a; no. 340, vr. 54a; no. 361, vr. 22b.

de yaşadığı Çengelköy'deki bağ satışlarını Üsküdar'ın diğer bölgelerinden farklı kılan temel özelliği, Müslümanların gayrimüslimlere göre yaklaşık 5,5 kat daha fazla alıcı konumunda bulunmalarıdır. İki kesim arasında el değiştiren bağlar bakımından oluşan bu düzeyde sayısal farklılığa Üsküdar kazasının bir diğer muhitinde karşılaşılmamıştır. Çengelköy merkezi ve civarından başka Kaldırım, Çakaldağı ve Fazlullah Paşa toprağı bağ alım satımlarının olduğu yerlerdir. Çengelköy'deki bağ satışlarının yaklaşık üçte biri Fazlullah Paşa Vakfı arazisinde ve çevresinde gerçekleşmişti.[1] Fazlullah Paşa toprağında olduğu belirtilen bağların satış belgelerinin çoğunda vakfa senelik verilen mukataa zikredilmiştir. Ancak Abdullah Ağa toprağında olduğu gibi buradaki bazı bağların satış kayıtlarında da mukataa zikredilmemiştir.[2]

Çengelköy ile Üsküdar (merkez) arasında yer alan İstavroz ve Kuzguncuk köyleri Müslim ve gayrimüslimler arasında bağ alım satımlarının az da olsa olduğu yerlerdi. Kuzguncuk civarında Yahudilerin de bağ alıcısı olması kayda değer bir konuydu.[3] Üsküdar merkeze yakın bölgelerdeki bağ alım satımlarında Müslüman ve gayrimüslimler arasında dengeli bir alışverişin olduğu ifade edilebilir.[4]

Sicillerde Kadı Karyesi olarak geçen Kadıköy, Üsküdar köyleri içinde Çengelköy'den sonra bağ alım satımlarının yoğun olduğu köydü. Müslüman, Rum ve Ermeni nüfusun beraber yaşadığı bu köyde, Sultan Selim toprağı, Moda Burnu ve Kadıköy civarı bağ satışları bakımından öne çıkan muhitlerdi. Kaza genelindeki yüksek oranın biraz altında kalmakla beraber, Müslümanlar gayrimüslimlere nazaran Kadıköy'de de kendi dinlerinden olmayan kişilerden daha fazla bağ satın almışlardır. Sultan Selim toprağı[5] ve Kızıltoprak'ı da içine alan mevkideki bazı bağlar, senelik mukataaları zikredilerek satılmıştı.[6] Köy civarındaki bazı mukataalı vakıf bağların satışında ise vakfın ismi belirtilmemiştir.[7] Sicillerdeki ilginç kayıtlardan biri, Davutpaşa Mahallesi'nden Mehmed Ağa'nın Kazer v. Mihail'e sattığı bağa dairdir. Belgede kaydedildiğine göre, Kadıköy sınırları içinde Seydi Ahmed Deresi'nde yer alan bağın zemini Sultan Selim vakfına ait olup, yıllık 130 akçe mukaata-i kadimesiyle beraber 190 kuruşa satılmıştı.[8] O dönemde bağcılık yapılan bu arazinin bir kısmı 1850'li yıllardan itibaren Acem (İranlılar) Mezarlığı olarak kullanılacaktır.[9]

Maltepe civarındaki bağ alım satımlarında Kuzguncuk'taki tabloya yakın bir sonuç çıkmaktadır. Buradaki bağlar hem Müslümanlar hem de gayrimüslimlerin yatırım yaptıkları topraklardır. Maltepe'den sonra sahil şeridindeki Kartal ve Pendik ise daha çok gayrimüslimlerin Müslümanlara sattığı bağların yer aldığı bölgelerdir. Soğanlık, Yakacık Başıbüyük gibi köylerde ağırlıklı olarak Müslümanlar ikamet etse de, gayrimüslimlerin buralarda az da olsa bağ sahibi olduğu görülmektedir.[10]

---

1 II. Murad'ın vezirlerinden olan Fazlullah Paşa'nın (Bkz. Halil İnalcık, "Murad II", DİA,, XXXI, 168-171) gerek Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi'nin birlikte neşrettiği 1546 tarihli İstanbul Vakıf Defteri'nde ve gerekse Mehmet Canatar'ın neşrettiği 1009 (1600) Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'nde vakıf kaydına rastlamadık. Yalnız başka arşiv kaynaklarında Fazlullah Paşa'nın Pendik ve Gebze taraflarında vakıf mülkünün olduğunu görmekteyiz. Bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi: (1742-1764)*, (haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), I, 98,228

2 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 328, vr. 50b; no. 332, vr. 74b; no. 380, vr. 52a; no. 413, vr. 25a.

3 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 369, vr. 31a.

4 Üsküdar civarında Koşuyolu, Acıbadem, Halifeçeşme (Kalfaçeşme), Kavsara, ve Kızkulesi mustahfızlarına ait toprakta bağlar bulunmaktaydı.

5 XVI. yüzyılda Üsküdar'daki mukataaları inceleyen Rıfat Günalan Sultan Selim Vakfı'nın mukataalar arasında önemli bir yer tuttuğunu, vakfın gelir getiren mülkleri arasında Kadıköy civarındaki bağ ve ekilebilir arazinin olduğunu belirtmektedir. Bkz. Günalan, "XVI. y.y. Üsküdar Mukataaları", *IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006),* İstanbul 2007, II, 132-133.

6 ÜŞS, no. 331, vr. 62b; no. 350, vr. 68b.

7 Bkz. ÜŞS, no. 328, vr. 62b; no. 410, vr. 28b.

8 ÜŞS, no. 327, vr. 59b.

9 Daha fazla bilgi için bkz. Zekeriya Kurşun, "Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı", *IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006),* İstanbul 2007, I, 195-212

10 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 57b; no. 352, vr. 18a; no. 404, vr. 34a; no. 411, vr 57b.

Bağ satışlarında, bağ sahipleri genellikle yakın köy veya şehir ahalisinden oluşmaktadır. Üsküdar'daki bağ satışlarında genel tablo bu şekildedir. Bunun yanında başka yerlerde oturan Müslüman ve gayrimüslimlerin uzak yerlerde bağ sahibi olduğunu görmekteyiz. Suriçi İstanbul'un değişik mahallelerinde[1] ve Galata Kazası'nın mahalle ve köylerinde oturan insanların[2] Üsküdar'ın değişik bölgelerinde bağ sahibi olduğunu görmekteyiz.

Üsküdar'da zemini vakfa ait satılan bağlardan mukaatası zikredilen otuz dokuz örnekten on beşi Müslümanlar tarafından gayrimüslimlere satılmış, geri kalan yirmi dört tanesi Müslümanlar tarafından satın alınmıştı. Dönümü zikredilen bu bağlarda dönüm başına düşen kira bedeli yıllık 8,3 akçeden[3] 20 akçeye[4] kadar çıktığı için, ayrıca bağların kendi değerleri de büyük ölçüde değişebildiği için, vakıflara ödenen mukaatanın satışlarda ne kadar etkili olduğunu kesin olarak tespit etmek mümkün görünmemektedir. Ancak, satılan bağların yaklaşık % 16'sını teşkil eden toprağı çeşitli vakıflara ait bu tür bağların gayrimüslimlerce elden çıkarılmasında mukataa bedelinin belirgin bir sebep olmadığını rahatlıkla ifade edebiliriz. Zira gayrimüslimlerin bağ satış oranları tamamen şahsî mülk olan bağlarda daha yüksek olmuştur.

Mülk transferlerinde dikkatimizi çeken bir nokta da bilinenlerin aksine[5]Yahudilerin bağcılık gibi tarımsal faaliyetlerle iştigal ediyor olmasıdır. Tespit edilen dört kayıtta Yahudileri bağ satın alırken,[6] on kayıtta ise Yahudilerin Müslümanlara bağ sattığını görmekteyiz.[7] Osmanlının farklı şehirleri üzerine yapılan araştırmalarda da Yahudilerin bağcılık mesleğiyle uğraştıkları görülmektedir. [8]

Bağların yanında zirai üretimin yapıldığı tarlaların satımı veya tasarruf hakkının devri hususunda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında herhangi bir kayda rastlamadık. Bağ satışlarının yoğun olduğu mahkeme kayıtlarında tarla satışları adeta yok gibidir.

2.1.1.3. Dükkânlar ve Ticarî İşletmeler

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinde gayrimenkul alım satımlarının bir diğer merhalesi de ticarî işletmelerin ve dükkânların satışlarıydı. Bu tür yerlerin satışı ev ve bağ satışlarına göre daha düşük oranda gerçekleşmiştir. Mülk satışlarının incelendiği değişik coğrafyalarda da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki ev ve bağ satışlarındaki yoğunluk dükkân ve ticarî işletmelerin satışında adeta yok gibidir.[9] Bunda bu tür yerlerin birçoğunun vakıf malları olmasının önemli bir etken olduğu düşünülebilir.

XVII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da yaşayan toplumun farklı iki kesimi arasında içerisinde hisse devri, dükkân levazımatı alım satımlarla ile birlikte toplam yirmi bir adet satış yapılmıştı. Satışlardan on ikisi gayrimüslimler tarafından dokuzu Müslümanlar tarafından yapılmıştı.

Satışa konu olan mülklerin başında bakkal dükkânları gelmekteydi. İktisadî hayatın vazgeçilmez

---

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 18b; no. 332, vr. 50b; no. 348, vr. 49a; no. 367, vr. 50b; no. 372, vr. 17b; no. 413, vr. 25a; no. 425, vr. 17b.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 327, vr. 95b-96a; no. 332, vr. 74b; no. 419, vr. 71b.

3 ÜŞS, no. 331, vr. 62b.

4 ÜŞS, no. 326, vr. 17a.

5 Yavuz Ercan, Yahudilerin dinsel, siyasal, sosyal ve geleneksel nedenlerden dolayı çiftçilikle uğraşamayınca bunun dışındaki mesleklere el attıklarını iddia etmektedir. Bkz. Ercan, *a.g.e.,* s. 225

6 Bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 60a; no. 330, vr. 54a; no. 369, vr. 31a; no. 375, vr. 73a.

7 Bkz. ÜŞS, no. 338, vr. 71b; no. 342, vr. 59b; no. 363, vr. 122b; no. 367, vr. 67b; no. 380, vr. 55a; no. 382, vr. 14b; no. 382, vr. 37ab; no. 404, vr. 34a; no. 416, vr. 49ab; no. 427, vr. 35ab. Bunların yanında bazı bağ satışlarında bağ komşusunun Yahudi olduğunu görmekteyiz. Örnek için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 7a; no. 421, vr. 47b; no. 427, vr. 41a.

8 Yücel Öztürk "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", *Çanakkale Savaşları Tarihi*, (ed. Mustafa Demir), İstanbul 2008, II, 900; Aydın ve Üsküp Yahudilerinin sosyal ve ekonumik durumlarını inceleyen Sabri Sürgevil de, Yahudilerin tarımsal faaliyetlerde bulunduğunu söylemektedir. Bkz. Sürgevil "Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, X;258.

9 Bkz. Ruhi Özcan, *a.g.e.,* 104-105.

unsurlarından olan dükkânların bir kısmı çarşı içinde satılırken[1] mahalle aralarında bulunanlar ise genellikle evlerin zemin katında yer almakta ve evlerin müştemilatı içinde olduğu için evlerle birlikte satılmaktaydı.[2]Bazıları ise bağlarla birlikte satılmaktaydı. Kartallı Yamandi'nin Mustafa Efendiye beziryağı ve bağı 1000 kuruşa satması bu türden bir satış işlemi idi.[3]

Bir evin müştemilatı içinde satılanını bakkal dükkânlarının ve fırınların ayrı ayrı zikredilmediği için satış fiyatını tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Müstakil olarak satılan bakkal dükkânlarından, Aşçıbaşı Mahallesi'nden Hüseyin Beşe'nin Dimitri v. Panayot'a sattığı iki kepenk dükkânın fiyatı 280 kuruş ederken,[4] Pendik'te borcundan dolayı Yorga v. Pelaş'ın Mehmed b. Abdullah'a sattığı iki katlı iki kepenkli bakkal dükkânının fiyatı 300 kuruş idi.[5]

Mülkiyeti vakıflara ait olan ticarî işletmeleri -daha önce geçtiği üzere- çifte kira sistemiyle işleten insanlar tasarruf hakkını vakıf mütevellisinin izniyle başkasına satma hakkına sahiptiler. Böyle bir bakkal dükkânına sahip olan Kuzguncuk köyünden Sosana bint Vasil adlı Rum bir kadın, Rumi Mehmed Paşa Mahallesi'ndeki el-Hâc Ahmed Paşa vakfına ait bakkal dükkânını 900 kuruş mukabilinde Emine bint İsmail adlı kadına tasarruf hakkını devretmiştir.[6] Başka bir kayıtta da, Solak Sinan Mahallesi'nden henüz on dört yaşındaki İbrahim b. Mustafa adlı genç, Zincirlikuyu'ndaki[7] hurda dükkânındaki üçte bir hissesini 150 kuruş mukabilinde tasarruf hakkını annesinin bilgisi dâhilinde Krikor v. Haçadur'a devretmiştir.[8]

Hisse satışı Müslümanların ve gayrimüslimlerin kendi aralarında değişik sebeplerden dolayı sıradan diyebileceğimiz bir olaydı. Miras problemi yaşamamak için başvurulan bir yöntemdi. [9] Ancak mahkeme kayıtlarında ticarî işletmelerin hisse satışlarının Müslim ve gayrimüslim arasında olduğunu görmekteyiz. Örneğin İstanbul Sarı Demirciler Mahallesi'nde oturan Ahmed Çelebi b. İbrahim, Üsküdar Solak Sinan Mahallesi'nde içinde değirmen samanlık ve yağhane ve yağ imalatında kullanılan eşyalardan on iki hissenin kendisine ait olan iki hissesini Yorgi v. Sava'ya 108 kuruş ve miktarı belli edilmeyen bir kabza akçeye satmıştı.[10] Hace Hatun Mahallesi'nden Ömer Ağa b. Receb Kartal'daki üçte bir hakkı olduğu bir mahzen ve bir dükkân ve boş arsayı Saltana b. Panayot ve Samalitina b. Metro adlı iki Hıristiyan kadına 75 kuruşa satmıştır.[11] Yine Pendik köyünden Yorgi Kalfa ortağı olan Ahmed Beşe'ye ekmekçi fırının yarısını 50 kuruşa satmıştır[12] Bu satışlardan ikisinde dükkân ve işletme sahiplerinin farklı yerde oturuyor olmaları dikkat çekmektedir.

Dükkânlarda bulunan eşyaların satışını burada ayrıca ele almak gerekmektedir. Gündelik hayatta kullanılmayan aletlerin satımı bir nevi dükkân satışı gibi algılanmaktadır. Zira satın alan kişi, bu eşyaları ya başka dükkâna yerleştirecek ya da mevcut dükkânda kullanmaya devam edecekti. Burada dikkat edilmesi gereken husus bazı satışlarda[13] görüldüğü üzere gedik kavramının zikredilmemesiydi.

---

1 ÜŞS, no. 333, vr. 49b.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 421, vr. 79b; no. 414, vr. 88b; no. 422, vr. 30a; no. 424, vr. 57a.

3 ÜŞS, no. 427, vr. 32b-33a.

4 ÜŞS, no. 419, vr. 53b.

5 ÜŞS, no. 421, vr. 2b.

6 ÜŞS, no 400, vr. 36a.

7 Mekân olarak Hakimiyet-i Milliye Caddesi üzerinde Yeni Camii sebilinin karşısında bulunan bir çarşı idi. Fatih Sultan Mehmed Anadolu'dan getirdiği halk için "Zincirlikuyu" adlı bedesteni yaptırıp çarşının gelişmesini sağlamıştır. Bkz. Haskan, *a.g.e.,* I, 33,443.

8 ÜŞS, no. 378, vr. 20a.

9 Örnekler için bkz. ÜŞS, no 355, vr. 60b; no. 406, vr. 43a; no. 414, vr. 51b; no. 418, vr. 32a. Bazen bunun aksi örnekler de olabiliyordu. Burgaz Adası'nda Fersin bint Vartalamoz adlı kadın kendisine ait olan bakkal dükkânını oğlu Yorgi'nin başkasına satmasına çalışmasına engel olmuştur. ÜŞS, no. 334, vr. 87b.

10 ÜŞS, no. 347, vr. 20b.

11 Kartal ŞS, no. 1, vr. 16a.

12 ÜŞS, no. 331, vr. 68a.

13 Esnaf bölümünde geniş bir şekilde değineceğimiz gedik sistemiyle ilgili olarak Müslümanlarla gayrimüslimler ar-

Hasan ve Hüseyin adlı iki kardeşin Atpazarı içindeki paçacı dükkânında bulunan levazımatı Kiko ve Mihail zimmîlere 230 kuruşa satmaları[1], Debbağlar Mahallesi'nde bakkal olan Abdi çelebi'nin bakkal Panayot'a bakkal eşyası ve zahireleri 8.200 akçeye satması[2], Atpazarında fırıncı Uzun Mardiros'un el-Hac Hüseyin Ağa'ya 18 beygir vel katır ve yarısı kendisine ait olan fırın eşyasını 150 kuruşa satması[3] bu türden örneklerdi.

Dükkân satışlarında genel olarak gördüğümüz tablo alım satımlar bakkal dükkânı ve fırın ve beziryağı işletmesi üzerinde yoğunlaşmış, bazılarında tek tük örneklerle sınırlı kalmıştır. Dikkat çeken hususlardan birisi de nüfus olarak yoğunluk teşkil etmese de ev ve bağ alım satımlarında ismi geçen Yahudilerin dükkân ve ticarî işletme satışlarında hiç görülmemelisidir.

Ev, arsa ve bağ alım satımlarında ki yoğunluğun beraber yaşanılan mahallerde olduğunu görmekteyiz. Fakat dükkân satışları ve kiralamalarında ticaretin yoğun olduğu yerlerde gerçekleştiğini, mahalle kavramının geri planda kaldığını söyleyebiliriz.

2.1.1.4. Gayrimenkul Alım Satımlarının Yıllara Göre Dağılımı

Bahse değer hususlardan biri, Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimlerin gayrimenkul alışverişinin incelenen elli yıllık dönem boyunca nasıl bir seyir izlediğidir. İki kesim arasında el değiştiren mülklere dair kayıtların sayısal olarak arttığı yahut azaldığı alt dönemler olmuş mudur? 1700-1750 dönemine ait gayrimenkul satışlarının yıllara göre dağılımı eşit midir yoksa satışların belirgin şekilde yoğunlaştığı yıllar olmuş mudur? Bu sorulara cevap verebilmek amacıyla, gayrimenkul satışlarıyla ilgili kayıtların yıllara göre dağılımı çıkarılmış ve 10'ar yıllık periyotlar halinde ele alınmıştır. Süreç boyunca gerçekleşmiş alım satım oranlarının sağlıklı değerlendirilebilmesi için onar yıllık alt dönemlere göre analiz edilmesi uygun bulunmuştur. Gayrimenkuller önceki sayfalarda evler, dükkânlar, bağ ve bahçeler şeklinde ayrı ayrı ele alınmış olmasına karşın, alım satımların kronolojik olarak incelendiği bu kısımda gayrimenkuller tek bir başlık altında ve toplam satış rakamları üzerinden değerlendirilmiştir.

İlk olarak, ilgili dönemde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gayrimenkul ticaretini olumlu veya olumsuz yönde etkilemiş olabilecek nedenler üzerinde durulacaktır. Dönemin siyasi ortamına bakıldığında, Osmanlı tahtına oturmuş üç padişahın, sırasıyla II. Mustafa (1695-1703), III. Ahmed (1703-1730) ve I. Mahmud (1730-1754) dönemlerinin birbirinden farklı siyasi şartları ve gelişmeleri içerdiğini ifade edebiliriz.

Sultan II. Ahmed'den sonra tahta çıkan II. Mustafa'nın padişahlığının ilk yılları savaşlarla geçmiş, 1697 Zenta mağlubiyeti ve arkasından imzalanan Karlofça Antlaşması ile büyük toprak kayıpları yaşanmıştır.[4] Bu olaydan sonra II Mustafa'nın kalan kısa dönemi nispeten barış ve sükûnet içinde geçmiştir. 1703 Edirne Vakası'ndan sonra padişah olan III: Ahmed döneminin ilk yılları savaşlarla geçmiştir. 1711 yılında Prut Savaşı, 1714'de Mora'nın Venediklilerden geri alınması 1716 Korfu savaşı yapıldı. Akabinde Pasarofça Antlaşmasının(1718) imzalanmasıyla Batı ve kuzey sınırında sükûnet sağlandı.[5] Osmanlı Devleti'nde Lale Devri denilen dönem başladı. 1730 yılında padişahı tahttan edecek olan Patrona Halil isyanı gerçekleşti.[6] Bu olay sonrasında Üsküdar'da bulunan padişah

asında satılan dükkân eşyaları içinde gedik kelimesine rastlamadık. Sadece bostancı olan iki kişinin arasında olan eşya satışında bostan gediği zikredilmiştir. Bkz. ÜŞS, no. 425 vr. 24b.

1 ÜŞS, no. 395, vr. 33b.

2 ÜŞS, no. 327, vr. 40b-41a.

3 ÜŞS, no. 328, vr. 91ab.

4 Bakkalzade Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekaiyat,(Tahlil ve Metin) 1066-1116/1656-1704)*, (neşr. Abdülakadir Özcan) Ankara 1995, s. .616-692; *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116)*, (haz. Abdülkadir Özcan) Ankara 200, s. 130; Abdülkadir Özcan "Mustafa II", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 275-280.

5 *Târih-i Râşid*, III, 350-386; Münir Aktepe "Ahmed III" , *DİA*, İstanbul 1988, II, 34-38

6 Açıklamalar için bkz. Subhî Mehmet Efendi, *a.g.e.* s.22-81; Abdi Efendi, *Abdi Tarihi: 1730 Patrona İhtilali Hak-*

III: Ahmed isyancılar tarafından tahttan indirilmiş, yerine I. Mahmud tahta geçirilmiştir.

I. Mahmud iktidarının ilk günlerinde isyancıların istekleri yerine getirilmiş, önemli mevkilere onların istediği adamlar atanmış, Kâğıthane ve Sâdâbat'taki köşklerin bazları yıkılmıştı. Daha sonra şehir halkının desteğiyle 25 Kasım 1730'da isyancıların katledilmesiyle İstanbul nisbî bir huzura kavuşmuştur.[1]İsyancıların bertaraf edilmesinden sonra Osmanlı ile İran arasında beş yıl devam eden savaşlar yaşanmış 1736'da Nadir Ali Şah'la 1639 Kasr-ı Şirin antlaşmasının şartlarına yakın bir antlaşma imzalanmıştır. [2]1736'da Rusların Azak kalesini işgal etmesiyle başlayan Osmanlı- Rus savaşları 1740'ta yapılan antlaşma ile son buldu. Bu antlaşmaya göre Azak kalesi Ruslara verilecek yalnız tahkim edilmeyecekti. Bu antlaşmayla Avrupa devletleriyle uzun sürecek (1768) bir barış devri başladı.1740'tan sonra İran'la yapılan savaşlar, Necid'deki Vehhabi isyanı bu döneme damgasını vuran olaylardı.

XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki siyasi olaylara kısaca değindikten sonra, dönem içerisinde toplam 432 adet satışın gerçekleştiği, yılda ortalama 8,64 adet satışın olduğu ve önemli bir kısmını bağların oluşturduğu alım satımların kronolojik olarak dağılımı şu şekildedir:

Tablo VIII: 1700-1750 yılları arasında mülk satışlarının kronolojik analizi

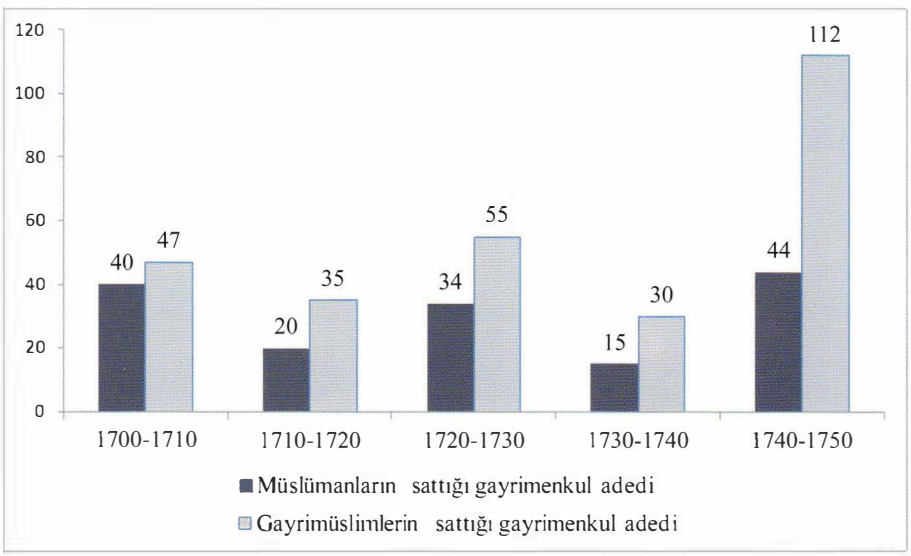

İktisadi, ticari ve sosyal hayatı derinden etkileyen unsurların başında siyasi olaylar ve savaşlar gelmektedir. Mesela, bir önceki yüzyılın en önemli olaylarının başında Celali İsyanları gelmektedir. XVII. yüzyılda Osmanlı toplumunu inceleyen araştırmacılar, ele aldıkları konunun analizinde Celali İsyanlarının etkisine vurgu yapmaktadırlar.[3]

1700-1710 yılları arasında bazı iç siyasi olaylar olsa Müslim ve gayrimüslim arasında gayrimenkul alımı 40(Müslüman) ile 47(gayrimüslim) arasında gerçekleşmiş iken, 1710-1720 yılları arasında savaşlar sebebiyle %50'ye varan bir azalma yaşanmıştır. Pasarofça Antlaşmasından sonra Patrona Halil isyanına kadar geçen süre zarfında her iki kesimde de alım satımlar artmışken, arkasından gelen İran ve Rus savaşları neticesinde alım satımlar düşmüş, 1740 yılından sonra tekrar artışa geçmiştir.

Burada dikkatimizi çeken iç siyasi meselelerin alım satımlarda pek etkili olmadığıdır. 1702 Edirne

kında Bir Eser, (haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1943; Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğunda 1730 İsyanına Dair Bulgular: İsyanının Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirzade Ahmed Efendi ve Terekesi", *OTAM*, Ankara 2008, XXIV, 97-108.

1 ÜŞS, , no. 384, vr. 94a; Abdülkadir Özcan "Mahmud I", *DİA*, İstanbul 2003, XXXVII, 348.

2 İzzî Süleyman Efendi, *Tarih-İ İzzî*, İstanbul 1784. vr. 80a; Abdülkadir Özcan "Mahmud I" , s.353

3 Örnekler için bkz. Canbakal, *a.g.e.* s. 44-46; Suraiya Faroqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, s.58; Hülya Taş, *Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı XVII. Yüzyılda Ankara*, Ankara 2006, s.166,197

Vak'asının ilk on yılda alım satımlarda ciddi bir etkilenme söz konusu değildir. 1730 Patrona Halil isyanın olduğu dönemin devamında düşüşün olması isyandan dolayı kaynaklanmasa gerektir. Zira isyan kısa bir süre sonra sona erdirilmiştir. Bizim tespitlerimize göre gerek 1710-1720 arası gerekse 1730-1740 arası alım satımları etkileyen uzun süre devam eden savaşlar olmuştur.

2.1.1.5. Gayrimenkullerin Alım Satım Sebepleri

Bir Müslüman niçin bir gayrimüslime evini ve bağını satar ya da bir gayrimüslim kendisine ait olan bir gayrimenkulü neden bir Müslümana satma zarureti hissederdi? Bu bölümde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında cereyan eden mülk satışlarının sebeplerini irdelemeye çalışacağız. Bağ satışlarını incelerken gayrimüslimlerin Müslümanlara oranla daha fazla bağ sattığına değinmiştik. Maksadımız iktisadî bir yönelimi ortaya çıkarmaktı. Burada hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin sahip oldukları mülkleri niçin satma ihtiyacı duydukları değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Genelde alım satımlarda satış nedenleri az zikredilmekteydi. Konya'daki mülk satışlarını inceleyen Ruhi Özcan gayrimenkullerin satış sebeplerine değinmezken, Ankara ve Kayseri'deki ev satışlarını inceleyen Suraiyya Faroqhi, ev satış sebeplerini; a) borç, b) evlada yardım, c) kiralanmış evin satımı, d) açık artırma ile satış olarak dört maddede toplamıştır.[1]Faroqhi, müzayede ile satımı satış sebebi olarak göstermiş, açıklama olarak başka bir bilginin bulunmadığını belirtmiştir.[2] Hâlbuki metinde belirtilmese de açık artırma bir satış şeklidir, bu yüzden satış sebebi olamaz. Zira bir mülkün müzayede ile satışa çıkarılması borç, mirasçıların anlaşamaması veya başka bir sebepten dolayı olsa gerektir.

Meseleye Üsküdarlı Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki mülk satışları açısından baktığımızda satış sebeplerini; a)Borçlar b)Nafaka ihtiyacı c) Evlada yardım d) Dini Sebepler e) Göç f) Miras anlaşmazlığı g)Ticarî olarak kâr etmek amacıyla başlıklar altında toplayabiliriz. Satış sebeplerinin en başında borçlar gelmektedir. Konuyla ilgili tetkik ettiğimiz yaklaşık yetmiş bir adet belgenin kırk üç adeti borçlarla ilgili idi. Kişi hayatta ise borcuna karşılık rehin ettirdiği mülkünü rehin kalktıktan (fekk-i rehn) sonra satılığa çıkarır ve borcunu öderdi. [3] Şayet rehinli değilse borcun karşılığı olarak elindeki mülkü satmak zorunda kalırdı.[4]

Esasen borcu olan kişi ölmüşse ve borcu ödeyecek paraya sahip değilse geride bıraktığı mülkler müzayede yoluyla satışa çıkarılırdı. Otuz günden iki seneye varıncaya kadar[5] geçen süre zarfında çarşı, pazar ve insanların toplandığı yerlerde münadiler tarafından halka ilan edilir, fiyatı en yüksek verene mülk satılırdı. Öncelikle alacaklı olanların borcu ödenir geriye kalanlar mirasçılar arasında taksim edilirdi.[6]

Bir diğer satım sebebi nafaka idi. Ölen kişinin geride kalan küçük çocuklarına bakmakla mahkeme tarafından vâsi tayin edilen kimseler, masrafları karşılayabilmek için mirastan gelen gayrimenkulleri satma yoluna gitmekteydiler. Mesela Pazarbaşı Mahallesi'nden Asvadur öldüğünde geride iki küçük bırakmıştı. Başka malı olmadığı için İvaz Fakih bölgesindeki harap bağ arsası misliyle satışa çıkarılmış ve 27 kuruşa Mustafa Efendi'ye satılmıştı.[7]

Toplumda bakımı zor ve nafakaya ihtiyaç duyan kesimlerden birisi de mecnunlardı. Mecnunlar için vâsi tayin edilen kimseler, bakım için başka bir malı olmadığında mecnuna ait mülkleri satmak zorunda kalıyorlardı. Kefere Mahallesi'nde yaşayan Sare bint Asvadur adlı Hıristiyan kadın, Artin

1 Faroqhi, Orta Halli Osmanlılar, s. 210

2 Faroqhi, Orta Halli Osmanlılar, s. 210

3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 67b; no. 358, vr. 9a; no. 388, vr. 28a; no. 399, vr. 67a.

4 ÜŞS, no. 395 vr. 68a.

5 Müzayede ile satılan örneklere bkz. ÜŞS, no. 326 78a'de iki ay geçiyor. Para vakıflarıyla ilgili bir dava da ise iki sene geçmekte bkz. ÜŞS, 418 28b.

6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 326 83a, no. 358 vr. 9a, no. 381 vr. 8b-9a, no. 394 vr. 2b.

7 ÜŞS, no. 414, vr. 49a.

adlı oğlunun mecnun olmasından dolayı giyim-kuşam ve yiyecek masraflarını karşılamak için İvaz Fakih'teki bağını değeri üzerinden satılığa çıkarmış ve Süleyman Beşe adlı bir Müslüman zikredilen bağı 300 kuruşa satmıştı.[1]

İslâm hukukuna göre din farkı mirasa engel olduğu için, ihtida eden insanlar gayrimüslim çocuklarına miras bırakamayacakları için, ellerindeki gayrimenkulleri çocuklarına satıp bir manada onlara yardımcı oluyorlardı. Çengelköy'de Mehmed Çelebi b. Abdullah adlı mühtedinin kızı Aleksi'ye bağını 30 kuruşa satması,[2] Kefere Mahallesi'nden ismi Sünbüle iken Müslüman olup Hanife adını alan kadının kızı Zevli'ye bazı eşyalarını ve evini 350 kuruşa satması,[3] damadı Dimitri'ye İvaz Fakih'teki bağı 150 kuruşa satması, bu konuya dair zikredilecek örneklerden idi. Bu tür satışlarda "zimmetini berây-ı 'âmm katı'n-nizâ ile ibrâ vü iskât eyledim"[4] ifadesi, yapılan satıştan para alınmadığı intibaını vermektedir. Zira başka satış örneklerinde satışa konu olan paranın bizzat alıcı tarafından teslim alındığı ifadeleri yer almaktadır. Bu yüzden bu tür satışları sözde satışlar olarak adlandırmak yanlış olmasa gerek.

Dini sebepler başlığı altında zikredilecek hac ve ihtidalardır. Hacca niyet eden bir Müslüman hac parasını tamamlayamadığında sahip olduğu mülkleri satma yoluna gitmekteydi. 1130 h. (1718 m.) senesinde hacca gitmeye niyetlenen el-Hâc Abdullah b. Abdullah adlı kimse hac masraflarını karşılayabilmek için İvaz Fakih'teki bağını neccar Yakob v. David'e 460 kuruşa satmıştı.[5] Gayrimüslimler içinde dini saiklerle Kudüs'e yolculuk yapanlar bulunmaktaydı.[6] Bunlar içinde Kefere Mahallesi'nden Sare adlı Hıristiyan kadın Kudüs'e giderken 100 kuruş borç aldığı Mihrimah Camii vakfına kızı Saltane'nin borcu ödemesinden dolayı evini kızına satmıştı.[7]Dikkati çeken hususlardan birisi de ihtida edenlerin -özellikle kadınların- başka bir mahalleye taşınıp, eski mahallelerindeki mülklerini satmasıdır. Örneğin Dolayoba Köyü'nden (bugün Pendik sınırları içinde bir semt) Fatıma b. Abdullah adlı mühtediye Pendik köyündeki evini Todoraki'ye 60 kuruşa satmıştı.[8] Aynı şekilde Hace Hatun Mahallesi'nden mühtediye Aişe eski eşi Papa Abraham'a Kefere Mahallesi'ndeki vakıf evininin kullanım hakkını 30 kuruşa devretmişti.[9]

Değişik sebeplerle İstanbul ve Üsküdar'a göç eden insanlar, yaşadıkları yerlerde hayatlarını idame ettirebilmek için bir şekilde memleketlerinde bulunan mülklerini ellerinden çıkarmak durumunda idiler. Tercih edilen, mülklerin yakınlarına veya dindaşlarına satılmasıdır. Bazı satışlarda, Müslümanın göç nedeniyle memleketindeki mülkünü bir gayrimüslime satarken,[10] aynı şekilde gayrimüslimlerin de Müslümanlara zikredilen sebepten dolayı mülk sattıklarını görmekteyiz.[11]

Borçlar hasebiyle değindiğimiz satış sebeplerinden farklı olarak, belgelerde herhangi bir borcu zikredilmeyen kişilerin mirasın taksimi konusunda anlaşamayan vârisler, geriye kalan mal ve mülkü müzayede de sattırıp, ele geçen parayı kendi aralarında taksim ediyorlardı. Örneğin Kadıköy'de mumculuk yaparken ölen Dimolaki'nin mirası vârisler arasında taksim edilemeyince damadı Yasef tarafından müzayedeye çıkarılmış, Saray-ı Atik aşçıbaşılarından Ali Ağa'ya 180 kuruşa satılmıştır.[12]

1 ÜŞS, no. 414, vr. 75b.
2 ÜŞS, no. 327, vr. 4a.
3 ÜŞS, no. 393, vr. 7ab.
4 ÜŞS, no. 393, vr. 7b.
5 ÜŞS, no. 362, vr. 25b.
6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 336, vr. 8a; no. 340, vr. 46b; no. 364, vr. 16a; no. 416, vr. 50a.
7 ÜŞS, no. 346, vr. 27a.
8 ÜŞS, no. 413, vr. 13b.
9 ÜŞS, no. 424, vr. 55b.
10 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 25b; no. 334; vr. 103b, no. 347 vr. 4ab, no. 400 vr. 47b, no. 402 vr. 29a, no. 413 vr. 41b.
11 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 326, vr. 68b, no. 377, vr. 16a; no. 398, vr. 65a.
12 ÜŞS, no. 326, vr. 78a.

Bağ satışlarında göremediğimiz bir husus gayrimüslimlerden ne kadar haraç alındığı konusudur. Mîrî arazilerdeki bağlarda Müslüman ve gayrimüslimlerden alınan vergiler eşit olduğu gibi oranlar farklı olabiliyordu.[1] Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki bağ satış farkının izah sebeplerinden biri bu olabilir. Zira 23 Ramazan 973 (13Nisan 1566) tarihli bir kayıtta, Üsküdar mukataalarıyla ilgili konumuzla ilgili ilginç bir tespit bulunmaktadır. Verilen bilgilere göre Müslümanlar vakıf arazilerinde gayrimüslimlerden daha az vergi ödüyorlardı. Kadıköy Sultan Selim toprağında müslümanlardan gayrimüslimlerin ödedikleri oranda vergi talep edilmiştir. Bu yüzden bazı Müslümanlar Divân-ı Hümâyun'a başvurarak şikâyetçi olmuşlar, Müslümanların ödediği vergi miktarına geri dönülmüştü.[2]

Son olarak sebepler bağlamında ele alacağımız bir konu da ticarî maksatlı alım satımlardır. Alıcı konumundaki insanlar müzayedeye çıkan bir gayrimenkulü ya da sahibinin para ihtiyacı için satılığa çıkardığı bir işletmeyi, kâr etmek düşüncesiyle satın alıyorlardı. İstanbul'da Kumkapı'da ikamet eden Abdurrahman Ağa adlı bir mühtedi, Kefere Mahallesi'nde borçlu olarak ölen Krikor'un evini müzayede sonunda 420 kuruşa satın alıp, % 7,15'lik bir kârla Ağacan v. Abraham'a 450 kuruşa satmıştı.[3]Aynı şekilde Soğanlık köyünden el-Hac Ali b. Mehmed Pendik'te Tağodoş v. Siyopikto'dan 680 kuruşa satın aldığı beziryağı ve susam üreten bir işletmeyi,[4] aradan bir müddet geçtikten sonra aynı kişiye % 8'lik bir kârla 730 kuruşa satmıştır.[5]

2.1.2. Menkul Mal Alım Satımı

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında menkul mal alım satımını hayvan, ürün ve eşya alım satımı olarak üç farklı başlık altında ele almayı uygun bulduk. Gayrimenkul satışlarındaki yoğunluk menkul mallarda görülmemektedir. Menkul malların satışının azlığı yanında normal satışları değil borç yüzünden mahkemeye intikal etmiş satışları görmekteyiz. Bu sebepleborç yüzünden alım satımların daha fazla olduğunu düşünmekteyiz.

Toplumun her iki kesimi arasındaki menkul mal mübadelesine bakmadan önce Üsküdar ve havalisinde yetişen ürünlerin neler olduğu, hangi hayvanların beslenip büyütüldüğüne, gündelik hayatta kullanılan eşyaların neler olduğuna bakmak gerekir. Üsküdar Devletin Asya yakasında son noktada bulunduğundan dolayı şehir merkezinde yolcuların ve tüccarların konakladığı hanlar mevcuttu. Şehir ticarî ve iktisadî hayatının devr-i daim ettiği çarşı ve pazarlar bulunmaktaydı. Yukarıda değindiğimiz üzere zirai bir vechesi bulunan Üsküdar kazası ve köylerinin bir yandan bağcılık ve arıcılığa kaydığı görülmektedir. [6] Üsküdar'dan Gebze'ye kadar olan bölgedeki köylerde tarım ön plandaydı. [7] Bunun yanında hayvancılık önemli geçim kaynaklarından birisi idi. Büyük baş hayvanlar için mandıralar kurulmuş[8] ve küçük baş hayvanlar için kışlak ve yaylaklar satın alınmaktaydı.[9]

Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin birbirleriyle olan mal satımlarında para birimi, menkul malın iktisadî değerine göre değişmekteydi. Küçükbaş hayvanlar koyun ve keçi için akçe ve pare üzerinden satış yapılırken, büyükbaş hayvanların satışı kuruş üzerinden olmaktaydı. Diğer menkul mallarda değerine göre genelde akçe ve pare, bazen kuruş az da olsa leh asıllı bir para olan

---

1 Bkz. "Haraç: Osmanlı Devleti.", *DİA*, İstanbul 1997, XVI,88-89.

2 M.A. D.2775 s. 133'den naklen Rıfat Günalan, "XVI. y.y. Üsküdar Mukataaları", s. 135.

3 ÜŞS, no. 384, vr. 55b-56a.

4 Kartal ŞS, no. 1, vr. 43b.

5 Kartal ŞS, no. 1, vr. 17b.

6 Ahmet Güneş, "16 ve 17 Yüzyıllarda Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal ve Ekonomik Ahvaline Bir Örnek", s. 47 a.mlf, "16 ve 17 Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", *I. Üsküdar sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003),* İstanbul 2004, I, 53.

7 BOA, D: DRB MH 1/ 2 23 Rebîülâhir 1083(18 Ağustos 1672); M. Hanefi Bostan, "XVI-XIX Yüzyıllarda Merdivenköy'de İktisadî Hayat", V. *Uluslararası* Üsküdar *Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007),* İstanbul 2008, I, 97.

8 ÜŞS, no. 333, vr. 59a.

9 ÜŞS, no. 334, vr. 150a; no. 420, vr. 56b.

zolata kullanılmaktaydı.

2.1.2.1. Hayvan Alım Satımları

Dönemin iktisadî şartları dâhilinde Üsküdar ve havalisinde hem küçükbaş hem de büyükbaş hayvanlar yetiştirilmekteydi. Yetiştirilen hayvan türüne baktığımızda şehir merkezi ve civarında büyük baş hayvancılık şehir merkezine uzak köylerde ise büyük baş hayvancılığın yanında küçükbaş hayvancılığın da yaygın olduğunu görmekteyiz. Üsküdar aynı zamanda Anadolu'dan İstanbul'a celepler tarafından gönderilen hayvanların son geçiş noktasında bulunmaktaydı. Bu yüzden boğazın iki yakasından geçen koyun ve keçilerden geçit resmi adı altında bir vergi alınmaktaydı.[1]

Mahkeme kayıtlarında canlı hayvan ticareti yapan celep ve canbazlara sıkça rastlanılmaktaydı. Koyun ve keçi alıp satan celepler içinde Müslüman ve gayrimüslim bulunurken dönemin nakliye işlerinde önemli bir yere sahip at ve beygir alıp satan canbazlar ağırlıklı olarak Müslümanlardan teşekkül etmekteydi.

Üsküdar'da yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında canlı hayvan ticaretinin ilk ayağını küçükbaş hayvanların alım satımı oluşturmaktaydı. Bölgenin coğrafyasına uygun olarak koyun yetiştiriciliği yaygın idi. Mahkeme kayıtlarında koyun cinsiyle ilgili pek bilgi verilmese de birkaç kayıtta alım satıma konu olan koyun türünün Karaman koyunu olduğunu görmekteyiz.[2] Üsküdar'ın köyleri üzerindeki değişik araştırmaların bulguları üzerine gayrimüslimler arasında Rumların çobanlıkla uğraştığını görmekteyiz.[3] Üsküdar'ın köylerinde çobanlık yapan Rumlar'ın Müslümanlarla hayvan ticaretinde bulundukları. Bu yüzden Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında hayvan ticaretinde küçükbaş hayvanlardan koyunun ve az sayıda keçinin satışının yaygın olduğu görülmektedir.[4]

Osmanlı dönemi tarımsal üretimde insan emeğine ve hayvanlara dayalı bir üretim modeli geçerliydi. Küçük işletmelerin egemen olduğu Osmanlı tarımında her bir ailenin tasarrufundaki araziyi işleyebilmesi için sahip olması gereken üretim araçları arasında bir çift öküz ilk sırada gelmekteydi.[5] Üsküdar'ın nahiye ve köylerinde ekim yapılan tarım arazilerinin işlenmesinde ve bazı nakliyat işlerinde de bu hayvanlara ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu yüzden Rumeli'den Anadolu'ya celebkeşanlar tarafından satılmak üzere öküzler getirilmekteydi.[6] Sicillerde görüldüğü kadarıyla Müslümanlar daha çok satıcı, gayrimüslimler ise alıcı konumunda idi[7]. Mahkeme kayıtlarından Üsküdar'ın köylerinde karasığır ineğinin de beslendiğini öğreniyoruz.[8] Tarla işlerinde ya da nakliyatta değil de sütü için beslenen ineklerle ilgili iki satış kaydından birinde Müslüman alıcı, gayrimüslim satıcı iken[9] diğer kayıtta roller değişmişti.[10]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında sıkça görülen hayvan satışlarıyla alakalı olarak at ve beygir satışı ön plana çıkmaktaydı. Zira bazı değirmenlerin bu hayvanların gücüyle çalışır olması,[11] şehir içi ve şehirlerarası ticarette nakliye işlemlerinde diğer hayvanlara göre daha hızlı ve ekonomik

---

1 Bu vergiler Sultan Ahmed vakfına tabi koyun geçit mukataası olup balkan koyunundan 2 şer buçuk akçe alınmaktaydı. Bkz. BOA, C EV., no. 20025 29 R 1143(12 Ekim 1730); ÜŞS, no. 330, v.73b; no. 427, no. 78b-79a.

2 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 332, vr. 66a.

3 Yücel Öztürk, a.g.m., s. 935.

4 Örnekler içi bkz. ÜŞS, no. 326, vr. 61ab; no. 329, vr. 48a, vr. 59a; no. 334, vr. 56ab; no. 351 vr. 2a.

5 Çifthane kavramı hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)* (ed. Halil İnalcık, Donald Quataert ; Trc. Ayşe Berktay, Süphan Andıç, Serdar Alper), İstanbul 2000, I,143-155.

6 ÜŞS, no. 382, 47b; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Tarım Tarihi (1743-1757),* (haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 1997, I, 200.

7 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 337, vr. 45a; no. 339, 38b; no. 382 vr. 47b; Kartal ŞS, no. 1, vr. 34a.

8 İstanbul *Kadı* Sicilleri İstanbul Mahkemesi *24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (haz. Fuat Recep vdg), İstanbul 2010, s. 326 (hüküm no. 243).

9 ÜŞS, no. 420, vr. 11b,

10 ÜŞS, no. 423, vr. 37b.

11 Aynural, *a.g.e.,* s. 85

olmaları sebebiyle bu hayvanlar tercih edilmekteydi.[1] Yine aynı şeklide Üsküdar'da at ve beygir satışları ekseriyetle mekkariler tarafından olmaktaydı. Mekkariler bazen alıcı[2] bazen de satıcı[3] konumda olmaktaydılar.

İncelediğimiz dönem içerisinde Müslümanlarca haram addedilen domuz satışıyla ilgili olarak, Müslümanlarla satışa konu olmamakla birlikte gayrimüslimlerin kendi aralarında hiçbir kayda ve bilgiye rastlamadık. Calib-i dikkat bir nokta da, hayvan satışlarında gayrimüslim tebaa içerisinden Yahudilerle alım satımın gerçekleşmemiş. Ya da bunlar mahkemeye yansımamıştır.

2.1.2.2. Ürün Satışları

Bu altbaşlık altında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında satımı gerçekleşen, herhangi bir işlem görmemiş ziraî ve hayvani ürünler ile sınâi ürünlerin nasıl el değiştirdiğini inceleyeceğiz.

Üsküdar ve havalisinde hayvancılığın ne derece yaygın olduğunu önceki bölümde görmüştük. Bunun bir neticesi olarak hayvanî gıdalar Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında çokça satışa konu olmuştur. Üsküdar'ın civarındaki çiftlik ve mandıralarda süt üretimi yapan gayrimüslim çobanlar vardı.[4] Aleksi ve Yanaki adlı zimmîler Üsküdar ustası Süleyman'ın koyunlarının sütünü, 12 tulum peynirini bir fıçı tereyağını 580 kuruşa satın almışlardı.[5] Kasaplık mesleğini ve diğer mesleklerle ilişkilerinin esnaflar bölümünde ele alacağımız burada Müslüman kasaplardan et satın alan gayri Müslimlerin olduğuna vurgu yapmak yerinde olacaktır.[6] Bunlara ilaveten ilginç alım satımlardan birisi de Tahtakale'de bakkallık yapan Tanaş'ın Edirne vâlisi el-Hâc Mehmed Paşa'ya zahire, ekmek ve sebzenin yanında koyun eti ve ne eti olduğu zikredilemeyen -muhtemelen sığır eti- eti satmasıdır.[7]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ticareti en yaygın ziraî ürün üzüm idi. Bağ satışlarında gördüğümüz üzere, Üsküdar'ın civarı bağlar, verimli ve iyi ekilmiş arazi ile çevrilmiştir. Burada hububat, sebze, meyve ve özellikle bütün kış ve ilkbaharın bir kısmında korunabilen üzüm yetişir. İstanbul'a gelen batılı seyyahlar Üsküdar üzümünden sitayişle bahsetmişler ve bu üzümün kış boyunca ve ilkbaharın bir kısmına kadar korunabildiğine değinmişlerdir. [8]

Narh kayıtlarında yirmi iki değişik isimle yer alan[9] üzümler sicillerde kış üzümü[10], pekmez üzümü[11], yaş üzüm[12], hora üzüm[13] kuru üzüm Müslüman ile gayrimüslimler arasında satışa söz konusu olmuştur. Devlet ahalinin sıkıntıya düşmemesi için üzümlerin ham iken kesilmesini yasaklamış,[14]15 Cemâziyelahir 1118(24 Eylül 1706) tarihli Üsküdar kadısına gönderilen bir buyurulduda;

"Üsküdar kādısı faziletlü Efendi;

---

1 Ortaylı, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi* Ankara1973, c. 1, say. 28, s:181-190.

2Örnek için bkz. ÜŞS, no. 346, vr. 19a; no. 389, vr. 13ab.

3 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 26a, no. 420, 21b.

4 BOA, İE DH, no. 2144, 19 Za 1111(7 Haziran 1700)

5 Rakamların bu kadar yüksek olması bu zimmîlerin bu işin ticareti ile uğraştıklarını düşündürmektedir. Bkz. ÜŞS, no. 403 vr. 60a

6 Bkz. ÜŞS, no. 363 vr. 88a, no. 420 vr. 68b

7 Bkz. ÜŞS, no. 332 vr. 19a.

8 Antonie Oliver, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, (trc. Aloda Kaplan) İstanbul 2007, s. 53, Pierre De Tchihatchef, İstanbul ve Boğaziçi, (trc. Ali Berktay, haz. Hamdi Can Tuncer) İstanbul 2000, s. 105

9 Arif Bilgin, *"Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası", IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006)*, İstanbul 2007, II, 190-191.

10 ÜŞS, no. 333, vr. 46b.

11 ÜŞS, no. 325, vr. 84a.

12 ÜŞS, no. 403, vr. 16a.

13 ÜŞS, no. 333, vr. 46b; BOA D.DRB MH 1/11; Bir borç davasında sarraf Evanis v. Karabet'in Kuzguncuklu Mayer v. Salamon'a sattığı İzmir siyah üzümü ve Edremit siyah üzümünden bahsedilmektedir. Bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 15b.

14 ÜŞS, no. 339, vr. 94a..

Üsküdar ve Kādıköy ve sâir taht-ı hükûmetlerinde olan bağ sahibleri hâsıl olan üzümlerin çarşu vü bazâr ve dükkân sahiblerine füruht etmeyüp kefereye satup 'ıbâdullâh müzâyakaya bâis ve münkerâttan olan hamr u arak ettirmeye bâdi oldukları istimâ' olunup bağ sahipleri gerek Müslim gerek kefere ve yehûd üzümlerini min ba'd efrence ve kefere taifesine bey' etmeyüp men ü def' olunması mühimm ü muktezâ olmağla, imdi ziyâde takayyüd ve ihtimâm ve gereği gibi tefahhus ve kendülerin cebîr ve âgâh ve muhkem tenbîh edesiz. Eğer Müslüman ve eğer kefereden her kim efrence ve kefere taifesine bey' ederse, kendüye cezâ tertîb içün ahz ü habs ve mutasarrıf olduğu bağın dahi mîriye kabz olunmak üzere arz edüp bu hususta tekâsül ve tehâvün olunup bir tarîkle taife-i merkūmeye üzüm füruht olunduğu istimâ' olunur ise bir vecihle ısfâ olunmaz. Men ü def'ate gāyet ihtimâm eyleyesiz deyü" [1]

denilerek muhtemelen o yıla mahsus üretimin azlığından dolayı üzüm üretimi yapan Müslüman zimmî ve yahudi üreticilerin batılı tüccara şarap ve rakı yapımı için satın alan gayrimüslimlere satması yasaklanmıştır. Zira daha sonraki yıllarda Müslümanlarla gayrimüslimler arasında üzüm satışları devam etmiştir.[2]

Üzüm konusunda alıcı konumda özellikle gayrimüslimlerin oluşu, Yücel Öztürk tarafından dini bir ritüele bağlanmaktadır.[3] Vitikültür (viticulture) olarak bağcılık aslında şarapçılıkla aynı sosyo kültürel temele dayanmaktadır. Hıristiyan ve Yahudi kültürlerinde şarap yalnız ekonomik değil aynı zamanda dinî bir nitelik taşımaktadır. Üzüm alıcılarının Hıristiyanların yanında Yahudilerin de alıcı olması[4] bunu teyit etmektedir.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ziraî ürün satışlarının bir boyutu insanlar ve hayvanlar için temel tüketim maddelerinin içinde yer alan buğday ve arpa satışlarıdır. Üsküdar kazasının buğday ihtiyacı bölgeden karşılandığı gibi mahkeme kayıtlarında "navluncu" olarak tanımlanan gemicilerden temin edilmekteydi. Kayıtlarda gördüğümüz arpa ve buğday satıcılarının ekseriyeti Müslümanlardan oluşmaktaydı. Ekmekçilik yapan gayrimüslimler buğday satın alırken[5], çobanlar ise kış aylarını rahat geçirmek için buğday ve arpa satın almaktaydılar.[6]

Coğrafî konum itibariyle Üsküdar ve havalisinde sebze üretimi yaygındı.[7] Şehir merkezinin sebze ve meyve ihtiyacı yakın bahçelerden ve civarındaki köylerden sağlanmaktaydı. Köylüler Atpazarı, Çavuşderesi, Doğancılar Meydanı ve iskelelerde getirdikleri ürünleri satarlardı.[8] Kadıköy, Maltepe, Pendik, Kartal ve Çengelköy İstavroz'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim tebaadan sebze üreticileri yetiştirdikleri kabak patlıcan, salatalıkları her Salı günü sebzehaneye kendi kayıklarıyla

---

1 ÜŞS, no. 334, vr. 155a. Osmanlı Devleti'nde temel iktisadî hedeflerden birisi idaresinde bulunan halkın ihtiyaçlarını karşılamaktır. İstanbul'daki çukacıbaşı olan Nişo adlı gayrimüslim yapağı azlığı nedeniyle Payitaht'a sunduğu arzda, Rumeli ve Üsküdar'daki yapağıların fazla ücretle Çorlu'daki yapağıları toplayan yahudi tüccara sattıkları şikâyet etmişti. Üsküdar kadısına gönderilen fermanda çuka işletmelerin kıtlık sebebiyle zarar göreceği bu sebeple buralarda olan yapağıların yabancı tüccara satılmasının engellenmesi istenmiştir. Bkz. ÜŞS, no. 359, vr. 67a; Aynı şekilde Yıldırım Bayezid'ın Vakfı'ndan Tuzla'da tuz çıkaran kişiler, ihtiyaç olduğu halde başkasına tuz satan Mehmed Ağa'yı şikâyet etmişler, Kartal nâibi bu satışı engellemişti. Bkz. Kartal ŞS, no. 1, vr. 22b; Bölümün giriş kısmında değindiğimiz üzere bu durumu Mehmet Genç "Provizyonizm" yani iaşecilik olarak formüle etmiştir. Bkz. Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul 2000, s. 45-48; a.mlf. "Osmanlılar: İktisadî ve Ticarî Yapı", *DİA*, İstanbul 2007, XXXII, s. 526-529.

2 Sonraki yıllarda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki üzüm satışları için bkz. ÜŞS, no. 365, 34b; no. 372, vr. 12a; no. 388, vr. 64a, no. 399, vr. 30a; no. 403, vr. 16a; no. 405, vr. 44a; no. 408, vr. 47a; no. 412, vr. 8b.

3 Yücel Öztürk, a.g.m., s. 954.

4 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 325, 84a; no. 388, vr. 64a; no. 408, vr. 47a; no. 415, vr. 6a, no. 420, vr. 35b; no. 424, vr. 63b.

5 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 359, vr. 39b.

6 Bkz. ÜŞS, no. 326, 69a, no. 363, vr. 47a.

7 BOA, C.EV. no. 1682; Mantran *a.g.e.*, I, 193; Arif Bilgin, *Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650)*, İstanbul 2004, s. 116.

8 İ*stanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779)*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1997, I, s. 142-143.

getirirler ve paralarını alırlardı.[1] Bazen üreticiler yetiştirdikleri ürünleri tarlada iken satarlardı. Nitekim Kadıköy'de sebze üreticiliği yapan Ayvaz adlı bir zimmî tarlasındaki 7.500 adet salatalık fidanını İsmail Çelebi'ye 30.000 akçeye satmıştı.[2]

İncelediğimiz dönemde Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında enginar alınıp satılması bir yenilik getirmiştir. XVIII. yüzyıl öncesi saray mutfağı ve narh kayıtlarında pek rastlanmayan enginar,[3] Üsküdar'a bağlı Darıca köyünde bir borç davası nedeniyle karşımıza çıkmaktadır. Dimitraki v. Yorgi adlı zimmî, Ali Ağa b. El-Hâc Mehmed'e 300 kuruşu borcuna mahsuben enginarlığını 60 kuruşa satmıştı. Satışın yapıldığı bu yerin etrafı da enginar ekili tarlalardan oluşmaktaydı.[4]

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ürün satışlarının ilginç olanlarında birisi de, temel tüketim mallarının dışında tezyin için yetiştirilen ürünlerin satılmasıdır. Üsküdar'ın merkezi ve köylerinde bu tür ürünleri yetiştirmek için pek çok bahçe bulunmaktaydı. Buralardaki ürünler sahipleri tarafından değişik nedenlerden dolayı satışa sunulmaktaydı. Nitekim bunlardan birisi de Hace Hatun Mahallesi'nde Ali Beşe b. Hasan'ın Asvadur v. Varsam'a sattığı ürünlerdir. Bu ürünler 500 adet karanfil, 60 vukıyye gül fidanı, 20 adet sarı salkım ağacı, 15 adet yasemin fidanı, 5 tahta zerrin soğanı,5 tahta sünbül soğanı idi. Fiyat olarak 133 kuruşa satılmıştır [5]

Temel tüketim maddelerinin başında gelen ekmek Müslümanlar ile birlikte gayrimüslimler tarafından da yapılmaktaydı. Üsküdar'daki fırıncıların ve buna bağlı olarak değirmencilerin meslekî problemlerini ve diğer esnafla olan ilişkilerini esnaflık bölümünde değerlendireceğiz. Burada bu meslek erbabının ürettiği ekmeğin kimler tarafından satın alındığına değineceğiz. Üsküdar'da Müslümanların yanında ekmek üretiminde Ermenilerin büyük payı vardı. Üçüncü bölümde meselenin sosyal boyutunda genişçe ele alacağımız üzere, şehrin en yetkili kişilerinden biri olan kadılardan başlayarak sıradan bir ahaliye varıncaya kadar ekmek alımında dini bir kaygı güdülmemiştir.[6]

Herhangi bir işleme tabî tutulmuş sınaî olarak üretilen ürünlerin alım satımına baktığımızda Müslümanlar tarafından üretilen mallar gayrimüslimler tarafından satın alınırken, Üsküdar'da gayrimüslimlerin imal ettiği aydınlatmada kullanılan mumlar, beziryağı Müslümanlar tarafından satın alınmaktaydı.[7]

2.1.2.3. Eşya Alım Satımı

Sicillerde gördüğümüz satış türlerinden birisi de eşya satışlarıdır. Eşyadan maksat günlük hayatta giyilen ve kullanılan eşyalardır. Osmanlı maddi kültür hayatında eşyaların yeni olsun, müstamel

---

1 İstanbul'a sebze götüren bahsi geçen köylüler Eminönü'de kayıkçı esnafı ile iskele yüzünden tartışma yaşamaktaydı. Daha sonra Üsküdar kayıkçıkları ile Çöplük iskelesi arasında bir yer gösterilmişti. Bkz.BOA, C. BLD, no. 2511, 2 Cemâziyelevvle 1155 (4 Ağustos 1742); *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779),* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg) I, 15, 145-146.

2 ÜŞS, no. 371, vr. 29a.

3 Ömer Lütfi Barkan'ın saray mutfağı ile ilgili bilançosunda, Arif Bilginin Saray Mutfağı adlı eserinde saraya getirilen sebze listeleri arasında enginar zikredilmektedir. Aynı şekilde Arif Bilgin'in "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası (1642-1708)" adlı makalesinde verilen sebze listelerinde enginar ismi geçmemektedir. Yalnız Arif Bilgin saraya alınan sebze listelerinin dışında bir muhasebe kaydında saraya 60 adet enginar alındığını belirtmektedir. BOA, D. BŞM no. 10511 s. 49'dan naklen Arif Bilgin, *a.g.e.,* s. 218.

4 ÜŞS, no. 421, vr. 50a. Daha sonraki yıllarda Darıca'da yetiştirilen enginarlar İstanbul'daki sebzeci esnafı tarafından *Darıca enginarı* isimlendirilmiş ve bu adla tezgâhlarda yerini almıştır. Bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi (1764-1793)*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1998, II, 278-279.

5 ÜŞS, no. 425, vr. 41a.

6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 378, vr. 3b; no. 412, vr. 47b; no. 420, vr. 49a; no. 421, vr. 47b; no. 423, vr. 27a; Bunların yanında bazı borç davalarında mesleği ekmekçilik olmayan insanların alacakları arasında ekmek ücretini zikretmesi dikkat çekmektedir. Mesleği sarraflık olan Krikor'un 180 kuruşu borç ve 20 kuruşu nân-ı aziz ücretinden olmak üzere El-Hac Mehmed'in pandol saat ve evinin hüccetini rehin almasıyla ilgili davada ekmek ücretinin alım satım mı? Yoksa bir kefaletten dolayı mı olduğu belirtilmemiştir. Bkz. ÜŞS, no. 420. vr. 64a.

7 Alım satım örnekleri için bkz. ÜŞS, no. 380, vr. 78a; no. 403, 18b.

olsun iktisadî bir değeri vardı.

Yeni üretilen eşyaların alım satımında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ihtilaf vaki olacak bir durum yoktu. Gerek ev eşyası, gerek giyim eşyası olarak satılan mallar toplumun her iki kesiminde satışa konu olmaktaydı. Nitekim mahkeme kayıtlarından Üsküdar'da yaşayan Hacer adlı Müslüman bir kadının Tahtakale'de tülbentçi Serkiz'den 1.720 akçelik yemeni, tülbend ve boğasi aldığını görmekteyiz.[1] Yine Başka bir kayıtta Serkiz adlı bir Ermeni Ali Beşe'den boğası ve astar satın almış olması[2] iki farklı örnek olarak gösterilebilir.

Sicillerde sıkça rastlanan bir satış türü de, şahısların kullandıkları bir nevi -ikinci el- denilen eşyaların satışlarıdır. Fabrikasyonun olmadığı bu dönemde bu tür eşyaların satışları önem arz etmekteydi. Müslüman bir kimse gayrimüslim bir kimsenin kullandığı eşyaları veya giydiği kıyafetleri satın alıyor muydu? Veya soruyu tersten sorarak gayrimüslim bir kişi Müslüman bir kimsenin eşyalarını satın alıyor muydu bu soruların cevaplarını arayacağız.[3]

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu tür satışlar genellikle birinci dereceden akrabalar arasında yaygın bir durum idi. Kayıtlarda anne-babanın evladına, kardeşine damadına veya kocanın eşine satımı ve hibesi sahibinin köleye hibesi şeklinde yer almaktaydı.[4]

Bazı borç davalarında satılan eşyanın cinsi belirtilmeyip eşya-i mütenevvi'a denildiği için ve kişilerin meslekleri belirtilmediğinden dolayı ne tür eşya olduğunu tespit etmek mümkün gözükmemektedir.[5]Bununla birlikte gasp iddiasıyla mahkemeye başvuran Yüni b. Abraham adlı Yahudi kadının kendisine ait olan iki fincan zarfının ve kapaklarının oğlu tarafından bir Müslümana satıldığını görmekteyiz.[6] Yeni mahalle'den Bogos adlı bir Ermeninin 30 kuruş borcuna mukabil Osman b. Musa adlı bir Müslümandan 2 adet ipek acem kuşağı, 1 adet ibrikli leğen, 1 adet kapaklı tencere, ve bir siniyi rehin olarak aldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.[7] Bunların haricinde kıyafet bağlamında ikinci el eşyaların gerek Müslümanların gerekse de gayrimüslimlerin birbiriyle alışverişinde söz konusu olmadığını söylemek mümkündür.

İktisadî hayatta eldeki her eşya satışa konu olabilmekteydi. Kuzguncuklu Panayot v. Nikola'nın ölümünde iken Hıristiyan olan büyük oğlu Mustafa babasından miras kalan Kuzgucuk Rum Kilisesi'ndeki iskemleyi diğer vâris annesi Despino ile birlikte Dimitri v. Yani'ye 15 kuruşa satmıştı. İskemle Rumlar arasında tartışma meydana getirmiş, kasap Manol adında bir Rum iskemlenin kendisine ait olduğunu iddia etmişti. Dimitri ise mühtedi Mustafa'dan satın aldığını ispat edip kendi mülkiyetine aldı.[8]

Eşya satışlarının bazen bir gayrimenkulle beraber satıldığını görmekteyiz. Çengelköylü Süleyman Ağa b. Osman Pavlo v. Alekesandiri'ye eviyle birlikte 20 adet fıçıyı satmıştı. Toplam satış bedelinin

---

1 ÜŞS, no. 403, vr. 53b.

2 ÜŞS, no. 420, vr. 11b.

3 Bu tür satışlar Osmanlı toplumunda özelinde Üsküdar'da yaygın bir durumdu Terekelerde ölen kişilerin kullandığı eşyaları da mirasa konu olmaktaydı. Bu yüzden miras taksimi esnasında eşyaları gizleyip saklayanlara diğer vârisler dava açmaktaydı. Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 31a; no. 354, vr. 28a; no. 365, vr. 5b; no. 403, vr. 57a; no. 427, vr. 37b; Meselenin toplumsal boyutu için Bkz. Fatih Bozkurt, *Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği)* (Basılmamış Doktora Tezi) Sakarya Üniversitesi S.B.E., Sakarya 2011, s. 151-159; Terekelerde ölen kişilerin kullandığı eşyaları da mirasa konu olmaktaydı. Bu yüzden miras taksimi esnasında eşyaları gizleyip saklayanlara diğer vârisler dava açmaktaydı. Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 31a; no. 354, vr. 28a; no. 365, vr. 5b; no. 403, vr. 57a; no. 427, vr. 37b.

4 Bu tür satışlarda bazen paranın alındığı zikredilse de satışları çoğunda daha önce gayrimenkul satım sebeplerinde değinildiği gibi meblağın "zimmetini ibrâ vü iskāt eyledim" şeklinde ifade edilmesi eşyaların hibe edildiği fikrini uyandırmaktadır. ÜŞS, no. 335, vr. 15b; no. 335, vr. 41a; no. 346, vr. 34a.

5 ÜŞS, no. 420, vr. 27b.

6 ÜŞS, no. 340, vr. 10b.

7 ÜŞS, no. 406, vr. 35b.

8 ÜŞS, no. 415, vr. 19a; no. 416, vr. 38a.

400 kuruş olduğunu görmemize rağmen fıçıların hangi fiyat üzerinden satıldığına dair bir bilgi verilmemiştir.[1]

2.1.3. Köle ve Cariye Alım Satımı

XVIII. yüzyıl toplumsal gerçeklerinden biri kölelerin, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında alım satımı söz konusu idi. Bu tür bir muameleyi alım satımların sonunda ayrı bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

İnsanlık tarihinde kökü çok eskilere giden[2] kölelik sistemi Osmanlı Devleti'nde 1847 yılında İstanbul köle pazarı kapatılarak yasaklanmaya çalışılmış ama imparatorluğun sonuna kadar varlığını bir şekilde devam ettirmiştir.[3]Osmanlı Devleti'nde köleler kendileriyle zimmet akdi yapılmamış hükümdarın tebaası olmayan milletlerden alınmaktaydı.[4] Üsküdar'da mahkeme kayıtlarının tutulmaya başladığı ilk yıllardan itibaren kölelik ve kaçgun köleler sıklıkla dava konusu olmuştu. Bu köleler genel olarak Rus, Hırvat, Eflak ve Boşnak asıllı köleler idi. [5] XVIII. yüzyıla gelindiğinde kölelerin etnik kökenleri genel olarak Rus, Hırvat, Macar, Gürcü ve Çerkez olarak tebarüz etmekteydi.[6]

Rus kölelerle ilgili olarak 14 Temmuz 1700 yılında yapılan İstanbul Andlaşmasına göre serbest bırakılmaları öngörülmekteydi.[7] 1739 Belgrad Andlaşması'ından sonra Osmanlı Devleti ülkenin değişik yerlerine ferman gönderdiği gibi[8] Üsküdar Kadılığına Rus esirlerin teslimi ile ilgili müteaddid defalar fermanlar göndermişti.[9] Bu fermanlarda Rusların elinde bulunan Müslüman esirlerin kurtarılması için, Müslümanların mahalle imamları Rum ve Ermenilerin patrik, keşiş, ve ruhbanları ve Yahudilerin hahamları ve cemaatbaşıları ve diğer söz sahibi insanlar vasıtasıyla Üsküdar'da bulunan erkek ve kadın Rus esirlerinin –ücreti devlet tarafından karşılanmak suretiyle- 100 kuruş mukabilinde muhzır ağaya teslimi emredilmekteydi.[10]

11 Safer 1157 (26 Mart 1744) tarihinde mahkemeye getirilen Yenimahalle, Selamiali ve bunlara bağlı yerler, Kuzguncuk ve Çengelköy'de oturan keşiş, ruhban, haham ve cemaatbaşıları esir fermanına istinaden kendi sorumlu oldukları mahallerde Rus esirlere dair bir bilgileri olmadığını, şayet buralarda bir esir ortaya çıkarsa muhzırbaşına teslim edecekleri taahhüdünde bulundular.[11]

Üsküdar'da Müslümanların yanında gayrimüslimlerin de –önceki dönemlerde birtakım yasaklamalar olmasına rağmen-[12] köle edindiklerini görmekteyiz. Gayrimüslim ahali içerisinde Yahudilerin

---

1 ÜŞS, no. 383, vr. 51a.

2 M. Akif Aydın, Muhammed Hamidullah, "Köle", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 237

3 Nihat Engin, "Köle: Osmanlılar'da Kölelik", *DİA*, Ankara 2002, XXVI, 246-248

4 Düzdağ, *a.g.e.,* s. 188. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779)* (haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), I, 38; Aydın, Hamidullah, a.g.m., s. 244; 18.yüzyılda İstanbul'a gelen Lady Montegu'nün kendisinden Rum köle isteyenlere Rumların hükümdarın tebaası olduğu için köle olarak satılmadığını söylemektedir. Bkz. Mary Mortley Montagu, *Türkiye Mektupları* 1717-1718, (trc. Ayşe Kurutoğlu), İstanbul (t.y.), s. 101.

5 Örnekler için bkz. İstanbul Kadı Sicilleri *Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521)*, (haz. Bilgin Aydın, Ekrem Tak), s. 397-405(hüküm no. 725-748); *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521*), (haz. Rıfat Günalan, vdg), s. 377-382 (hüküm no 768-778).

6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 15a; no. 334, vr. 98a; no. 359, vr. 52b; no. 365, vr. 48a; no. 378, vr. 53a; no384, vr. 48b; no. 399, vr. 18b; no. 385, vr. 83a; no. 398, vr. 45b; no. 413, vr. 13a; no. 418, vr. 68a; Kartal ŞS, no. 1, vr 77a.

7 *Târih-i Râşid*, II, 494; III, 138; Osman Köse " XVII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Esir Mübadelesi", *XII Türk Tarih Kongresi: Bildiriler (4-8 Ekim),* Ankara 2002, s. 348-360.

8 Osman Köse, a.g.m., s. 356.

9 ÜŞS, no 402, vr. 70ab; vr. 76b, vr. 89a; no. 403, 19a; ; no. 410, vr. 50ab.

10 ÜŞS, no. 402, vr. 70ab; no. 403, vr. 19a.

11 ÜŞS, no. 412, vr. 26b.

12 XVIII: yüzyıla kadar gayrimüslimlerin köle ve cariye edinmeleri yasaklanmıştı. Ahmed Refik(v.1937), *Onuncu Asr-I Hicride İstanbul Hayatı,* İstanbul 1988, s. 50; a.mlf, *Hicri Onbirinciı Asırda İstanbul Hayatı, (1553-1591)*, İstanbul 1988. s. 25-26; Düzdağ, *a.g.e.,* s. 149. Mantran, *a.g.e* II,112-113; XVIII.yüzyılda. yayınlanan bir fermanda esir pazarında satılan esirlerin "sabî ve sabîye ve murahık ve murahıkalarının" yasak olduğu belirtilmektedir. Bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779),* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I,18.

hatırı sayılır bir biçimde köle edindikleri dikkat çekmektedir.[1]

Köle sahibi olanların ellerinde sahip oldukları köleler ile ilgili bir hüccet bulunmaktaydı. Elinde hüccet olmayanlar mahkemeye gelip kölenin ikrarıyla kadıdan bu belgeyi almaktaydılar. Mesela Gürcü asıllı Markıya bint Yovan adlı cariye mahkemeye gelerek Nağma bint Lazer hıristiyan kadının vekili olan Baroh v. İsak vasıtasıyla ikrar edip Yağmaya verilmesini talep etmişti.[2]

Köleler hizmetini gördükleri kimselerle zaman zaman mahkemeye gelip belli bir hizmet yılı, bir bedel veya sahibinin ölümü üzere[3] anlaşma yapıp hürriyetlerini elde ediyorlardı. Bu konuda ilginç kayıtlardan birisi de Gürcü asıllı Müslüman bir köle olan Süleyman efendisi Ahmed ile kölelikten kurtulmak için 428 kuruşa anlaşmıştı. Bu parayı da Gürcü beylerinden Davidtarhan v. Zali'den borç almıştı.[4] Sonraki yıllarda özellikle cariye satışlarında ve yapılan anlaşmalarda suistimaller ortaya çıkmaya başlayınca, cariyeler ile ilgili yazışmaların kadılıklardan alınıp, payitahta Rumeli kazaskeri nezaretinde Cuma günleri yapılması kararlaştırılmıştır.[5]

Gayrimüslim kölelerin alınıp satılmasında Müslümanlarla gayrimüslimler açısından bir sıkıntı yok idi.[6] Esirci denilen insanlardan satın alınan esirler, bedeli mukabilinde başka insanlara satılabilmekteydi. Örneğin yukarıda ismi geçen Gürcü asıllı köle Markıya bint Yovan sahibi Nağma bint Lazer tarafından Mehmed Beşe b. Ali'ye 60 kantar kuru siyah üzüm ücreti üzerinden satılmıştı.[7] Köle satımlarında kölelerin Müslümanları tercih ediyor olması, dönemin seyyahı La Motraye'nin de dikkatini çekmiş, Müslümanların yanında çalışan köleler daha az çalıştıkları için Hıristiyanlardan ziyade Müslümanları tercih ettiğini söylemiştir.[8]

Gayrimüslimlerin Müslüman köle edinmeleri yasak olduğundan şayet köle Müslüman olursa, sahibi tarafından bir Müslümana satılmak zorundaydı. Bu mesele sicillerde sıkça karşılaşılan bir durumdu. Örneğin İstanbul'da Fener'de oturan Todori v. Yorgi Üsküdar'da Süleyman Efendi b. Halil'e acem asıllı cariyesi Fatıma'yı Müslüman olduğu için 100 kuruşa satmıştı.[9]

Bazen Müslüman köle sahipleri para kazanmak için Müslüman köleleri gayrimüslimlere sattığı oluyordu. 21 Ramazan 1159 (7 Ekim 1746) tarihinde kol gezen Üsküdar çorbacısı Gürcü asıllı Müslüman Tamara cariye ve yedi yaşındaki kızını mahkemeye getirmişti. Bu kişi aslen Galatalı ve Kuzguncuk'ta kiracı olarak oturan Mosi v. Misin adlı Yahudinin cariyesi olduğunu iki sene önce Müslüman olmasına rağmen esirci Süleyman'ın kendisini Mosi'ye sattığını kadı huzurunda ikrar ettirmiştir. [10] Daha sonra Mosi mahkemeye gelip cariye ve kızının Müslüman olduğu için bir Müslümana satılması gerektiğinden dolayı bunlar üzerinde kendisine ait olan eşyalar hususunda çorbacıbaşının

---

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 345, vr. 15b; no. 353, vr. 59a; no. 359, vr. 52b; no. 398, vr. 28b; no. 415, vr. 41a; no. 416, vr. 65a.

2 ÜŞS, no. 398, vr. 37a.

3 Azad olması sahibinin ölümüne bağlanmış köleye müdebbere denilmektir. Bkz. Bilmen, *a.g.e.,* IV,55-57. Bu konuyla alakalı olarak, Kadıköy'de kuyumculuk yapan Litari v. Danil'in cariyesi Yovana ile yaptığı anlaşmadır. Litari'nin ölümünden sonra Müslüman olan ve Emetullah adını alan bu cariyeyi, vârisler isimi geçen cariyenin terkenin 3/1'i geçmediğini ancak müdebbere olduğunu inkâr edince o da Müslüman şahitlerle müdebbere olduğunu ispatlamış ve hürriyetine kavuşmuştur. ÜŞS, no. 326, vr. 74b-75a.

4 ÜŞS, no. 413, vr. 13a.

5 *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779)*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 82-83.

6 Örnek satış için bkz. ÜŞS, no. 382, vr. 57b. Konuyla ilgili değişik örnekler için bkz. İzzet Sak, *Şer'iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. ve 18. Yüzyıllar).* (Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya 1992, s. 175-179.

7 Önceki satışta köle sahibi kadın için "nasraniye" ifadesi yer almaktaydı. Bu kayıtta ise "yahudiyye" diye zikredilmiştir. Müvekkilinin Yahudi olduğu dikkate alınırsa Yahudi olması gerekir. Bkz. ÜŞS, no. 398, 28b.

8 La Motraye, *a.g.e.,* s. 38.

9 ÜŞS, no. 382, vr. 57b.

10 ÜŞS, no. 415, vr. 41a.

zimmetini ibra etmiştir.[1]

Dönemin iktisadî ve sosyal şartları içerisinde sosyal bir olgu olan kölelik ile ilgili olarak, kişilerin köle olarak satılmalarının yanında köle olmadığı halde köle olarak satılmak istenen insanların açtığı davalar da mevcuttur. Birinci bölümde şahitlik konusunda ele aldığımız üzere bu tür insanlar köle olmadıklarını Müslüman veya gayrimüslim şahitlerle neseplerini ispat edip kendisini köle edinmek isteyen insanların ellerinden kurtulmaktaydılar.[2]

Buraya kadar detaylı olarak ele aldığımız alım satım işlemleri ile ilgili olarak, Müslümanlar ile gayrimüslimler arsında satışa konu olan gayrimenkullerde ev satışlarında bazı kısıtlamalar olsa da, bunların şikâyete bağlı olarak satışın engellendiğini, bağ alım satımlarında ise herhangi bir sorunun yaşanmadığını görmekteyiz. Menkul mallarda ise üzüm satışının yasaklanmasının muhtemelen o yıla ait durumdan kaynaklandığını düşünmekteyiz. Bunun dışında yukarıda değindiğimiz kölelik konusunda önceki yüzyıllara göre gayrimüslimler açısından bir genişlemenin olduğunu söyleyebiliriz, ancak onların gayrimüslim köle edindiklerini görmekteyiz.

2.2. KİRA İŞLEMLERİ

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ticarî ilişkilerin bir boyutu da kira işlemleridir. Mülkiyet değişimini ifade eden alım satımlar gibi olmasa da kira işlemlerinin de toplumun her iki kesimi arasında yoğun olduğu söylenilebilir. Bir mülk veya işletme, barınma, iaşe ve ticaret gibi sebeplerden dolayı kiralanmaktaydı.

XVIII. yüzyıl Üsküdar iktisadî hayatında kişilerin sahip oldukları menkul ve gayrimenkul malları bir bedel karşılığında kiraladıklarını görüyoruz. Mahkeme kayıtlarında bu işlem icâre kelimesiyle ifade edilmektedir.[3] Bu tür kiralamalar genelde aylık yapılmaktaydı. Bunun yanında vakıf mülkleri satılamadığı için sadece bildiğimiz basit kiralama işlemi olmadığını çifte kira sistemiyle özellikle vakıfların gayrimenkullerini kiralamada bir yöntem olduğunu görmekteyiz. Peşin bir bedel ödendikten sonra senelik cüz'î bir bedel ile ömürlük yapılan kiralama işlemi idi.

Kira işlemlerine baktığımızda kiralanan dükkânların tamamına yakını gayrimüslimler tarafından kiralanmıştır. Kiralama konusunda para vakıflarından krediye karşılık evini rehin ettirip kiralama yoluna giden işlemleri normal kira anlayışı içerisinde ele almadık.

1.2.1. İşyeri ve İşletme Kiralama

Ticarî ve iktisadî hayatın önemli bir merhalesini işletmelerin kiralanması oluşturmaktadır. Gayrimüslimler Müslümanlara ve Müslümanların kurduğu vakıflara ait yerleri kiralayarak ticarî hayatın ivme kazanmasına katkı yapmaktaydılar.

Sicillerden ve arşiv kayıtlarından anlaşılacağı üzere bu tür işletmelerin başında fırınlar gelmekteydi.[4] Açılan borç davalarından görebildiğimiz kadarıyla fırın kiraları yerine ve özelliğine göre aylık 2 kuruşla[5] 24 kuruş[6] arasında değişmekteydi.

---

1 ÜŞS, no. 416, vr. 65a.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 17a, vr. 43a; no. 415, vr. 10a, vr. 25a.

3 İslâm hukukunda geniş bir yer tutan icarenin açıklamaları için bkz. Bardakoğlu "İcare", *DİA*, İstanbul 2000, XXI,379-388.

4 Örnekler için bkz. BOA, A. DVNS MHM no 114/1 s. 32, 40; ÜŞS, no. 329, vr. 56b; no. 336, vr. 36b; no. 350, vr. 22b; no. 400, vr. 47b.

5 Zorto veled-i Pano adlı gayrimüslimin Adalar Nahiyesi Viran Köyündeki Yusuf Ağa Çeşmesi Para Vakfına ait fırını için aylık verdiği kira 2 kuruş idi. Bkz. ÜŞS, no. 350, vr. 22b.

6 Erakil adlı Ermeni İstanbul'da oturan Hamide Hatun'un Üsküdar Mehmed Paşa Mahallesi'ndeki fırınına aylık kira olarak 23,25 kuruş vermekteydi. Bkz. ÜŞS, no. 400, vr. 47b.

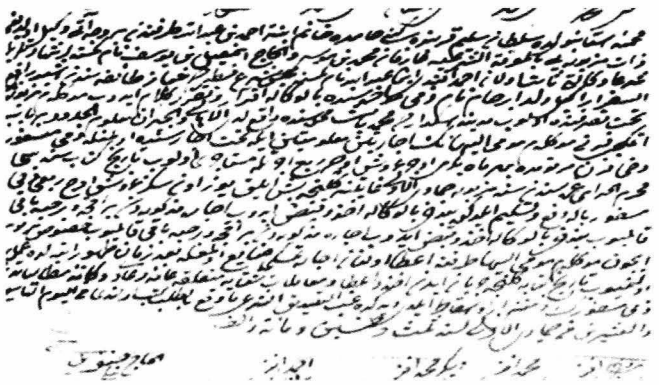

Ekmek fırını kirasıyla ilgili bir belge. ÜŞS, no.4●●, vr.47b.

Fırın çalıştırmak için mülk sahiplerine fazla kira teklif edenler bulunmaktaydı. Böyle bir davranış diğer fırıncıların tepkisine yol açmaktaydı. Nitekim 23 Rebîulâhir 1157(5 Haziran 1744) tarihli arzuhalde, Üsküdar ekmekçileri Ohan ve Ağya adlı gayrimüslimlerin esnaf nizamına aykırı davranarak fırın sahiplerine kiraları artırıp sahip oldukları fırınları işletmek istemeleri kendilerini zor durumda bıraktığı için meslekten men edilmelerini istemişlerdir.[1]

Gayrimüslimler tarafından kiralanan yerlerden birisi de bahçe ve bostanlar idi. Meyve ve sebze yetiştiriciliği yapılan mahalle ve köylerdeki bostanlar ile[2] ağaç ve fidan yetiştiriciliği yapılan bahçeler[3] gayrimüslimler tarafından kiralanmaktaydı.

Bunların yanında bakkal dükkânları,[4] değirmenler,[5] hanlar,[6] mumhaneler [7] tarlalar[8] ve kireç ocakları[9] gayrimüslimler tarafından kiralanıp işletilmekteydi. Bunların yanında zikredilmesi gereken bir husus da atıl durumdaki yerlerin ekonomiye kazandırılması için kira sistemiyle gayrimüslimlere verilmesidir. Örneğin Hassa Tazıcılar Bostanlarının Taamiyye Ocağı vakıf mütevellisi Ahmed Ağa, Ivaz Fakih'teki harap bağı Aleksan ve Abraham'a çifte kira sistemiyle kiralamıştır.[10]

Burada değinilmesi gereken bir husus da, ticarî olarak satılan ürünlerin nakliyat işlemlerinde gayrimüslimlerin Müslümanlara ait nakliye vasıtalarını kiralamasıdır. Dönemin şartları içerisinde kara nakliyatı için en uygun hayvan beygirler idi. Hancılar ve cambazlardan kiralanan beygirler ile eldeki mahsuller taşınmakta idi.[11] Ürün satışlarında değindiğimiz üzere, gayrimüslim sebze ve meyve üreticileri yetiştirdikleri ürünleri başka yerlerde satabilmek için Müslüman kayıkçıların kayıklarını da kiralıyorlardı.[12]

2.2.2. Ev Kiralama

İnsanların aslî ihtiyaçlarından birisi barınmadır. Bu gerçekten hareketle XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler içinde, müstakil evi olanların yanında hayatını kiracı olarak idame ettirenlerin bulunması tabiidir.

---

1 ÜŞS, no. 412, vr. 31b.
2 ÜŞS, no. 333, vr. 33b; no. 421 vr. 17b.
3 ÜŞS, no. 344, vr. 57a.
4 ÜŞS, no. 423, vr. 55a.
5 ÜŞS, no. 347, vr. 49b.
6 ÜŞS, no. 344, vr. 89b.
7 ÜŞS, no. 420, vr. 65a.
8 ÜŞS, no. 420, vr. 3b.
9 ÜŞS, no. 328, vr. 46a; no. 339, vr. 87b; no. 363, vr. 112a.
10 ÜŞS, no. 389, vr. 7a.
11 ÜŞS, no. 403, vr. 19b; no. 420, vr. 37b, vr. 54a.
12 ÜŞS, no. 420, vr. 37b.

Zaman zaman kiracıların gayri ahlaki tutumlarından dolayı bir takım şikâyetler olsa da,[1] Müslümanların kendi aralarında gayrimüslimlerin kendi aralarında evlerini kiraya verdikleri bilinen bir durumdu.[2] Sicillerde bir Müslümanın gayrimüslime ait bir evi kiraladığına dair bir kayda rastlanmazken, gayrimüslimlerin Müslümanlara ait vakıf evlerini kiraladıkları görülmektedir.

Bir kısım vakıflara ait yerlerde genel olarak Yahudiler kiracı olarak kalmaktaydı. İstanbul'un değişik yerlerinde "Yahudihane" adıyla değişik yerlerden gelen Yahudilerin kaldıklar yerler vardı. Örneğin Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı'nın Balıkpazarı, Cebeali, ve Fenerkapısı'nda yahudihaneleri bulunmaktaydı.[3]Aynı şekilde Atik Valide Sultan Vakfı'nın odalarında Yahudiler kiracı olarak kalmaktaydı.[4] Selamiali Mahallesi'nde kalan gayrimüslimlerin bir kısmı vakıf evlerinde kiracı olarak kalmaktaydı.[5]

Mal sahibi kiracı ilişkilerinde Üsküdar'da gördüğümüz kadarıyla mal sahibinin Müslümanlar veya onlara ait vakıflar, gayrimüslimlerin ise müstecir olduklarını görmekteyiz.

2.3. BORÇ ve KREDİ İLİŞKİLERİ

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkilerde borçlar ve kredi işlemleri önemli bir yer işgal etmektedir. Bu kısımda bu ilişkiler çeşitli açılardan ele alınmış, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ele alınan kayıtlar doğrultusunda tespit edilmiş borç ve kredi ilişkilerinin doğası incelenmeye çalışılmıştır.

İlk olarak, tetkik edilen dönemde karz yöntemiyle gerçekleşen borç işlemlerine yer verilmiştir. Ayrıca para vakıflarından, yetim mallarından ve şahıslardan alınan bey' bi'l-istiğlâl, * bey' bi'l-vefâ * ve nadiren de olsa muamele-i şer'iyye * yoluyla alınan borçlar ise kredi başlığı altında izah edilmiştir.

2.3.1. Borç İlişkileri

Tetkik edilen Üsküdar sicillerinde şahıslar arasındaki nakdî borç işlemleri kaydedilirken "cihet-i karz-ı şer'i", "cihet-i deyn-i şer'i", "ikraz" ve "istikraz" tâbirleri kullanılmıştır. İncelediğimiz mahkeme kayıtlarında Müslim-gayrimüslim ilişkilerinde verilen borçların çoğunun karz olarak isimlendirildiği tespit edilmiştir.[9] Zira mahkeme sürecinde verilen borçlarla ödenilmesi istenen rakamların aynı olması karz olma ihtimalini daha güçlü kılmaktadır. Ayrıca, gayrimüslimlerin kendi aralarında karz usulüyle borç verdikleri kaynaklarda yer almıştır.[10]

Borç davalarındaki isnatlardan hareketle, kişiler borç verirken borçludan ya imzalı mühürlü bir sen-

---

1 Bkz. ÜŞS, no. 377, vr. 76b; no. 415, vr. 42a.

2 Bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 22a; no. 407, vr. 44b; no. 416, vr. 64b; no. 420 vr. 4a.

3 ÜŞS, no. 334, vr. 82ab.

4 ÜŞS, no. 327, vr. 57a.

5 ÜŞS, no. 388, vr. 13a; no. 420, vr. 58b.

* *Bey' bi'l-istiğlâl.* Bir kişinin sattığı malı geriye satın alacağını taahhüt ederek akit boyunca kiralamasına denir. Para vakıflarındaki uygulama ve açıklamalar için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları,* s. 72-73. Süleyman Kaya, *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri,* (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2007, s. 86-88.

* *Bey' bi'l-vefâ* ise bir malı kararlaştırılan müddet içerisinde, bedelini iade ederek geri almak şartıyla yapılan satışa denmektedir. Geniş açıklamalar için bkz. Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları,* s. 70-72; Süleyman Kaya, *a.g.e.,* s. 80-86.

* *Muamele-i* şer'iyye, fıkıh kitaplarında bey'u'l-îne olarak isimlendirilen bu terim, vadeli satılan bir malın peşin para karşılığında daha düşük bir bedelle geri satın alınması işlemidir. Hukukî tartışmalar ve örnekler için bkz. Apaydın, "İne", *DİA*, İstanbul 2000, XXII, 283-285. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları,* s 54-64. Süleyman Kaya, a.g.e., s. 14-79.

9 Süleyman Kaya, karz ile ilgili çalışmasında karz-ı hasen uygulamasının daha ziyade yakın akraba ve samimi dostlar arasında cerayan eden bir uygulama olma ihtimali üzerinde durmuş, bunların az mahkeme konusu olacağını değinmiştir. Bkz. Kaya, *a.g.e.,* s. 2.

10 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, 117a; no. 378 vr. 29a.

et alırlar ya da şahitler huzurunda parayı teslim ederlerdi.[1] İslâm hukukunun prensiplerinden dolayı, özellikle gayrimüslimler, Müslüman şahitler bulundurmak zorunda idi. Bu yüzden gayrimüslimlerin borç davalarında Müslüman şahitleri sıklıkla görmekteyiz.[2]

Alacaklı-borçlu ilişkisinin kurulmasında ve borçların tahsilinde kefalet sistemi önemli bir yere sahip idi. Birinci bölümde mahkeme sürecinde ele aldığımız üzere, borç veren insanlar borçludan paralarını alamadıkları durumlarda kefilden tazmin yoluna gitmekteydi. Bu durumun, kefillere açılan davalardan hareketle, oldukça yaygın olduğunu görmekteyiz.[3] Borcunu ödeyemeyen insanlar kefile ihtiyaç duyup, kefille birlikte borç alan kişinin bir mülkünü rehin ettirmekteydi.[4]

Borç verme işlemlerinde para cinsi olarak ekseriyetle kuruş kullanılmaktaydı. Yüz yılın ilk dönemlerinde bazı borç davalarında "esedî kuruş" diye tarif edilen aslanlı paranın borç alıp vermede kullanıldığını,[5] elli yıllık zaman diliminin başlarında ve sonlarında Leh asıllı zolatanın,[6] zaman zaman akçenin[7] ve altın ve mücevheratın[8] borç olarak verildiğini tespit etmiş bulunmaktayız. Bunun yanında bir kayıtta borç ödeme yollarından poliçenin Müslümanlarla gayrimüslimler arasında borç ödeme için kullanıldığını görmekteyiz.[9]

Borç verme oranlarına baktığımızda Müslümanların gayrimüslimlere borç verme oranın % 70 civarında olduğunu, % 30 civarında da gayrimüslimlerin borç vermiş olduğunu görmekteyiz. Bu oran Müslümanların iktisadî açıdan daha müreffeh oldukları izlenimini vermektedir. Borç ilişkilerinde Ermeni ve Rumların yanında Yahudilerde şehirdeki nüfus oranına göre kayıtlarda yerini almıştır. Diğer gayrimüslim tebaaya göre Yahudiler daha çok borç veren konumdadır.[10]

Meseleye borç veren insanlar açısından baktığımızda, Müslümanlar arasında "beşe" lakaplı insanların ilk sırayı aldıklarını ve arkasından saray menşeli haseki ağaların ön planda olduklarını görmekteyiz. Hacı olan Müslümanların ve diğer sıradan insanların yanı sıra Müslüman kadınların da –az sayıda da olsa- gayrimüslim kadın ve erkeklere borç verdiğini sicillerde tespit etmiş bulunmaktayız. Borç veren Gayrimüslimlerin arasında sarraflar ilk sırada yer almaktadır.[11] Dikkat çeken bir diğer husus (da gayrimüslim kadınların borç verenler listesinde hiç adlarının geçmemesidir.

Sosyal statü açısından baktığımızda toplumda ön planda olan din adamlarının ihtiyaç duyduklarında, kendi dininden olmayan insanlardan borç aldıklarını görmekteyiz. Nitekim Üsküdar'a bağlı Adalar Nahiyesi Tepeören Köyü imamı Yusuf Efendi, Selamiali Mahallesi'nde yağcılık mesleğiyle uğraşan Sava ve İstefan adlı gayrimüslimlerden 32 kuruş borç almış,[12] Kefere Mahallesi'nin Ermeni

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 360, vr. 46b; no. 367, vr. 73b.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 72b; no. 398, vr. 65a; no. 403, vr. 33b-34a; no. 407, vr. 6b; no. 420, vr. 52a, vr. 63a.

3 Müslümanlarla gayrimüslimler arasında borçların kefilden tazmin edilmesi amacıyla açılan dava örnekleri için bkz. ÜŞS, no. 330, vr. 29b; no. 334, vr. 41b, vr. 88a; no. 344, vr. 87a; no. 423, vr. 16a; no. 424, vr. 37b.

4 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 67b; no. 338, vr. 26b, vr. 73a; no. 360, vr. 46b; no. 394, vr. 70b.

5 ÜŞS, no. 327, vr. 22a; no. 332, vr. 75b.

6 İlk dönemler için ÜŞS, no. 332, vr. 9a; no. 334, vr. 52b; vr. 131a; son dönem için no. 412, vr. 42b.

7 ÜŞS, no. 420, vr. 49a.

8 ÜŞS, no. 412, vr. 43a;, no. 420, vr. 29b, vr. 49a.

9 ÜŞS, no. 405, vr. 58a. XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplumunda yaygın olarak kullanılan poliçenin , geçmişi ve teferruatlı bilgileri için bkz. Halil Sahillioğlu,"Bursa Kadı Sicillerinde İç ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabu'l-kadı' ve 'Süfteceler", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler Tartışmalar*, (ed. Osman Okyar), Ankara 1975, s. 103-144; Edhem Eldem, "XVII Yüzyılda Poliçe Tedavülü ve Kambiyo Kurları Hakkında", *. X. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (22-26 Eylül 1986)*, Ankara 1993, IV, 1671-1684.

10 Yahudilerle ilgili borç kayıtlarından altı tanesi alacak(bkz. ÜŞS, no. 344, vr. 78ab; no. 365, vr. 72b; no. 403, vr. 33b-34a; no. 407, 7b)ve iki tanesi borç(bkz. ÜŞS, no. 363, vr. 22b; no. 423, 51b) davasıdır.

11 Halil Sahillioğlu, sarrafları askeri sınıf içerisinde değerlendirmiş (bkz. Sahillioğlu, "Askeri", *DİA*, İstanbul 1991, III, 488-489.) Süleyman Kaya ise çalışmasında esnaf yönlerini de dikkate alarak karz veren kurumlar içerisinde ayrı bir bölümde değerlendirmiştir.(bkz. Kaya, *a.g.e.*, s. 178).

12 ÜŞS, no. 403, vr. 46b.

papazları Abraham, Krikor, Evanis, Meldon, Sahak ve Asvadur Hüseyin Beğ adlı bir Müslümandan her biri 24'er kuruş ve 1 zolata toplam 140 kuruş borç almışlardır.[1]

Borç davalarının bize gösterdiği bir husus da borç ilişkilerinin Üsküdar veya İstanbul ile sınırlı kalmadığıdır. Devletin geniş coğrafyası içerisinde farklı dinlerden insanlar değişik sebeplerle birbirlerine borç alıp vermişlerdir. Devletin Rumeli cenahında Selanik, Yenişehir ve Rusçuk; Anadolu'da Erzincan, Diyarbakır, Tokat, Divriği, Kayseri, Şebinkarahisar, Eğin, Bağdat, Ilgın, Konya, Erzurum Sivas ve Van'da yaşayan Müslümanlar ve gayrimüslimlerin Üsküdar'da yaşayan insanlar ile ticaret ve diğer sebeplerden dolayı borç transferi gerçekleştiği görülmektedir.[2] Belgelere yansıdığı kadarıyla şehir hanlarının borç işlemlerinin gerçekleştiği mekânlar olması dikkat çekmektedir.

Şehir dışında borç işlemlerinde göze çarpan hususlardan biri de Anadolu'daki Türkmen aşiretlerin Üsküdar'daki gayrimüslim sarraflardan borç almalarıdır. Konya'daki Türkmen taifesinden ve Bozulus aşiretinin kethüdası Mustafa Üsküdar Yenimahalle'deki Ermeni sarraflar Ovakim ve Evanis'ten 486 kuruş borç almış, [3] Yine Konya Türkmen taifesi İzzeddin aşiretinden Mehmed Beğ b. Halil ve Hüseyin Beğ b. Veli aynı sarraflardan borç aldıkları kayıtlara yansımıştır..[4]

Borç ilişkilerinde paraların yanı sıra verilen altınlar önemli bir yekünu oluşturmaktadır. Mahkeme kayıtlarında bi-tarîki'l-emâne şeklinde ifade edilse de Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında verilen altınların bir borç, insanların ekonomik sıkıntılarını giderme kaygısı olduğunu göstermektedir. Zira açılan bazı davalarda verilen altınların bir yerlere sarf edildiği, bu yüzden ödeme güçlüğü meydana geldiği görülmektedir.[5]

Müslümanlar ile gayrimüslimler arası ilişkilerinde hukukî olarak "borcun teselsülü" ifadesiyle açıklanacak borç ilişkileri olmaktaydı. İki Müslüman arasındaki borç üçüncü şahış olan bir gayrimüslime geçebilmekte ya da iki gayrimüslim arasındaki borç üçüncü şahıs olan bir Müslümana geçebilmekteydi. Örneğin Mihal adlı bir zimmînin Ahmed adlı bir Müslümandan 30 kuruş alacağı vardı. Aynı kişinin sarraf Agob'a 30 kuruş borcu olduğu için borçlu olan kişi üçüncü şahsa borcunu ödeyecekti.[6] Aynı şekilde Kefçe Mahallesi'nden Mahmud Ağa'nın çörekçi Mustafa'dan 60 kuruşu alacağı, Mustafa'nın fırıncılıkla uğraşan Melhas'taki alacağına mahsuben borç Melhas'ın zimmetine geçmişti. [7]

Borç ilişkilerinin bir başka boyutu da Müslüman ve gayrimüslimlerin ortak borç almalarıdır. Toplumun her iki kesiminden özellikle yakın meslek sahipleri paraya ihtiyaçları olduğunda bir Müslüman veya gayrimüslimlerden ortak borç almaktaydılar. Nitekim meslekleri mekkarilik olan Ali Beşe b. Sefer ve Sefer v. Krikor ve David adlı kimseler Mehmed Ağa b. Abdullah'tan 110 kuruş ortak borç aldıklarını görmekteyiz.[8]

2.3.1.1. Borçlarını Ödeyemeyenlerin Durumu: Taksitlendirilmesi, Borcun Affedilmesi

Ticarî hayatın olağan durumlarından birisi kişilerin zimmetinde olan borçların zamanında ödenemediği durumlardır. Bu kısımda Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında nakit olarak alınan borçların yanı sıra herhangi bir mal satımından dolayı oluşan borçların taksitlendirilmesi meselesini ele alacağız.[9]

1 ÜŞS, no. 334, vr. 131a.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 326, vr. 17a; no. 332, vr. 75b; no. 344, vr. 34b; no. 345, vr. 24b; no. 348, vr. 12a; no. 365, vr. 72b; no. 378, vr. 53b; no. 403; vr. 9a; vr. 13a; vr. 58a; no. 405, vr. 58a; no. 407, vr. 34a; no. 412, vr. 30a, vr. 51b; no. 420, 63a; no. 423, vr. 5b.

3 ÜŞS, no. 378, vr. 54b.

4 ÜŞS, no. 380, vr. 63a.

5 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 415, vr. 23a.

6 ÜŞS, no. 423, vr. 4b.

7 ÜŞS, no. 336, vr. 40b.

8 ÜŞS, no. 350, vr. 25b.

9 İncelediğimiz borç davalarında genelde borçlu olanlar borçlarının taksitlendirme isteme eğilimindeydi. İki belgede

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar ve havalisinde yaşayan Müslüman ve gayrimüslimler birbirleriyle olan borç ilişkilerinde borçlarını zamanında ödeyemedikleri veya alacaklının açmış olduğu davalarda borçlu olduğu ispat edilen ve ödeme imkânı olmayan insanlar borçlarını ödeyebilmek için taksitlendirme yoluna gitmekteydiler. Taksitle ilgili yirmi dört adet mahkeme kaydında bu yola başvuranların ağırlığını gayrimüslimler oluşturmaktaydı.

Borçların taksitlendirme işlemi öncelikle ödenmesi zor olan ve rakam olarak büyük meblağ tutan gayrimenkul satımlarında ortaya çıkmaktaydı. Alıcı konumdaki insanlar ödeyecekleri miktarın üzerindeki rakamları satıcının izniyle takside bağlıyorlardı. Örneğin Yeniçeri Ocağı 37. Cemaat kışlasında kalan Hasan Odabaşı b. Hasan Kuzguncuk'taki evini Yako ve Mosi adlı Yahudilere 530 kuruşa satmıştı. 130 kuruşunu peşin geri kalan ücreti ise 6 ayda 50 kuruştan 4 seneye taksit etmişti[1] Yine aynı şekilde Kefere Mahallesi'nden Todori v. Panayot Mustafa b. İsa'ya İstavros'taki bağını 400 kuruşa satıp 200 kuruşunu peşin geri kalan parayı senelik 100 kuruş üzerinden iki seneye taksit etmişti.[2]

Bunun yanında gerek gayrimenkul ve gerekse mal satımı gerçekleştikten sonra borcunu ödeme zorluğu çeken insanlar mahkemeye gelip ödeyebilecekleri oranda borçlarını takside bağlatıyorlardı. Mahkeme sürecinde görebildiğimiz kadarıyla alacaklı insanlar bu konuda genelde müsamaha gösterip borçlu olanın gücüne göre davranıyorlardı.[3] Bir borç takside bağlandıktan sonra alacaklı parasını peşin olarak isterse mahkeme buna engel oluyordu. Nitekim İbrahim adlı bir Müslüman üzüm sattığı Karabet'e 37 kuruşluk ücreti aylık 1 kuruşa taksit ettikten sonra, mahkemeye gelip parasını almak için dava ettiğinde mahkeme davasını meşru bulmayıp reddetmişti.[4]

Ödeme imkânı olmayan insanların borçlarının takside bağlanarak ticarî hayatına devam etmesi konusunda mahkemenin aktif bir rol aldığını görmekteyiz. Borcunu ödeme gücü olduğu halde ödemeyenlere hapis cezası olmasına rağmen, gerçekten ödeme güçlüğü içinde olan yüklü borcu olanlar için mahkeme gerekli araştırma ve incelemeden sonra alacaklıları borçlar için takside zorluyordu. Borçlunun ödeme imkânı ortaya konduktan sonra borç miktarlarına bir ödeme takvimi verilmekteydi. Borçlu kişilerin toplum içerisinde rencide edilmemesi için alacaklı taraflara gerekli uyarı yapılırdı.[5]

Nadiren de olsa borcundan dolayı hapse düşmüş, aile efradı perişan durumda olan insanlar çocuklarının geçimini sağlamak için payitahta arzı hal edip borçlarının takside bağlanmasını istemekteydiler. Bu durumda olan Meldon adlı Ermeni yazmış olduğu arzuhalde Süleyman adlı bir Müslümana 86 kuruş, Hüseyin'e 50 kuruş borcu olduğunu belirterek bu kişilerin takside yanaşmadıklarını zor durumunun düzeltilmesini istemiştir. Payitahttan gelen buyrulduda mahpus olan Meldon'un alacaklı taraflarla murafaa olunması emredilmişti. Kadının yazmış olduğu arzda ise borçlu olan kimsenin hapiste olduğu murafaa yapılamadığını, zikredilen borçların yanı sıra Arakil adlı bir Ermeni'ye de 107 kuruş borcu olduğu fakat yapılan araştırmada durumunun fakir ve ödeme imkânı olmadığı için borcunun takside bağlandığını Sadaret'e bildirmiştir.[6]

Dikkat çeken hususlardan birisi de, borçlu olup da bir defada ödeme imkânı olmayan insanların mahkeme tarafından borç miktarına göre taksit yapılıp ödeme planı çıkarıldığını görmekteyiz.

---

borçların tecil edildiğini görmekteyiz. İkinde İstanbul/Balıkpazarı'nda bakkallık yapan Yorgi'nin Mehmed Ağa adlı bir Müslümana satın aldığı değişik ürünlerin ücreti olarak 4280 akçelik borcunu 91 gün tecil etmişti. Bkz. ÜŞS, no. 412, vr. 31a; Diğer örnekte, Hace Hatun Mahallesi'nden Hasan Beşe b. Abdullah'ın Kazer v. Parnak'a İstavros Köyü'ndeki Abdullah Ağa toprağında olan bağını 160 kuruşa satıp 100 kuruşunu peşin 60 kuruşunu bir seneliğine tecil etmiştir. Bkz. ÜŞS, no. 418, vr. 70a.

1 ÜŞS, no. 418, vr. 45b.

2 ÜŞS, no. 331, vr. 78b.

3 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 369, vr. 34a; no. 377, 34b; no. 416 vr. 54a; no. 420, vr. 21b.

4 ÜŞS, no. 412, vr. 56b.

5 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 60a; no. 407, vr. 28ab; no. 420 vr. 21b.

6 ÜŞS, no. 342, vr. 78b.

Yenimahalle'de oturan Yovan'ın Pazarbaşı Mahallesi'nden Ömer Dede ve ortağı Sarı Mehmed'e 60 kuruş, sarraf Sahak'a 20 kuruş, Komidas'a 6,5 kuruş ve Todoriye 10 kuruş borcu olması hasebiyle alacaklılar davacı olmuştu. Mahkeme borcu tek seferde ödeme gücü olmayan Yovan'ın Ömer'e aylık 60 akçe, Sahak'a 40 akçe Todoriye 20 akçe Komidas'a 2 akçe taksitle ödemesi uyarısında bulunmuş, borçlunun itibarını rencide edici davranışlardan kaçınılmasını istemişti.[1]

Müslümanlarla gayri Müslimler arasında borç ilişkilerinde, durumu olmayan, iflas etmiş insanlara yapılan muamele gelmektedir. Kasıtlı olarak borcunu ödemeyenlerin durumu birinci bölümde hukukî ilişkiler bağlamında ele alınmış ve ne tür cazâi işlemler yapıldığını anlatmıştık. Bu yüzden ticarî hayatın içinde var olan iflas etme borcu ödemeyecek durumda olan insanlara yapılan işlem önem kazanmaktadır.

Borçlu olan insanlar alacaklılar tarafından mahkemeye getirildiklerinde mahkeme öncelikle gelen kişinin ödeme imkânı olup olmadığına bakmaktaydı. Gerçekten borçlu insan mağdur durumda ise herhangi bir cezai işleme gerek olmadığı ifade edilmekteydi. Nitekim Süleyman adlı bir Müslümanın aslen Rusçuklu olan Aleksan adlı gayrimüslime çuka ve kumaş ücretinden 200 kuruş borcu vardı. Aleksan davacı olduğunda mahkeme ödeme durumunun araştırılmasını istemiş hapse gerek olmadığı yönünde karar almıştı.[2] Aynı şekilde Üsküdar'da Çavuşbaşı Hanı'nda kalan Amira adlı zimmînin Müslüman ve gayrimüslimlere toplam 740 borcu vardı. Bir yangın sonucu kaldığı handa bulunan bütün eşyaları yanmıştı. Alacaklılar eşya ve emtiası yanmakla âsârını iddia ve yesâr beyyine evlâ olduğundan alacaklıların ödeme gücünü ispat edemediği için hapsi gerekmediği ve rencide olunmaması konusunda mahkeme karar almıştı.[3]

Osmanlı iktisadî zihniyetini inceleyen araştırmacılar, Osmanlı insanının alıcı olmaktan ziyade verici, yani bencil değil diğergam bir insan tipi olduğuna vurgu yapmaktadırlar.[4] Nitekim mahkeme kayıtlarında müflis olarak ölen insanlar için alacaklılarının insani bir yaklaşımla alacaklarından vazgeçtiğini görmekteyiz. Kefere Mahallesi'nden müflis olarak ölen Maliyos'un borçları hususunda Müslüman ve gayrimüslimlerin takındığı tavırlar bu konuya dair ilginç örneklerdendir. Samandıra Köyü'nden Abdurrahman b. Halil 300 kuruş alacağı olan Maliyos'un iflasına binaen kayda değer malı olmadığı için vârisleri olan küçük oğlu Ligori ve eşi Preşkon'un zimmetlerini ibra edip borçlarının olmadığını mahkemeye kaydettirmiştir.[5] Aynı şekilde Bulgurlu köyünden demirci Hüseyin 66 kuruş 1 zolata alacağı olduğu Maliyos'un vârislerinden alacağı paradan vazgeçmiştir.[6] Alacağından feragat eden bu iki Müslümanın yanı sıra çobanlıkla uğraşan Zarato v. Dimo 300 kuruş alacağı bulunduğu Maliyos'un vârislerinden alacağı hakkından vazgeçmiş[7], aynı şekilde Kuzguncuklu Dato v. Yani de 50 kuruş alacağından feragat etmiştir.[8]

2.3.2. Kredi İlişkileri

XVIII. yüzyılın ilk yarısı Üsküdar'da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında iktisadî ve ticarî ilişkilerin en önemli merhalelerinden birisi kredi ilişkileridir. Finasmanın Müslümanlar olduğu muamele-i şer'iyye, bey bi'l-vefâ ve bey bi'l-istiğlâl yoluyla gayrimüslimler nakit ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Mahkeme kayıtlarında satış ifadesi olarak "bey'" kelimesiyle yazılan bu terkipler kesin satış işlemlerinden farklı idi.

Yukarıda karz adıyla ele aldığımız borçların yanı sıra, toplumun para ihtiyacını temin için

1 ÜŞS, no. 420, vr. 21b.
2 ÜŞS, no. 403, vr. 9a
3 ÜŞS, no. 403, vr. 37a.
4 Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi,* s. 128.
5 ÜŞS, no. 327, vr. 13a.
6 ÜŞS, no. 327, vr. 19b.
7 ÜŞS, no. 327, vr. 13a.
8 ÜŞS, no. 327, vr. 13a.

kredi olarak hukuki çerçevede bey' bi'l-vefâ ve bey' bi'l-istiğlâl şeklinde formüle edilen işlemler kullanılmaktaydı.[1] Mahkeme kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında Karz olarak tanımlanan borç işleminin 126 örneğine karşılık beş yüze yakın kredi olması bu ihtiyacın ne oranda olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Burada paraya ihtiyacı olanların ihtiyaçları karşılandığı gibi, para vakfı ve yetim malları gibi sermayeleri nakit para olan kişi ve kurumların ellerindeki paralar işletilmek suretiyle değerini korumuş ve vakfiyelerde yer alan hizmet alanlarına daha yararlı olmuştur.[2]

2.3.2.1. Para Vakıflarından Alınan Krediler

Osmanlı Devleti'nde Ebussuûd Efendi'nin fetvasıyla yaygınlaşan para vakıflarının ekonomik hayatta önemli bir yeri vardır. Para Vakıfları bir kişinin nakit parasını bir akarla veya sadece nakit parayı vakıf kurucusunun vakfiyesini kadıya tescil ettirmesiyle kurulan vakıflardır. Vakıf kuracak kişi hayattayken bu işlemi yapabildiği gibi öldükten sonra vasiyet yoluyla geride bıraktığı terekesinin üçte birinin vakıf olması şartıyla da para vakıfları kurulabilmekteydi.[3]

Hukukî durumu ve işleyişi ile pek çok tartışmaları içerinde barındıran para vakıflarının[4] XVIII. yüzyıl Osmanlı iktisadî hayatında Müslim ve gayrimüslimler açsından önemli bir fonksiyon icra ettiği görülmektedir. Zira o dönemin finans kurumu tarzında bir işleyişleri vardı. Kuruldukları ilk dönemden itibaren Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler nakit para ihtiyacını karşılamak için para vakıflarına sıkça başvurmuşlardır. Uygulamada Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında herhangi bir ayrım yapılmamıştır.[5] Zira incelediğimiz dönem içerisinde dört yüzün üzerindeki kayıt ile ilk sırayı alması bu iddiayı ispatlamada önemli bir delildir.[6] Bununla birlikte Üsküdar'da gayrimüslimlerin bazı para vakıfları bulunmasına rağmen Müslümanların bu vakıflardan herhangi bir münasebette bulunduklarına dair bir kayda rastlamadık. Gayrimüslimler de kendi vakıflarıyla kredi ilişkilerine girdiklerine dair bir kayıt tespit edemedik. Yapılan işlemler daha alım satımı veya kiralama işlemleri idi.[7]

---

1 XVIII. yüzyıldaki vakıf müessesesini inceleyen Bahaeddin Yediyıldız muamele-i şer'iyye denilen uygulamaların aslında faiz olduğunu İslâm'ın faizi yasaklamasından dolayı dolambaçlı bir ifadeyle formüle edildiğini söylerken (bkz. Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyıl Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara 2003, s. 141-145) Bazı İktisatçılarla İslâm hukukçuları arasında tartışma konusu bu uygulamalar için İslâm hukukçuları akitleri ve uygulamaları dikkate alarak yapılan işlemin faiz değil muamele-i şer'iyye olduğunu söylerken diğer görüş sahipleri alınan fazlalılığın faiz olduğunu iddia etmektedir. Bkz. *İslâm Ekonomisinde Finansman Meseleleri*, İstanbul 1992, s. 340-352. Süleyman Kaya ise yapmış olduğu çalışmada ulemanın faizden korunmak için bu tür hukukî formülleri geliştirdiğini, elde edilen gelirin alım satım akdinden kaynaklandığını belirtmektedir. Bu sebeple faiz olarak adlandırmanın yanlış olduğuna dikkat çekerek sosyal bilimlerin hukuk ve iktisat gibi tasnifinin olmadığı dönemde ulemanın hukuken ayrı iktisaden ayrı fetva veremeyeceğini söylemektedir. Kaya *a.g.e.,* s. 13. a.mlf. "XVIII y.y.da Osmanlı Toplumunda Kredi İşlemleri", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları,* III, 14.

2 Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde sicillerden hareketle *nukûd-i mevkûfe* ibaresi bulunan bütün kayıtları para vakıfları kapsamında değerlendik. Süleyman Kaya çalışmasında karz veren kurum ve şahıslar bölümünde para vakıflarını vakıflar içerisinde ayrı bir bölüm olarak telakki etmiş, buna göre konuyu tasnif etmiştir. Yeniçeri ortaları, avârız vakıflarını ve esnaf vakıflarını para vakıflarından farklı hususiyetlerin dikkate alarak ayrı olarak değerlendirmiştir. Bkz. Kaya, *a.g.e.,* s. 171.

3 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 50-53

4 Para vakıflarının kuruluş ve işleyişi geniş bilgi için bkz. Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları50-78;* İsmail Kurt, *Para Vak*ıfları Nazariyat ve Tatbikat, İstanbul 1996, s. 40-52; Burada zikredilmesi gereken çalışmalardan birisi de, Cenk Reyhan'ın çalışmasıdır. Reyhan, para vakıfları ve terekelerden üzerinden Osmanlı Devleti'nde kapitalist etkilerin kökenlerini ele almıştır. Yapılan çalışmada kavramsal tartışmalar üzerinde gereğinden fazla durulduğu için birincil kaynakların okunmasında, değerlendirilmesinde hataların yapılmasına sebep olmuştur. Normal vakıflarla para vakıfları birbiriyle karıştırılmış, vakıfların yıllık gelirleri kazançları (*ribh*) işletilen salt faiz olarak algılanmıştır. Bkz. Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme*, İstanbul 2008, s. 381.

5 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 300; Kaya, *a.g.e.,* s. 218.

6 Gayrimüslimler Müslümanlara ait para vakıflarından kredi kullanmada Üsküdar'da olduğu Devlet'in değişik şehirlerinde nüfusları oranında aktif oldukları görülmektedir. Bkz. Cafer Çiftçi, *Bursa'da vakıfların sosyo-ekonomik işlevleri: Avârız vakıfları, Hirfet vakfıları, Para Vakıfları, Selatin Vakıfları,* Bursa 2004, s. 219.

7 Gayrimüslimlerin kendi vakıflarıyla olan ilişkileri için bkz. ÜŞS, no. 408, vr. 27a; no. 411, vr. 61b; no. 426, vr. 7b, vr. 28b.

XVIII. yüzyılda Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin para vakıflarından genellikle bey' bi'l-istiğlâl yani kiralama yoluyla kredi aldıklarını görmekteyiz. Gerek elli yıllık dönem içerisinde gerekse vakıf muhasebelerinin tutulduğu h 1140 (m. 1728) yılına ait 417 Nolu defterdeki zimem kayıtlarında gayrimüslimlere verilen borçlar bey' bi'l-istiğlâl yöntemiyledir. Bey bi'l-vefa ve muamele-i şer'iyye örnekleri az sayıdadır.

Para vakıflarından kredi alabilmek için alınacak borcun karşılığında bir mala sahip olmak gerekiyordu.[1] Gayrimüslimler ellerindeki gayrimenkulü rehin gösterip para vakıflarından kredi alabiliyor, şayet mütevellisi aynı kimse ise birden fazla vakıftan kredi alıyorlardı.[2] Bunun yanında borçların vakfa geri ödenmesini taahhüd edecek kefillere ihtiyaç duyulmaktaydı. Sicillerden gördüğümüz kadarıyla kefil sayısı genel olarak iki idi. Bazen tek kefilin olduğu kayıtlara rastlamak mümkün idi.[3] Gayrimüslimlerin para vakıflarından kredi alımında câlib-i dikkat hususlardan birisi de, kredi öncesi mülk alım satım işleminin yapılmış olmasıdır. Genelde peş peşe gelen kayıtlardan birincisinde iki kişi arasında bir gayrimenkul satışı gerçekleşmekte, alıcı konumda olan kişi kayıtta karşımıza para vakfından satın aldığı mülkü kiralama yoluyla kredi alan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır.[4] Kredi alan bu kişilerin nakit paraya ihtiyaçları olduğu için mi, yoksa bir mülke sahip olmak için mi para vakıflarına geldikleri konusu gündeme gelmektedir. Vakıfların kişi borcunu ödemediğinde veya ödemeden öldüğünde sahip olduğu gayrimenkuller üzerinden davanın açılması mülk edinme düşüncesiyle kredi aldıkları ihtimalini daha güçlü kılmaktadır.

Gayrimüslimler para vakıflarından kredi aldıklarında bir ile üç yıl geri ödeme süresi olarak bir zaman dilimi tercih ediyorlar, genellikle üç yıl süreyle kredi alıyordu. Bunun yanında nadiren de olsa ödemeyi üç ay gibi aylık zaman dilimiyle tahdit edenler bulunmaktaydı.[5] Para vakıflarının gayrimüslimlere uyguladığı ribh oranları Kira miktarları vakfiyelerde tayin edildiği üzere [6]senelik % 10 ile % 15 arasında değişmekteydi.[7]

Bu çalışma çerçevesinde para vakıflarından gayrimüslimlerin Müslümanlara oranla ne miktar kredi kullandıklarını tespit etmek mümkün değildir. Ancak 417 Nolu sicilde bulunan vakıf muhasebe kayıtlarındaki borçlular listeleri oran olarak kısmî de olsa bir fikir verebilir Bu defterdeki kayıtlara göre Müslümanlar para vakıflarından 346 defa kredi ve borç almışlar gayrimüslimler ise elli beş defa kredi almışlardır. Kullanma oranına baktığımızda Müslümanların oranı % 84 gayrimüslimlerin oranı ise % 16'dır. Kredi alma hususunda gayrimüslimler içerisinde kadınların oranına baktığımızda; 413 istiğlâl (kiralama) kaydında kadınların sayısı doksan iki olarak tespit edilmiştir. Yani gayrimüslim kadınların kredi kullanma oranı % 22'dir.[8] Bu durum, Üçüncü bölümde sosyal ilişkiler konusunda

1 Para vakfına rehin gösterilen gayrimenkuller vakfın rehni kaldırmadan başkasına satılamıyordu. Vakfın haberi olmadan satılan gayrimenkuller dava açılıyordu. Nitekim Gebze'de mescid aydınlatılması için Halil isimli bir hayırsever tarafından kurulan para vakfının mütevellisi Ömer Efendi, Darıca köyünde Pentazi v. Manol'un evini vakfa 1000 akçeye istiğlâl ettikten sonra Hristodoli'ye satması sonucu Hıristo'ya dava açmış, Hıristodoli'nin olayı inkâr etmesiyle 500 kuruşa sulh olmuşlardır. Bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 53a.

2 Birden fazla para vakfından kredi alanlar için bkz. ÜŞS, 328, vr. 47a, vr. 94a; no. 352 vr. 41b; no. 362 vr. 17a.

3 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 325, no. 49b.

4 Bu tür kredi işlemlerinde alım satımda zikredilen daha az fiyatla para vakıflarına rehin olarak verilmekteydi. Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 325, vr. 49b; no. 343, vr. 69a; 343 vr. 96b; no. 352, 24b; no. 355, vr. 43b.

5 Örneğin Küçük Maltepe köyünde yaşayan Hostala bint Maverperi adlı Hıristiyan kadın Evliya Hoca Mescidi para vakfından bağına karşılık 60 kuruş 3 ay süreli kredi almış kira miktarı olarak 3 kuruş 5 pare ödemeyi kabul etmiştir. Bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 119b.

6 Para vakıflarının uygulayacağı muamele oranları vakfiyelerde tayin edilmekteydi.
Bkz. Özcan *Osmanlı Para Vakıfları*, s. 296.

7 Yapılan uygulamaların aksine gibi gözüken (ÜŞS, no. 337 vr. 67b)'de yer alan bir kayıtta Kefere Mahallesi'nden Mardiros v. Karafil'in Hüsrev Ağa mescidi para vakfından evine mukabil 100 kuruş ve üç yılda ödeme şartıyla senelik kira miktarının 2,5 kuruş olarak yazılmış olması büyük bir ihtimalle yazım hatasından kaynaklanmıştır. Zira 100 kuruş için alınan 2,5 kuruşluk kira çok az görülmektedir. % 12,5 kuruş kira alınmış olması daha isabetli görülmektedir.

8 Bursa vakıfları üzerinde inceleme yapan Cafer Çiftçi'nin gayrimüslim kadınların gayrimüslimler arasında para vakıflarından kredi kullanma oranını %19 civarında vermiştir.(Çiftçi, *a.g.e.,* s. 219) Bu durum Üsküdar'da olduğu gibi Bursa'da da gayrimüslim kadınların iktisadî hayatta gayri Müslim erkekler kadar aktif olduklarını göstermektedir.

da değineceğimiz üzere Osmanlı kadınının ister Müslüman ister gayrimüslim olsun ticarî hayatta da aktif olduğu konusunda olumlu bir intiba vermektedir. Gayrimüslimlerin Üsküdar'da kredi almada en çok hangi vakıfları tercih ettiklerini sorguladığımızda, Devâtîzâde Şeyh Mustafa Efendi ve Devâtîzâde Şeyh Mehmed Efendi zaviyelerinin para vakıflarından alınan kredi adedi yüzün üzerindedir. Bu rakam ise alınan kredi miktarının dörtte birini oluşturmaktadır. Üsküdar'da bulunan Tazıcılar Ocağı[1] içerisinde ocak çalışanları ve mescid için kurulan para vakıflarından altmış üç adet kredi kullanmışlardır. Yine "Hadâyık-ı Hassa" denilen saray bahçelerinin[2] gerek şehir içinde gerekse Haydarpaşa, Fenerbahçe, İstavroz'daki bahçeler için oluşturulan para vakıflarından ise otuz iki adet kredi kullanmışladır. Bunların yanında Arslan Ağa çeşmesi, mahalle ve köy mescidleri, avârız sandıkları, yeniçeri ortaları[3] ve bazı hayır sahiplerinin kendi adlarına kurdukları para vakıfları gayrimüslimlerin kredi kullandıkları vakıflar olmuştur.

İncelediğimiz dönem içerisinde Üsküdar nahiye ve köylerinde yaşayan gayrimüslimlerin para vakıflarından ne kadar sayıda ve ne miktarda kredi aldıklarını şu tabloda görmekteyiz:

Tablo IX: Gayrimüslimlerin Para Vakıflarından Aldıkları Kredi Sayısı ve Miktar Aralığı

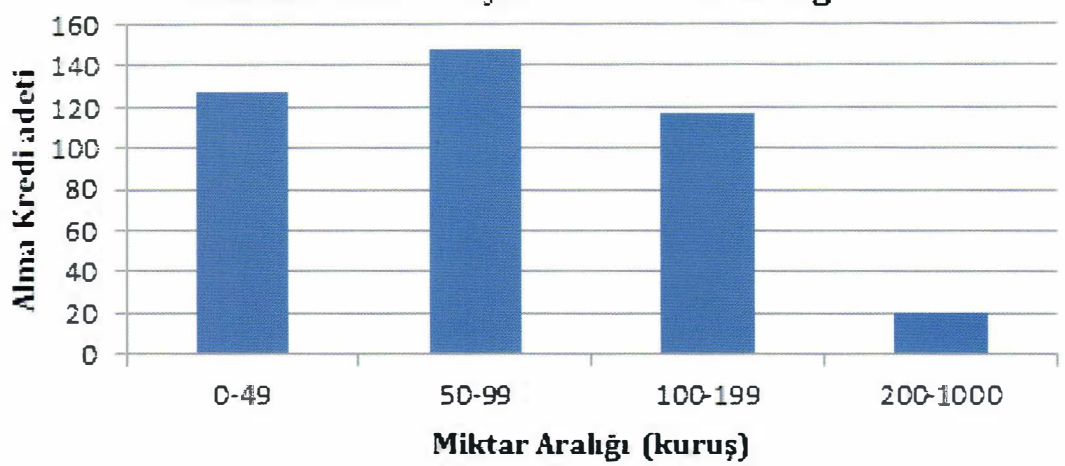

Tabloyu tetkik ettiğimizde alınan kredi miktarların 200 kuruşu pek geçmediği, ağırlıklı olarak 50 kuruş ile 100 kuruş arasında bir kredi miktarının tercih edildiğini ortalama rakam olarak 80 kuruş olduğunu görmekteyiz. İncelediğimiz dönemde 80 kuruş fakir grubundaki bir evin ortalama fiyatına tekabül etmektedir.

Kredi miktarlarının düşük bir rakamda olmasının sebeplerin düşündüğümüzde, öncelikle yüksek kredi alınan para vakıflarına ve verdikleri miktarlara bakmak gerekmektedir. Üsküdar'da gayrimüslimlerin 200 kuruş ve üzeri rakamla kredi alınan para vakıfları adlarına baktığımızda ilk sırada Devâtîzâde Tekkesine ait vakıfta beş adet görülmektedir. Yeniçeri ortaları dört adet Arslan Ağa Çeşmesinin tamiri için kurulan para vakfı ve Yusuf Ağa adlı hayır sahibinin üç, Hüsrev Kethüda, Ahmed Çelebi, Hamza Fakif Mescidi Ahmed Ağa ve Cami-i Kebir mahallesi Menzil mühimmatı için kurulan para vakfından birer defa 200 kuruşun üzerinde kredi almışlardır. Bunlar içerisinden Devâtîzâde ve yeniçeri ortaları nakit sermayesi çok olan vakıflar idi. Görüldüğü kadarıyla çekilen kredi miktarlarının para vakıflarının bütçesi ile bir alakası olduğu gibi, gayrimüslimlerin ödeme

1 Tazıcılar Ocağı mekân olarak Karacaahmet mezarlığının doğu kısmında padişaha tazı yetiştirmek için Kanûnî Sultan Süleyman tarafından yatırılmış bir ocaktır. Ocağın mescidi Hekimoğlu Ali Paşa zamanında bostancıbaşı Ömer Ağa tarafından yeniden yaptırılmıştır. Bkz. İbrahim Hakkı Konyalı (v. 1984.) *Abideleri ve Kitabeleri İle Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1976, I,303.

2 Bkz. Pakalın, *a.g.e.*, I, 698.

3 Örnek için bkz. BOA; DDRB MH. no. 1/34.

gücüyle yakından ilgilidir. [1]

Gayrimüslimlerin para vakıflarından aldıkları kredinin elli yıllık dönem içerisindeki seyrine baktığımızda, 1700-1710 yılları arasında 132, 1711-1720 yılları içerisinde 91, 1721-1730 yılları arasında 103, 1731-1740 yılları arasında 52, 1741-1750 yıllarında yirmi dokuz adet kredi aldıklarını görmekteyiz. İlk otuz yıl para vakıflarında kredi almadaki canlılık son yirmi yılda yerini tedrici olarak düşüşe bırakmıştır.

Gayrimüslimler para vakıflarından bey' bi'l-istiğlâl yönteminin dışında muamele-i şer'iyye yoluyla da kredi almaktaydılar. Bu yola özellikle rehin edilebilecek bir gayrimenkule sahip olmayanlar başvurmaktaydılar. Beş kayıtta yer alan bu usule göre gayrimüslimler para vakıflarından aldıkları kredinin yanı sıra bir eşya satın alıyorlar, aldıkları krediyi kefil gösterip vadenin tamamında aldıkları kredi ve eşya borcunu vakfa ödüyorlardı. Bizim gördüğümüz örneklerde vade süresi bir yıl idi. Eşya olarak kürk ve çuka satın alıyorlardı. Örneğin Kuzguncuk köyünden Yasef adlı bir Yahudi, Osman Paşa'nın çeşme tamiri için kurduğu para vakfından 70 kuruşa nakden dört zira' yeşil çuka ücretinden 10,5 kuruş toplam 80,5 kuruşu kredi almıştı. Hüseyin Ağa, Süleyman Ağa ile Yasef, İsak ve Mosi adlı Yahudiler bir yıl sonra ödemek üzere alınan krediye kefil olmuşlardı.[2] Yine Tuzla'dan Yanaki, Konstantin, Dimitri vs gayrimüslimler Hadika-i Hassa bostanîlerinin para vakfının mütevellisi Mehmed Ağa'dan nakden 2150 kuruş semmur kürk ücretinden 322,5 kuruş toplam 2472,5 kuruş bir sene içerisinde ödeme koşulu ile kredi almışlardır.[3]

Bunun yanında bazı gayrimüslimler para vakıflarına bir eşya rehin bırakarak muamele-i şer'iyye usulüyle kredi almaktaydılar. Mesela, Kefere Mahallesi'nden Sima bint Krikor adlı gayrimüslim bir kadın Yusuf Ağa adlı hayır sahibinin para vakfından 22 kuruş nakit borç alıp 32 vukıyye hacmindeki kazanını rehin bırakmıştı. Bir senelik devr-i şer'i ilzam 3 kuruşla yani % 13,6 ribh ile vakfa 25 kuruş ödeyecekti.[4]

Gayrimüslimlerin para vakıflarından kredi alma yollarından birisi de bey' bi'l-vefâ yani geri ödeme yoluyladır. Bu konuda bir tek örneğe rastladık. Pazarbaşı Mahallesi'nden Mevsel v. Abraham adlı Ermeni Rumeli taraflarından Pirlepe[5] şehrinde Eşrefî es-Seyyid Mehmed Efendi Zaviyesi Para Vakfı'ndan İvaz Fakih'teki bağını rehin gösterek, 120 vadeyle 75 kuruş kredi almıştı.[6]

Para vakıflarından yoğun bir şekilde kredi alan gayrimüslimlerin geri ödeme konusunda durum ne idi? Para vakıflarıyla ilgili çalışmalarda alınan kredilerin ödenmeyen borçlarla ilgili bir rakama rastlamadığımız için mukayese yapma imkânımız olmadı. Üsküdar'da Elli yıllık sürede sicillere yansıyan vakıf mütevellilerinin açtığı dava sayısı otuz adettir. Para vakıflarından alınan toplam kredi miktarı içerisinde % 7'ye tekabül etmektedir.

Alınan krediler ödenmediğinde borçluları hangi işlemler beklemekteydi? Vakıf mütevellileri alınan paranın vadesi geldiğinde öncelikle borçludan borcu tahsil etme yoluna gitmekteydiler;[7] borçlu borcu ödemezse kefilden borcu talep etmekteydiler. Eğer borçlu ölmüş ya da gaip ise geride bıraktıkları

1 Cenk Reyhan, insanların para vakıflarından kredi kullanmada Devletin talep ettiği vergileri zamanında ödeyebilmek için gittiğini söylemektedir. Bkz. Reyhan, *a.g.e.,* s. 197; Cafer Çiftçi ise para vakıflarından kredi kullanmanın asıl nedenlerini vergi borçlarını ödemek ve düşük faizli kredi imkânlarından yararlanıp küçük çaplı sermaye artırımlarını sağlamak, tüketim ihtiyaçlarını gidermek olarak zikretmiştir. Bkz. Çiftçi, *a.g.e.,* s. 230; Fakat incelediğimiz mahkeme kayıtlarında bunlara dair bir bilgi ve işarete rastlamadık.

2 ÜŞS, no. 328, vr. 39b.

3 Kartal ŞS, no. 1, vr. 84b.

4 ÜŞS, no. 345, vr. 11b.

5 Bahsi geçen yer Rumeli'de Manastır bağlı bir kaza idi. Bkz. Nuri Akbayar,*Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2003, s. 133.

6 ÜŞS, no. 358, vr. 46b.

7 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları*, s.307-308.

mallardan tedarik ediyorlardı. Vakıf mütevellileri alacaklarının on altı tanesini terekeden, sekiz tanesi borçlunun kendisinden 6 tanesini kefilden tahsil etmişlerdir. Bazen borç ödememede inat edenler Divan'a şikâyet edilmekteydi.[1]

Para vakıflarından alınan kredinin yanı sıra alım sırasında zikredilen ribh borç hükmüne girdiği için borçludan, kefilden veya terekelerinden tazmin edilmekteydi.[2] Borçlu vadesinde ödeyemediği borcunu gayrimenkulünü satarak öderdi. Nitekim Çengelköylü Aleksandiri v. Zafiri Hadayık-ı Hassa Fındıklı Çeşmesi para vakfından 70 kuruş kredi almıştı. Mahkeme, borcunu ödemeden öldüğü için vakıf mütevellisi Hasan'a 70 kuruş kredinin yanı sıra üç senelik kira ücreti 30,5 kuruşun vârislerden alınması uyarısında bulunmuştu.[3] Bir başka borç işleminde kaç yıllık anlaşma yapıldığı belli olmayan kredi işleminde geçen senelerin tümünün kirası alınmıştı.[4]

2.3.2.2. Yetim Mallarından Kullanılan Krediler

Osmanlı toplumunda yetimlerin ve öksüzlerin korunması ve mallarının muhafazası konusunda ciddi bir hassasiyet vardı. Bir kişi vefat ettiğinde geride kalan çocukları için mahkemece bir vâsi tayin edilmekteydi. Bu durum uzun süren savaşlar sonucu erkeklerin cephede olması sebebiyle geride kalan çocuklarının nafaka temininde önemli bir işlev görmekteydi. Mahkeme kayıtlarında sıkça görülen bu hassasiyet devletin hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaasında mevcut idi.[5]

Bir miras kaydında yetim veya öksüz var ise taksim için mutlaka mahkemeye gelinir, mahkeme şer'î usule göre miras taksimi yaptıktan sonra yetimleri koruyup gözetleyebilecek insanları –çocuğun en yakınlarından başlamak üzere- vâsi tayin ederdi. Vâsi olan kişi yetimleri buluğa erinceye kadar aslî ihtiyaçlarını karşılar ve mallarını korur idi. Çoğunlukla yetimlerin gayrimenkul malları kiraya verilerek, menkul malları ise nakde dönüştürülerek işletilirdi.[6]

Yetimlerin menkul mallarının nakde çevrilenlerinin muhafazası tıpkı para vakıflarında olduğu gibi vâsiler tarafından muamele-i şer'iyye, bey' bi'l-istiğlâl yöntemleriyle sağlanırdı.[7] Böylece yetim malları değerini kaybetmemiş, nakit paraya ihtiyacı olanlar da kredi ihtiyaçlarını karşılamış olmaktaydılar.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdarlı gayrimüslimlerin kredi aldıkları yerlerden birisi Müslümanların yetimlerinin nakit paraları olmuştur. Yetim mallarının kredi olarak kullanılmasıyla ilgili Üsküdar sicillerinde tespit ettiğimiz yirmi dört adet kaydın tamamı istiğlâl yöntemiyle alınmıştır. Bunların on ikisi bir yıl vadeli diğer on iki kayıt üç yılda geri ödenmek üzere alınmıştır. Muamele oranları senelik % 10 ile % 15 arasında[8] değişmekte ve ortalama oran olarak % 13 civarındadır. Alınan kredi

---

1 İstanbul Ahkâm Defterleri: *İstanbul Vakıf Tarihi* (1742-1764), (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I,133.

2 Kaya, *a.g.e* s. 120-121.

3 ÜŞS, no. 420, vr. 66a.

4 26 Cemâziyelevvel 1157(7 Temmuz 1744) tarihinde Murad Reis Mescid Vakıfı'nın mütevellisi Mehmed Ağa, vakıftan istiğlâl yoluyla 100 borç alan Pazarbaşı Mahallesi'nden Onan v. Haçadur ve eşi Yakut bint Panos'un gaip olmasıyla dava açmıştı. Bkz. ÜŞS, no. 412, vr. 35a; 28 Rebiulevvel 1160(9 Nisan1747 tarihinde mahkemece gaip olan karı-kocanın borçlarının ödenmesi için vekil tayin edilen Abraham v. Serkiz Pazarbaşı Mahallesi'nde olan evlerini Murad Reis vakfından 100 kuruş borç yine Mustafa Efendi'den 100 kuruş 9 yıllık kira ücreti olarak 110 kuruş ve toplam 310 kuruş borca mahsuben bahsi geçen ev Karabet'e 310 kuruşa satmıştır. Bkz. ÜŞS, no. 412, vr. 35a.

5 Gayrimüslimlerin yetim ve öksüz çocukları için mahkeme tarafından vâsi ve nazır atandığına dair kayıtlar olmasına rağmen, gayrimüslim yetim çocuklarının mallarından kredi alındığına dair bir örneğe rastlamadık.

6 Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* İstanbul 2006, say.14. s. 107.

7 Tahsin Özcan, *Osmanlı Para Vakıfları,* s. 86; İncelediğimiz dönemde yetim mallarıyla ilgili uygulama ferdi olarak yapılmaktaydı. 19. Yüzyıldan itibaren kurumsal bir yapı arz ederek devlet eliyle yönetilen bir fona dönüşmüştür. Bkz. Tahsin Özcan "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi", s. 106.

8 Muamele oranı bir tek kayıtta %15,38 olarak gözükmektedir. Küçük Maltepe köyünden Lagofet v. Toromal İstanbul'da Üskübi Mahallesi'nden vefat eden Fatıma Hanımın yetimlerinin vâsisi ve eşi Hüseyin Efendi'den köydeki bağına mukabil istiğlâlen senelik 30 kuruş icarla 195 kuruş almıştır. Bkz. ÜŞS, no. 329 vr. 64a.

miktarları 25 kuruştan başlayıp 500 kuruşa kadar çıkmaktadır. Ortalama alınan kredi miktarı 110 kuruş civarındadır. Bu rakam sayı olarak az olsa da para vakıflarından alınan kredi ortalamasından daha yukarıda görünmektedir.

Üsküdar sicillerinde yer alan kayıtlara göre, yetim mallarından kredi almak isteyen bir insanın öncelikle para vakıflarında olduğu gibi bir gayrimenkule sahip olması gerekiyordu. İncelediğimiz örnekler üzerinden bir değerlendirme yapacak olursak genellikle rehin gösterilen malların ev ve bağlar olduğunu görmekteyiz.

Yetim mallarından kredi alan gayrimüslimlerin mekân olarak dağılımına baktığımızda, genelde Üsküdar ve civarında oturan gayrimüslimlerin Üsküdar'da yaşayan yetimlerin mallarından kredi aldığını görmekteyiz. Bununla birlikte Üsküdar'da ve havalisinde yaşayan gayrimüslimlerin Suriçi İstanbul,[1] Galata'ya bağlı Beşiktaş köyünde yaşayan[2] Müslümanların yetim mallarından, yine Ortaköy'de yaşayan gayrimüslimlerin de[3] Üsküdar'da yaşayan Müslümanlardan kredi aldığını müşahede etmekteyiz.

Alınan krediler için para vakıflarında olduğu gibi borcu olan kişinin kendisinden kefilden veya terekesinden tazmin edilmektedir. İncelediğimiz dönem içerisinde ödenmeyen borçla ilgili iki kayda rastladık. Bunlardan birincisinde Kadıköylü mumcu Dimolaki v. Todori İstanbul'da Nahilbend (Balmumcu) Mahallesi'nde ölen kilerağası el-Hâc Süleyman Ağa b. Mehmed'in yetimlerinin mallarından evine mukabil 200 kuruş kredi almıştı. Borcunu ödemeden ölmesiyle, yetimlerin vâsi vekili Osman Bey b. Hamza Dimolaki'nin damadı Yani'ye 17 Şevval 1111 (7 Nisan 1700) tarihinde davacı olmuş,[4] mahkeme de Yani'yi haksız bulup borcun ödenmesi konusunda uyarmıştı. 2 Zilhicce 1111 (21 Mayıs 1700) tarihinde istiğlâl sebebiyle evin rehni kalkmadan David adlı bir gayimüslime satıldığından dolayı yapılan işlem hükümsüz sayılmıştır. Yani ise kayınpederi Dimolaki'nin borcunun 160 kuruşu evden 40 kuruşu ise terekeden alınması konusunda vâsi vekili ile sulh olmuştur.[5]

Yetim malıyla ilgili açılan ikinci kayıtta ise sarih bir ifade bulunmamasına rağmen dava edilen gayrimüslim hakkında gaib olma ihtimali daha yüksektir. Verilen bilgiye göre Vartan adlı bir ermeni Kefçe Mahallesi'nde vefat eden Abdullah Ağa'nın yetimlerinin malından istiğlâl yoluyla 150 kuruş almıştı. Ancak borcun ödenmemesi sebebiyle yetimlerin vâsisi Hatice Hanım 1156(1744) senesi tarihli istiğlâl hücceti ile 26 Zilhicce 1160(26 Aralık 1747) tarihinde dava açmıştı. Mahkeme de Vartan'ın vekili çilingir Abraham'a evin satılıp borcun ödenmesi gerektiğine hükmetmiştir.[6] İki kayıtta dikkatimizi çeken husus birinci davada 200 kuruş verilen borcun 30 kuruş istiğlâli alınamamıştır. Aynı şekilde ikinci davada ise bir muamele oranından bahsedilmemektedir.

2.3.2.3. Şahıslardan Alınan Krediler

Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin Müslümanlara ait para vakıfları, yetim mallarından aldıkları kredilerden sonra üçüncü olarak da şahıslardan aldıkları krediler gelmektedir.

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında karz olarak adlandırılan borç alışverişlerine yukarıda değinmiştik. Bunun yanında muamele-i şer'iyye, bey bi'l-istiğlâl ve bey bi'l-vefâ yöntemleriyle borç verme yöntemleri vardı. Verilen borca karşılık bir menfaat veya fazlalık olması nedeniyle bu usulle yapılan işlemleri kredi olarak değerlendirdik.

Gayrimüslimlerin Müslümanlardan kredi olarak en çok kullandıkları yöntem para vakıflarında ve

1 Bkz. ÜŞS, no. 326, vr. 62ab; no. 329, vr. 65a; no. 331, vr. 18b.
2 Bkz. ÜŞS, no. 328, vr. 38b.
3 ÜŞS, no. 344, no. 72a.
4 ÜŞS, no. 326, vr. 62ab.
5 ÜŞS, no. 326, vr. 83a.
6 ÜŞS, no. 420, vr. 59b

yetim mallarında olduğu gibi istiğlâl yöntemiyle kredi olmuştur. Gayrimüslimlerin kendi aralarında uyguladıkları bu yöntemde,[1] nakit paraya ihtiyacı olan gayrimüslimler mülkiyeti kendilerine ait bir gayrimenkulü bir Müslümana satıp, sattıkları bu mülkü tekrar kendilerine kiralayıp vade sonunda kira parasıyla sattıkları parayı geri ödediklerinde tekrar kendi mülklerinin sahipleri oluyorlardı. Bu yolla kredi alımında kişilerin bir gayrimenkulünün olmasının yanında aldığı borca kefil olabilecek insanların da olması gerekiyordu.

İstiğlal yöntemiyle alınan kredilerin tamamı üç yıl vadeli idi. Muamele oranlarına baktığımızda küçük yaşta mümeyyiz evsaflı Mehmed Çelebi[2]• adındaki Müslümanın gayrimüslimlere verdiği kredilerde muamele oranı % 10 civarındadır.[3] Sadece bir kayıtta 9,4 olarak yer almıştır.[4] Bundan başka Ömer Ağa,[5] Hasan Beğ[6] ile Ümmü Gülsüm bint Mustafa[7] ve Fatıma bint Mehmed[8] adlı hanımların gayrimüslimlere verdiği kredilerde muamele oranı % 15'tir.

İkinci bir kredi yöntemi ise bey' bi'l-vefâdır. Bir satış işlemi gibi gözükmesine rağmen, taraflardan birisine menfaat sağladığı için kredi ilişkileri içerisinde ele aldık Burada kredi veren kişi borç verdiği kimsenin malından borç ödeninceye kadar istifade etme hakkına sahipti.[9] Sicillerde beş kayıtta gördüğümüz örneklerin, dördünde gayrimüslimler Müslümanlardan, birinde Müslüman gayrimüslimden bey' bi'l-vefâ usulüyle kredi almıştır. Bu usulle kredi almak isteyen bir kimse nakit parası olan şahsa gayrimenkulünü vefâen satar, belli bir vadede borcunu ödeyemezse malının satılıp, borcunun ödenmesini fazla para kalırsa kendine iade edilmesini bu işlemin yapılması için bir vekil tayin ederdi. Eldeki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla geri ödeme süresi altmış gün ile bir yıl arasında değişmekteydi. Örneğin, Kefere Mahallesi'nden Bedros v. Agob'un el-Hac Mustafab. Ali'ye geri almak şartıyla 50 kuruşa sattığı evi için belirlenen vade 60 gün idi.[10] Sinanpaşa Mahallesi'nden Gevher bnt. İbrahim adlı kadının Azarya v. Karabet'e Kefçe Mahallesi'ndeki vefâen 220 kuruşa sattığı hanı için vade üç yüz altmış bir gün idi.[11]

Bir kayıtta vefâen satışta Yenimahalle'de yaşayan Kostan v. Menteş Aişe bint Kız Mehmed Ağa'nın vekili eşi Halil Ağa b. Abdullah vasıtasıyla mahalledeki evini vefâ tarîkiyle 170 kuruşa satıp bir seneliğine 25 kuruşa kiralamıştır. Yenimahalle'den bakkal Rizo v. Alelsi'yi kefil göstermiştir. [12]Bu kayıtta yapılan işlem her ne kadar bey bi'l-vefâ denilse de istiğlâl işlemidir. Zira bey bi'l-vefâ usulüyle yapılan satışta kiralama olmayıp, borç alan kişinin aldığı para ile vade sonunda ödediği ücret aynıdır. Ayrıca vefâ tarikiyle yapılan satışlarda, borçlu borcunu vadesinde ödemediği takdirde mülkünün satılmasına izin vermektedir. Bu kayıtta zikredilen hususlar yer almamaktadır.

---

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 19b; no. 384, vr. 52a.

2 Bu işlemi şahsın kendisi –mahkemenin izniyle- yaptığı için kişilerden alınan krediler kapsamında değerlendirdik. Zira yetimlerin paralarının işletilmesi daha önce geçtiği üzere vâsileri tarafından yapılmaktaydı.

3 Mehmed Emin Çelebi'nin kredi verdiği gayrimüslimler için bkz. ÜŞS, no. 384, vr. 79b (2 kayıt); no. 384, vr. 81b; no. 384, vr. 83b; no. 386, vr. 29b.

4 Bahsi geçen şahıstan Murad Reis Mahallesi'nden Kadem bint Serkiz evine mukabil 170 kuruş vermiş senelik 16 kuruştan 3 seneliğine kiralamıştı. Bkz. ÜŞS, no. 384, vr. 80a.

5 Murad Reis Mahallesi'nden Eyva bint Artin'in bağına mukabil 270 kuruş 3 sene senelik 40,5 kuruş istiğlâl için bkz. ÜŞS, no. 385, vr. 23b.

6 Pazarbaşı Mahallesi'nden. Krikor ve eşi Saltane adlı gayrimüslimlerin evlerinin karşılığında 60 kuruş 3 sene yıllık 9 kuruş istiğlâl için bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 51b.

7 Yenimahalle'den Yorgi'nin Abdullah ağa toprağındaki bağının karşılığında mukabil 150 kuruş 3 sene 22,5 senelik istiğlâl için bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 11b.

8 Kuzguncuklu Pelaşe adlı gayrimüslim kandın evinin karşılığında 300 kuruş kredi ve 3 seneliğine yıllık 36 kuruş istiğlâl için bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 18b.

9 Bey bi'l-vefânın uygulanması ve hukukî tartışmaları için bkz. Kaya, *a.g.e.,* s. 80-116.

10 ÜŞS, no. 328, vr. 90b.

11 ÜŞS, no. 350, vr. 36b.

12 ÜŞS, no. 334, vr. 24b.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bazı kredilerin muamele-i şer'iyye yoluyla verildiğini görmekteyiz. Bunlara muameleci taifesi denilmekteydi.[1] Bu yolla borca ihtiyacı olan kişi parası olan kişiden araya bir satım akdi sokmak suretiyle aldığı borçtan fazla bir miktarda borçlanırdı. Elli yıllık dönem içerisinde incelediğimiz sicillerde muamele-i şer'iyye ile ilgili üç adet kayda rastladık.

Bunlardan ilkinde Gebze nahiyesi Darıca köyünden başta Papa Panayot, Aci Yorgi olmak üzere on bir gayrimüslim Reis Mahallesi'nden merhum Abdullah Ağa vekili Feyzullah Efendi'den 3000 kuruş borç almıştır. Daha sonra ihtiyaçlarına harcadıklarından dolayı borcun yeniden yapılandırılması için 3000 kuruş için bir senelik devr-i şer'-i iltizam ve ribh olunan murabaha ile 360 kuruş ilave ederek 3360 kuruş olarak ödemeyi taahhüt etmişlerdir.[2]Diğer kayıtta ise Üsküdar'da mumculuk yapan Aleksandiri ve Esteryo el-Hac Mehmed'den 12 sene önce 1000 kuruş aldıkları borca mahsuben % 15 kuruş hesâbından fazla ayda 20'şer kuruştan toplam 2882 kuruş paralarını haksız yere aldığı için kalan 1882 kuruştan dolayı davacı olmuşlardır. El-Hac Mehmed ise muamele-i şer'iyye olmaksızın 1000 kuruş üzerinde 324 aldığını kabul edip diğer fazlalığı inkâr edince, arabulucuların devreye girmesiyle 200 kuruş üzerine sulh olmuşlardır.[3]

Muamele-i şer'iyye konusunda değinilmesi gereken bir husus da borç ilişkileri kısmında ele aldığımız sarraflardan alınan borçların durumudur. İncelediğimiz kayıtlarda Müslümanların gayrimüslim sarraflardan sıklıkla borç aldıklarını görmekteyiz.[4] Yavuz Cezar, hazine sarrafı olmayan sıradan sarrafların para değiş tokuşundan kaynaklanan rayiç farkı üzerinden kar ettiklerini, varlıklı insanlar olması hasebiyle bankerlik işine soyunduklarını söylemektedir.[5]Ancak verilen borçlarla kayıtlarda muamele-i şer'iyyeye dair ifadenin yer almaması herhangi bir değerlendirmeye izin vermemektir.

Müslim-gayrimüslim arasında gerek borç gerekse kredi ilişkilerinde faiz uygulamasıyla ilgili olarak dava konusu olan borçlarda riba olarak nitelendirebilecek bir dava kaydına rastlamazken, Müslim-gayrimüslim borç ilişkilerinde faiz ve tefecilik olarak adlandırılabilecek bir durum olarak Yahudilerin Kepeciler Hanı'nda kalan Alaiye Sancağı'ndan muameleci ve tefeci gruptan şikâyetleri görmekteyiz. Yahudilerin şikâyetinde bu grubun onu on altı akçe verdikleri ifade edilmiştir.[6] Yukarıda geçen mumcuların davasında % 15'lik muamele oranın üzerindeki para ve Yahudilerin şikâyetçi oldukları muameleci ve tefecilerden onu on altı (% 60) hesabıyla akçe aldıkları ifade edilmekte piyasanın çok üzerinde faiz olarak görülmektedir.[7]

2.4. ESNAF VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ

Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki münasebetlerin iktisadî açıdan bir diğer yönünü gayrimüslimlerin sahip oldukları mesleklerin yer aldıkları esnaf grupları oluşturmaktadır. Ticarî hayatın omurgasını esnaf ve meslek erbabı oluşturmaktaydı. Mahkeme kayıtları bir işle veya zanaatla uğraşan insanları ağırlıklı olarak, taife bazen esnaf kelimeleriyle tarif etmekteydi. Bu kısımda Üsküdar'ın iktisadî hayatına yön veren Müslüman ve gayrimüslim esnaf arasındaki ilişkilerin ne şekilde cereyan ettiğini, ahilik ve lonca sistemini, gayrimüslimlere esnaf ve meslek seçiminde herhangi bir sınırlama getirilip getirilmediğini ele alacağız.

1 Örnekler için bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Finans Tarihi (1742-1787* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1998, I, 43, 381; Kaya, *a.g.e.,* s. 195-197.

2 ÜŞS, no. 398, vr. 19a.

3 ÜŞS, no. 420, vr. 10a.

4 Sarraflardan alınan borçlarla ilgili bkz. ÜŞS, no. 351, vr. 30b; no. 363, vr. 122b; no. 420 vr. 52a, vr. 58b; no. 423, vr. 1b.

5 Yavuz Cezar, "18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Sarraflar", *Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi*, (haz. L. Hilal Akgül, Fahri Aral), İstanbul 2004, s. 182

6 ÜŞS, no. 388, vr. 85b-86a.

7 Bkz. ÜŞS, no. 388, vr. 86a.

XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında ekonomik hayatın döndüğü merkezlere baktığımızda şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız: Üsküdar ticaretinin merkezinde, Müslim ve gayrimüslim esnafın kümelendiği yerler olan "sûk" diye ifade edilen çarşılar bulunmaktaydı. Bunların en meşhuru Zincirlikuyu denilen bedesteni içine alan Üsküdar Çarşısı idi. Bunun yanında Uncular, Arabacılar, Eskihamam, Arasta, Müftüfırını, Kızlarağası Çeşmesi, Yeniçeşme, Kavukçular, Demirciler ve Tabutçular diye adlandırılan çarşılar vardı. Müslüman ile gayrimüslim esnafın yan yana çalıştığı içinde pek çok hanı ve dükkânları barındıran, ticaretin kalbinin attığı en meşhur mekânlardan birisi de Atpazarı idi. Bitpazarı da aynı şekilde fırın bakkal pek çok dükkânı barındıran bir ticarî mekân hüviyetindeydi. Bunların yanında Üsküdar İskelesi ve Balaban İskelesi gibi iskelelerin bulunduğu mekânların çevresinde de dükkânlar bulunmaktaydı. Aynı şekilde Çavuşderesi olarak adlandırılan muhit Müslüman ve gayrimüslim esnafın yoğun olduğu yerlerden birisi idi. Burada hanlar, fırın ve fazla sayıda bakkal dükkânı bulunmaktaydı.

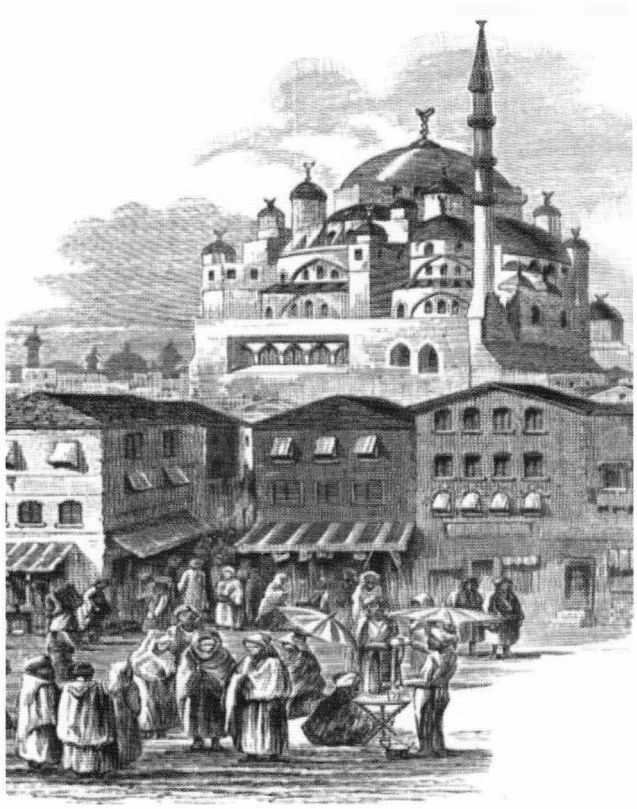

Sokakta Pazar
(Gravürle Türkiye İstanbul 3 s. 144)

Ticarî mekânlarda vakıflara ait yerlerin büyük payı var idi. Bunlar içerisinde özellikle Toptaşı mevkiinde ve Atpazarı içinde Atik Valide Vakfı'na ait dükkânlar dikkati çekmekteydi. Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı, Mihrimah Sultan Vakfı, Selamiali Vakfı ve diğer vakıflara ait dükkânlar Müslüman ve gayrimüslim esnaf tarafından işletilmekteydi. Bunların ötesinde mahalle aralarında ve Üsküdar'a bağlı Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber yaşadığı köylerde genelde Müslümanlar ve gayrimüslimler beraber ticaret yapmaktaydılar.

2.4.1. Lonca Sistemi ve Gayrimüslimler

Hizmet ve üretim şekline göre değişik adlar alan esnafın Osmanlı'dan önce Selçuklu döneminde birlikler oluşturmaya başladığı ve bu birliğin Ahi Evran'a dayandırıldığı bilinen bir hususdur.[1] Ahilik adıyla neşvünemâ bulmuş bu kurum, Osmanlı Devleti'nin sonlarına kadar varlığını devam ettirmiştir.[2] Fakat XVII. yüzyıldan itibaren lonca teşkilatının vücud bulmaya başlaması ve gedik sisteminin Osmanlı esnaf teşkilatı arasında yayılmaya başlaması konumuz bakımından ayrı bir önemi haiz olmuştur.

Yaygın kanaatlere göre gayrimüslimlerin esnaf örgütleri içerisinde yer alması, lonca sisteminin ortaya çıkmasıyla birlikte başlamıştır. Bu durumu Osman Nuri Ergin ve onun görüşünü esas alan bazı araştırmacılar esnaf örgütlerinin dinî bir hüviyetten lâik bir hüviyete dönüştüğü şeklinde yorumlarken,[3] Ahmet Kal'a ise bunu ahiliğin azalması değil, model olarak genişlemesi diye belirtmektedir.[4] Müslümanlar ile gayrimüslimlerin aynı loncada çalışıyor olmasını dönemin seyyahı

1 Açıklamalar için bkz. Ziya Kazıcı, "Ahilik", *DİA*, İstanbul 1998, I, 540-542; Mikail Bayram *Ahi Evren Ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu*, Konya 1991, s. 147-155; Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*, Ankara 1989, s. 79-93 97-99.

2 Ahmet Kal'a, İstanbul *Esnaf* Tarihi Tahlilleri İstanbul *Esnaf* Birlikleri ve Nizamları, İstanbul 1998, s. 64.

3 Bkz. Ergin, *Mecelle*, I,551.

4 Kal'a, Esnaf *Tarihi Tahlilleri*, s. 66.

La Motraye, "Tüccarlar kendi aralarında çok özel bir birlik içindeler. Milliyet, din ve siyasî görüş farkı gözetmiyorlar."diyerek birlik beraberlik içinde çalıştıklarına vurgu yapmaktadır.[1]

Lonca sistemi içerisinde esnafın belli bir nizamı olurdu. Esnaf loncasının başı olan kethüdayı esnaf kendisi seçerdi. Yapılan bu seçim kadıya arz edilir ve bundan sonra resmî bir hüviyet kazanırdı.[2] Bazı fetvalarda Müslüman esnafın olduğu bir loncada gayrimüslim birisinin kethüda tayin edilmesi hoş karşılanmamıştır. [3] Buna karşılık XVIII. yüzyıldan itibaren esnaf loncası içerisinde meslek grubunun gayrimüslimlerden oluştuğu mesleklerde kethüda da gayrimüslim olmaya başlamıştır.[4]

Üsküdar'daki Müslüman esnafla gayrimüslim esnafın kethüda seçiminde üç tür örnekle karşılaşmaktayız. İçlerinde Müslüman ve gayrimüslim esnafın beraber olduğu meslek gruplarında tabii olarak Müslüman birisinin kethüda seçildiğini görmekteyiz. Örneğin Müslüman ve gayrimüslimlerin her iki kesimin meslek sahibi olduğu kasaplık mesleğinin kethüdası Müslüman idi. Aynı konumda olan bahçıvanlar ve ekmekçilerin kethüdaları Müslüman idi. [5]

Bazen meslek grubunun tamamı gayrimüslim olan esnafın kethüda olarak bir Müslümanın atanmasını istediğini müşahede etmekteyiz. Tamamı gayrimüslim olan semerci ve palancı esnafından Serkiz v. Manol Melkon v. Bedros, Varsan v. Haçadur, Evanis v. Agob ve Evanis v. Vartan adlı kimseler esnaf kethüdası olan Mehmed Çelebi'nin esnaf işlerini yerine getiremediğinden Seyyid Mehmed Ağanın kethüda olarak tayin edilmesini istemişler ve kadı tarafından uygun bulunarak her iki meslek grubuna kethüda atanmıştır.[6]

Değirmencilik kethüdasıyla ilgili bir kayıtta, değirmenci kethüdası olan Preşko'nun vazifesini yerine getirmediğinden Dimitraki adlı gayrimüslimin kethüda tayin edildiği belirtilmektedir.[7] Elli yıllık süreç içerisinde değirmencilerin ağırlıklı olarak gayrimüslim olduklarını dikkate aldığımızda gayrimüslim esnaf üzerine gayrimüslim kethüdanın atandığını söyleyebiliriz.

Lonca sisteminde meslek kethüdasından sonra ikinci sırada kethüda yardımcısı olan yiğitbaşı yer almaktadır. Yiğitbaşı esnafın teşkilat içi ilişkilerini yürütmekle görevli idi. Üsküdar sicilleri ışığında yiğitbaşıların genellikle Müslüman olduğunu görmekle beraber,[8] kazancılık mesleği gayrimüslimlerin ekseriyeti temsil ettiği meslekte, Büyükada'da yaşayan Arslan v. Kiryako'nun kazancıların yiğitbaşısı olduğunu görmekteyiz.[9]

Bazen de mesleklerde ki ehliyetsiz kimselerin ahaliyi zor duruma düşürmesinden dolayı, meslekte

---

1 La Motraye, *a.g.e.,* s. 35.

2 Mehmet Genç a.g.e., 296; Kal'a, "Lonca", *DİA*, XXVII,211-212; Dönemle ilgili Üsküdar sicillerinde kethüda kelimesinin yaygın bir kullanım alanı varidi. Bu meyanda bir esnaf loncasının başı, özellikle gayrimüslimlerin vergi ve diğer işlerini yürüten mahalle temsilcilerine ve köylerde hayvan bakımını yapan kimseler denilmekteydi.

3 Konuyla igili fetvada;

"Keserciler ittifak edüp içlerinden olan müslimîn üzerlerine Amr-ı zimmîyi kethüda ve zâbit nasb edüp Amr müslimîn üzerlerine tedlîs ve hîle etmesünler deyü nezâret ve kâhî lede'l-iktizâ beynlerinde ta'zir ve te'dîb eder olmağla hâlen ol müslimîn hâkime i'lâm ettiklerinde hâkim Amr'ı ref' edüp bir müslimîni üzerlerine kethüdâ ve zâbit nasb etmek meşrû mudur? El-Cevâb: Meşrûdur."

Behcetü'l-Fetevâ'dan (s. 557) naklen Tahsin Özcan, *Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı*, İstanbul 2003, s. 28. Özcan'ın bu çalışmasında ağırlıklı olarak XVIII. yüzyıl Şeyhülislâmlarının fetvalarından hareketle Müslüman esnafla gayrimüslim esnaf arasında münasebetleri muhtelif yerlerde ele almaktadır.

4 Ergin, *Mecelle,* I, 546; Robert Mantran *a.g.e.,* I, 357.

5 Bkz. ÜŞS, no. 388, vr. 89a; no. 400, vr. 42a; no. 402, vr. 66b.

6 ÜŞS, no. 425, vr. 92a.

7 ÜŞS, no. 334, vr. 159a; Yücel Özkaya, Bursa'da 1757 tarihinde sofcu ve şalcı esnafının başına Agob Usta adlı bir ermeninin kethüda olarak atandığını ve gayrimüslimlerin esnaf kethüdası olarak atandığına dair başka örnekler söylemekte, fakat atanan meslek grubunun yapısı hakkında bilgi vermemektedir. Bkz. Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, İstanbul 2008, s. 86-87.

8 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 332, vr. 51b-52a; no. 412, vr. 5a.

9 ÜŞS, no. 384, vr. 45a.

ehil olan kimseler Dersaadet'e arzda bulunup o mesleğin sorumlusu olmaktaydı. Örneğin lağımcılık mesleğiyle uğraşan Vasil v. Dimitri lağımcıbaşı olmadığı için bazı kimselerin vakıfların lağımlarını bozduğunu, kendisinin bu işte olduğunu Üsküdar ahalisinden gerekli bilgi alındıktan sonra lağımcıbaşı olarak atanmasını istemiş, Üsküdar kadısına yazılan fermanda Vasil'in atandığı belirtilmiştir.[1]

2.4.1.1. Mesleğe Giriş ve Gayrimüslimlere Getirilen Bazı Kısıtlamalar Gedik * Sistemi

Osmanlı esnaf sistemi içerisinde bir kişinin meslek sahibi olması için, belli sürelerle çıraklık ve kalfalık merhalelerini geçmesi gerekiyordu. Mutad olan üç sene çıraklık üç sene kalfalık yaptıktan sonra usta olmaktadır.

Gayrimüslimler için de benzer bir süreç geçerli idi. Nitekim gayrimüslim dükkân sahiplerinin yanında çalışan gayrimüslimlerin ücret davalarında,[3] bazı mülk satışlarında[4] ve bazı meslek ustalarının, tereke kayıtlarında[5] gayrimüslimlerin "kalfa" olarak tavsif edilmesi bu sürecin gayrimüslimler için de geçerli olduğunun delilidir.

Meslek sahibi olduktan sonra iş yeri açabilmek için, boş gediğin olması gerekiyordu. Her önüne gelen dükkân açamıyordu. İncelediğimiz dönem belgelerinde gedik kelimesi pek geçmez iken XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gedik kelimesi ve gedik satışları mahkeme kayıtlarında sıkça geçmeye başlamıştır.

Kişinin ehliyeti ve yapılan işin insanlar için faydalı olması ve diğer esnafa zarar vermemesi önemli idi. Bu vasıfları taşıyan kimselere dinine ve milliyetine bakılmaksızın işyeri açma izni verilmekteydi. Nitekim Üsküdar Valide Sultan Camii yanında taşçılık yapmaya başlayan Uğurlu adlı bir gayrimüslim için, Bitpazarı esnafı ve taşçı esnafından bazı Müslüman ustalar kefil olmuşlardır ve Müslüman mezarları için taş yapan bu ustanın insanlar için faydalı ve işinin ehli olduğu hususunda hüsn-i şehâdette bulunmuşlardır.[6]

Bazı meslek sahipleri için kadıya gitmek yetmemiş fermana ihtiyaç duymuşlardır. Divan'a giden bu tür kayıtlarda devleti yöneten idarenin meseleye nasıl yaklaştığının izleri bulunmaktadır. Devlet, öncelikle yapılan işin halkın menfaatine uygun olup olmadığını bakmaktadır. Sonra kişinin yapacağı mesleğe ehliyeti olup olmadığına ve çoluk çocuğunun iaşesi için ekonomik durumunu dikkate almaktadır. Nitekim Bitpazarı yanındaki boyacı fırınında Serkiz adlı ermeni ekmekçi somun üretmek istediğinde, bazı ekmekçilerin ferman olmadan asla ekmekçilik yaptırmayacakları gibi bir engelle karşılaşmıştır. Divan'dan ferman isteğiyle 10 Zilkade 1114 (28 Mart 1703) tarihinde Üsküdar kadısına başvurmuş,[7] daha sonra ferman arzıyla Divan-ı Hümâyûn'a başvurmuş Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1115 (20-30 Eylül 1703) tarihinde Üsküdar kadısına gönderilen fermanda Serkiz'in ekmekçilik yapmasına mani olunmaması emredilmiştir. [8] Başka bir kayıtta Kuzguncuk'ta babadan dededen kasaplık mesleğine aşina Papaoğlu Yorgi'nin halkı sıkıntıya sokmayacağına ve mesleğinin ehli olduğuna dair

---

1 BOA, C.BLD, no. 7034 (9 Safer 1140/26 Eylül 1727.)

* Osmanlı uygulamasında değişik anlamlarda kullanılan gedik terimi, (bkz. Sıdki, *Gedikler*, İstanbul 1325, s. 21-42. Akgündüz, "Gedik", *DİA*, İstanbul 1996, XII, 541-543). ticarî hayatta, devletin üretim ve fiyat politikalarının hedeflerini gerçekleştirmeye yönelik bir nevi iktisadî gelişmenin temini için gerekli ve birbirini tamamlayan iktisadî ve hukukî şartları oluşturmak gayesiyle devlet ve esnaf birliklerinin ortaklaşa çabaları sonucunda XVII. yüzyılın ortalarından itibaren oluşan tekellere dayalı üretim sistemidir. Tanım için bkz. Kal'a "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", *Türk Dünyası Araştırmaları* İstanbul 1990, LXVII, 186-187.

3 ÜŞS, no. 415, vr. 40a; no. 423, vr. 66b.

4 ÜŞS, no. 331, vr. 68a, no. 350 vr. 36b.

5 ÜŞS, no. 396 vr. 55ab; no. 402 vr. 26b.

6 ÜŞS, no. 371, vr. 77b.

7 ÜŞS, no. 329, vr. 31b.

8 BOA, A. DVNS MHM, no. 114 32/1. Benzer bir sebepten dolayı ekmekçilik yapan Mardiros'un Yeni çeşme civarındaki çörekçi fırınında parelik somun yapmak için Divân-ı Hümâyun'a başvurduğunu görmekteyiz. Bkz. BOA, A. DVNS MHM, no. 114 54/2.

kefilleri ile kasaplar kethüdası el-Hâc Ahmed Ağa'nın onu kasap tayin etmesi için ferman isteğinde bulunulmuştur.[1]

Zaman zaman gayrimüslimlerin Müslümanlara ait mesleklerin dışındaki meslekler için iktisadî ve sosyal saiklerden dolayı kısıtlama getirildiğini görmekteyiz. Hicrî 1138 (m.1725) tarihinde Üsküdar kadısına gönderilen bir fermanda sakaların Müslüman ve gayrimüslim olanlarının sakal bırakması, gayrimüslimlerin ölenlerinin yerine veya sakalıktan ayrılanlarının yerine Müslüman edepli ve sakallı olanlarının alınması emredilmektedir.[2] Daha sonraki yıllarda sakaların bir yangın vukuunda meccanen su taşıdıklarından dolayı gayrimüslimlerin sakalık yapmaması için fermanlar çıkarılmıştır.[3] Fakat daha sonraki yıllarda gayrimüslimlerin sakalık yaptığını dair kayıtlar vardır.[4] İncelediğimiz dönem sonrası sakalar konusunda getirilen kısıtlamanın benzeri gayrimüslim tütüncüler esnafı arasında cerayan etmiş,[5] İstanbul ve bilâd-ı selâsede tütüncü esnafının gayrimüslimlerden olmaması yönünde bir ferman çıkmıştır. Bundan elli yıl sonra Üsküdar'a 1263-1264 ait bir sicil kaydında gayrimüslimlerin tütüncü ve duhancı olduğunu görmekteyiz.[6] Bakkallar için de benzer uygulama cari olmuştur. İncelediğimiz dönemden önceki Üsküdar 84 Nolu sicilde 27 Zilhıcce 1000 (3Ekim 1592) tarihinde gayrimüslimlerin gayrimüslim bakkal tezgâhtarlarının temiz olmadıkları için fetva alınıp çalıştırılmaması konusunda bazı kayıtlar varken,[7] XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında bakkalların ekseriyetini gayrimüslimler oluşturmaktadır. Bu sebeple gayrimüslimlere getirilen kısıtlamaların belli bir amaca matuf olduğu, iktisadî ve sosyal sebepleri bulunduğu ve bütün Osmanlı tarihine teşmil edilemeyeceği kanaatindeyiz.

2.4.1.2. Meslekten Çıkarılma

Üsküdar sicillerinde meslekler ile ilgili olarak karşımıza çıkan bir konu da meslekten çıkarılmalardır. Çalışmamızın ilk kısımlarında mahkemenin verdiği cezalar bölümünde sürgünden idama kadar verilen cezaları ele almıştık. Osmanlı esnaf sistemi içerisinde hilekârlık yapan, meslek nizamına ve toplumsal ahlaka riayet etmeyen esnaf öncelikle uyarılırdı. Uslanmayanlara çeşitli cezalar verilir buna rağmen alışkanlıklarını devam ettirenler için ister Müslüman ister gayrimüslim olsun meslekten ihraç yoluna gidilirdi.[8]

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da meslekten ihraç edilenleri gayrimüslimler açısından baktığımızda konuyla ilgili üç kayıt bulunmaktadır. Bunlar ise bahçıvanlar ve meyhaneciler olmuştur. Üçüncü bölümde genişçe ele alınacağı üzere gayrimüslimler içinde meyhanecilik yapanların mahalle halkını rahatsız edecek boyuta geldiğinde ahalinin şikâyeti ile bu meslekten men edildiklerini görmekteyiz.[9] Bahçıvanların meslekten ihraç sebepleri farklıdır. Kadıköy'de bahçıvanlık yapan Kostantin adlı gayrimüslimin bahçesine gayriahlâkî tavırlar sergileyen insanları aldığı, etrafındaki insanlara kötü davranışlarda bulunduğu ve meslek nizamına uygun hareket etmediği için meslekten men edil-

---

1 ÜŞS, no. 388, vr. 89a.

2 ÜŞS, no. 375, vr. 82a; Kal'a, *Esnaf Nizamları*, s.184-185.

3 Bkz. *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, (haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), I, 106, 189, 293.

4 16 Ramazan1163 (19 Ağustos 1750) tarihli Ali Yazıcı bir Müslümanla Bağçe bint Evanis adlı Ermeni bir kadın arasındaki kefaletle ilgili borç davasında borç alan Erakil adlı ermeninin mesleği saka olarak geçmektedir. Bkz. ÜŞS, no. 424 vr. 79b: Daha sonraki dönemlerde Üsküdar'da gayrimüslimlerin sakalık yaptığını görmekteyiz. Bkz. Gönül Reis, *Üsküdar Mahkemesine Ait 603 No'lu Defterin Transkripsyon ve Değerlendirmesi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2003, s. 107 (2 Cemâziyelevvel 1263[18 Nisan 1847 tarihli belge]).

5 BOA, C.BLD, no. 902 15 (Rebîülevvel 1221/2 Haziran 1806).

6 Reis, *Üsküdar Mahkemesine Ait 603 No'lu Defterin Transkripsyon ve Değerlendirmesi*, s. 201,274.

7 İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591), (haz. Rıfat Günalan), İstanbul 2010, s. 439-440 (hüküm no. 536).

8 Mübahat Kütükoğlu, "Osmanlı Esnafında Oto-kontrol Müessesi", *Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminerler*, İstanbul 1986, s. 64.

9 Bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 54a, no. 403, vr. 14b.

mesi istenmiştir.[1] Yine Kadıköy'de bahçıvanlık yapan Aslan adlı gayrimüslimin meslekten ihraç sebebi küfürbazlığıdır. Ekseriyetini gayrimüslimlerin oluşturduğu Kadıköy'deki bahçıvanlar kendilerine sürekli küfreden ve bunu adet haline getiren Aslan'ın meslekten çıkarılması için meslek kethüdası İbrahim Beşe ile kadıya başvurmuşlardır.[2]

Bir meslekten uzaklaştırılan insanlar ne yapıyorlardı. Mahkeme kayıtlarında bununla ilgili bir bilgiye rastlamadık. Ancak meslekten uzaklaştırılan insanların ellerindeki malları aynı gruptan başka insanlara sattıklarını görmekteyiz. Nitekim, bahçıvanlık mesleğinden men edilen Kadıköylü Arslan adlı gayrimüslim ellerindeki ürünü ortağı Azarya'ya satmıştır.[3]

2.4.2. Meslekler Açısından Değerlendirme

İnsanların geçimlerini sağlamak ve hayatlarını idame ettirmek için bir meslek sahibi olması gerekir. İnsanların meslek tercihlerinde kabiliyetleri etkilidir. Bunun yanında babadan oğula aktarılan bilgi ve tecrübe birikimi iktisadî bir değer olarak kişilerin meslek sahibi olmasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin mesleklerini değerlendirmeye aldığımızda öncelikle her iki kesimin kendi içerisinde tecrübe ve bilgi aktarımının neticesi olarak belli mesleklerde yoğunlaştığını görmekteyiz.

Üsküdar iskelesi
(Eugéne Flandin, Gravürle Türkiye İstanbul 1 s. 250)

Gayrimüslimlerin mesleklerini daha önceki bölümde sektörel bazda ele almıştık.[4] Ermeni ve Rumlar ile ilgili pek çok meslek kaydı bulunmasına rağmen Yahudiler ile ilgili olarak doğrudan isimleri yazılıp mesleklerinin zikredilmemesi dikkat çekmektedir. Bağ satımlarında değindiğimiz üzere Yahudilerin bir kısmı bağcılıkla uğraşmaktaydı. Daha da önemlisi bazı kayıtlarda görüldüğü üzere yahudilerin oturulacak mekân olarak Üsküdar'ı tercih etmesi iş olarak boğazın karşı tarafında Suriçi İstanbul ve Galata taraflarında çalıştıklarını görmekteyiz.

Çalışmamız Müslim-gayrimüslim ilişkilerine yoğunlaştığından Müslümanların meslekleri konusunda her iki kesim arasında cereyan eden davalarda bu konuyu analiz etmede yeterli veri bulunmamaktadır. 405 Nolu sicilde Üsküdar'da Müslümanlara ait yedi mahalle ve iki köy ve gayrimüslimlere ait bir mahalledeki kefalet listesi aynı zamanda meslekleri de içeren bir belge konumunda olduğu için buradaki verileri kullandık. Ancak bu kayıtlarda Müslümanlar içinde hacı, ağa, beşe ve çelebi gibi ilmiye ve yönetici sınıfına ait insanlardan bazılarının meslekleri zikredilmemiştir. Meslek nizamıyla ilgili pek çok bilgiyi içeren İstanbul Kadı Sicilleri 24 nolu sicildeki veriler meslek dağılımında bize analiz yapma imkânı sunmaktadır. Bu kayıtları incelediğimizde, Müslüman ve gay-

1 ÜŞS, no. 415, vr. 12b.
2 ÜŞS, no. 423, vr. 52b.
3 ÜŞS, no. 423, 54a.
4 Bkz. Nevzat Erkan, "18. y.y. Üsküdar'da Şeriyye Sicilleri Işığında Gayrimüslimlerin Meslekleri", *VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler: (6-9 Kasım 2008),* İstanbul 2008, II, 443-456.

rimüslimlerin meslekleriyle ilgili karşımıza şu tablo çıkmaktadır:

Şimdi şu soruyu sorabiliriz: Bu kısımda o dönemde rağbet gören, en çok katma değer üreten meslekler hangileriydi? Gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında daha yüksek katma değer sağlayan meslekleri yapabilme noktasında bir ayrım var mıydı? Sorularının cevaplarına baktığımızda; her üç tablonun verileri Üsküdar'da yaşayan Müslüman ve gayrimüslim toplumun değişik katmanları ile ilgili olarak farklı neticelere ulaşılmaktadır. ÜŞS 405 nolu sicildeki kefalet listesi ve İKS 24 nolu sicildeki verilerin sağladığı ortak neticeye göre Müslümanların en çok uğraştığı mesleğin kayıkçılık olduğu görülmektedir. Müslümanların Gayrimüslimlerle olan ilişkilerde en çok dikkati çeken meslek ise kasaplıktır.

Kefalet listesinde Ermenilerin ön plana çıktığı meslek dülgerlik iken İKS 24 nolu sicilde dokuma,

Tablo X: H.1154-1155(M.1742) Tarihli ÜŞS 405 Nolu Sicildeki Kefalet Listesine Göre

Müslüman						Ermeni		Rum	
Meslek	Sayı	Meslek	Sayı	Meslek	Sayı	Meslek	Sayı	Meslek	Sayı
Kayıkçı	44	Kaptan	2	Kırbacı	1	Dülger	13	Taşçı	2
Bostani	18	Kaymakçı	2	Kitapçı	1	Terzi	10	Kayıkçı	1
Berber	14	Kürcü	2	Kokacı	1	Kürkçü	5	Döşemeci	1
Çukadar	13	Kürkçü	2	Kömürcü	1	Çilingir	5		
Terzi	9	Lüleci	2	Kuyumcu	1	Demirci	5		
Kasap	8	Mumcu	2	Marangoz	1	Ekmekçi	3		
Hamamcı	5	Muyitab(Kılcı)	2	Mehterbaşı	1	Berber	3		
Kalaycı	5	Sepetçi	2	Natır	1	Rençber	3		
Manav	5	Sinici	2	Oturakçı	1	Miskçi	3		
Aşçı	4	Sütçü	2	Palancı	1	Gazzaz	3		
Balıkçı	4	Turşucu	2	Papuççu	1	Çamaşırcı	2		
Cebeci	4	Yorgancı	2	Pekmezci	1	Palancı	2		
Ekmekçi	4	Arabacı	1	Penyeci	1	Papuççu	2		
Kahveci	4	Bahçıvan	1	Rençber	1	İpekçi	2		
Kapucu	4	Bakkal	1	Saksoncu	1	Hamurkar	1		
Leblebici	4	Baltacı	1	Salepçi	1	Basmacı	1		
Suyolcu	4	Bozacı	1	Sandalcı	1	Balaban	1		
Arpacı	3	Börekçi	1	Saraç	1	Sıvacı	1		
Çorbacı	3	Cerrah	1	Sarıkçı	1	Makasçı	1		
Dellak	3	Çıracı	1	Simkeş	1	Kuyucu	1		
Demirci	3	Çömlekçi	1	Şahmerancı	1	Bakkal	1		
Fırıncı	3	Çörekçi	1	Şamdancı	1	Dülbentçi	1		
Haffaf	3	Derici	1	Şatır(Fırında)	1	Nalçacı	1		
Hallaç	3	Dikici	1	Tabancacı	1	Koltukçu	1		
Hammal	3	Doğancı	1	Takyeci	1	Arabacı	1		
Haseki	3	Dutçu	1	Tanburcu	1	Malcı	1		
Helvacı	3	Dülger	1	Tavukçu	1	Kaymakçı	1		
Mehter	3	Eşkinci	1	Tazıcıbaşı	1	Değirmenci	1		
Nalbant	3	İğneci	1	Terlikçi	1	Kapucu	1		
Saka	3	İplikçi	1	Testereci	1	Peştemalcı	1		
Şerbetçi	3	Kadifeci	1	Tüfekçi	1				
Attar	2	Kaftancı	1	Tütüncü	1				
Bekçi	2	Kağıtçı	1	Uncu	1				
Camcı	2	Kalyoncu	1	Yağcı	1				
Çamaşırcı	2	Kebapçı	1	Yastıkçı	1				
Debbağ	2	Keresteci	1	Yemişçi	1				
Hancı	2	Kerpiççi	1	Zerdeci	1				
İnekçi	2	Kılıççı	1						

Tablo XI 1700-1750 Yılları Arasındaki Müslim-Gmüslim Mahkeme Kayıtlarına Göre Meslekler									
Meslek	Müslüman	Ermeni	Rum	Yahudi	Meslek	Müslüman	Ermeni	Rum	Yahudi
Abacı			7		Kayıkçı	5		2	
Arpacı	1	2			Kazancı			3	
Attar	1	1		1	Keresteci	1	9	5	
Bahçıvan	3	2	22		Kerpiççi		1		
Bakırcı			2		Kılıççı		1		
Bakkal	5	2	40		Kireççi	1	4		
Balıkçı	1		10	1	Kuyumcu		2	1	
Basmacı	1	4			Kürkçü	4	4	2	
Berber	1	1	2		Lağımcı			2	
Bezirgan				2	Manav	7			
Bezzaz		1			Mehter	2			
Boğasıcı	3				Mekkari	10	22		
Bostani	10				Meyhaneci		2	2	
Boyacı			2		Mumcu			15	
Canbaz	3				Nalbur	1			
Celep	3				Navluncu	1	1		
Çoban	1		23		Palancı		1		
Çörekçi	6		6		Papuççu		5		
Çukacı		1		1	Peştemalci			1	
Debbağ	1				Rençber		2		
Değirmenci	1	7	3		Sandalcı		1		
Dellak	3				Saraç		1		
Doğramacı		3			Sarraf		9		
Dülger		11			Semerci	1	2		
Eğserci		1			Sırmakeş			1	
Ekmekçi	3	26	6		Sıvacı		1		
Esirci	1				Simitçi	2		2	
Fırıncı	1	8	2		Sirkeci			1	
Gazzaz(ipekçi)		2	1	1	Sütçü	1	1		
Gemici			2		Şahinci		1		
Haffaf	4	1			Tablekar	1	1		
Hallaç		1			Takyeci	1			
Hamal	1	1			Taşçı		2		
Hamamcı	2		1		Tercüman				1
Hancı	3	7			Terlikçi			1	
Horasancı	1	5			Terzi	1	14	1	
Kadifeci	1				Tüccar	1	1		1
Kalpakçı			1		Tülbentçi	1	1		
Kapamacı		1			Uncu	2	5	1	
Kasap	17		6		Yağcı	1		6	

Müslümanlarla olan ilişkilerde ekmekçilik dikkat çekmektedir. Rumların mesleği konusunda kefalet listesi açık bir netice vermezken İKS 24 nolu sicilde abacılık ön planda, Müslümanlarla ilgili kayıtlarda bakkallık mesleği ön planda gözükmektedir. Kuzguncuk iskelesinden dolayı Yahudilerin Müslümanlardan sonra kayıkçılıkla uğraşan grup olduklarını görmekteyiz. Yukarıda değinildiği üzere Yahudiler ile ilgili veri azlığı yorum yapmamıza imkân vermemektedir. Diğer gruplarda görülmeyen tercümanlık ve çiçekçilik mesleği ise Yahudileri farklı kılmaktadır.

Tablo XII: H.1138-1151(M.1726-1738)Tarihli İKS 24 No'lu Defter'e Göre				
Meslekler	Müslüman	Ermeni	Rum	Yahudi
Abacı- Bezzaz		1	10	
Basmacı	12	32		
Bıçakçı	3			
Doğramacı		2		
Eğserci		2		
Hallaç	9			
İbrişim Bükücü		4		
Kafesçi	3			
Kalaycı	10			
Kayıkçı	307	1	5	16
Kılıççı	1	1		
Kirişci	13			
Mumcu			2	
Nalbant	22	1		
Nalçacı	8		1	
Pazarcı	36			
Peştemalci		3		
Beziryağcı			6	
Seccade Kilimci		3		
Tütüncü	24			

Meslekler açısından baktığımızda bazı mesleklerin bazı grupların tekelinde olduğunu görmekteyiz. Debbağlık mesleği ahilik teşkilatının bir devamı olarak çoğunlukla Müslümanların uhdesinde bulunmaktaydı.[1]

Üsküdar'da çeşitli vakıfların uhdesinde otuz bir adet debbağhane bulunmaktaydı.[2] Debbağlığın yanı sıra kafesçilik, kirişçilik, bıçakçılık, kalaycılık, tütüncülük ve kahvecilik mesleklerinin tamamı Müslümanların icra ettiği meslekler idi.

Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimler içinde Ermenilerin sarraflık mesleğini deruhte ettiklerini görmekteyiz. Bizim gördüğümüz kayıtların tamamında sarraflar ermeni idi. Bunlar için biri hazine sarrafı[3] diğerleri ise sıradan sarraf idi. Altın ve gümüşü işleyen kuyumcular içinde Müslüman ve Rumlar bulunmasına rağmen para değiş tokuşu yapan sarraflar Ermeniler arasından çıkmıştır. Ermenilerin ağırlıkta olduğu diğer meslekler ise doğramacılık, peştemalcilik, seccade kilimciliği, eğsercilik idi.

Rumların ise temayüz ettikleri meslekler içinde bakkallık ve bahçıvanlık ve balıkçılık sayı itibariyle öne çıksa da Müslüman ve Ermeniler içinde bu meslekleri icra eden esnafa rastlanmaktaydı. Rumların inhisarında bulunan meslekler ise beziryağcılığı, Mumculuk[4], boyacılık idi. Beziryağı ket-

1 Genç, a.g.e., s. 294; Üsküdar'daki mahkeme kayıtlarında gayrimüslim debbağa rastlamadık. Zeki Tekin Üsküdar debbağhaneleri ve üretim kapasitelerini incelediği makalesinde debbağların kimlikleri konusunda bir şey söylememektedir. Bkz Tekin, "Üsküdar Debbağhaneleri ve Üretim Kapasiteleri (Klasik Osmanlı Dönemi)", *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007)*, İstanbul 2008, I,307-321. Bilinenlerden farklı olarak XVI. ve XVII asırlarda Erzurum esnafını araştıran Bilgehan Pamuk'un verdiği rakama göre 1642 yılındaki Erzurum'daki debbağların on biri Müslüman otuz beşi gayri Müslim idi Bkz. Bilgehan Pamuk, "XVI. ve XVII. Asırlarda Erzurum'da Ahilik ve Essnaf Teşkilatı", *I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu: Bildiriler (12-13 Ekim 2004)*, Kırşehir 2005, II, 760.

2 Tekin, a.g.m., s. 308.

3 BOA, MAD, no. . 1673/188.

4 Önceki yüzyılda kanunnâmelerde Üsküdar'da dört adet ımumhane olduğu belirtilmektedir. Bkz. Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Al-i Osman*, (haz. Sevim İlgüre)l, Ankara 1998, s. 249.

en tohumundan elde edilen ve aydınlatmada ve boyacılıkta kullanılan bir yağ çeşidi idi. Üsküdar ve civarında keten ekimi yapılmaktaydı.[1] Üsküdar merkez, Kuzguncuk, Kartal ve Pendik'te beziryağı işletmeleri var idi.[2]

Meslek seçiminde nelerin ön plana çıktığı ayrı bir değerlendirme konusudur. Zira Devletin değişik yerlerinden Üsküdar'a göç eden gayrimüslimlerin meslekleri bu konuda fikir vermektedir. Üsküdar sicillerinde gördüğümüz kadarıyla devlet herhangi bir mesleği olamayan insanların taşradan İstanbul'a göç etmesini engellemeye çalışmaktaydı. Buna karşılık nitelikli meslek erbabı olan insanların göçüne izin vermekteydi. Yukarıda gayrimenkul satışlarında değinildiği üzere kazancı Rumlar İstanbul'a göç ettirilmişti.

Üsküdar'a taşradan gelen insanların belli mesleklerde yoğunlaştığını görmekteyiz. Bunda göç eden insanların nitelikleri yanında hemşehrilik dayanışmasının büyük bir etken olduğu kanaatindeyiz. Rumeli topraklarından gelen Rumların uğraştığı mesleklerin başında bakkallık gelmekteydi. Bunu bahçıvanlık ve Üsküdar'ın köylerinde çobanlık izlemekteydi Ürgüp, Niğde ve Kayseri tarafından gelen Rumlar ise yağcılık ve beziryağcılığı ile uğraşmaktaydılar. Nitekim yapılan çalışmalarda Ürgüp'te yağcılığın meşhur olduğunu görmekteyiz.[3]

Şehir dışından gelen ve kefalet listesinde adları geçmeyen Müslümanlarla ekmekçilerden sonra ikinci sırada yer alan mekkariler Ermeni idi. Bunlar Üsküdar'a Tokat, Eğin ve Kayseri gibi yerlerden gelmekteydiler. Eğsercilik ve demircilik yapan gayrimüslimlerin bir kısmı Kayseri'den göçmüş idi.

Dinî kimliğin mesleklere etkisini analiz ettiğimizde yukarıda değindiğimiz debbağlık mesleğinin tasavvufi boyutundan dolayı bu meslek Müslümanların uhdesinde kalmıştır. Üçüncü bölümde sosyal farklar konusunda değineceğimiz üzere dini gerekçeler nedeniyle Üsküdar'da hamamcı ve hamamda çalışan insanlar Müslümanlardan oluşmaktaydı. Müslümanlara yasak olan meyhanecilik hem Rumlar hem de Ermeniler tarafından yapılmaktaydı.

Müslümanlar ile gayrimüslimleriher tarafın icra ettikleri meslekler açısından baktığımızda, Üsküdar'ın iktisadî hayatında ayrı bir önemi olan basmacılık gelmektedir. Ermeniler ile Müslümanların uğraştığı bu meslek önceleri Kayserili Serkiz Kalfa tarafından açılan bir imalathane Serkiz Kalfa Bası diye meşhur olmuş ve ünü devletin Asya coğrafyasına yayılmıştı.[4] Kuzguncuk'ta Üsküdar'da Atik Valide tabhanesinde[5]•[6] ve Üsküdar Ayazma sarayında basma ve tülbent imal etmeye devam etmiştir.[7]

Osmanlı esnaf sistemi içerisinde bir iş kolunun bütününü kapsamaktan çok farklı, çok dar ve sınırlı zümreler halinde her bir malın hammadeden başlayarak nihaî tüketime hazır oluncaya kadar geçirdiği üretim aşamalarının her biri ayrı bir esnaf olarak örgütlenirdi. Hatta her bir aşamada farklı bir mal üretimi var ise bunlar da yarı bir meslek grubunu oluştururdu.[8]

Üsküdar'da bir malın üretimden müşteriye sunulmasına kadarki iktisadî zincirde Müslümanlar ile

---

1 *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I,99; Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi,* İstanbul 1994, s. 221.

2 Yağ işletmeleri için bkz. ÜŞS, no. 402, vr. 62a; no. 410, vr. 11a; no. 427, vr. 32b-33a; Kartal ŞS no. 1, vr. 43b; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg) I, 267.

3 R. Jennnings, "The Population, Society and Economy of the region of Erciyes Dağı in the 16th Century", *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire Ottoman*, (ed. Ö.Lütfi. Barkan, vdg), Leuven 1983. s. 197.

4 P.G. İncicyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, (trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 133.

5 Tabhane burada geçen anlamıyla aşevi, imaret ve camii yanlarında dışarıdan gelenlerin konakladığı yer anlamındadır. Bkz Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe sözlük,* İstanbul 2007, IV, s. 4520.

6 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (haz. Fuat Recep, vdg), İstanbul 2010, s. 201-202. (hüküm no. 122)

7 *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 263-264.

8 Genç, *a.g.e.,* s. 293.

gayrimüslimlerin kuvvetli halkalar oluşturduğunu görmekteyiz. Bu halkada her grubun mahir olduğu esnaf grubunda yer aldığını görmekteyiz. Örneğin çoban olan Rumlar hayvanları yetiştirip Müslüman celepler vasıtasıyla Rum kasaplara satar, hayvanın derisi ise Müslüman debbağlar tarafından işlenirdi. Deriler toplumun her kesiminden kürkçüler ve pabuççular tarafından alınıp giyecek olarak müşterilere satılırdı. Kasap dükkânlarında veya evlerde kesilen hayvanların iç yağı aydınlatmada önemli bir malzeme idi.[1] Üsküdar'da ağırlığını Rumların oluşturduğu mumcu esnafı bu iç yağları cami ve evlerin aydınlatılması için mumhanelerde işleyip müşterilere sunmaktaydılar.[2]

2.4.3. Esnaf Arasında İlişkiler ve Çıkan Problemler

XVIII. yüzyıl Osmanlısında lonca ve gedik sisteminin yaygınlaşmasına paralel olarak esnaf arasındaki tartışmalarıda bir dönüm noktası olmuştur. Sınırlı sayıda gediğin olduğu, üretim ve pazarlama gibi farklı alt kollara bölünen esnafın Müslüman olsun gayrimüslim olsun aralarında ihtilafların olması kaçınılmaz idi. Bu durum bir manada Meslek gruplarının arasında ihtilafları aynı zamanda hangi mesleğin kiminle ilişkili olduğunu göstermektedir. Her esnafın bağlı bulunduğu lonca içerisinde yaşanan problemler esnaf yönetim kadrosu ile çözülmeye çalışılırdı. Problemleri çözmede yönetimin nasihat, tavsiye ve telkinleri bulunur, hukukî bir yaptırımı ve icrâi yetkileri olmazdı. En son yapılacak iş şikâyeti kadının huzuruna getirmekti.[3]

Osmanlı esnafı arasında yaşanan ilişkiler ve buna bağlı olarak anlaşmazlıklar bazı çalışmalara konu olmuştur. Bu araştırmalarda; ölçü birimlerinin farklılığı, hammadde temini, doğal afetler ve güvenlik gibi hususlar esnaf arasındaki problemlerin özünü teşkil etmektedir.[4] İncelediğimiz dönem itibariyle Üsküdar'da Müslüman esnaf ile gayrimüslim esnaf arasında sürtüşmeye konu olan hususlara baktığımızda; Üsküdar'da aynı iş kolunda çalışan Müslüman ile gayrimüslim esnaf arasında üretilen malın satış bölgelerinde ihtilaf yaşanmaktadır. Esnaf örgütlenmesi içerisinde üretilen malın hangi bölgede satılacağı beratla o işi yapan esnafa bildirilmekteydi. Şikâyetler Üsküdar ve İstanbul ile Üsküdar ve köyleri arasında yaşanmaktaydı. Ağırlığını Rumların oluşturduğu abacı esnafı kendi bölgelerinde satış yapan İstanbul'daki abacılardan şikâyetçi olurken[5] İstanbul'daki basmacı esnafı verilen fermana aykırı olarak basma işletmesi açanlardan şikâyetçi olmuştu.[6] Üsküdar ve köyleri ekmekçileri arasında satış bölgesinden dolayı problemler yaşanmaktaydı. Kadıköy ekmekçilerinden Todori, Maltepe ve Başıbüyük köylerine kendilerinin ekmek satması mutad iken, buralara ekmek satan Üsküdar ekmekçilerinden şikâyetçi olmuştu.[7]

Meslekleri değerlendirirken hatırı sayılır bir biçimde Müslümanların ve gayrimüslimlerin kayıkçılıkla uğraştığına değinmiştik. Bu mesleği icra edenler arasında iskele tartışması sıradan bir olaydı. Gemilerin iskeleye yanaşırken çarpışması dava konusu olabilmekteydi. Nitekim Üsküdar kayıkçılarından Hasan b. Mehmed ve Mehmed Beşe b. Musa, Dimitri'nin kayığının kendilerine ait büyük at kayığına çarptığı iddiasıyla şikâyetçi olmuşlardı.[8]Kayıkçıların tartışma konusu olan bir başka husus da, nakliyesi yapılan mallar ile ilgili idi. İstanbul'a kömür taşıyan Gebze'nin Karataş iskelesindeki Müslüman gemiciler ile Pendikli Rum gemiciler arasında, kömürleri satın almaları

1 Doğan Kuban "Aydınlatma", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, (haz. İlhan Tekeli, vdg), İstanbul 1993, I,475.
2 ÜŞS, no. 378, vr. 84b.
3 Genç, *a.g.e.,* s. 298. Ahmet Kal'a "Esnaf", *DİA*, İstanbul 1995, XI, 426; Amnon Cohen, *Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar*, (trc. Nurettin Elhüseyni, Zekeriya Kurşun), İstanbul 2003, s. 194.
4 Kal'a, *Esnaf Birlikleri*, s. 125-133. İbrahim Güler " XVII: Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", *Muğla Üniversitesi S. B. E. Dergisi*, Muğla 2000, c. II, say.1 s.133.
5 ÜŞS, no. 334, vr. 133b.
6 ÜŞS, no. 402, vr. 1b-2a.
7 ÜŞS, no. 334, vr. 165b.
8 ÜŞS, no. 331, vr. 82a.

dolayısıyla münakaşa olmuştu.[1]

Aynı işi yapan Müslüman ve gayrimüslim esnafın birbirlerinden aldıkları malzemeler olmaktaydı. Üsküdar mahkeme kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla gayrimüslim kasaplar et ve hayvan alımını Müslüman kasaplardan yapmaktaydı. Alınan et ve koyunların ücretlerinin ödenmemesi şikâyet konusu olmaktaydı.[2] Mekkârecilik işi ile uğraşanlar arasında at ve beygir satışı olmaktaydı. Kasaplarda olduğu gibi bunlar arasında da borcun ödenmemesi durumunda kadıya gidilmekteydi.[3]

Üsküdar'da kasapların kestiği koyun, kuzu, sığır ve keçilerin baş ve ayakları başçılar tarafından alınmaktaydı. Bu başçılık Valideatik Vakfı ile Mihrimah Vakıfları arasında nöbetleşe alınması için berat verilmişti. Valideatik Vakfı mutasarrıfı el-Hâc Mehmed Efendi Atpazarı haricinde Mihrimah Vakfının müstecir başçı Eylo v. Kika'dan şikâyetçi olmuş gün aşırı nöbetleşe baş ve ayakları alırken, Eylo'nun kurala uymayıp her gün aldığı için şikâyetçi olmuş, mahkeme şahitlerle ispattan sonra Eylo'yu nizama uyması için uyarmıştı. [4]

Aynı grup esnaf içerisinde yaşanan tartışmalardan birisi vergi tartışmaları idi. Esnaftan toplanan şer'î vergilerin dışında Tekâlif-i Örfîye adı altında devlet tarafından toplanan vergiler esnaf arasında tartışmaya sebep olmaktaydı. Üsküdar'da Atpazarı içinde yağcılık yapan Rumlar vergilerini dükkân komşuları olan bakkallar ile verirken, Atpazarı haricindeki yağcı esnafı kendi ödeyecekleri vergilere bunları da dahil edince, mesele kadıya intikal etmişti. Kadı Atpazarı içindeki yağcıları haklı bularak diğerlerinin müdahalesini engellemiştir.[5] Benzer bir vergi tartışmasını Üsküdar'da boyacı esnafı yaşamıştır. İzmit boyacı işletmelerinin mukataası mutasarrıfı Abdurrahman Kami adlı bir Müslüman Üsküdar'daki boyacılardan vergileri kendilerine vermesi konusunda bir talepte bulununca, mahkeme mukataa mutasarrıfının bu talebini haksız bulmuştur.[6]

Üsküdar'da Müslüman esnaf ile gayrimüslim esnaf arasındaki problemlerin bir boyutu da üretim ve pazarlama zincirinde birbirine yakın olan esnaf arasındaki ilişkidir. Burada ilk görülen ihtilaf hammadde temininde yaşanan problemlerdir. Benzer işi yapan Müslüman ve ermeni semerciler ile palan(eğer) yapan Ermeniler arasında semer ve palanı her iki gruptan yapanlar olduğu için anlaşmazlık çıkmaktaydı. Bu yüzden her iki esnaf grubu mahkemeye gelip birbirlerinin mallarını satıp üretmeme konusunda anlaştıklarını ifade etmekteydiler.[7] Yine Esnaf tabakasında Müslüman ve Ermenilerin yoğun olduğu kürkçüler belirlenen nizama göre Rûz-ı hızırdan (6 Mayıs) itibaren 40 güne kadar kuzu derilerini kasaplardan almaktaydılar. Fakat kürkçülerin bu günlerde derileri almamaları kasapları sıkıntıya düşürmüş, onlar da ellerindeki derileri debbağlara verme konusunda anlaşmışlardır.[8]

Yaptıkları iş dolayısıyla birbirine yakın Müslüman ve gayrimüslim esnafın şikâyetçi oldukları hususlardan birisi alınan malzemelerin borcunun ödenmemesidir. Örneğin mumcu olan Dimitri mum yapmak için yağcı Mehmed Beşe'den yağ satın almış borcun ödenmemesi dolayısıyla mahkemelik olmuşlardır.[9] Kalyoncu (yük gemisi sahibi) Vartan adlı bir gayrimüslim kalyon ücretinden dolayı kadifeci Abdullah'a dava açmıştır.[10] Benzer bir dava da navluncu (yük gemisi sahibi) Seyyid Halil ile ekmekçi Bedros adlı bir Ermeni arasında un borcundan dolayı yaşanmıştı.[11]

---

1 İ*stanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 42-43.
2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 328, vr. 21a; no. 332, vr. 66a.
3 ÜŞS, no. 389, vr. 13ab.
4 ÜŞS, no. 334, vr. 11b-12a.
5 ÜŞS, no. 344, vr. 78a.
6 ÜŞS, no. 403, vr. 4a.
7 ÜŞS, no. 390, vr. 51a.
8 ÜŞS, no. 380, vr. 56a.
9 ÜŞS, no. 420, vr. 27a.
10 ÜŞS, no. 420, vr. 22b.
11 ÜŞS, no. 403, vr. 24b.

Esnaf arasındaki şikâyet konularından birisi de, kendi ürettikleri malzemenin bir başka esnaf tarafından veya seyyar satıcılar tarafından satılıyor olması idi. Bu konuda en çok mağdur olan beziryağcı esnafı idi. Susam yağı satan yağcılar ile bakkal ve nalbantların kendilerinin imal ettiği yağı satıyor olması bezir yağcı esnafı ile onları karşı karşıya getirmekteydi.[1] Benzer şikâyetler bakkallar ile küfeciler ve Müslüman ayakkabıcılar ile ermeni seyyar satıcılar ekmekçiler ile tablekârlar ve kasaplar ile kanadırlar arasında yaşanmaktaydı. Üsküdar merkezde Cuma pazar olması nedeniyle küfeciler ve sergicilerin pazarda ve bakkal dükkânı önlerinde yayınma izni verilmişti.[2] Fakat bunların diğer günlerde de dükkân önlerinde sergi açmaları bakkalların şikâyetçi olmasına neden olmuştu.[3] Ayakkabıcılar kendilerine ait yeni mest ve papuçları çarşı pazarda satan Markar ve Bedros adlı Ermenilerden şikâyetçi olmuştu.[4]

Esnaftan gelen şikâyetler başlığı altında özellikle gayrimüslim esnaftan şikâyetin yoğun olduğu hususlar; belirlenen narh üzeri satış yapmaları, imal ettikleri malzemeden çalmaları ve bir bölgeye ait gıda maddelerini fazla kar elde etme maksadıyla başka yerlerde satmalarıdır. Osmanlı toplumunda özellikle temel tüketim malları için devlet tarafından belli zamanlarda bir üst fiyat belirlenirdi.[5] Birinci bölümde mahkemenin verdiği cezalar konusunda ele aldığımız üzere, en çok ikaz edilen esnaf grubu bakkallar ve ekmekçiler idi. Bu konuda ikaz edilen diğer esnaf grubu da mumcular idi. Halkın ihtiyacı olan mumu eksik yapan malzemeden çalan mumcu esnafı mahkeme tarafından uyarılmıştı.[6]

Şikâyet konusu bir hususda kaçakçılık idi. Dışarıdan kaçak getirilen mallar gümrük işlemine tâbi tutulmadan şehre sokulduğunda o mallara el konulmaktaydı. Gümrük emini Mustafa, Divan'a yazdığı arzda, Yenimahalle'de oturan Mardiros ve kardeşi Kazer'in Tokat ve Diyarbakır'dan kaçak mal ve eşya getirdiklerini herhangi bir gümrük işlemi yapılmadığını bu sebeple kaçak getirdikleri mallarına el konulmasını istemekteydi.[7]

Esnafın, esnaf dışında yönetici ve diğer insanlar ile yaşadıkları problemlere baktığımızda imal ettikleri ürünleri ilgili yerlere ulaştırmada yerel yöneticiler tarafından sıkıntı çektiklerini görmekteyiz. Örneğin aslen Erzurumlu kılıççı esnafından Serkiz, getirdiği 190 kılıçtan 26'sına el koyan Kartal nâibi ve subaşısını Divan'a şikâyet etmişti.[8]Aynı şekilde Tuzla köyünden Polhiron, Dimitri ve Bikler adlı Rumlar yaktıkları kireçleri İstanbul'a götürürken iskelede el koymaya çalışan insanları Divan'a şikâyet etmişlerdir.[9]

Üsküdar'da Müslüman esnaf ile gayrimüslim esnaf arasında problemlerin meslek nizamına uymama, borcun ödenmemesi ve vergi tartışmaları gibi sıradan hadiseler olduğunu, küçük çapta da olsa bazı yazarların isyan olarak resmetmeye çalıştığı h.1153 (m. 1740) yılında şiddetli kış şartlarından dolayı İstanbul'da yaşanan esnaf isyanın benzerinin Üsküdar'da yaşanmadığını görmekteyiz.[10]

2.4.4. Ticarî Ortaklık

Mahkeme kayıtlarında ticarî ortaklığı ifade eden terim olarak "şerîk ve şirket" kavramları bulunmaktadır. İslâm hukukunun câri olduğu Osmanlı Devleti'nde mufavaza şirketinin dışında diğer ticarî

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no 332, vr. 94b; no. 406, 48a; no. 407, vr. 9b-10a; BOA, A. DVNS. ŞKT, no. 158 s. 108.
2 ÜŞS, no. 378, vr. 90b.
3 ÜŞS, no. 420, 14b.
4 ÜŞS, no. 420, 45b.
5 Mübahat Kütükoğlu, "Narh", *DİA,* İstanbul 2006, XXXII, 390.
6 ÜŞS, no. 403, 38a.
7 ÜŞS, no. 337, vr. 80b.
8 Kartal ŞS, no. 1, vr. 12a.
9 BOA, C. İKT, no. 270.
10 Geniş açıklamlar için bkz. Subhî Mehmet Efendi, a.g.e., s. 627-630, Robert Olson, *Imperial Meanderings and Republican by-Ways: Essays on Eighteenth Century Ottoman and Twentienth Century,* İstanbul 1996, s. 19-21.

şirketler kurulmuştur.[1] Üsküdar'da yaşayan Müslümanlarla gayrimüslimler ticarî hayatın elverdiği şartlarda ve İslâm hukuku çerçevesinde ağırlıklı mülk ortaklığı, inan ortaklığı, ebdan ortaklığı ve mudarabe ortaklığı diye tasnif edeceğimiz ortaklıklar kurmuşlardır.

Mülk ortaklıklarında bağların, fırınların ve hanların bazı işyerlerinin ortak olarak işletildiğini görmekteyiz. Örneğin Kefere Mahallesi'nden Karabet'in Hamza Fakih Mescidi Para Vakfı'ndan kredi almak için istiğlâl yoluyla sattığı bağın yarısı Mustafa adlı bir Müslümana ait idi.[2]

İş gücü ortaklığı olarak tarif edebileceğimiz ebdan ortaklığıda, Müslümanlarla gayrimüslimlerin yaygın olarak kurdukları ortaklıklardandır. Bunlar içinde en çok dikkat çekeni basımacılık sektöründedir. Bu sektörde Ermeniler ile beş ticarî ortaklık ihdas edilmiştir.[3] Basmacılık sektörünün yanı sıra bakkallık,[4] kireç ocağı,[5] celeplik[6] ve kasaplık işletme hususunda ortaklık oluşturmuşlardır. Bunlardan dikkat çekici olan kasaplık mesleğinde yapılan ortaklıktır. Mustafa Beşe adlı bir Müslümanın Dimitri adındaki bir Rum ile kasaplık mesleğini ortak icra ettiklerini görmekteyiz.[7] Yine bir başka kayıtta iki gayrimüslim arasındaki kasaplık hizmetiyle olan davalarında gayrimüslim kasabın bir ortağı Seyyid Mustafa ve diğer ortağı da Şirvan adlı bir gayrimüslim olduğunu görmekteyiz.[8]

Sermayelerin oranında kar ve zararın paylaşıldığı inan ortaklığı[9] ile ilgili olarak, İbrahim Beğ adlı bir Müslümanın Üsküdar Atpazarı'nda Atik Valide Vakfı'na ait ekmek fırını işleten Mardiros ve Karakaş adlı Ermenilerle dörtte bir oranında ortak olduğunu görmekteyiz. Zira zarar için açılan davada İbrahim Beğ ortak olduğu oranda zarar talep etmiştir.[10]

Müslümanlarla gayrimüslimlerin ticarî ortaklığının bir şekli de, emek ve sermaye ortaklığına dayanan mudarebe ortaklığıdır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Galata'daki mudarebe ortaklığını inceleyen Fethi Gedikli'ye göre; semaye sahibinin Müslüman mudaribin gayrimüslim olduğu kayıt sayısı yirmi sekiz iken, Müslümanların işletici gayrimüslimlerin yatırımcı ortak olduğu mudarebe sayısı beştir.[11] Üsküdar'da bizim incelediğimiz dönemde iki kayıtta mudarebe ortaklığının olduğunu, her iki ticari faaliyette sermaye sahiplerinin tamamının Müslüman olduğunu söyleyebiliriz.[12].

Müslümanların kendi aralarında gayrimüslimlerin kendi aralarında İslâm hukuku çerçevesinde şirket kurmaları ticarî ortaklık yapmaları daha yaygın bir durum olmasına rağmen,[13] XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da gayrimüslimlerin kendi aralarında otuzun üzerinde ticarî ortaklık kurarken

---

1 Tasarruf yetkilerinin eşit olduğu bu şirket akdinde gayrimüslimlerin domuz ve içki satışı gibi Müslümanlarca yasak olan şeylerinin ticaretini yapmak isteyebileceklerinden dolayı bazı ulema tarafından caiz görülmemiştir. Bkz. Osman Şekerci, *İslâm Şirketler Hukuku Emek Sermaye Şirketi, (el-mudaraba)*, İstanbul 1981, s. 178-179; Gülnihal Bozkurt ise mufavaza şirketinin Müslümanlarla gayrimüslimler arasında kurulan şirketlerde yer almadığını söylemektedir. Bkz. Bozkurt, *a.g.e.*, s. 17; Murat Çizakça Osmanlı belgelerinde mufavaza şirketinin " 'ale'l-iştiraki's-seviye" ibaresiyle açıklamaktadır. Bkz. Murat Çizakça *İslâm Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi,* (trc. Şehnaz Layıkel, haz. Hamdi Can Tuncer), İstanbul 1999, s. 69-70. Ancak bu ifade sadece mufavaza şirketleri için değil oluşturulan diğer ticarî ortaklıklar içinde kullanılmaktadır. Örnek için bkz. ÜŞS, no. 353, vr. 15b.

2 ÜŞS, no. 329, vr. 9a; diğer örnekler için Bkz. ÜŞS, no. 327, vr. 90a; no. 331, vr. 9b; no. 399, vr. 67a; no. 427, vr. 24b.

3 İstanbul *Kadı* Sicilleri İstanbul Mahkemesi *24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (haz. Fuat Recep, vdg), İstanbul 2010, s. 201-202 (hüküm no. 122).

4 ÜŞS, no. 334, vr. 27b-28a.

5 ÜŞS, no. 363, vr. 112a.

6 ÜŞS, no. 353, vr. 41b.

7 ÜŞS, no. 329, vr. 67a.

8 ÜŞS, no. 423 vr. 60a.

9 Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Şeker *a.g.e.,* 197-219; Çizakça, *a.g.e.,* 7,71-73; İsmail Büyükçelebi, İslâm Hukukunda İnan Şirketleri ve Nevileri (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi S.B.E. Erzurum1981, s. 28-90.

10 ÜŞS, no. 328, vr. 62b-63a.

11 Fethi Gedikli, *Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması*, İstanbul1998, s. 140-144.

12 Bkz. ÜŞS, no. 338, vr. 119b; no. 423, vr. 28ab.

13 Çizakça, *a.g.e.,* s. 75; Yavuz Cezar "18.yy'da Eyüp'te Para ve Kredi Üzerine Gözlemler", s. 30.

Müslümanlarla kurdukları ticarî ortaklık sayısı yirmi yedidir.[1] Müslümanlar gayrimüslimler içinde en çok Rumlar ile on dört, Ermeniler ile on iki ve Yahudiler ile bir tane ticarî ortaklık kurmuşlardır. Nüfus olarak Rumlar fazla olmasına rağmen Ermeniler ile kurulan ortaklıklar Rumlara yaklaşmıştır.

2.4.5. İşveren-İşçi Münasebetleri

Müslümanlarla gayrimüslimler arasında ticarî hayatın icaplarından olan işçi ve işveren ilişkisi ele alınması gereken konulardan birisidir. Osmanlı ekonomik hayatında işçi olarak çalışanlar hür ve köleler olarak ikiye ayrıldığı gibi hür olanlar esnaf ve esnaf dışı emekçiler olarak ikiye ayrılmaktaydı.[2]

Müslüman birisinin gayrimüslim yanında çırak olarak çalışması dönemin fetva kitaplarında hoş görülmemektedir.[3] Bununla birlikte Müslümanlarla gayrimüslimler birbirleriyle paralel mesleklerde çalışmanın yanında birbirlerinin işlerinde de çalışmışlardır.

Burada öncelikle zikredilmesi gereken Üsküdar'ın köylerinde yaygın olan hayvancılığa binaen çobanlık mesleğidir. Bazı kayıtlarda çobanlık yapanların kendilerini belli bir ücret mukabilinde kiraladıkları ifadesi yer almaktadır.[4] Çoğunluğunu Rumların oluşturduğu çobanların bazıları Müslümanların çobanlığını yapmıştır. Bazıları ise sicillerde geçen ifadesiyle Sultançiftliği, Samandıra ve Şile nahiyesinin köylerinde ağnam kethüdası olarak çalışmışlardır.[5] Yine bazı Rumlar Müslümanlara ait çiftliklerde rençber olarak çalışmışlardır.[6]

Bazı işlerde Müslümanlarla gayrimüslimler işçi olarak bir Müslümanın işinde beraber çalışmışlardır. Lağımcı Dimo v. Todor, Dimo v. Simo ve Yani v. Tanaş adlı Rumlar ile Şaban Beşe b. Ali, Hasan b. Mustafa ve Hasan b. İbrahim adlı Müslümanlar el-Hâc Halil Ağa b. El-Hâc İbrahim'in Solak Sinan Mahallesi'nde yaptıracağı çeşmenin suyollarında beraber çalışmışlardır.[7] Aynı şekilde bahçıvan olan Müslüman ve gayrimüslimlerin Müslümanlara ait yerlerde ortak çalıştığını görmekteyiz.[8]

Birtakım esnafın ürettiği mallarını halka arzetmesi noktasında yardımcı insanlara ihtiyaç duymasından dolayı bazen bir Müslüman yanında gayrimüslim işçi veya bunun tersi olmaktadır. Örneğin daha önce ticarî ortaklık konusunda geçen, kasap dükkânı işleten Kasap Mustafa Beşe ve ortağı Dimitri'nin kanadırları olan Bikler adında bir gayrimüslim iken,[9] ekmekçilik yapan Bağdasar'ın ekmeğini satınakla görevli Hasan adında bir Müslüman idi.[10]

Kartal mahkemesinde yapılan işin ne olduğu kaydedilmeyen bir ücret davasında Kartal'da misafir Ali b. Mehmed'in Maltepe'de Kalafat zimmî yanında 3 sene şakirtlik (işçi) yaptığını[11] aynı şekilde Solak Sinan Mahallesi'nden Mustafa'nın Musik(?) adlı Hıristiyan kadının Kalfaçeşme yakınındaki bağında kendi istekleriyle dokuz sene hizmet ettiğini görmekteyiz.[12]

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin iktisadî ve ticarî boyutunu ele aldığımız bu bölümde sonuç

---

1 XVII. yüzyıla ait Galata ve İstanbul merkez sicillerinden derlenen hükümlerden yapılan istatistiklere göre Müslümanların gayrimüslimler içinde Hıristiyanlar ile daha çok ticarî ortaklık kurmuşlar (56 adet) Yahudiler ile daha az ortaklık oluşturmuşlardır. (4 adet) bkz. *Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Devlet-Toplum İlişkileri (1602-1619)*, (haz. Timur Kuran, vdg), İstanbul 2011, II, 6.

2 Tabakoğlu, *İktisat Tarihi Toplu Makaleler,* I, 173-180.

3 Tahsin Özcan, *Osmanlı Esnafı*, s. 33-34.

4 ÜŞS, no. 367, vr. 73b.

5 ÜŞS, no. 365, vr. 25b.

6 ÜŞS, no. 402, vr. 59b-60a.

7 ÜŞS, no. 329, vr. 18a.

8 ÜŞS, no. 373, vr. 26b.

9 ÜŞS, no. 329, vr. 67a. *Kanadar* kelimesi kasap dükkânında çalışan veya kasap dükkânını bir kasap adına işleten kimse demek olup, gediği olmadığından dolayı bu kelime ile ifade edilmekteydi Anthony Greenwood, *İstanbul's Meat Provisioning: a Study of The Celebkeşan System*, (Basılmamış Doktora Tezi,) the University Chicago 1988, s. 47, dipnot 79.

10 ÜŞS, no. 415 vr. 32b.

11 Kartal ŞS, no. 1, vr. 35a.

12 ÜŞS, no. 403 vr. 10a.

olarak İslâm toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin, Müslümanlarla yerleşik hukukun çizdiği çerçeve içerisinde ticarî ilişkilerde bulunduklarını görmekteyiz. iktisadî ve sosyal gerekçeler ile aradaki ilişkilere bazı kısıtlamaların getirildiğini, ilerleyen süreçlerde bu kısıtlamaların kalkıp genişlemenin olduğunu görmekteyiz.

Netice olarak alım satımların, birkaç kısıtlayıcı örneğin dışında, piyasa şartlarında gerçekleştiğini görmekteyiz. Gayrimenkul içinde ev ve arsa satışları daha çok Müslüman ile gayrimüslimlerin beraber yaşadığı mahallelerde gerçekleşmiştir. Bağ alım satımlarında ise Müslümanların daha çok alıcı konumda olması pek çok etkenin yanında Müslümanların araziye daha çok ihtiyaç duydukları şeklinde yorumlanabilir.

Müslim-Gayrimüslim ilişkilerinin ağırlığını para vakıflarından alınan krediler oluşturmuştur. Müslümanların kurmuş olduğu para vakıflarından Müslümanlar hangi şartlarda istifade etmişse gayrimüslimlerde aynı şartlarda istifade etmişlerdir. Şahıslar arasındaki borç ilişkileri daha çok karz olarak kısa vadeli borçlar olarak gerçekleşmiş, muamele-i şer'iyye denilen araya bazı hukukî enstrümanları ekleyerek paradan para kazanma örnekleri az sayıda olmuştur.

Genel anlamda XVII. yüzyıl Osmanlı toplumunda üretim ve ticaret sektörlerine yönelik kredi ilişkileri az denilecek bir durumdadır.[1]Mahkeme kayıtları, iktisadî ilişkiler bağlamında etnik ve dinî toplumsal gruplar arasında ayrımın olmadığını, farklı sosyal çevrelere mensup şahıslar arasında iktisadî münasebetlerin belli düzeyde gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Öte yandan şer'i hukukun ön gördüğü kısıtlamaların da sosyo-ekonomik yapının şekillenmesinde önemli payı olmuştur.

1 Mehmet Genç, *a.g.e.,* s. 52.

3. BÖLÜM

MÜSLİM-GAYRİMÜSLİM İLİŞKİLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL BOYUTU

Her toplum içinde farklı grupları barındırır. Osmanlı toplumu yöneten ve yönetilenler açısından askerî ve reâyâ olarak ikiye ayrılmaktadır. Askerî sınıf saray halkı, ilmiye, seyfiye ve kalemiyeden ibarettir. Askerî zümre vergiden muaf tutulduğu gibi çeşitli ayrıcalıklara da sahiptir. Devlete vergi veren geniş reâyâ kesimi ise yerleşim durumuna göre şehirli, köylü, konar-göçer; hukukî bakımdan hür, köle; dinî yönden de Müslüman ve gayrimüslim tebaadan oluşmaktadır.[1]

Bu bölümde XVIII. yüzyılda Üsküdar'da yaşamış Müslüman ve gayrimüslim tebaa arasındaki sosyal ilişkiler ele alınacaktır. Tanım olarak sosyal ilişki, insanın insanla veya insanın bir grupla ya da grubun bir başka grupla arasında cereyan eden müspet veya menfi davranış biçimlerinin tümünü kapsamaktadır. Sosyologlar arasında yaygın kabule göre, bir ilişkinin sosyal ilişki olarak nitelendirebilmesi için anlık-tesadüfî bir temastan öte belli bir sürekliliğe sahip anlamlı münasebetler özelliği taşıması gerekmektedir.[2] Bu yaklaşıma uygun olarak, kadı sicillerindeki muhtelif kayıtları değerlendirdiğimizde, birçoğunun fertler ya da toplumsal gruplar arasında belli bir süreçte açığa çıkmış sosyal münasebetleri aktardığı ifade edilebilir. Konuyu Müslim-gayrimüslim grupları çerçevesinde ele aldığımızda, Osmanlı toplumunun iki unsuru arasında sosyal münasebetlerin varlığına dair çok sayıda örneğin mahkeme tutanaklarına girdiği anlaşılmaktadır.

Mahkeme sicilleri, muhtevası bakımından daha çok hukukî ve iktisadî ilişkilere dair bilgileri içermektedir. Mezkûr kayıtlarının bu özelliğinden dolayı, Müslüman ile gayrimüslimlerin ekonomik ve adlî münasebetlerinin tespit ve analizi sosyal ilişkilere göre nispeten daha kolaydır. Sicillerin ve arşiv kayıtlarının genellikle sosyal ilişkiler bağlamında gündelik hayata dair doğrudan ve açık malumat aktarmaması bu durumun en önemli nedenidir. Sosyal hayatta iki kesim arasında ortaya çıkmış çeşitli ilişkilerin varlığını ve yaygınlık düzeyini anlayabilmek için belgelerin satır aralarındaki ifade ve bilgilere müracaat etmek gerekmektedir. Bu yüzden konuyla alâkalı bilgiler, çoğu ilk iki bölümde de kullanılmış belgelere dayanmaktadır. Bunlardan başka incelenen döneme ait hatırat türü eserler olmadığı için, Müslim ve gayrimüslim ilişkilerini açıklamada, XVIII. yüzyıl fetva mecmualarından ve Batılı seyyahların eserlerinden de faydalanılmıştır.

Sosyal ilişkiler bölümü, bir arada yaşama örnekleri ve sosyal farklılıklar diye iki temel başlık altında ele alınacaktır. Öncelikle toplumsal hayatın merkezinde yer alan mahalle ve köylerin demografik özellikleri üzerinde durulacaktır. Müslüman ve gayrimüslim nüfusun demografik yapısına değindikten sonra, kadı sicillerindeki ilgili belgelerden hareketle sosyal ilişkilerin tasvir ve analizine yer verilecektir. Akabinde belli şartlarda oluşmuş birlikte yaşama tecrübesine dair hususlar ele alınıp dinî, kültürel ve diğer şartlardan dolayı bir arada yaşamayı sınırlandıran sosyal farklılıklar değerlendirilecektir.[3]

---

1 Osmanlı toplum yapısına dair geniş açıklamalar için bkz. Yücel Özkaya, *18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu*, İstanbul 2008, Ziya Kazıcı, *Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı*, İstanbul 2003; Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1995; Suraiya Faroqhi, "Othmanli:Social And Economic History", *EI²* Leiden: Brill 1995, VIII, 202-210 Mehmet Öz "Osmanlılar: Sosyal Hayat 1. Osmanlı Toplumu", *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, s. 532-538.

2 Farklı tarifler ve açıklamalar için bkz. Ali Seyyar, *İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri (Ansiklopedik Sosyal Bilimler Sözlüğü)*, İstanbul 2007, s. 901; Sezgin Kızılçelik, Yaşar Erjem *Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü*, Ankara 1994, s. 190.

3 Müslim-gayrimüslim sosyal ilişkileri yerleşik şer'î hukuk ve devletin paternalist bir anlayışla zaman zaman genişleten bazen sosyal müdahalesi ile şekillenmiştir. Paternalist devlet anlayışı, bütün vatandaşların can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışan ve bu yönde sosyal politikalar üreten aşırı biçimde koruyucu ve himayeci bir modeldir. Açıklamalar için bkz. Ali Seyyar, *a.g.e.,* s. 744; E. P. Thompson, *Avam ve Görenek,* (trc. Uygur Kocabaşoğlu), İstanbul 2006, s. 61-68; Bu tür himayeci anlayışın kadınların alışveriş yaparken dikkat etmesi gereken hususları, yabancı elçilerin geldiğinde kadınlara getirilen sokağa çıkma gibi fermanlarda görmekteyiz. Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 337 vr. 81a, no. 418, vr. 89a.

3.1. TOPLUMSAL YAŞAM MEKÂNLARI

Toplumsal yaşam mekânları denilince mahalle, köy, çarşı ve pazarlar akla gelmektedir. İkinci bölümde ele aldığımız üzere Müslümanlarla gayrimüslimler ticarî faaliyetlerden dolayı aynı çarşıyı, aynı pazarı kullanmışlar ve aynı meslek örgütünde yer almışlardır. Ancak ikamet edilen yerlerle ilgili genel yaklaşım Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ayrı mahallelerde farklı kompartımanlarda oturduğu yönündedir.[1]

Sosyal ilişkileri anlamlandırmada hayatın geçtiği mekânları Müslüman ve gayrimüslim açısından ele almakla mümkün olmaktadır. Çalışmamızın ikinci bölümünde ev satışlarıyla ilgili divandan çıkan bir fermanda Müslüman mahallesinde kefere sâkin olmak hilâf-ı şer'[2] ifadesi yer almaktadır. Gayrimüslimlerin Müslümanlarla aynı mahallede ikamet etmesindeki bu tür yasaklayıcı uygulamalar şer'î bir uygulamadan çok örfî bir uygulamadır. Bu uygulamayı sosyolojik şartların getirdiği bir tatbikat olarak değerlendirmek mümkündür.[3]

3.1.1. Mahalle ve Köyler

Osmanlı şehirlerinde mahalle sosyal ve fizikî bir birimdir. Birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu, sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yerdir.[4] Yaygın görüş; mahallelerin dinî bir hüviyet taşıdığı, buna göre belli ibadethaneler etrafında oluştuğudur. Bunun yanında meslek gruplarının oturduğu ayrı mahalleler de vardı.[5] Üsküdar'da mahalleler, camilerin etrafında teşekkül ettiği gibi, debbağlar gibi meslek grubunun etrafında oluştuğunu da görmekteyiz. Yine bu mahallelere isim olarak saraylı cariye ve hanım sultanların, paşalar ve devletin değişik vazifelerinde bulunmuş kişilerin, ulema ve meşâyihten mühim kimselerin adlarının verilmiştir.

Tarihî süreç içinde Üsküdar'daki mahalle sayılarına baktığımızda, XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde sekiz mahalle varken, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde mahalle sayısı on sekize yükselmiştir.[6] XVII. yüzyılda yaşamış Evliya Çelebi ise Üsküdar'dan bahsederken Müslümanların yaşadığı yetmiş mahalle olup Rum ve Ermenilerin yaşadığı on mahalle olduğunu zikrettikten sonra bir mahallenin Yahudilere ait olduğunu ve Frenklerin bu şehirde yaşamadığını söylemektedir.[7]

İncelenen mahkeme kayıtlarına göre 1700-1750 yılları arasında Üsküdar'daki mahallelerin hangileri olduğu aşağıdaki tabloda yer aldığı üzeredir.

---

1 Ortaylı, "Millet: Osmanlılarda Millet Sistemi", *DİA*, İstanbul 2005, XXX,67; Mehmet Öz ise bu düşüncenin kısmen doğru olduğunu ancak çok sayıda köy ve mahallenin karışık bir dinî terkibe sahip olduğunu söylemektedir. Bkz. Öz, a.g.m., s. 536.

2 İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 139.

3 Açıklamalar için bkz. Kenanoğlu, *a.g.e.,* s. 317-328.

4 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, İstanbul 1984, IV, 69.

5 Ergenç, a.g.m., s. 69-70, Tahsin Özcan "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", *Marife*, Konya 2001, I,129-130.

6 Güneş, a.g.m., s. 54

7 Evliya Çelebi, *a.g.e.,* I, 202.

Üsküdar'da Bir Sokak
(C. Bisso Gravürle Türkiye İstanbul 3 s. 121)

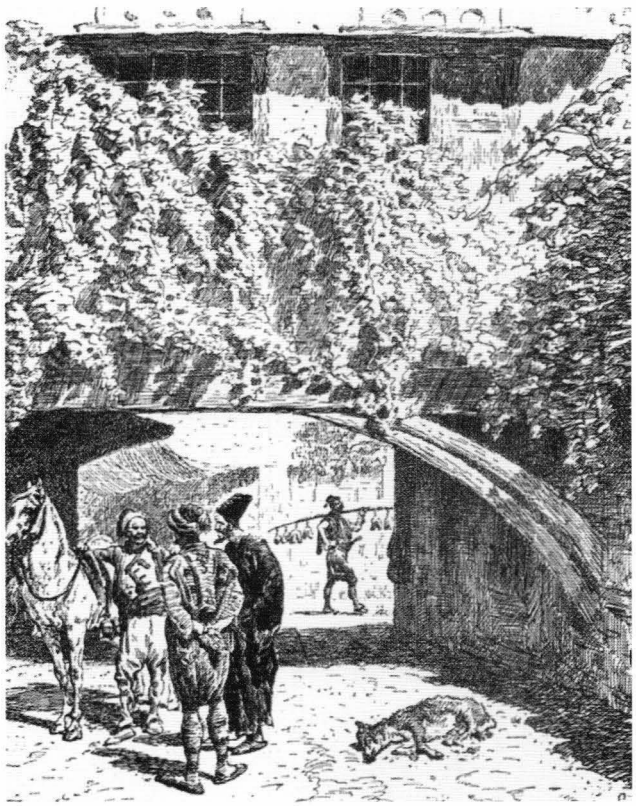

Üsküdar'da Bir Sokak
(C. Bisso Gravürle Türkiye İstanbul 3 s. 122)

Tablo XIII: XVII. Yüzyıl'ın İlk Yarısı Üsküdar Merkez Mahalleleri. [1]*

1	Ahmed Çelebi	13	Gerede	25	Selman Ağa
2	Arakiyeci Cafer Ağa	14	Gülfem Hatun	26	Sinan Paşa
3	Arakiyeci Mehmed Ağa	15	Hace Hesna Hatun	27	Solak Sinan
4	Aşçıbaşı	16	Hamza Fakih	28	***Şeyh Selami Ali***
5	***Bağlarbaşı***	17	***Hayreddin Çavuş***	29	Şucabağı
6	Camii Kebir	18	*Kazasker*	30	Tavaşi Hasan Ağa
7	Çakırcı Hasan Paşa	19	*Kefçe Dede*	31	Tenbel El-Hac Mehmed Ağa
8	Davud Paşa	20	*Rumî Mehmed Paşa*	32	Toygar Hamza
9	Debbağlar	21	*Mirahor*	33	Valide-i Atik
10	Doğancılar	22	***Murad Reis***	34	***Yenimahalle***
11	Durbali	23	***Pazarbaşı***		
12	Evliya Hoca	24	Salacak		

* Tabloda siyah puntolarla yazılmış mahalleler Müslümanların gayrimüslimlerin beraber yaşadığı mahallelerdir. İtalik yazılanlar Müslümanların ağırlıkta yaşadığı az sayıda gayrimüslimin yaşadığı mahalleler olup, geriye kalanı Müslümanlardan müteşekkil mahalleler idi.

Elli yıllık kayıtlardan Üsküdar'da merkez mahalleleri olarak otuz dört mahalle tespit edilmiştir. Bu durumu, aşırı mübalağacı bulunan Evliya Çelebi'nin verdiği rakamla mukayese edildiğinde onun rakamlarının yarısı kadar olduğu görülmektedir. Rum ve Ermenilerin yaşadığı yerler açısından yoğunluk beş altı mahallededir. Yani Evliya Çelebi'nin yaklaşık yüzyıl önce verdiği rakamın yarısına tekabül etmektedir. Ele alınan dönem itibariyle Yahudilere ait Üsküdar merkezde herhangi bir mahalleye rastlanmadı. Ancak şehir merkezinde bazı Yahudihaneler bulunmaktaydı onları mı kastetti; bilmiyoruz. Bununla birlikte Evliya Çelebi'nin dediği üzere, Üsküdar'da Galata'da olduğu gibi Frenklerin varlığına dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Üsküdar'da gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı mahalleler: Yenimahalle, Murad Reis, Bağlarbaşı, Pazarbaşı ve Selamiali Mahallesi ve kısmen Hayreddin Çavuş Mahallesi idi. Mahkeme kayıtlarında Kefere Mahallesi veya Selamiali'nin kefereye mahsus mahallesi ifadeleriyle tanımlanan mahalleler Selamiali Mahallesi içinde yer almaktaydı. Kazasker[1], Rumî Mehmed Paşa,[2] Mirahor[3] ve Kefçe Dede[4] Mahalleleri gayrimüslimlerin az da olsa yaşadığı mahalleler idi. Geride kalan mahalleler Müslümanların sakin olduğu mahalleler idi. Müslümanlar tabloda verilen 34 mahallenin tamamında yaşamaktaydılar. Kefere mahallesi diye belirtilen mahallede de Müslümanlar oturmaktaydı.[5]

Üsküdar kaza merkezine bağlı olarak Kadıköy, Nerdübanlı (Merdivenköy), Dudullu, Kısıklı, Bulgurlu, Evrenköy, Vaniköy, Kanlıca, Çengelköy, İstavroz (Beylerbeyi) ve Kuzguncuk köyleri bulunmaktaydı.[6] Merkez köylerinden Kadıköy ve Çengelköy'de Müslümanların yanı sıra Rumların ve Ermenilerin, Kanlıca'da Müslümanlar ile Ermenilerin yaşadıklarını görmekteyiz.[7] Kuzguncuk Köyü, incelediğimiz dönem içersinde Rum ve Yahudilerin yaşadığı bir köy idi. İkinci bölümde ev satışlarında değindiğimiz üzere bazı Müslümanların burada az da olsa yalıları var idi.[8]

Mahkeme kayıtlarında Üsküdar'ın nahiyeleri içerisinde Adalar nahiyesi ve ona bağlı olan köyler geçmekteydi. Adalar nahiyesine bağlı Tuzla, Pendik, Kartal bazen Maltepe bazen Küçük Maltepe diye ifade edilen köyler Müslüman ve gayrimüslimlerin bir arada yaşadığı köyler idi. Suyun öte tarafında Adalar zinciri içerisinde sadece Burgazada'da Müslümanların gayrimenkul edinmeye çalıştıklarını görmekteyiz. İncelediğimiz dönemde Büyükada, Heybeli ve Kınalıada Rumların meskun olduğu yerler idi. Nahiye olarak Gebze ve köyleri Aydınlı, özellikle Darıca'da Müslümanlar ile Rumlar yaşamaktaydı. Şile Nahiyesi ile bazı köylerinde Müslümanlar ile gayrimüslimler yaşamaktaydı. Mahkeme kayıtlarında yer alan Demirciler Köyü ise Şile, Gezbe nahiyesi ve Yoros kazasıyla sınır olup ve zaman zaman her üç beldeye nispetle zikredilmekteydi. Bu köyde de Müslümanlar ile Rumlar yaşamaktaydı.[9]

Üsküdar mahalleleri ve köyleri üzerinden bir değerlendirme yaptığımızda üç tip sosyal yapı karşımıza çıkmaktadır. Birincisi Müslümanlardan oluşan mahalle ve köyler, ikincisi gayrimüslimlerden

---

1 Bkz. ÜŞS, no. 332, vr. 98a.

2 Bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 24b; no. 348, vr. 11b.

3 Bkz. ÜŞS, no. 352, vr. 9b.

4 Bkz. ÜŞS, no. 380, vr. 46b.

5 ÜŞS, no. 343, vr. 43a; no. 359, vr. 56a; no. 425 vr. 28a.

6 Bazı mahkeme kayıtlarında Bulgurlu ve Kısıklı için mahalle tabiri kullanılsa da genel olarak köy geçtiği için köyler kısmında değerlendirdik. Yine ÜŞS, no. 394, vr. 66b'de "Medine-i Üsküdar'a tâbi' Ermeni karyesi" şeklinde bir ibare bulunmaktadır. Muhtemelen kâtip hatasından kaynaklanmakta olup, diğer mahkeme kayıtlarında Ermeni karyesi diye anılan köy Yoros'a bağlı bir köy olduğunu görmekteyiz. . Bkz. ÜŞS, no 328, vr. 36a; no. 399, vr. 75b; Müslümanların ve Ermenilerin az sayıda Rumların yaşadığı Kandilli köyü ise daha sonraki kayıtlarda yer almaktadır. Bkz. Tabakoğlu "Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", s. 162.

7 Kanlıca yaşayan Ermeniler için Bkz. ÜŞS, no. 420, vr. 52b.

8 Kuzguncuk yakınında Kethüda yalısı demekle meşhur eski Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendinin yalısında mirasının satılması için bkz. BOA, DRB MH 1/64 8 Receb 1150 (1 Kasım 1737).

9 Bkz. ÜŞS, no. 334, vr. 150a; no. 334, vr. 56b-57a; no. 347, vr. 45ab.

oluşan yerler ve üçüncüsü karışık mahalle ve köylerdir. [1] Bu veriler bize Müslüman ve Türk kimliği ön planda olan Üsküdar'da gettolaşmış, birbirinden ayrı, aralarında iletişimin olmadığı sosyal topluluklar değil, birbiriyle irtibatı olan sosyal mekânlar olarak gözükmektedir.[2] Şer'iyye sicillerinden hareketle yapılan başka çalışmalar, özellikle gayrimenkul alım satımları, mahallelerin dinî referanslara göre ayrıldığı fikrini doğrulamamaktadır. Nitekim değişik şehirlerde yapılan araştırmalar benzer sonuçlara ulaşmıştır. Örneğin Özer Ergenç Ankara'daki ev satışları ve mahalle şikâyetlerinden hareketle Osmanlı klasik döneminde dinî ve etnik grupların birbirine tamamen kapalı ayrı cemaatler hâlinde yaşamadıklarını tespit etmektedir.[3] Benzer bir şekilde XVII. yüzyılda Ankara ve Kayseri şer'iyye sicillerinden yola çıkarak ev alım satımlarını inceleyen Suraiyya Faroqhi de her iki kentte de gerek Müslümanların gayrimüslimlere gerekse de gayrimüslimlerin Müslümanlara ev sattıklarını, ortaçağ Avrupa'sına benzer gettoların olmadığını söylemektedir.[4] Aynı şekilde Trabzon şehrindeki nüfusu Müslüman ve Hıristiyan mahallelere ayırmak mümkün olmamaktadır. Sicil kayıtlarındaki mülk satışları ve mülk ihtilaflarına bakıldığında Trabzon şehrinin bazı istisnalarla birlikte hemen her mahallesinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında mülk satışlarını görmek mümkündür. [5] Konuyla ilgili son olarak Balkan şehirlerini ele alan çalışmalarda dini veya etnik olarak ayrı mahallelerin olmadığı tespiti yapılmıştır. Şeyhülislâm fetvalarında gayrimüslimlerin Müslüman mahallesinde veya camiye yakın olan yerlerde oturması yasaklanmış olmasına rağmen, gayrimüslimler rahatlıkla Müslüman mahallelerden ev satın almışlar veya bunun tersi olarak Müslümanlar da gayrimüslimlerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerden ev satın almışlardı.[6]

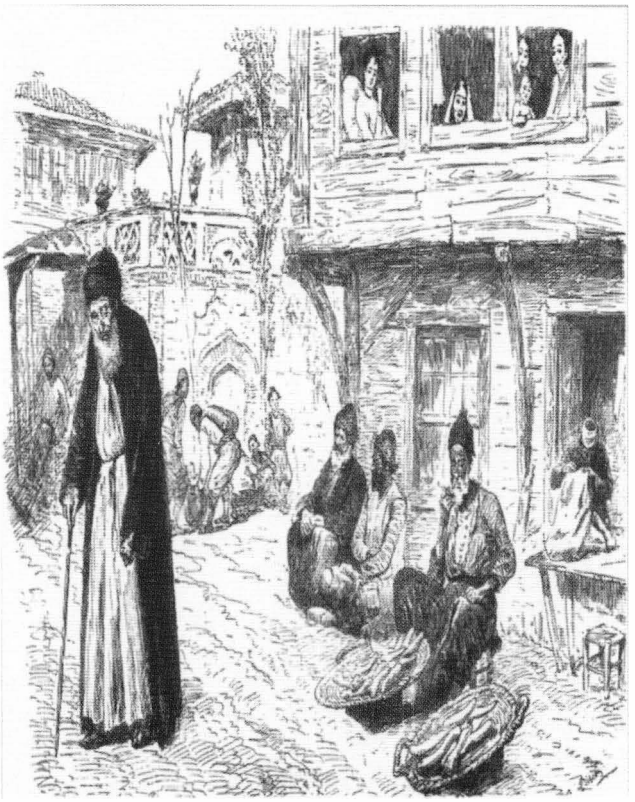

Yahudi Semti
(C. Bisso Gravürle Türkiye İstanbul 3 s. 124)

3.1.2. Demografik Yapı

İkamet yerleri mahalle ve köyleri analiz ettikten sonra, Müslim-Gayrimüslim münasebetlerini değerlendirmede Üsküdar kazasının demografik yapısını ele almak gerekmektedir.. Osmanlı Devleti'nde nüfus sayımları XIX. yüzyılda başladığından önceki asırlar için elimizde tabloyu bütünüyle görebileceğimiz istatistikî neticeler olmayıp verilen rakamlar tahminî verilerdir. Ahmet Güneş, XVI. yüzyılın ilk yarısında sekiz mahalleden XVI. yüzyıl sonlarında on sekiz mahalleye çıkan Üsküdar merkezinin kasaba hüviyetinde olduğunu; fakat nüfus tahmini yapmanın mahzurlu olacağını söyle-

1 Problemlerin çözümünde fetva kitaplarında üçlü tasnif yer almış, verilen fetvalar yaşanılan muhitin demografik yapısı dikkate alınarak verilmiştir. Örnekler için Bkz. *Behcetü'l-Fetâvâ*, s. 167-168.

2 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 58b.

3 Ergenç, a.g.m., s. 71.

4 Faroqhi, Orta Halli Osmanlılar, s. 220.

5 Kenan İnan, ""Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri" *Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri: Bildiriler (9-10 Mayıs 2002)*, İstanbul 2003, II, s. 257-278.

6 Rosistsa Gradeva, "Orthodox Christian İn the Kadı Courts", s. 173-174.

mektedir.[1] Hanefi Bostan'ın tahrir defterlerinden hareketle tahmini olarak verdiği rakama baktığımız da Üsküdar nahiye ve köylerindeki demografik yapı 1530'da % 52 Müslüman % 48 gayrimüslim, 1561'de % 44 Müslüman % 56 gayrimüslim ve XVII yüzyılın ilk yarısında da 1561 yılına yakın bir oran gözükmektedir.[2] Ele aldığımız XVIII. yüzyıl için de döneme ait tahrir defterleri olmadığından nüfus tahmini zor gözükmektedir.

İstanbul fırınları ile ilgili döneme dair yapılan değerlendirmelerde, Üsküdar'daki fırın sayısının h.1124 (m.1712) yılında on yedi iken h.1182 (m.1768) yılında otuz bire çıkması, elli sekiz yılda nüfusun oldukça arttığının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.[3] Buna ilaveten XVIII. yüzyıl sonları Üsküdar'ı gezen seyyah Antonie Oliver, Üsküdar'ın nüfusunun tahminen 60.000 olduğunu söylemektedir.[4]

İncelediğimiz döneme baktığımızda Üsküdar merkezi için tahmin yürütebileceğimiz iki veri bulunmaktadır. Birincisi Avârız vergi kayıtları diğeri, ise 405 nolu sicilde yer alan kefalet listesidir. Nüfus verileri ile ilgili olarak bazı mahalle kefalet listelerinin verildiği bu sicilden yola çıkarak bir tahmin yapılabilir. Bu kayıtlarda mahalle başına kefil olan erkek sayısı ortalama 145 civarındadır. Nüfus tahminlerinde kullanılan bir metoda göre aileyi ortalama dört kişiden müteşekkil kabul ettiğimizde mahalle başına 580 kişi düşmektedir. Üsküdar merkezde otuz dört mahalle tespit ettiğimizden merkez nüfusun 19.000-24.000 civarında olduğu tahmin edilebilir.

Avârız kayıtları bu vergiden muaf tutulan insanlar sebebiyle nüfus sayısını vermemektedir. Ancak kısmî de olsa Müslüman nüfus ile gayrimüslim nüfus oranı hakkında fikir vermektedir. Üsküdar sicillerinde avârız vergilerinin hicri 1110 tarihinden hicri 1163 tarihine olan miktarlarına baktığımızda; 27 Zilhicce 1110 (26 Haziran 1699) tarihinde Üsküdar'ın mahallelerinden 148.620 akçe toplam avârız vergisi alınırken,[5] 17 Cemâziyelevvel 1163'te (24 Nisan 1750) 143.860 akçe alınmaktaydı.[6] Elli yıllık süre içerisinde toplanan avârız miktarları pek değişmemişti. Gayrimüslimlerin başlangıçta 14.336 akçe olan avârız miktarları 1163 senesine gelindiğinde 29.653 akçeye yükselmişti. Bu da başlangıçta % 10 civarındaki bir oranın % 20'lere çıkması demek oluyordu. Bu durum gayrimüslim nüfusun Üsküdar'da giderek artmaya başladığı ihtimalini güçlendirmekteydi. Aşağıda değinileceği üzere XIX. yüzyıldaki gayrimüslimlere ait verilerin % 30'ların üzerine çıkması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ancak gerek XVIII. yüzyıl öncesi gerekse XVIII. yüzyıl rakamları tahminî rakamlar olmaktan öteye geçmemektedir.

Demografik yapıyı izah edecek açıklamalar için XIX. yüzyılı beklemek gerekecektir. 1831 yılında Rum isyanı sebebiyle Üsküdar'da sadece Rum nüfusu sayıldığı için bu yıla ait verileri değerlendirmek mümkün görünmemektedir. 1260(1844) yılındaki nüfus sayımında Müslümanlara ait bazı mahalle sayılarının az ve eksik verildiğini görmekteyiz. [7] Bu verilere göre Üsküdar kaza merkezinde Müslümanların nüfus oranı % 62, gayrimüslimlerin oranı ise % 38'dir.[8] Kemal Karpat'ın 1882 nüfus sayımına göre verdiği rakama göre Üsküdar merkezinin toplam 39.908 olan nüfusun 24.404'ünü Müslümanlar, 15.504'ünü gayrimüslimler oluşturmaktaydı. Oran olarak baktığımızda ise Müslümanlar nüfusun % 61,15'ini, gayrimüslimler ise % 38,85'ini oluşturmaktadır.[9] Vital Cuinet'in Üsküdar

---

1 Güneş, a.g.m., s. 48,54.

2 Bkz. Hanefi Bostan, "XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadî Hayat", *VI. Uluslararası* Üsküdar *Sempozyumu: Bildiriler (6-9 Kasım 2008)*, İstanbul 2008, II, 366-371.

3 Aynural, *a.g.e.*, s. 117.

4 Oliver, *a.g.e.*, s. 53.

5 ÜŞS, no. 326, vr. 119a.

6 ÜŞS, no. 427, vr. 81a.

7 Örneğin BOA, NFS. no. 178'de Arakiyeci el-Hâc Cafer, Mirahor, Sinanpaşa ve Debbağlar Mahallesi gibi Müslümanların ikamet ettiği yerlerde sayılar düşük gösterilmiştir. BOA, NFS. no. 179 ve no. 180'de yer alan sayılar daha fazladır. Toplam sayıyı verirken 179 ve 180 nolu defterlerdeki sayıları dikkate aldık.

8 Müslüman nüfus için bkz. BOA, NFS, no. 178, no. 179, no. 180; Gayrimüslimler için bkz. BOA, NFS. no. 260, no. 261, no. 320, no. 321, no. 350.

9 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (trc. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2003, 231-242.

şehir merkezi için verdiği rakama göre 69.600 Müslüman, 15.800 Ermeni, 12.180 Rum 1610 Bulgar Çerkezi,[1] 5100 Yahudi 700 Kıpti ve 750 diğer gruplar olmak üzere toplam nüfus 105.690'dır. Nüfusun % 66,67'sini Müslümanlar ,% 33.33'ünü de gayrimüslimler oluşturmaktadır.[2] Son olarak 1914 nüfus sayımına göre, Üsküdar'da 70.447 Müslüman, 19.832 Rum, 13.296 Ermeni, 6836 Yahudi ve diğer gayrimüslim unsurlar 1232 olup toplam nüfus 111.643'tür. Nüfusun % 63,10'u Müslüman, % 36,89'u gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.[3] Yukarıda verilen rakamlar Üsküdar merkeze ait olup incelediğimiz dönemde Üsküdar'a tâbi yerleri dâhil ettiğimizde oran değişmektedir. Örneğin Cuinet'in verdiği rakamlardan hareketle Anadolu yakasının tamamen Üsküdar'a bağlı olması sebebiyle Kanlıca, Kadıköy, Adalar, Kartal ve Şile gibi yerlerde yaşayan insanları dahil ettiğimizde Müslümanlar nüfusun % 58,33'ünü gayrimüslimler ise % 41,67'sini oluşturmaktadır. Üsküdar'ın merkezinden farklı olarak Gayrimüslimler içinde Rumların nüfusu buraların dâhil edilmesiyle 44.164 Ermenilerin nüfusu ise 36.560 olmakta ve sayıca Ermenilerin çok üstüne çıkmaktadır. [4] Yapılan istatistiklerde ortalama Müslüman nüfus % 63 ile % 68 arasında değişirken gayrimüslimlerin nüfus oranı % 33 ile % 38 arasındadır.

Nüfus olarak Müslümanlar daima çoğunluğu oluşturmuştur. Üsküdar merkezinde özellikle son dönemlerde Ermenilerin nüfusu fazla olmakla beraber Üsküdar ve havalisini birlikte değerlendirdiğimizde gayrimüslimler içinde nüfus kesafeti bakımından Rumlar ilk sırada, sonra Ermeniler Yahudiler ise en az grubu temsil etmektedir. Üsküdar'ın zihinlerde Müslüman ve Türk şehri olarak yer etmesi bazı araştırmacılar tarafından şaşılacak bir durum olarak görülerek Üsküdar için, Üsküdar'da bile gayrimüslimler vardı. ifadesi kullanılmaktadır.[5] Verdiğimiz oranlardan anlaşılacağı üzere gayrimüslim nüfus hiç azımsanmayacak bir orandadır.

3.2. İLİŞKİLER AĞI ANALİZİ

Üsküdar'da Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşadıkları mahalle ve köyleri ve demografik yapıyı inceledikten sonra Müslim-gayrimüslim ilişkiler ağı analizini ele alacağız. Mahkeme kayıtlarındaki verilerden hareketle Müslümanların gayrimüslimlerle olan ilişkilerinde hangi sosyal grupla münasebet kurduğunu, sosyal hayatta Müslim-gayrimüslim ilişkilerinde kadınların konumunu değerlendireceğiz. Konuya Müslüman ve gayrimüslim kadın erkek açısından baktığımızda karşımıza şu oran çıkmaktadır:

XIV: Müslüman ve Gayrimüslimlerin Taraf Oldukları Mahkeme Kayıtlarına Göre Erkek ve Kadınlar Açısından Analiz.

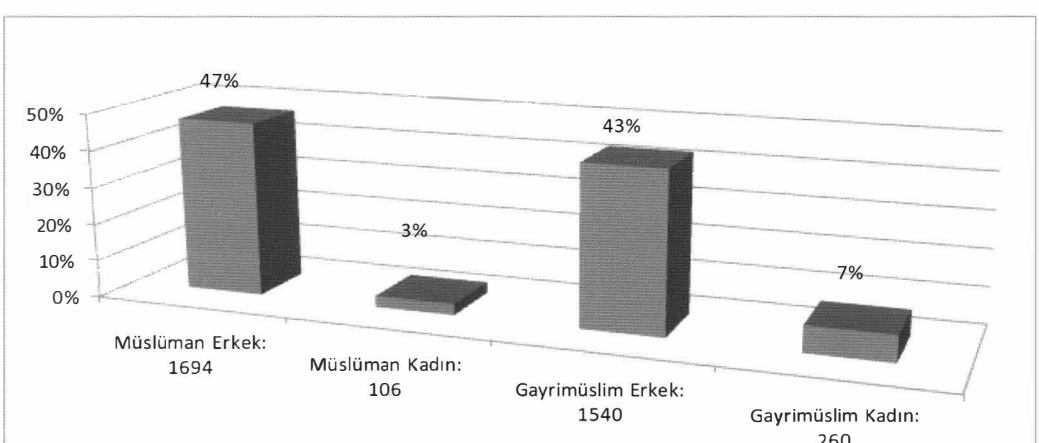

1 Cuinet, askerîo lmayan göçebe azınlık olan bu grubun, Üsküdar Müslüman halkmahallelerinde ve Çamlıca'da Fuad Paşa konağında barındıklarını söylemektedir. Bkz. Cuinet, *La Turquie d'Asia: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineure*, Paris 1894, IV, s. 603.

2 Bkz. Cuinet *a.g.e.*, IV, s. 601-602.

3 Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı*, İstanbul (t.y.), s. 242.

4 Cuinet, *a.g.e.*, IV, s. 601-602.

5 Rahmi Tekin, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670 İstanbul Örneği)*, (Basılmamış Doktora Tezi) Atatürk Üniversitesi S.B.E., Erzurum 2008, s. 57.

Tabloyu oluştururken taraflardan birinin Müslüman diğerinin gayrimüslim olduğu 1800 mahkeme kaydını değerlendirdik. İlişkiler ağı analizinin ilk halkasını cinsiyetler üzerinden değerlendirdiğimizde, toplumun her iki kesiminde birbiriyle münasebette olanların erkekler olduğu görülmektedir. Yani Müslüman erkeklerin gayrimüslim erkeklerle münasebette bulunması tabii olandır. Ancak kadınların kendi dinlerinden olmayan insanlarla oran itibariyle düşük olsa da münasebetleri var olduğunu göstermektedir. Zira yapılan araştırmalar Osmanlı kadının erkekler kadar olmasa da aktif olduğunu göstermektedir.[1] Üsküdar'da gayrimüslim kadınların Müslüman kadınlardan oranca fazla olması bazı iktisadî sebeplerden kaynaklanmaktadır. Öncelikle çalışmamızın ikinci bölümünde para vakıflarını ele alırken değindiğimiz üzere gayrimüslim kadınların Müslümanlara ait para vakıflarından kredi almada aktif olduklarını söylemiştik. Başka bir sebep de vârissiz ölen kimselerin miras davaları sebebiyle gayrimüslim kadınların Müslümanla veya Müslüman yöneticilerle davacı veya davalı olmasıdır. Zira vârissiz ölen insanların mirası ve çocuğu olmayan ailelerin miraslarının yarısının beytülmâle kalması sebebiyle, gayrimüslim kadınların Müslüman vakıf yöneticileriyle olan münasebetlerini görmekteyiz.

Gayrimüslimler ile olan münasebetlerdel 06 adet kayıtla % 3'lük bir oranı oluşturan Müslüman kadınlardan toplumsal statü bakımından en dikkat çekeni Şerife Hayrunnisa hanımdır. Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı'nın mütevellisi olan bu hanımın vakfa ait yahudihanelerde kalan Yahudiler ile ve mütevellisi olduğu para vakfından gayrimüslimler kredi sebebiyle mahkeme kayıtlarında ismi geçmekteydi.[2] Bu yönüyle ismi geçen başka kadın önceki kazaskerlerden Feyzullah Efendi'nin kızı Âkile idi. Bu hanımın Yenimahalle'de sahip olduğu bakkal dükkânı var idi. Bakkalını Rumlar kiralık olarak işletmekteydi. Bunlar ile zaman zaman kira problemiyle ilgili ismi kayıtlarda zikredilmekteydi.[3] % 7'lik bir orana sahip olan Gayrimüslimler kadınlar içinde, sosyal statü bakımından diğerlerinden farklılık arz eden gayrimüslim din adamlarının kızlarının Müslümanlarla münasebetlerde adı geçmektedir.[4]

Müslüman erkekler içinde hemen her düzeyde insanların gayrimüslimler ile bir şekilde münasebeti olmaktaydı. Devlet yönetimde üst düzey bir yönetici olan bostancıbaşı Üsküdarlı gayrimüslimler ile gayrimenkul alım satımı yapmaktaydı.[5] Yine toplumun ileri gelenlerinden zaim sıfatını taşıyan ve Anadolu'nun değişik yerlerinde yaşayan insanlar Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimler ile borç alıp verme münasebetine giriyor ve gayrimenkul alıp satıyorlardı.[6]

Osmanlı toplumunda ırsî soyluluk olarak ifade edilen ve Hz. Peygamber'in soyundan gelen seyyid ve şeriflerin gayrimüslimlerle münasebetlerine baktığımızda; Hz. Hasan soyundan gelen şeriflere mahkeme kayıtlarında hiç rastlamadık. Ancak seyyid olarak tanımlanan insanların gayrimüslimler ile münasebeti sıkça rastlanan bir durumdu. Mahkeme kayıtlarında seyyidlerin adedi yaklaşık yirmi üç idi. Gayrimüslimlerle hemen her türlü adlî ve ticarî ilişkileri olmuştu.

Müslümanlar içinde cizyedar gibi görevi gereği gayrimüslimlerle muhatap olması zorunlu olanları bir kenara bırakacak olursak, askeri ve idari görevleri çağrıştıran haseki, odabaşı, beşe ve çelebi ünvanlı Müslümanların gayrimüslimlerle olan ilişkilerde sıkça rastlamaktayız. Paşa kelime-

---

1 Osmanlı toplumunda mahkeme kayıtlarından hareketle ilk inceleyen Ronald Jennings olmuştur. Yapılan bu çalışma kadınların özellikle gayrimenkul satışlarının % 40'ında yer aldığını belirtmektedir. Bkz. Jennings, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri", *Studies on Ottoman social history in the Sixteenth and Sevententh Centuries: women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, İstanbul 1999, s. 199. Osmanlı kadınlarıyla ilgili diğer çalışmalar ve değerlendirmeler için bkz. Esra Baş, *Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. y. y. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın,* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2006, s. 1-7.

2 ÜŞS, no. 334, vr. 82a; no. 348 vr. 59a.

3 ÜŞS, no. 423, vr. 43a.

4 ÜŞS, no. 363, vr. 74b.

5 ÜŞS, no. 371, vr. 6b.

6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 344, vr. 66a; no. 405, vr. 66a.

sinin değişmiş hali olan ve askeri sınıfı ifaden beşe lakaplı Müslümanlar, gayrimüslimler ile en çok münasebette bulunan grup idi.

Konuya din adamı ve tasavvuf ehli insanların ilişkileri açısından baktığımızda, on kayıtta mahalle, köy ve yeniçeri ocağı imamlarının gayrimüslimlerle münasebette olduğunu, bir tarikatın başı olarak şeyhlerin, gayrimüslimlerle borç münasebetine girdiklerini ve gayrimenkul alıp sattıklarını görmekteyiz.[1] Gayrimüslim din adamları olan metropolit, papaz, rahip ve hahamların Müslümanlar ile borç, mülk alım satımı, Müslümanlara ait para vakfından kredi çekme ve bunun dışında adlî ve mali konularda Müslümanlar ile ilişki kurduklarını görmekteyiz.[2] Bu konunda din adamı hüviyetinde olan insanların ilişkisine en çarpıcı örnek, Balatlı Sahak v. Bogos'un papaz olan Evanis v. Vartan'a açtığı davada görülmektedir. Sahak'ın iddia ettiğine göre papaz Evanis Şeyh Mustafa'dan 310 kuruşluk eşya satın almıştı. Kendisi de kefil olduğu için borcu Şeyh Mustafa'ya ödemiş borcu için dava açmıştı.[3] Gayrimüslimlerin Kudüs'e gidip hacı olanlarına mahkeme kayıtlarında aci olarak ifade edilmekteydi. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda bu lakabı taşıyanlar olduğu görülmekteyse de Müslümanlarla olan münasebetlerde bu tür insanların varlığına pek rastlamadık. Bunun yanında hac farizasını yerine getirmiş Müslümanların ve ağa lakabını taşıyan Müslümanların gayrimüslimlerle münasebeti sıkça rastlanan bir durumdu.

Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimler genel olarak Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerden oluşmaktaydı. 1820 civarındaki Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki mahkeme kaydında Müslümanların gayrimüslim unsurlar içinde en çok hangi grupla münasebet kurdukları konusuna geldiğimizde şu tablo ile karşılaşmaktayız:

Tablo XV: Tarafların Müslim ve Gayrimüslim Olduğu Mahkeme Kayıtlarına Göre Gayrimüslimlerin Oranı.

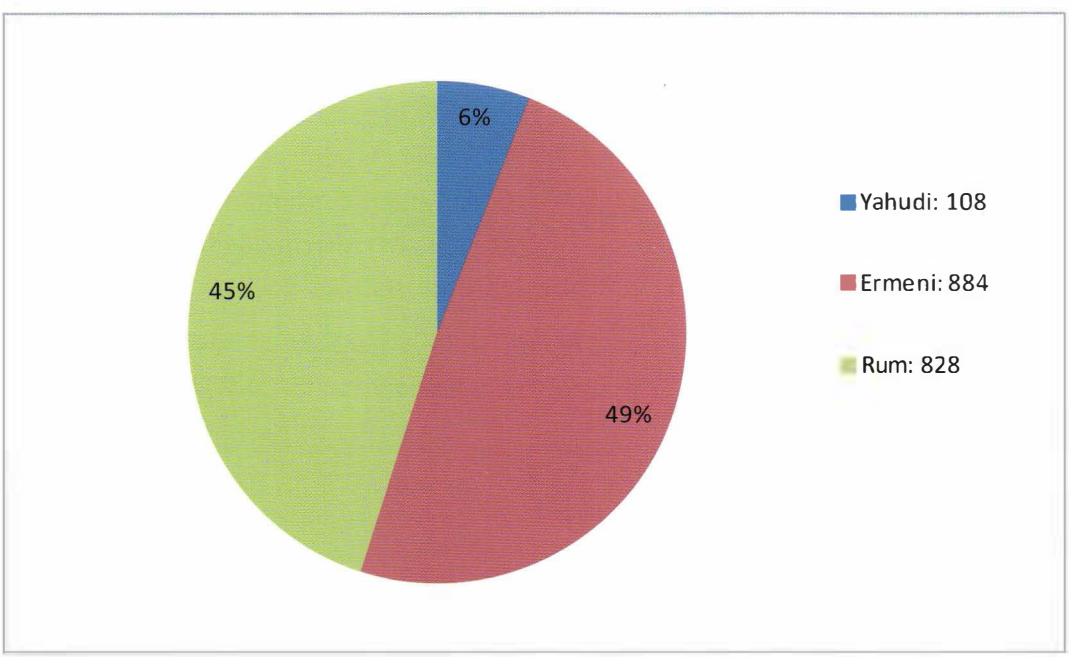

Demografik yapıyla ilgili, Üsküdar merkezde Ermenilerin Üsküdar'ın nahiye ve köylerini dâhil

1 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 380, vr. 71a; no. 403,vr. 66a.
2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 24b; no. 334, vr. 130b; no. 343, vr. 29b; no. 410, vr. 33b.
3 ÜŞS, no. 328, vr. 5a.

ettiğimizde Rum nüfusun daha fazla olduğunu daha önce zikretmiştik. Üsküdar'da Yahudiler hem yerleşim hem de nüfus olarak gayrimüslim unsurlar içinde sayıca en az grubu temsil etmekteydi.

Nüfus olarak Rumların fazla olmasına paralel olarak hukukî ilişkilerde ele aldığımız üzere gayrimüslimler içinde en çok Rumlar ile davalık olunmuştur. Ancak kayıtların tamamına baktığımızda; Müslümanların Ermeniler ile daha fazla irtibat kurması, münasebette bulunması dikkat çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Üsküdar'ın konumu itibariyle bu ilişkilerin bir anlamı bulunmaktadır. Zira Osmanlı Devleti içinde Ermeniler ağırlıklı olarak Anadolu şehir ve köylerinde yaşamaktaydı. Üsküdar'ın Müslüman nüfusunun çoğunluğunu Anadolu'dan gelen insanlar oluşturmuştu. Özellikle karayolu ile yapılan yolculuklarda Ermenilerin münasebetleri daha fazla olmuştur.

3.3. BİR ARADA YAŞAMA ÖRNEKLERİ

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimlerin ilişkilerinin sosyal çatışma mı yoksa farklılıklar ile birlikte bir arada yaşama kültürü mü oluşturduğu sorusunun cevabı, konu üzerinde çalışan araştırmacıların çoğunluğuna göre birtakım dini farklılarla beraber bir arada yaşama kültürüdür.[1] Bir arada yaşama kültürünün esas sebebini kimi yazarlar millet sisteminin getirdiği bir netice olarak görürler.[2] Bazı araştırmacılar ise var olduğu düşünülen millet sisteminin ayrışmaya sebep olduğunu ancak coğrafî şartlar ve hayat şartları sebebiyle Müslümanlarla gayrimüslimlerin münasebet kurduğunu,[3] bazıları ise Müslümanların gayrimüslimlerle ilişkilerinin zaman zaman dostça olmadığını; ancak Müslüman halkın İslâm hukukunun çizdiği sınırların dışına çıkarak gayrimüslimlerle dostça ve eşit koşullarda ilişkiler kurduğunu iddia etmişlerdir.[4]

Yukarıda konuyla ilgili olarak farklı görüş serd eden araştırmacıların iddialarının doğruluğu konusunda, Üsküdar mahkeme kayıtlarının bize sunduğu verileri değerlendirip Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sosyal ilişkilerin bir arada yaşama boyutunu ele alacağız.

3.3.1 Mahalle Anlayışı, Ortak Tavır

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin sosyal boyutunu analiz etmede mahalle kültürünün büyük bir ehemmiyeti vardır. Mahkeme kayıtlarında insanların adres olarak sadece yaşadıkları köy veya mahallenin yeterli görülmesi mahalle anlayışının bir yansıması olarak görülebilir.

Mahallenin fizikî sınırlarının yanında sosyal bir birim olması mahalle örgütlenmesini ön plana

---

1 Bir arada yaşama kültürü ile ilgili çalışmamızın giriş kısmında belirttiğimiz ilgili kuruluşların yapmış olduğu sempozyumların yanı sıra konuyla ilgili olarak yayınlardan bazıları şunlardır: Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, (trc. Ayşe Berktay), İstanbul 2002, s. 299 252. Benjamin Braude "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı* IV;246-248. Osman Çetin "Bursa(Fethi, Etnik Yapısı Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Bakış)", *Osmanlı* ,IV,273-276. Nuri Çevikel "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, IV,280-285. Olga Zirojevic "Prizren Şehri:İslâmiyet ve Hıristiyanlığın beraber yaşamanın örneği", *XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990),* Ankara 1994, V,2115-2123; Roderic H. Davison, *Kısa Türkiye Tarihi*, (trc. Durdu Mehmet Burak), Ankara 2004, s. 56. Ancak Davison din değiştirme ve ayinlerle ilgili bir takım kısıtlamaların olduğunu söylemekte buna rağmen batı Avrupdaki dini azınlıklardan durumlarının çok daha iyi olduğunu söylemektedir. Bkz. Davison a.g.e., s. 57.

2 Ortaylı, "Millet: Osmanlılar'da Millet Sistemi", s. 67; Minna Rozen farklı etnik grupların bir arada nasıl olup da, yan yana görece uyum içinde yaşamanın muhtemel sebebinin Osmanlı hoşgörüsü olduğunu, söylemektedir. Bunun yanında bir diğer etkenin her grubun toplum içerisinde kendi yerini kabullenmesi, diğer gruplarla karışmaya yeltenmemesi ve sosyo-politik statüsüne uygun olmayan konumlara gelmeye çalışamaması olarak görmektedir. Bkz. Rozen *İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi Oluşum Yılları (1453-1566),* çeviren Serpil Çağlayan, İstanbul 2010, s. 274; Karen Barkey ise millet sisteminin isim olarak zikredilmese de bir arada yaşama kültürünün oluşmasında önemli etkisini olduğunu yani kurumsallaşmış grup içi gözetimin olmasının bir arada yaşamada etkili olduğunu savunmaktadır. Bkz. Barkey, *Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (trc. Ebru Kılıç), İstanbul 2011, s. 196-197.

3 Nuri Adıyeke "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı,* IV, 260.

4 Bu ilişkilerinin neler olduğu hususunda yazarın herhangi bilgi vermemektedir. Bkz. Yavuz Ercan "Türkiye'de XV. Ve XVI. yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten*, c. XLVIII say. 187. s. 1126.

çıkarmaktadır. Müslümanlarda mahallenin yegâne sorumlusu olan mahalle imamı, dini ve resmî bir otorite olup mahallenin Devletle irtibatını sağlayan kimse konumundadır.[1] İmamın uhdesine aldığı bu vazifeleri gayrimüslimler içinde din adamları, cemaatbaşıları ve mahalle kethüdaları ve kocabaşlar üstlenmekteydi. Bunun yanında mahallelerin güvenliği subaşı ve yasakçılar tarafından sağlanmaktaydı. Herhangi bir olay zuhur ettiğinde bunlar hemen o olaya müdahil olurlardı.[2]

Sosyal hayatın geçtiği mahalle, büyük bir aile konumunda olup kendine ait birtakım sosyal değerleri vardı. Bunlar: güvenlik, namus anlayışı, dürüstlük ve muarefe gibi mahallede yaşamanın asgari değerleri idi.[3] Bu değerler gayrimüslimler için de geçerli idi. Nitekim bazı gayrimüslimlerin soruşturmalarında şahitlik edenler "kendi işiyle meşgul, töhmetten uzak, ırzına mukayyed ve kendi halinde" gibi ifadeler ile aslında mahalle ahlakını yansıtmış olmaktaydılar.[4] İnsanların yaşadığı mahallede itibarlı olması mühim bir sosyal olgu idi. Yaşadığı mahallede kötü bir insan olarak tanınmak gurur incitici bir durumdu. Ticarî ilişkilerinde hiç kimse bu türlü insanlara eminlik sıfatı ortadan kalktığı için kefil olmuyordu Bu tür davranışlarla itham edilen insanlar, mahkemede kendilerine kötü davrandıkları insanlar huzurunda taahhütte bulunup adeta yeniden güven tazeleme zaruretini hissediyorlardı.[5]

Üsküdar'da mahalle içersinde, özellikle gayrimüslimler arasında evlerin kapılarına katran sürülmesi onur kırıcı ve küçük düşürücü bir davranıştı. Kapılarına katran sürülenler şikâyet olarak durumu kadıya bildirmekteydiler.[6] Mahallede olan gayrimeşru olaylar hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından tepkiyle karşılanmakta, mahalle ahlakının korunması uğrunda bu tür kimselerin evlerinin basılıp mahalleden sürgün edilmesi için kadıdan talepte bulunmaktaydılar.[7] Mahalle baskını adıyla kurumsallaşan bu hareket mahalledeki gayrimeşru yaşantıyı asgariye indirmiştir.[8]

Mahallenin örgütlenmesinde kefalet sistemi ortak bir yaşam ve faaliyet alanı bulunan kişilerin birbirlerine karşı sorumluluklarını ifade etmekteydi. Bu otokontrol sistemi sayesinde mahallenin kendi kendini idare eden bir yapı olarak şehrin bir kesitini oluşturmaktaydı. Kefalet sistemi hukuk ve ticarette olduğu gibi hayatın her alanında sosyal bir değeri ifade etmekteydi. Divan'dan Üsküdar'a gönderilen fermanlarda kefili olmayan, ne oldukları bilinmeyen kişilerin yaşadıkları mahalle ve çalıştıkları mahallerden sürülmesi emredilmekteydi.[9]

Bir kimseye kefil olmak demek o kişiye, o şehirde barınacak ve çalışacak yer bulma anlamına gelmekteydi. Bu konuda Müslümanların gayrimüslimlere yardımcı olduğunu görmekteyiz. Muhtemelen şehir dışından gelip Kadıköy'de bahçıvanlık yapan Vasil ve Tika adlı iki gayrimüslim, kendileri hakkında yeterli bilgi bulunmadığı için kadı huzuruna çıkarılmışlardı. Şayet kefilleri olmasa yaşadıkları yerden sürgün edileceklerdi. Bu kişilere Kadıköy'de yaşayan İsmail b. İbrahim ve Süleyman b. Ali adlı Müslümanlar kefil olmuştu. Böylece köyde kalıp mesleklerini icra etme imkânı bulmuşlardır.[10]

---

1 Ziya Kazıcı "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, (ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü), İstanbul 1996, s. 435; Özcan "Osmanlı Mahallesi", s. 137; Kemal Beydilli, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, 6-12.

2 ÜŞS, no. 400, vr. 10a.

3 Açıklamalar için bkz. Abraham Marcus, *The Middle East on The Eve of Modernity: Aleppo in The Eigteeth Century*, New York 1989. s. 327.

4 ÜŞS, no. 415, vr. 24a.

5 Örnek için bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 22b.

6 ÜŞS, no. 407, vr. 13a.

7 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 4b. Kartal ŞS, no. 1, vr. 34b.

8 Tahsin Özcan "Osmanlı Mahallesi", s. 141; Özen Tok "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehirlerindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Ahalisinin Rolü (XVII: ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği", *Erciyes Üniversitesi S.B.E. Dergisi*, Kayseri 2005, c.1 say. 18. s. 169.

9 BOA, A.DVNS ŞKT, no. 106/551'den naklen Tabakoğlu, " Üsküdar Köyleri", s. 167.

10 ÜŞS, no. 412, vr. 1b-2a.

Mahalle anlayışı içerisinde sorumluğun merkezinde bulunan imamlar sadece Müslümanların değil gayrimüslimler içinde de kendi dindaşları tarafından iftira ve zulme uğramış insanların mahalleli nezdinde temize çıkarılmasında mühim rol oynamaktaydılar. Örneğin Selamiali Mahallesi'nde Panayot adlı Rum, işlediği suçlar sebebiyle kürek cezası alıp davranışlarını düzelttikten sonra, mahallede yaşayan kendi dindaşlarının ihbarlarıyla tekrar cezalandırılmak istenmiştir. Selamiali Mahallesi imamı, müezzini ve on Müslüman Panayot'un iyi halini kâdıya bildirip kayıkçılar kethüdası Mustafa Beşe'nin de onun şahsına kefil olmasıyla ismi geçen kişinin serbest bırakılması için arzda bulunmuşlardır.[1]

Aynı şehri paylaşmanın getirdiği bir sorumluluk olarak Müslümanlar ile gayrimüslimlerin herhangi bir suçtan dolayı mahpus olan insanların tahliye edilmesi hususunda beraber hareket ettiklerini görmekteyiz. Şile Nahiyesi'ne bağlı Yeniköy'de marangozluk yaparken mahpus olmuş Yanaki adlı bir Rum'un tahliye edilmesi için Şileli Müslümanlar ile Yeniköylü Rumlar onun namuslu olduğu ve çevreye zararı olmadığı hususunda hüsn-i şehâdette bulunup, hem Müslümanlar hem de Rumlar şahsına kefil olmuşlardı. [2]

Üsküdar'da yaşayan Müslümanların gayrimüslimlerle münasebetlerinin birbirini tanıma noktasında kefalet sisteminin katkısıyla bir muarefenin oluştuğunu görmekteyiz. Bu tanışıklığın Taşra-Üsküdar ayrımına varacak kadar mühim bir merhalede olduğunu görmekteyiz. Nitekim Rumeli ve Anadolu'dan gelen konar-göçer taifesinin İstanbul ve Üsküdar'da yaptıkları tahribatın neticesi olarak ,[3] zamanla taşradan gelen bu zorba insanlar bağ ve bahçelerde çalışanları ve mahallelerdeki sakaları sürüp kendileri çalışmaya başlamışlardır. Üsküdar'da bulunan bağ ve bostan sahipleri bu durumdan rahatsız olmuşlar ve sundukları arzda, mahallelerdeki sakalarda olduğu gibi bağ ve bostanlarında çalışanların, yerli, güvenilir ve kefilleri olan, rençber ve Ermenilerden olması gerektiğini belirtmişlerdir. Gelen eşkıyanın engellemesi için kendilerinin dikkat etmelerinin yanı sıra, Üsküdar'da vazifeli subaşı ve diğer zabıtanın vazifelerini ihmal etmemesini istemekteydiler.[4] Görüldüğü üzere kendi dindaşları da olsa taşradan gelenleri tercih etmiyorlar, yerli ve kefili olan Müslüman ve Ermenileri tercih ediyorlardı. Mahalle ilişkilerinin oturmuş olması, kefalet sisteminin işlemesinden dolayı gerek Müslümanlar gerekse zimmîler iş ihdası konusundan sıkıntı yaşamamakta; ancak dışarıdan gelen şehrin kültürüne uymayan konar-göçerleri istihdam etmemeye yönelik tavırları dikkat çekmektedir.

Beraber ikamet edilen mahallerde Müslümanlar ile gayrimüslimlerin mahalledeki kötülükleri engellemede veya dışarıdan gelen eşkıyanın baskınlarını engellemek için birlikte hareket ettiklerini görmekteyiz. Küçük Maltepe köyünde Müslüman birinin çiftliğini basan eşkıyaya karşı köyde yaşayan Rumlar çiftlik sahibinin yardımına koşup eşkıyanın yakalanması için uğraşmıştı.[5] Yine Tuzla'da yaşayan köylülere zulüm ve haksızlık yapan Kurmalı Mehmed, Şişman Mehmed ve Halil adlı Müslümanları köyde yaşayan Müslümanlar ve Rumlar kadıya şikâyet etmişlerdi. Bu kişiler yaptıklarına pişman olup davranışlarını düzeltince köy imamının kefaletiyle köylüler davalarını geri çekmişlerdi.[6]

3.3.2. Komşuluk ve Misafirlik

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sosyal ilişkileri anlamada ele alınması gereken başlıkların mühim bir merhalesini komşuluk ve misafirlik oluşturmaktadır.

Dönemimize ait hatıralar ve diğer kayıtlar olmadığı için Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında

1 ÜŞS, no. 407, vr. 32b.
2 ÜŞS, no. 415, vr. 23b.
3 *Tarih-i İzzî*, vr. 168b-169a.
4 ÜŞS, no. 423, vr. 34b.
5 Kartal ŞS, no. 1, vr. 39b.
6 ÜŞS, no. 332, vr. 64b.

komşuluk ilişkilerinin, misafirliğin ne ölçüde olduğunu bilemiyoruz. Ancak mülk satışlarında dikkatimizi çeken unsur Müslümanların gayrimüslimlerle özellikle birlikte yaşadıkları mahallelerde komşu olduklarını, çarşıda dükkân komşusu, tarla ve bağ komşusu olarak hayatlarını devam ettirdiklerini görmekteyiz. Hayatın içinde bu kadar ortak mekânları kullanan insanların muhtemelen sicillere yansımasa da komşuluk ilişkilerinin olduğunu tahmin etmekteyiz.

Nitekim dini ve sosyal problemlerin sorulduğu Şeyhülislâmların vermiş olduğu fetvalarda Müslüman birisinin gayrimüslimle komşuluk ilişkisini yansıtması açısından fıkıh literatürünün çizdiği çerçeve mühimdir. Paskalya yumurtasının alınmasıyla ilgili Ebussuud Efendi bir fetvada şöyle cevap vermiştir:

"Zeyd-i zimmî kefere bayramında Amr-i Müslime çörek ve kızıl yumurta verip Amr dahi alıp kabul eylese Amr'â şer'an nesne lazım olur mu? El-Cevâb: Beis yoktur. Eğer ol günü tazim için olmayup konşuluk hakkını riayet için olucak" [1]

Aynı soru muhtemelen XVIII. yüzyıl Şeyhülislâmlarından Yenişehirli Abdullah Efendi'ye sorulmuş o da aynı cevabı vermiştir.[2] Toplumda bu konuda bir hassasiyetin olduğunu, fakat ulemanın komşuluk ilişkilerini kesmeyi değil, dini hürmet açısından dikkatli olunması gerektiği hususunda titiz olduklarını görmekteyiz. Yine başka bir fetvada gayrimüslimin komşuluğuna vurgu yapılmıştır.[3]

Bu fetvalar ışığında Müslümanlarla gayrimüslimlerin komşuluk ilişkilerine ışık tutacak bir hatıra da Osmanlı'nın Bulgaristan coğrafyasında yaşayan Türkler ile Bulgarlar arasında iyi komşuluk ilişkileri devam etmekteydi. Bayramlarda birbirlerine ikramda bulunurlar, Bulgarlar paskalyada Türklere paskalya çöreği ve kırmızı yumurta gönderir, Müslümanlar ise bayramlarda Bulgar komşularına baklava gönderirdi.[4]

Mahkeme kayıtlarında bazen bir darp davası detaylı incelediğinde kullanılan bir ifade Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin sosyal boyutunu açıklamada anahtar kavram olarak yardımcı olmaktadır. Yenimahalle'de Süleyman b. Osman'ı darp eden Ahmed b. Mustafa ve Süleyman b. Abdullah'ın yanında yer alan Veli Uncuoğullarından Aleksi ve Tatos için kullanılan "refik" kelimesi[5] yan mahallede yaşayan Müslümanların gayrimüslimlerle komşuluk ilişkilerinin sonucu olarak arkadaşlık oluşturduklarını göstermektedir.

Anadolu, Arabistan ve İran'dan gelen bütün yolcuların şehir merkezine geçmeden önce mola verdikleri Üsküdar, misafirhaneleriyle ün yapmıştı.[6] Mahkeme kayıtlarında şehir dışından gelen insanlar için "Fî'l-asl Vilâyet-i Anadolu/Rumeli... kazasından ..." diye devam eden kayıtlarda, gelen insanların çoğunlukla ya şehir merkezinde bir handa ya da şehir içerisinde bir tanıdığının evinde misafir olmaktaydı. Üsküdar merkezde yer alan hanlarda şehir dışından gelen Müslümanların gayrimüslimlerin işlettikleri hanlarda misafir olarak kaldığı gibi,[7] gayrimüslimlerin de Müslümanların işlettikleri hanlarda misafir olarak kaldıklarını görmekteyiz.[8]

Misafirlik hususunda mahkeme kayıtlarından farklı din mensupları arasında ne tür bir misafirlik ilişkisinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Dönemin seyyahlarının misafir oldukları mekân-

---

1 Düzdağ, *a.g.e.,* s.147.

2 Behcetü'l-*Fetâvâ* s.554.

3 Söz konusu fetvâda "Zeyd-i yeniçeri Amr-ı Müslime Bekr-i zimmî senden yeğdir dese şer'an ne lazım gelir? El Cevab Anın kâfirliği senin Müslümanlığından yeğdir der ise kâfir olur. Eğer anın konşuluğu senin konşuluğundan yeğdir der ise gerek nesne lazım gelmez". Bkz. Düzdağ *a.g.e.*, s. 146.

4 Donald Quataert, *a.g.e.,* s. 252.

5 Bkz. ÜŞS, no. 403, vr. 66b.

6 Raphael Lewis, *Osmanlı Türkiyesi'nde Gündelik Hayat: (Adetler ve Gelenekler)*, (trc. Mefkure Poroy), İstanbul 1973, s. 63.

7 ÜŞS, no. 363, vr. 3b.

8 ÜŞS, no. 348, vr. 10b.

lara baktığımızda, kendi dindaşlarının yanında misafir olarak kalmayı tercih ettiklerini görmekteyiz.[1] Bununla birlikte, dönemin şartları içerisinde insanların gün içinde alabilecekleri mesafeler sınırlı idi. Örneğin, İstanbul'dan sabahleyin kalkan bir yolcu öğleyi Kartal'da geceyi de Gebze'de geçirirdi. [2] Bu sebeple yolculuk yapanlar gece nerede olursa hanlarda ya da yola yakın bir evde misafir olarak kalmaktaydı. Nitekim bazı davalarda Müslümanlarla ile gayrimüslimler arasında misafirlik olduğuna dair ipuçlarına ulaşmış oluyoruz. Anadolu tarafından gelen hangi şehirden geldiği zikredilmeyen Süleyman adlı bir Müslümanın Pendik'te Hristo ve Vasil adlı zimmîlerin evlerine misafir olduğunu görmekteyiz.[3]

Bazı darp ve cinayet davalarından anlaşılmakta ki, olay bir gayrimüslimin evinde olmakta birbirlerine gidip geldiklerini görmekteyiz. Mehmed Paşa Mahallesi'nden Yanaki v. Hristo ile Mehmed Beşe b. Ahmed arasında geçen darp olayı, Kefere Mahallesi'nde Noşoğlu adlı bir gayrimüslimin evinde gerçekleşmişti.[4] Birinci bölümde kısas örneğinde ele aldığımız ve cinayet olayına karışan Ivaz b. Abdullah, Şeker v. Delot adlı bir gayrimüslimin evinde misafir olarak kalmaktaydı.[5] Bazı eşya davalarından hareketle Müslümanlar içinde değişik seviyeden insanların Üsküdar'da bahçıvanlık yapan gayrimüslimlerin çalıştıkları bağ ve bahçelerine misafir olarak gidip geldiklerini görmekteyiz.[6]

Birinci Bölümde mahkeme yerini anlatırken değindiğimiz İzmirli Rumların İzmir Cizyedârı Hasan Ağa ile ilgili cizye davası Rumî Mehmed Paşa Mahallesi'nde Haseki İsmail Ağanın evinde görülmüştü. Bir dava için de olsa gayrimüslimlerin Müslümanların evine misafir olarak geldiklerini görmekteyiz.[7]

Misafirlik ile ilgili hususlardan birisi de, gayrimüslimlerin evlerinde bulunan seccadelerdir. Nitekim incelediğimiz dönem Üsküdar'da gayrimüslim terekelerinde seccadeler bulunmaktaydı.[8] Tereke kayıtlarında yer alan seccadelerin çıkması bazı tarihçilerin konuyu farklı yorumlamasına sebep olmuştur.[9] Seccadelerden hareketle misafirliğin Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında yaygın olduğu kanaati hasıl olmuştur. Konuyu terekeler bağlamında değerlendirdiğimizde, kayıtlarda yer alan seccadelerin ilk akla gelen namaz kılmak için namazlık olarak algılamak ve buna göre bir yoruma gitmek akla uygun gelmektedir. Lâkin gerek bizim çalıştığımız dönemde gerekse daha sonraki dönemlerde, küçük halılar için kalice seccade veya sadece seccade ifadelerinin kullanılması sadece Müslüman misafir geldiğinde namaz kılması için değil, evin yer döşemesi için yani mefruşat için kullanıldığını göstermektedir.[10]

---

1 Bkz. La Motraye, *a.g.e.*, s. 98.

2 Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi*, s. 37.

3ÜŞS, no. 407, vr. 34b.

4 ÜŞS, no. 333, vr. 24b.

5 ÜŞS, no. 378, vr. 19a.

6 ÜŞS, no. 420, vr. 8a.

7 ÜŞS, no. 334, vr. 145b.

8 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 339, vr. 90a; no. 384, vr. 41b; no. 416, vr. 43b.

9 Tereke kayıtlarından hareketle XVII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar'da kadınların maddi durumlarını inceleyen Betül Argıt, gayrimüslim terekelerinde seccade ve ibriğin bulunmasını ilginç olarak nitelerken (bkz. Argıt "XVIII: Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddi Durumları ve Gündelik Hayatları", *VI. Uluslararası* Üsküdar *Sempozyumu: Bildiriler (6-9 Kasım 2008)* İstanbul 2008, II, 424). Tarsus'ta müslim ve gayrimüslim ilişkilerini incelediği makalesinde Abdullah Poş ise Karabet adlı Ermeni'nin terekesinde seccade kaydıyla ilgili şu yorumlarda bulunmuştur: "Nitekim incelenen kayıtlar arasında Karabet adında bir gayrimüslimin terekesinde namazlığa rastlanması iyi komşuluk münasebetlerinin bir tezahürü olarak görülebilir. Bu namazlık, Müslüman bir komşusu tarafından ona hediye edilmiş olabileceği gibi Karabet tarafından, kendisini ziyarete gelen Müslüman komşuları için tedarik edilmiş de olabilir. Yine sicillerde yer alan tereke kayıtlarında gündelik hayatta kullanılan giyim-kuşam, döşeme, sergi ve mutfak eşyaları arasında belirgin bir ayrıma rastlanmaması, farklı unsurlar arasındaki sosyo-kültürel etkileşimin hangi boyutta olduğunu göstermesi bakımından önemlidir" Bkz. Poş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bursa 2008, c. XVII. say. 2 s. 602.

10 Fatih Bozkurt'un yapmış olduğu çalışmaya göre, 293 Gayrimüslim terekesine göre, 1785-1875 döneminde

Bizim dönemizle ilgili kaynaklardan tespit edebildiğimiz ilişkilerin dışında XIX. yüzyılda Osmanlı'nın sosyo-kültürel hayatıyla ilgili Abdülaziz Bey'in verdiği bilgiler mahkeme kayıtlarında geçen ilişkileri tamamlayıcı hâldedir. Onun aktardıklarına göre gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında komşuluk ve misafirlik ilişkileri devam etmekte, Müslümanlarca kutsal sayılan Ramazan ayında, kutsal gecelerde gayrimüslim komşulara yapılan tatlılar gönderilmekte, Hıristiyanlar paskalya günlerinde Müslüman komşularına yumurta ve çörek göndermekteydiler.[1]

3.3.3 Müslümanlarla Gayrimüslimler Arasındaki Evlilikler

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında ilişkilerin bir boyutunu da evlilikler oluşturmaktadır. İslâm hukukuna göre Müslüman bir kadının hiçbir şekilde Müslüman olmayan erkeklerle evlenmesine izin verilmezken[2] Müslüman erkeklerin gayrimüslimler içinde Yahudi ve Hıristiyan kadınlarla evlenmelerine müsaade edilmiştir.[3]

Halil İnalcık DİA'daki "İstanbul" maddesinde nüfus ve sosyal yapıyı açıklarken Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evliliği ile ilgili olarak; bu tür evliliklere sıkça rastlandığını ve bu tür evliliklerin iyi karşılandığını söylemektedir.[4] Muhtemelen bu evliliklerin kadınların kocaları vasıtasıyla Müslüman olacakları düşünülerek toplumda iyi karşılanmıştır. Zira Müslüman bir erkekle evlenen gayrimüslim kadınlar hayatta iken bazı problemler ile karşılaştığı gibi ölünce nereye defnedilecekleri de problem teşkil eden bir konu idi.[5]

İslâm hukukunun Müslüman bir erkeğin gayrimüslim kadınla evliliğine izin vermesine rağmen Osmanlı toplumunun Anadolu coğrafyasında evlilik üzerine yapılan araştırmalarda, yaygın olanın cemaat içi evlilikler olduğu tespit edilmiştir.[6] Kıbrıs adasında ise Anadolu'ya göre cemaatler arası evlilik daha yaygın olduğu görülmüştür.[7] Bunların ötesinde bir istisna olarak, Osmanlı'nın fethinden sonra Girit Adası'nda cemaat içi evliliklerin yoğun olduğu dikkat çekmektedir. 1656-1821 yılları arasında Girit

---

herhangi bir Gayrimüslimin terekesinde seccade bulunma ihtimali %29'dur. 86 kişinin terekesinde kalice seccade, "seccade" Gördüskâri seccade, Frenkkari seccade vb. şekillerde kayıtlı seccade bulunmaktadır. Ona göre Yüzde 29'luk oran oldukça yüksek bir değerdir; çünkü genel olarak Müslümanlara göre daha az eşya tüketen Gayrimüslimlerin terekelerinde şamdan, mangal gibi temel ihtiyaç kategorisindeki bazı eşyaların bulunma oranı dahi sırasıyla %35 ve %38 idi. Seccade gibi odaların döşemesinde kullanılan kilim için bu rakam ise %16'da kalmıştır.
Bkz. Bozkurt, *a.g.e.,* s. 293.

1 Bkz. Abdülaziz Bey, *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri: Adat ve Merasim-i Kadime, Tabirat ve Muamelat-ı Kavmiye-i Osmaniye*, (haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), İstanbul 2002, s. 273.

2 Nisa Suresi 4/4.

3 Maide Suresi 5/5.

4 Halil İnalcık "İstanbul: Nüfus ve Sosyal Yapı", *DİA*, İstanbul 2001, XXIII,236.

5 Bu konu muhtemelen dönemin dini otoritelerine sorulmuştu. Zira konuyla ilgili bir fetva: "Zeyd-i müslimin zevce-i nasrâniyesi Hind hâmil-i fevt oldukta mekâbir-i müslimînde mi defnolunur? Yoksa mekâbir-i keferede mi? El-cevâb Utbe b. Amir (r.a.) kavli üzere 'alâ haddetin bir mahalde defnolunak eslemdir." Bkz. Behcetü'l-Fetâvâ s. 28; Cahit Kayra bu fetvayı dinsel bağnazlık ve insanlık dışı bir düşünce olarak görmüş, (Bkz. Kayra, *Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam*, İstanbul 2008, s. 81) diğer rastgele seçtiği zaman zaman kişiye özel fetvaları genel kaideler imiş gibi ele almıştır. Sonuç kısmında ise konuyla ilgili uzmanlık alanı olmadığı halde İslâm fıkhını çağdışı olarak değerlendirmiştir. Kayra, *a.g.e.*, s. 25. Öncelikle verdiğimiz fetva örneğinde dönemin şartlarını bilmemenin insanı yanlış değerlendirmelere sevk ettiğini görmekteyiz. Zira ileride gayrimüslimler ile mezarlık tartışmalarında görüleceği üzere kendi dindaşları olan Üsküdar'a taşradan gelen insanların ölülerini gömmede problemler çıkmaktadır. Bir Müslümanla evlenen gayrimüslim kadını gayrimüslimler kendi mezarlıklarına almamaktalar, Müslüman olmadığı içinde Müslüman mezarlığına gömülememektedir. Şeyhülislamların getirdiği çözüm önerisi ise bir ara formül olarak bu durumda olan insanların boş bir araziye defnedilmesidir.

6 İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, İstanbul 2000, s. 20; Konya sicillerine bağlı olarak yapılan araştırmalarda Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evliliklerine rastlanmamıştır. Bkz Hayri Erten, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. Y.Y. İlk Yarısı)*,: Ankara 2001, s. 46; Mehmet İpcioğlu, *Konya Şeriyye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi*, Ankara 2001, s. 18; Bursa sicillerine dayalı olarak yapılan bir çalışmalarda da Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evliliğine pek rastlanılmamaktadır. Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı-Bursa Örneği*, İstanbul 2009, s. 55-56; Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi: 1839-1876*, Bursa 1998, s. 16.

7 Jennings, *a.g.e.,* s. 29.

sicillerinde toplam 1519 evlilik kaydının 178 tanesi cemaatler arası evlilikten oluşmaktadır.[1]

Üsküdar'da mahkeme kayıtlarında yer alan boşanma davalarından hareketle yaygın olan evlilik türünün genelde cemaat içi evlilikler olduğunu görmekteyiz. Her dini grup kendi içinde kadınlarla evlenmekteydi. Irk olarak farklı olan Ermeniler Ermeni kadınlarla Rumlar ise yine Rum kadınlar ile evlenmekteydi.[2]

Üsküdar'da mahkeme kayıtlarındaki boşanma davalarından hareketle Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla evli olduğu iki kayda rastladık. Bunlardan ilkinde Mariye bint Yani adlı Rum kadın Durbali Mahallesi'nden Abdi Çelebi b. Ahmed adlı Müslümanla evlenmişti. Mahkeme kaydının bize verdiği bilgi bu evliliğin uzun bir süre olduğu yönündedir. Zira Abdi Çelebi 2 Rebîulevvel 1115 (16 Temmuz 1703) tarihinde mahalledeki evinin yanındaki boş arsayı eşine satmıştı.[3] Mariye de bu tarihten bir ay sonra 9 Rebîulâhir 1115 (22 Ağustos 1703) tarihinde arsayı büyük kızı Hatice'ye satmıştı. Metinde geçen "sadriye kebîr kızı" ifadesi kızı Hatice'nin büyük yaşta biri olduğu kanısı vermektedir. Yapılan satış ise bir nevi hükmünde görünmektedir. Zira satış sonrası para teslimi değil, zimmetin ibra olması hibe olduğunu göstermektedir.[4] Yaklaşık yedi ay sonra Mariye mahkemeye gelip eşi Abdi Çelebi'den boşanmıştı.[5]

Evliliğe dair ikinci kayıt ise yine boşanma davasında görülmektedir. Selamiali Mahallesi'nde gerçekleşen bu evlilikte Ağna bint Derman adlı Ermeni kadın Ahmed adlı bir Müslüman ile evlenmişti. Ahmed ile ilgili mühtedi ifadesi yer almadığına göre Ağna ile Hıristiyan olarak evlenmişti. Evliliğin yürümemesi nedeniyle Ağna boşanmayı kendisi isteyip, 10 kuruş mihr-i müeccelini alıp nafaka, iddet müddetince alacağı paradan vazgeçip, meûnet-i süknâ yardımını kendi üzerine alıp Ahmed'den boşanmıştı.[6]

Sicillerde boşanma davalarında gördüğümüz Müslümanlarla gayrimüslimler arasında evliliklerin ne kadar olduğu konusunda fikir belirtmek imkânsız görünmektedir. Mahkemeye yansımamış evliliklerin ne kadar olduğunu bilmiyoruz. Gayrimüslim kadınlarla yapılan evliliklerin nasıl karşılandığına gelince, dönemin seyyahı La Motraye evlilik ile ilgili olarak Türklerde evliliğin erken yaşta olduğunu söylemekte, bunun sebebi olarak, gençlik ateşiyle gençlerin uygunsuz işler yapıp nesli kirletmelerinin önüne geçmek olduğunu ifade ettikten sonra Müslüman erkeklerin gayrimüslim kadınlarla nadiren evlendiğini söylemektedir. Zira Müslüman olmayan bir kızın doğacak çocuğun İslâm dinine göre yetiştirilecek olması ve kendi cemaatinden dışlanacak olması nedeniyle Müslüman bir erkekle evlenmesi ender karşılanan bir durum olduğu tespitinde bulunmaktadır.[7] XIX. yüzyıl Ermeni toplumunun sosyo-kültürel yönünü ele alan çalışmada, Ermenilerin başka milletlerden kız alıp vermelerinin toplumda dışlanma sebebi olduğu belirtilmektedir. Yine bu araştırmaya göre, Bir ermeni kızının Müslüman birisiyle evlenmesi Dünya tersine dönse böyle bir şey olmaz dedirtecek kadar günah sayılan bir hadise idi. Ancak yazarın ifadesiyle düşünceler böyle olsa da, pratikte diğer milletlerle kız alıp vermeler, kızlarının Müslüman birisiyle evlenmesi rastlanan bir durumdu.[8]

---

1 Nuri Adıyeke "Giritte Cemaatler Arası Evlilikler", *Kebikeç,* Ankara 2003, XVI,19-20.

2 Yahudilerin Hıristiyan bir kadınla evli olup olmadığı konusunda ÜŞS, no. 388, vr. 4ab'de Kuzguncuklu Avram v. İlya'nın mirasıyla ilgili davada eşinin adı "Balsava bint Yahya nâm nasrâniye" olarak yazılmıştır. Mevcut olan İki kayıtta da kadının Hıristiyan olduğu yazılı olmasına rağmen çocuklarının adı İlya, Sabati, Yahya ve Menahem Yahudi olarak ifade edilmiş İlya ve Yahya'ya dedelerinin adlarını verilmiş olduğundan nasrâniye ifadesinin katip tarafından sehven yazıldığını düşünmekteyiz.

3 ÜŞS, no. 329, vr. 63b.

4 Bkz. ÜŞS, no. 329, vr. 64b.

5 ÜŞS, no. 331, vr. 8b.

6 ÜŞS, no. 379, vr. 54b.

7 La Motraye, *a.g.e.,* s. 124.

8 Bkz. Cahit Külekçi, *Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri*, İstanbul 2010, s. 47.

3.3.4. Alışveriş

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin bir boyutu da birbirleriyle alışveriş etmeleridir. Konu detaylı olarak ikinci bölümde işlendiği için burada meseleyi sosyal bir hadise olarak değerlendireceğiz.

Mahkeme kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla toplumun her iki kesimi alışveriş hususunda birbirlerine karşı herhangi bir önyargıya sahip değil idi. Gayrimüslim esnafın terekesinde, alacaklı ve borçlu listesinde hem kendi dindaşları hem de Müslümanlar bulunmaktaydı.[1] Esnaf olan kimselerin zimem defterlerinde, Müslümanlara ait olanlarda gayrimüslim isimlerine, gayrimüslim olan esnafın zimem defterinde Müslüman ismine tesadüf edilmesi sosyal ilişkiler açısından son derece önemlidir.

Esnaf dükkânları sadece alışveriş yapılan yerler değil toplumda insanların bir araya geldiği sosyal mekânlar idi. Müslüman kadınlar da alışveriş ederdi. Kadınlar açısından buraların sohbet mekânına dönüşmesi devlet tarafından hoş görülmemekteydi. Bu yüzden 10 Safer 1131(2 Ocak 1719) tarihinde Üsküdar kadısına gönderilen buyrulduda, kadınların bu durumuna dikkat çekilmiş, kılık kıyafetlerinin yanında alışverişe gittikleri dükkânlarda -ister Müslüman, ister Hıristiyan, isterse Yahudi olsun- alışveriş bahanesiyle oturup esnafla sohbet etmelerinin doğru olmadığı hatırlatılarak mahalle imamları ve esnaf kethüdalarının bu konuda titiz olmaları istenmiştir.[2]

Osmanlı Devlet düzeni ve toplum yapısıyla ilgili bazı metinlerde gayrimüslimlerin temizlikten dolayı fırıncılık yapması eleştirilmektedir.[3] Bu da gayrimüslimlerden fırıncı yapılmadığı zehabına sebep olmaktadır. Üsküdar sicillerinde yer alan 27 Rebîulâhir 1140 (12 Aralık 1727) tarihli belge Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında alışverişlerin hangi sosyolojik temellere dayandığını görme açısından büyük önem taşımaktadır Üsküdar kadı kethüdasının borç ödediği insanların ait oldukları sosyal gruplar, beraber ve birlikte yaşama açısından önemlidir. Söz konusu olan belgede şu ifadeler yer almaktadır:

"Medîne-i Üsküdar'da vâki' kassâb taifesinden Mehmed Beşe b. Mustafa ve Ekmekçi Evanis v. Ağya ve bakkal Tarandifil v. Yani ve arpacı Ahmed Beşe b. Abdullah ve na'lband İsmail b. Hasan ve sebzeci Yani v. Nikola ve mumcu Dimo v. İsteryo nâm zimmî meclis-i şer'-i şerîf-i enverde işbu râfi'ul-vesîka Hasan Ağa b. Abdullah mahzarında her biri ikrâr u takrîr-i kelâm edüp merkūm Hasan Ağa fazîletlü sa'âdetlü Üsküdar kādısı Abdülhâdi Efendi Hazretleri'nin kethüdaları olmağla Üsküdar kazâsını bin yüz otuz dokuz senesi saferu'l-hayrı gurresinden tarih-i kitâb şehri gāyetine gelince on beş etmeleriyle, on beş ayda her birimizden iştirâ ve kabz eylediği şeylerin hesâbını görüp bi't-tamâm hakkımızı ber-mûcib-i defter ahz u kabz eyledik. Kat'a gerek Efendi Hazretleri ve gerekse kethüdâları vesâ'ir etbâ'ları zimmetlerinde bir akçe ve bir habbe hakkımız kalmamıştır dediklerinde gıbbe't-tasdîki'ş-şer'i mâ hüve'l-vâki' bi't-taleb ketb olundu." [4]

Üsküdar'da en önemli makamda bulunan ve ilmiye sınıfının kazadaki en üst temsilcisi kadınının alışveriş yaptığı insanlar bu belgede ortaya konmaktadır. Üsküdar kadısının et ihtiyacını sağladığı kasap, atlarının bakımını yapan ve onları nallayan nalbant ve binek hayvanlarının yemini karşılayan arpacı Müslüman idi. Gündelik hayatta en önemli gıda olan ekmeği aldığı ekmekçi Ermeni; her türlü gıda alışverişini yaptığı bakkal, sebze ve meyvesini temin ettiği sebzeci ve geceleyin aydınlanmasını sağlayan mumu aldığı esnaf Rum idi. Burada eksik olan ise Yahudiler idi. Nüfus olarak gayrimüslimler içinde sayıları az olan Yahudilerin ise Üsküdar'da pek fazla iş yerleri yoktu.

Üsküdar kadısının alışveriş ettiği esnaf grubu alışveriş ettiği esnaf tek bir kayıtta yer almamaktadır. 28 Cemâziyelevvel 1121 (5 Ağustos 1709) tarihli bir kayda göre o tarihteki Üsküdar kadısı kasap Me-

1 Bkz. ÜŞS, no. 359, vr. 50b.

2 ÜŞS, no. 337, vr. 81b.

3 Örnekler için bkz. *Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler III: Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafii'l-Mü'minin.* (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1981, s. 106; *Risâle-i Garîbe*, (haz. Hayati Develi) İstanbul 1988, s. 40.

4 ÜŞS, no. 377, vr. 71a.

hmed Beşe ve Seyyid Hüseyin Çelebi ve ekmekçi Markos adlı gayrimüslime 15 aylık et ve ekmek borcunu ödemiş,[1] yine 28 Şaban 1141 (29 Mart 17299 tarihli bir kayda göre dönemin kadısı mumcu Aleksi, kasap Mustafa Beşe ve ekmekçi Evanis'e 16 aylık mum, et ve ekmek borçlarını ödemiştir.[2] Bu kayıtlar bize yapılan alışverişin bir defaya mahsus değil, mütemadiyen devam ettiğini göstermektedir.

3.3.5. Yolculuk

Devletin Müslüman olan ve olmayan tebaası arasında yer alan sosyal olgulardan birisi de yolculuk ve bu esnada cereyan eden ilişkilerdir. Osmanlı Devleti'nde karayolculuğunda yol güvenliğini sağlamak derbent teşkilatı kurulmuş, insanların bir şehirden başka şehre ulaşımı bu teşkilat sayesinde gerçekleşmekteydi.[3] Yolcular kervan halinde şehir dışında kervansaraylarda kalır, şehir merkezine geldiklerinde hanlarda ikamet ederlerdi. Bu yolculuklarda kervan içersinde Müslümanlar ile birlikte yolculuk edebilmekteydi.[4] Mahkeme kayıtlarında zikredilmese de yolculuk için mürûr tezkirelerinin hazırlandığını, başka şehre gidenlerin -ister Müslüman ister gayrimüslim olsun- geri dönüşlerinde engel çıkarılmaması için fermanları çıkarıldığı görülmektedir.[5]

Şehirlerarası yolculuk eşkıya baskını gibi birtakım sebeplerden dolayı gayrimüslimler için bir zorluk oluşturmaktaydı. Mukim olan gayrimüslimlere getirilen farklı kıyafet şartı, şehirlerarası yolculukta yerini can ve mal emniyeti açısından daha esnek uygulamalara bırakmaktaydı.[6] Bu sebeple gayrimüslimler uzun yolculuklarda Müslümanlara ait kıyafet ile yolculuk yapabilmekteydi.

Şehirlerarası yolculukta mekkâri taifesi önemli bir rol üstlenmekteydi. Bunlar ücret karşılığı tüccar ve yolcuları götüren küçük kervan grubu arasında yer almaktaydı.[7] Çalışmamızın ikinci bölümünde geçtiği üzere mekkâriler içinde Müslümanların yanı sıra Ermeniler de yer almaktaydı. Bu meslek erbabıyla ile farklı şehirlere yapılan yolculuklarda Müslümanların gayrimüslim bir mekkâri ile veya gayrimüslimlerin Müslüman mekkârilerle yolculuk ettiğini görmekteyiz.[8] Örneğin Seyyid Abdurrahman Efendi b.Mustafa ile Beryad v. Nevres arasında geçen beygir ücretiyle ilgili bir davada, ismi geçen kişilerin Turhal'dan Üsküdar'a beraber yolcululuk ettiğini görmekteyiz.[9]

Şehirlerarası yolculuğun bir diğer yönü deniz yolculuğu idi. Bu yolu tercih eden insanlar arasında da din farkı gözetilmiyordu. Bu bakımdan her iki kesim birlikte yolculuk ediyorlardı. Nitekim 16 Ramazan 1118 (22 Aralık 1706) tarihinde İznikmîd Sefinesi adlı gemi Üsküdar'daki Haydarpaşa bahçesi önünde şiddetli rüzgâr sebebiyle batmıştı. Bostancıbaşı marifetiyle ölenlerin kimlikleri ve yanlarında bulunan eşyaların tesbiti yapılmıştı. Gemide ölen yirmi altı Müslümanın yanı sıra bir tane gayrimüslim bulunmaktaydı.[10] Başka bir örnekte de, aslen Trabzonlu olan Yorgi v. Simon'un Trabzon'a giderken yolda kaybettiği eşyalar için gemi sahibi Mehmed Beşe b. Mehmed'e dava açtığı[11] bu konuya örnek olarak zikredilebilir.

Şehir içi diyebileceğimiz İstanbul'un merkez ve civarındaki yerlerden karşılıklı olarak kayıkların

---

1 ÜŞS, no. 339, vr. 96b.

2 ÜŞS, no. 380, vr. 78a.

3 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı*, İstanbul 1967, s. 9.

4 *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, (trc. Hrand D. Andreasyan, sad. Resul Bozyel), İstanbul 2007, s. 111.

5 Örnekler için bkz. İstanbul *Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 89-95, 100, 103, 107, 108-109.

6 Konuyla ilgili bir fetvada "Zeyd-i zimmî bir diyara giderken esnây-ı tarîkde eşkıya havfından beyaz sarık sarınup âlet-i harb takallub eylese Zeyd'e taarruz olunur mu? El- cevâb: olunmaz" Bkz. *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, 1, 81.

7 Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, İzmir 1984, s. 114-145.

8 Örnekler için bkz. ÜSŞ, no. 333 vr. 26a, no. 348 vr. 12a, no. 350 vr. 25b, no. 412 vr. 51b, no. 420 vr. 8b. no. 420 vr. 54a.

9 ÜŞS, no. 420, vr. 54a.

10 ÜSŞ, no. 334, vr. 154a.

11 ÜSŞ, no. 344, vr. 49a.

işlediği deniz seferleri var idi.[1] Buralarda bulunan iskelelerde gayrimüslimlerin yoğun olduğu yerlerde kayık işletme hakkının çoğunlukla gayrimüslimlere verildiğini görmekteyiz.[2] Bununla birlikte gayrimüslimler Müslümanlara ait kayıklarla İstanbul ve civarında yolculuk etmişlerdir. Nitekim Kartal mahkemesinde görülen bir davada, Masko adlı gayrimüslimin Mehmed Beşe b. Mustafa adlı bir Müslüman kayığıyla yolculuk ettiğini görmekteyiz. Bu davada Mehmed Beşe, kendi kayığıyla Masko'yu on sekiz defa İstanbul'a götürdüğünü ve bu yüzden 10 zolata hakkı olduğu için dava açmıştı. Masko ise üç defa gittiğini söyleyerek borcu inkâr etmişti.[3]

3.3.6. Emanet Verme

Mahkeme kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla herhangi bir sosyal sorumluluk verilecek insanlarda aranılan hususlardan birisi emanet duygusu idi. [4] Eşya ve hayvan emaneti insanların birbirlerine olan güvenden kaynaklanmaktadır. Bu durum emanet edenle emanet edilen kişiler arasında geçmişe dayalı bir sosyal ilişki var olduğunun bir göstergesidir. Mahkeme kayıtlarında her kadar kaybolan eşyaların tazmini için davalar açılmış olsa da, toplumdaki farklı kesimler arasında emanet vermenin yaygın olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin daha kuruluş yıllarından itibaren komşu olan gayrimüslim topluluklar ile komşuluk ilişkileri çerçevesinde emanet bırakma yaygın bir davranış idi. Hayvancılık uğraşan Osmanoğulları yazları yaylaya giderken, komşuları olan Bilecik tekfuruna yanlarındaki eşyaları emanet olarak bırakır, yaz mevsiminin bitişinde geri döndüklerinde birtakım hediyeler vererek emanetlerini geri alırlardı.[5]

Emanet olarak verilen malları altın, hayvan ve elbiseler olarak zikredebiliriz. Müslümanlar ile zimmî taife arasında emanet olarak verilen emtianın başında altın ve paralar gelmekteydi. Burada sarraflara verilen altınların emanet olarak verildiği yazılsa da, ticarî bir ilişki olduğunu ikinci bölümde ele almıştık. Şehir dışından gelen insanlar ellerindeki kıymetli malları güvendikleri insanlara emanet etmekteydiler. Nitekim Erzurum'dan gelen mesleği katırcılık olan Evanis v. Artin, Üsküdar'a geldiğinde 3300 akçe değerindeki 10 adet altınını Mehmed Beşe'ye emanet etmişti. Evanis Üsküdar'daki Kurubalık hanında kalırken ölmüş, vârisi olmadığı için beytülmal emini tarafından tutulan terekesinde bu miktar kayıtlara geçmişti.[6] Yine şehir dışından gelip Kadıköy'de misafir olan Mehmed b. Mustafa yanında bulunan 11 kuruşu emanet olarak Agob v. Arotin'e vermişti. Altı sonra parasını istediğinde Agob almadığını inkâr etmiş, Mehmed verdiği emaneti ispat edemediğinden mahkeme davanın reddi yönünde karar vermişti[7]

Farklı din mensupları arasında emanet olarak verilenler mallar konusunda ikinci sırada hayvanlar gelmektedir. Şehir dışından misafir olarak gelenler hayvanlarını hancılara emanet etmekteydiler. Sicillere yansıyan davaların kimisinde han sahibini emanet hayvanını korumadığı için açıldığını,[8] kimisinde de han sahiplerinin emanet bırakan kişilerin sırra kadem basıp ortadan kayboldukları, emanette kalan hayvanların satılması için kadıya müracaat ederken görmekteyiz.[9]

1 Orhonlu, *Şehir ve Ulaşım*, s. 83-103.

2 *İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738)*, (haz. Fuat Recep, vdg), İstanbul 2010, s. 502-503 (hüküm no. 295).

3 Kartal ŞS, no. 1 vr. 54a.

4 Mahkeme kayıtlarında kişilerin emin olması, en önemli kıstaslardan birisi idi. Bir kişinin meslek sahibi olması, yetim birisine vâsi atanması gibi konularda emanete ehil olma şartı zikredilmekteydi. Örnek için bkz ÜŞS, no. 365, vr. 43b.

5 Aşıkpaşazade, *Tevarih-i Al-i Osman'dan Aşıkpaşazade Tarihi*, İstanbul 1332, s. 5; Mehmet Şeker, *Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılarda Müslim - Gayr-i Müslim İlişkileri*, Ankara 2000, s. 94-95.

6 ÜSŞ, no. 418, vr. 64a.

7 ÜŞS, no. 375, vr. 45a.

8 Konuyla ilgili olarak, Beyşehirli Mahmud Beşe adlı bir Müslüman Hancı Ayvaz'a atını emanet etmişti. Hancı atı koruyamamış, Mahmud Beşe 15 kuruş değeri olduğunu iddia ettiği at için 6,5 kuruşa sulh olmuştu. Bkz. ÜSŞ, no. 363, vr. 3b.

9 Üsküdar'da Yeniçeşme yakınlarında hancı olan Mardiros v. Agob üç ay önce Uşak kazasından olan Ferhadoğlu Ali Beşe adlı bir Müslümanın bir doru atını emanet bırakıp kaybolduğu için satılması kadıya başvurmuştu. Bkz. ÜSŞ, no.

Emanet bırakılan başka bir husus da eşyalar idi. Günlük hayatta lazım olan eşyalar her iki kesim arasında emanet olarak verilmekteydi. İstanbul'daki Valide Hamamı yanında çörekçi olan Mahmud b. Mustafa adlı bir Müslüman yeşil çuka binişini bakkal Paskal v. Yorgi'ye emanet olarak vermişti. Emanet verirken sağlam olan eşyanın teslim edilirken bıçak ile delindiği iddia edip şikâyetçi olmuş ama ispat edemediği için şikâyeti kabul edilmemişti.[1]Emanetler hususunda konuyu tamamlayıcı en ilginç kayıt ise Müslüman bir kadınla gayrimüslim esnaf arasında cereyan eden olaydır. Bu örnek bize Müslüman kadınların toplumdaki konumu ve gayrimüslim esnaf ile sıradan alışverişin ötesinde eşya emanet edecek kadar muarefenin olduğunu göstermektedir. Tazminat talebiyle açılan ve sulh ile sonuçlanan bu davada, Şerife bint Abdullah adında Müslüman bir kadın, hamama giderken bir bohça içersindeki giyim eşyasını, bakkal olan Kirik v. Yani, Yorgi v. Yani ve Tanaş v. Yani adlı gayrimüslimlerin çalıştırdığı bakkal dükkânına emanet olarak bırakmıştı.[2]

Emanet verilen mallar ile ilgili mahkeme kayıtlarına baktığımızda, bu konunun o günkü insanın hayatında önemli bir yer işgal ettiğidir. Ancak emanet dahi vermiş olsa bile verdiği malları alabilmek için şikâyetçi olmaktan geri durmadığıdır. Bir diğer husus da, emanet verilen mallar ile ilgili herhangi ispat edici bir vasıta olmadığından dolayı, açılan davalar ya reddolunmuş ya da, bedelinin altında ücretle sulh yoluna gidilmiştir.

3.3.6. Yaşlıların Bakımı

Her toplum içinde barındırdığı bakıma muhtaç insanların ihtiyaçlarını gidermede farklı çözümler geliştirmiştir. İslâm hukukunu temel kabul eden Osmanlı toplum hayatında, bu tür insanların bakımı için hâli vakti yerinde olanların evlatları veya yakın akrabalarından nafaka alma yoluyla çözüm getirilmiştir. Mahkeme kayıtlarında sıkça rastlanıldığı üzere toplumun bakıma muhtaç kesimi olan yetimler, mecnunlar (akıl hastaları) ve yaşlılar için nafaka tayini yapılmaktaydı. Bu tür mahkeme kayıtları bize sosyal bir değer olarak İslâm'ın anne-babaya bakma ile ilgili yükümlülüklerin talep edildiğine götürmektedir. Zira anne-baba gayrimüslim de olsa evlatları anne-babayı bakmakla yükümlüdür.[3]

Osmanlı toplumunda sosyal bir müessese olan vakıfların kimsesizler ve fakirler için yaptığı sosyal yardımlar bilinen bir gerçektir.[4] Toplumda iş güç sahibi ve çalışan insanlar, ailelerinin yanı sıra anne ve babalarını bakmakla yükümlü idiler. Müslümanlar içinde yaşlı anne ve babalar kisb ü kâra iktidârları olmadığından evlatları tarafından kendilerine nafaka verilmesi için kadıya şikâyette bulabilirlerdi.[5] Örneğin, Aşçıbaşı Mahallesi'nden Hasan b. Hüseyin adlı bir yaşlı nafaka ihtiyacından dolayı mahkemeye başvurmuş, Mahkeme de oğulları Ahmed Gani ve Musa'nın günlük 2 pare(6 akçe) nafaka vermesine karar vermişti.[6] Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslim yaşlı anne ve babalar da, nafaka talebiyle mahkemenin yolunu tutmuşlardır. Nitekim Pazarbaşı Mahallesi'nden Marita bint Kostantin adlı yaşlı kadın evlatlarından nafaka almak için mahkemeye gelmişti. Kadı, Melkon adlı büyük oğlunun ve kızlarının annelerine 2 pare(6 akçe) nafaka vermesi yönünde takdir etmişti.[7]

Yaşlıların mahkemeye başvurduğu nafaka taleplerinde din farkının önemli olmadığını görmekteyiz. Gayrimüslim bir baba gayrimüslim evlatları ile Müslüman olmuş ihtida etmiş bir evladından nafaka talebinde bulunmaktaydı. Yeni Mahalle'den David v. Azarna adlı yaşlı gayrimüslim, kendis-

---

418, vr. 4b.

1 ÜSŞ, no. 423, vr. 54b.

2 ÜSŞ, no. 394, vr. 54a.

3 Özel, a.g.m., s. 423.

4 Bahaeddin Yediyıldız, *a.g.e.*, s. 247; Ziya Kazıcı, *Osmanlı Vakıf Medeniyeti*, İstanbul 2003, s. 185-195

5 Örnekler için bkz. ÜSŞ, no. 328, vr. 90b; no. 334, vr. 90a; no. 361, vr. 1b.

6 ÜŞS, no. 328, vr. 91a.

7 ÜŞS, no. 416, vr. 11a.

inin hasta ve çalışmaya gücü yetmediğinden dolayı oğulları Ahmed ve Bedros'tan hayatını idame için nafaka talebiyle mahkemeye başvurmuş, mahkeme de her iki oğluna günlük 2'şer pareden toplam 4 pare(12 akçe) nafaka takdir etmişti.[1]

Başka bir örnekte Müslüman olmuş hacca gitmiş bir baba, yaşlılığı esnasında gayrimüslim evladından nafaka talebinde bulunmuştur. Yoros kazasının Anadolu Hisarı Beğ Camii civarında oturan el-Hâc Mustafa b. Abdullah adlı mühtedi, daha önce hasta ve çalışmaya gücü yetmediğinden dolayı büyük oğlu Boğos'tan günlük 2 pare(6 akçe) nafaka verilmesi için kadıdan hüccet almıştı. Rakamlara bakıldığında yaklaşık 6 yıl önce alınan hüccet için oğlu 6300 akçe ödeme yapmış gerisini ödememişti. El-Hâc Mustafa tekrar kadıya gelip ödenmeyen 6300 akçe için arabulucuların tavassutuyla 840 akçeye sulh olmuştu. Oğul Boğos kadı huzurunda bundan sonra günlük pareyi ödemeyi taahhüt etmiş ve bu muameleye Kefere Mahallesi'nden Markar v. Manik adlı ermeni kefil olmuştu.[2]

Yaşlıların bakımı konusunda en mühim örnek Müslüman bir erkeğin gayrimüslim bir yaşlı kadına bakmasıyla ilgili örnektir. Anne-babayı da aşan bir örnek Çengelköy'de yaşanmıştı. Nafaka olayı genelde aile içersinde gerçekleşirken burada Müslüman bir erkekle gayrimüslim kadın arasında gerçekleşmişti. Mahkemeden el-Hâc İbrahim Efendi b. Halil'in gönderilip Çengelköy'de kaleme aldığı kayda göre; köyde yaşayan Farah bint Dimitri adlı Rum kadın köyde olan komşuları Kayıkçı Emir, bahçıvan Yorgi ve Vasil olan evini 100 kuruşa Kiryako v. Dimitri'ye satmıştı.

Şühûdü'l-hâlde yer alan Müslümanların huzurunda kendi ifadesiyle ihtiyar ve hasta olan Farah bint Dimitri, kendini görüp gözetmeğe iktidarı olmadığından dolayı, köy ahalisinden Osman Ağa b. El-Hâc Süleyman adlı bir Müslüman Kiryako'da olan 100 kuruştan günlük 8 akçe alıp yaşlı kadının işlerini görme ve bakıp gözetme hususunda taahhütte bulunmuştur. [3]

3.3.7. Yöneticilerle İlişkiler

Gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan ilişkilerinin farklı boyutunu da Müslüman yöneticilerle olan ilişkiler oluşturmaktadır. Osmanlı toplumunda yönetici zümre Müslümanlardan oluştuğu için gayrimüslimlerin onlarla ilişkileri aynı zamanda Müslümanlarla ilişkileri sınıfına girmektedir. Zaman zaman yöneticilerden olan rahatsızlık veya hoşnutsuzluk sicillere veya arşiv kaynaklarına yansımıştır. Gayrimüslimler şikâyet hususunda Müslümanlarla beraber hareket etmişlerdir. 16. yüzyılda Kudüs'te Yahudilerin hayatını inceleyen Amnon Cohen, Kudüs kadısının Yahudilerin refahıyla ilgilendiği gibi zimmî statüsününün çizdiği sınırlar çerçevesinde yerel yöneticilere ve cani insanlara karşı koruduğunu söylemektedir.[4] Kemal Çiçek ise Kudüs'te Yahudilere sağlanan korumanın benzerinin Kıbrıs'ta Hıristiyanlara temin edildiğini söylemektedir.[5]

Osmanlı toplum yapısı sosyolojik olarak din menşeili bir yapıya sahipti. Her din mensubundan öncelikle onlardan din adamaları sorumlu idi. Bu durum Müslümanlarda mahalle imamlarına, Rum ve Ermenilerde patrik, keşiş ve rahiplere, Yahudilerde ise haham ve cemaatbaşılarına tekâbül etmekteydi.[6] Bunların yanında vergi toplama gibi toplumun işlerini görmekle görevli mahalle ve köy kethüdaları vardı.[7]

Üsküdar'da ilmiye sınıfının temsilcisi kadının/nâibin yanında yerel yöneticilerin başında subaşı

---

1 ÜSŞ, no. 373, vr. 45a.

2 ÜSŞ, no. 367 vr. 79a.

3 ÜSŞ, no. 421 vr. 28a.

4 Amnon Cohen, *Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century*, London 1984, s. 223.

5 Çiçek, "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşe Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726) *Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi,* (haz. Ali Ahmetbeyoğlu, Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 61-62.

6 ÜSŞ, no. 402, vr. 70ab.

7 Gayrimüslimlerin mahalle ve köy ketüda tayinleri ile ilgili örnekler için bkz. ÜSŞ, no. 339 vr. 70a, no. 345 vr. 80b, no. 365 vr. 54a, no. 402 vr. 59a, no. 418 vr. 13b, no. 421 vr. 80b, Kartal ŞS, no. 1 vr. 66a.

gelmekteydi. Mahkeme kayıtlarında güvenliğin sağlanması ile ilgili arzlarda ve Divan'dan gönderilen fermanlarda kadı veya nâibin dışında muhatap alınan ilk sorumlu olarak bostancıbaşının Üsküdar ustası gelmektedir.[1] Bunun yanında ikinci sırada Üsküdar çorbacısı ve sonra subaşılar gelmektedir.[2]

Subaşılar ehl-i örf taifesinden olup kanun ve nizamların uygulanmasında önemli bir role sahipti. [3] Üsküdar mahalle ve köylerinde subaşılar bulunmaktaydı. Konuya gayrimüslimler açısında baktığımızda, subaşılar toplumun bütün kesiminin huzurunu sağlamakla görevli idiler. Sahipsiz hayvanlarının zaptı,[4] kaçak köleler,[5] ölen insanların ölüm nedenlerini araştırma[6] Gayrimüslimler içersinde fuhuş ve gayri ahlaki iş yapanları yakalayıp kadı huzuruna getirme onun görevleri arasında idi. Fuhuş ile iddialar gayrimüslimler tarafından subaşına bildirilip, duruma göre ilgili yerlere baskın düzenlenirdi. Bu durum bazen iftiraların atılmasına ve insanların haksızca töhmet altında kalmasını sebep olabilirdi.[7]

Subaşılar aynı zamanda beytülmâl emini idi. Beytülmâle aktarılacak terekelerle ilgili olarak, vârisi olmayan veya İslâm feraiz hukukuna göre beytülmâle ayrılacak payı takip etmekteydi.[8] Bu vazifesi sebebiyle gayrimüslimlerle sürekli ilişki hâlindeydi. Gayrimüslimler içerisinde firar eden veya gaip olanların mallarının belli bir dönem (mirasçıları çıkıncaya kadar) muhafaza ederdi. Malların geri verilmemesi durumunda gayrimüslimler dava açarlar ve haklarını alırlardı.

Subaşılar gayrimüslimlerin bulundukları mahalle ve köylerde onlarla toplumsal ilişkilerini devam ettirirlerdi. Müslümanlarla olan borç ilişkilerinde, para vakıflarında kredi alma hususunda kefil olarak gayrimüslimlere yardımcı olurlardı. Örneğin Kuzgucuklu Yasef ve Baroh adlı Yahudi, Mustafa adlı hayır sahibinin para vakfından üç yüz altmış gün içinde ödeme şartıyla borç almıştı. Baroh'un borcuna köy subaşısı Hüseyin Ağa, İstavros köyünden Süleyman ve Kuzguncuk'tan Yasef adlı yahudi kefil olmuştu.[9]

Bunların ötesinde vazifeyi kötüye kullanan ve halka zulmeden ehl-i örf denilen yönetici zümre vazifelerinden alınırdı. Devlet, Müslümanlarda olduğu gibi zimmî tebaanın haksızlığa uğramasını öncelikleri arasında sayardı. H. 1144 (m. 1731) senesinde Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber yaşadığı Kadıköy'de subaşı yaptığı zulümler neticesinden görevinden alınmıştı.[10] Aynı şekilde diğer yöneticilerin şikâyet edilmesinde Müslümanlar ile gayrimüslimler ortak hareket etmişlerdir. Bu yönüyle baktığımızda toplumda birlik ruhu vardı. H. 1155 (m. 1743) tarihinde Kartallı Serap adlı bir zimmîyi haksız yere suçlayan nâip Abdullah Efendi, Kartal'da yaşayan Müslüman ve zımmîlerin şikâyeti görevinden alınmıştı. [11] Tuzla'da köy sakinlerinden Müslüman ve gayrimüslim ahali çiftlik mutasarrıfı Tophanelizade adıyla bilinen sipahi kalfası el-Hac Mustafa Efendi b. El-Hâc Mehmed Efendi'yi mera yüzünden şikâyet etmişlerdi.[12] Üsküdar'da esnafının çoğunluğunu gayrimüslimlerin oluşturduğu

1 Bkz. ÜŞS, no. 423, vr. 34b; *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, (haz. A. Tabakoğlu, vdg), I, 216.

2 Üsküdar'a taşradan gelen kimliği belirsiz insanların engellenmesiyle ilgili arzda, sırasıyla "Üsküdar ustası, çorbacısı, subaşı vesâir zâbitân" ifadesi (bkz. ÜŞS, no. 423 34b) ve kendilerine namahrem olan insanlarının yakalanmasıyla ilgili kayıtta güvenlik ile ilgili çorbacı ve subaşı zikredilmiştir. Bkz. ÜŞS, no. 423, vr. 6b.

3 Mücteba İlgürel "Subaşı", *DİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 447.

4 ÜSŞ, no. 380 vr. 76b, Kartal SŞ; no. 1 vr. 76b.

5 ÜSŞ, no. 384 vr. 48b, vr. 62a, vr. 89b.

6 Kuzguncuk'ta Öküz limanında boğularak ölen zimmînin kimliği ve ölüm nedeni köy subaşısı el-Hâc Halil tarafından yapılan keşif sonucunda ortaya çıkmıştı. Bkz. ÜSŞ, no. 423 vr. 51a.

7 Örnek için bkz. ÜSŞ, no. 423 vr. 67a.

8 Üsküdar'da terekelerden alınan bu pay Valide Atik Vakfı bünyesine aktarılmaktaydı. Bkz. ÜSŞ, no. 412, vr. 49a; no. 427, vr. 57b; no. 427, vr. 63a.

9 ÜSŞ, no. 329, vr. 38b.

10 ÜSŞ, no. 384, vr. 94a.

11 ÜSŞ, no. 407, vr. 18b.

12 ÜSŞ, no. 407, vr. 39b.

bakkallar, Acem elçisi geldiğinde kendilerinden 43000 akçelik mal alan ve geri ödeme yapmayan Kollukçu Mustafa'yı yaptığı haksızlıktan dolayı görevinden aldırmışlardı.[1] Adlî ve hukukî ilişkiler bölümünde değindiğimiz üzere bazı yöneticiler görevden alınmanın yanı sıra Devlet tarafından bir takım cezalara çarptırılmışlardı. Kuzguncuk'ta yasakçı olan Ali Beşe Yahudilerin şikâyetiyle kalebent cezasına çarptırılmıştı.[2]

İdarecilik hususunda ilginç bir nokta da, bazen bir gayrimüslim grubun şikâyetçi olduğu yöneticiden diğerleri hoşnut olabilirdi. Bu yüzden zaman zaman yöneticiler haksız yere itham edebilmekteydi. Örneğin h.1158 (m.1745) tarihli bir kayda göre, Kuzguncuk'ta bakkal Yorgi, Yani, Dimo, ve Dimitri Rumların şikâyetçi olduğu ve görevden alınmasını istediği subaşı Mahmud'u, Yasef, Menahem, İlya, Baroh ve İsak gibi bazı Yahudiler, Rumların aksine subaşıdan hoşnud olduklarını şer'e muhalif bir hareketinin olmadığını, söylenenlerin iftiradan ibaret olduğunu görevine halel getirecek davranışlar içinde bulunmadığını belirtmişlerdir.[3]

Yöneticiler konusunda bütün bunların ötesinde Üsküdar'da yaşanan bir örnek, iyi olanı tercih etme konusunda dikkat çekmektedir. Normalde gayrimüslimlerin kendi dindaşları arasından seçtikleri mahalle kethüdasının kötü davranışlarından dolayı Müslümanlardan yardım ve koruma istemişlerdir. 22 Şevval 1156 (9 Aralık 1743) tarihinde Selamiali Efendi Vakfı'nın gayrimüslimlere ait olan Kefere Mahallesi'nden bazı Ermeniler, kethüdaları Asvadur'u şikâyet edip halkı taciz ve şerli insanlara yardım ettiğinden dolayı mahalleden ihracını istemişlerdi. Bu sebeple Selamiali Efendi Dergâhı'nın şeyhi Ali Efendi'den vakıf yöneticisi olması hasebiyle kendilerini koruma ve kötü kethüdanın başlarında olmaması için yardım istemişlerdir.[4]

3.3.8. Vakıflarla Münasebetler

Sosyal bir dayanışma ruhunun tezahürü olarak ortaya çıkmış vakıflar, Müslüman gayrimüslim ilişkisi bakımından değinilmesi gereken konulardan birisidir. Müslümanlarda çok geniş sahada hizmet veren vakıf kültürü gayrimüslimlerin de istifade ettiği sosyal-iktisadî bir müessese idi. Osmanlı toplumunda yaşayan insanların hayatın her alanında hizmet veren vakıflarla yolunun kesişmemesi imkânsızdı. Bu hususta kişinin Müslüman veya gayrimüslim olması fark etmemekteydi.

XVIII. yüzyılda Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin Müslümanların kurduğu özellikle para vakıflarıyla olan ticarî hayattaki ilişkilerine değinmiştik. [5] Bununla birlikte Müslümanların kurduğu vakıflar gayrimüslimler için barınacak yerler demek idi. Üsküdar ve civar köylerinde Merkezi Bursa'da olan Ebu ishak Kazeruni ve Yıldırım Bayezid vakıfları Şehzade Selim, İvaz Fakih, Fazlullah Paşa ve Abdullah Ağa vakıfları adına köyler bulunmaktaydı. Üsküdar'ın Kuzguncuk Selamiali ve Yenimahalle'de yaşayan gayrimüslimlerden bazıları vakıf evlerinde ikamet etmekteydiler.[6] Bunlar içinde ikinci bölümde ev satışları konusunda ele aldığımız Rumların dini otorite bağlamında en üstü olan Kadıköy metropolidi olarak atanan[7] Kostantin, Kuzguncuk'ta Abdullah Ağa vakfına bağlı vakıf evini satın almıştı.[8]

---

1 ÜSŞ, no. 332, vr. 49b-50a.

2 ÜSŞ, no. 407, vr. 16a.

3 ÜSŞ, no. 413, vr. 40a.

4 ÜSŞ, no. 412, vr. 13a.

5 Üsküdar'da para vakıflarının görevlileri Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bahaaddin Yediyıldız'ın verdiği bilgiye göre, para vakıflarındaki nakdin işletilmesi bazen gayrimüslimlere verilmekteydi. Örneğin XVIII. y.y. sadrazamlarından Halil Hamit Paşa'nın para vakfında paranın işletilmesini Abraham v. Evan adlı bir Yahudi sarraf yapmaktaydı. Bkz. Yediyıldız, "Osmanlı Döneminde Türk Toplumunun Gayrimüslim Reâyâ Sunduğu Hizmetler", *Türk Kültürü*, Ankara 1988, say. 302, C. XXVI, s. 327.

6 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 380, vr. 50a; no. 386, vr. 94a; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi: (1742-1764)*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 231.

7 İsmi geçen metropolidin atanmasıyla ilgili bkz. BOA, C. ADL, no. 5565.

8 ÜŞS, no. 354, vr. 33a.

Vakıf evlerinde oturan gayrimüslimler vakfa ait bazı görevleri de üstlenmekteydi. Bu yüzden zaman zaman vakıf yöneticilerle tartışmaları olması kaçınılmaz idi. Nitekim Selamiali Efendi Zaviyesi seccadenişini Şeyh Mustafa'nın Selamiali Mahallesi'nde yaşayan gayrimüslimlerle kandil ücreti davası buna örnektir. Şeyh Mustafa burada oturan gayrimüslimlere tekke için kandil yağı ücreti vermediklerden dava açmıştı. Onlar da ücret verenlerin öldüğü ve evlerinin kendi mülkleri olduğu vakfa verilecek bir ücretlerinin olmadığı konusundaki haklılıklarını ispat etmişlerdi.[1]

Bir gayrimüslim esnafın dükkân açmak için çalacağı kapılardan birisi vakıflar idi. Vakfa ait dükkânları kiralar belli bir kira karşılığında ticaretini yapardı. Burada dikkat çeken nokta, vakıfların bazı hassasiyetleri vardı. Erken döneme ait 24 Şevval 1000 (3 Ağustos 1592) tarihli bir kayıtta, Rüstem Paşa'nın Üsküdar'da Kavak iskelesi yakınlarında bulunan vakıf dükkânlarından birini kiralamak isteyen Nikola v. Yorgi'ye meyhane açmama şartı konmuştu.[2] Üsküdar'ın köklü vakıflarından Atik Valide vakfına ait imaretlerin senelik un ihtiyaçlarını İstanbul Unkapanı esnafından uncu Estimat v. Yorgi gidermekteydi. Vakfa her yıl un verir, Mart ayında vakıf mütevellisi ile hesap görürlerdi.[3]

Vakıfların sunduğu hizmetlerden birisi sağlık alanında idi. İncelediğimiz dönemde Üsküdar'da Atik Valide Vakfına ait darü'ş-şifânının aktif olarak çalıştığını görmekteyiz.[4] Mahkeme kayıtlarında buraya gayrimüslimlerin gidip tedavi olduklarına dair bir kayda rastlamadık. Ancak, Bahaeddin Yediyıldız'ın aktardığı bilgiye göre, 1762 tarihli sağlıkla ilgili bir vakfiyede "Rical ve nisadan gerek Müslim gerek ehl-i zimmet hülasa-i kelâm kim olursa olsun tedâvî edile" ifadesi gayrimüslimlerin Müslümanların kurduğu sağlık ile ilgili vakıflardan yararlanma hususunda yardımların esirgenmediğini göstermektedir.[5]

Gayrimüslimlerin hayatın her alanında karşılaştığı Müslüman vakıflarla münasebetleri ölünce de devam etmekteydi. Yukarıda değinildiği üzere beytülmâle intikal eden gayrimüslimlerin malları subaşının yanında vakıf mütevellileri ile zorunlu olarak muhatap olmaktaydı. Zira bazı terekelerin vakıf mütevellisine geçtikten sonra şayet mirasçı olduklarını ispatlarlarsa mütevelliden mallarını alabiliyorlardı. Vârisi olmayan insanların terekleri bir müddet bekletilir, bir vârisi çıkıp durumunu ispat ederse hakkını alır şayet vâris çıkmazsa tereke hazineye kalırdı.[6] Üsküdar'da vârisi olmadan ölen gayrimüslimlerin terekeleri Atik Valide Vakfı görevlileri aracılığı ile toplanmaktaydı.[7] Sosyal farklılıklar kısmında ele alacağımız üzere gayrimüslimler içinde Yahudilerin Bağlarbaşı'ndaki mezarlıklarının bir bölümü Atik Valide Vakfına ve bir bölümü de İvaz Fakih Vakfına ait araziler idi.[8]

Gayrimüslimlerin Müslümanlara ait vakıflarla bu kadar ilişkileri olmasına rağmen Müslümanların gayrimüslim vakıflarıyla herhangi bir münasebetini tespit edemedik. Fakat yapılan araştırmalarda Osmanlı Devleti'nin değişik yerlerinde Müslümanların gayrimüslimlere ait vakıflarda mütevellilik görevi üstlendikleri, Müslümanlar ile gayrimüslimler ortak vakıf kurdukları tespit edilmiştir.[9]

3.3.9. Hekim-Hasta Münasebetleri

Bu başlık altında Üsküdar'da yaşayan Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sağlık açısından

---

1 ÜŞS, no. 420, vr. 66a.

2 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591),* (haz. Rıfat Günalan), s. 194 (hüküm no. 238).

3 ÜŞS, no. 327, 52b.

4 ÜŞS, no. 333, vr. 26a.

5 Bkz. Yediyıldız, a.g.m., s. 327.

6 Sahillioğlu, "Askerî", s. 488-489.

7 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 81b; no. 427, 57b.

8 Bkz. ÜŞS, no. 342, vr. 20b.

9 Balıkesir'in Ayvalık Kazası'na bağlı Ayazmend(Altınova) Nahiyesi'nde Ayazmendli İsmail b. İsmail ile Sağıroğlı Aci Atnas ortak bir çeşme vakfı kurmuşlardır. Bkz. Mustafa Alkan "Ayazmend'de Bir Müslüman ile Bir Gayrimüslimin Kurduğu Ortak Vakıf", *Türk Yurdu*, 2006 C.XXVI, say. 225 s. 53-59.

hassas bir konu olan hekim-hasta münasebetleri ele alınacaktır.

Üsküdar sicillerinde yer alan ve hekim-hasta münasebetleri olarak yeniçeri ağasına hitaben yazılan 26 Muharrem 1141 (1 Eylül 1728) tarihli buyrulduda şu ifadeler yer almaktaydı:

"Tabîb olan müslim ve kefereden ekseri derûn-i mefâsid-i meşhûnlarında olan envâ'-ı mefâsidin. icrâ içün dükkânlarında nisâ tâifesine mahsûs birer oda ve dükkânları önlerine cam perdeden gayri zemînden yukaru yarımşar kepenk peyda eylediklerinden bî-pervâ fevâhiş makūlesin dahi dükkânlarına getürüp mel'anetlerini icrâ ederek ehl-i 'ırz tâifesinden 'illet sebebiyle dükkânlarına varanlara dahi dest-i dırazlık eylediklerin mevsûku'l-kelim ve vukûfu olanlar haber vermeleriyle bu makūle fesâdın men' ü def'i ehemm ü vâcibâttan olmağla, İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyyûb'da her ne kadar tabîb dükkânı var ise içlerinde ve üzerlerinde olan odalar ve perdeleri hedm, dükkânlar önünde tahtadan olan perdeler ancak yarımşar arşun olmak üzerine ziyâdesi kat' cam çerçevleri kaldurup, fî mâ ba'd dükkalarına cam çerçeve ve vaz' etmemeleri içün cümleye tenbîh ve te'kîd bu memnû'atın birer dükkânlarına görülmek ihtimâli olur ise itâ'at-i fermân-ı 'âli eylemedikleri içün 'ukūbât-ı meşrû'adan haklarına îcab eden icrâ olunacağını ifhâm ve bu husûs müstakillen size sipâriş olunmağla tâife-i merkūmeden gerek müslim ve gerek kefereden birine bu ehl-i 'ırz makūlesindir deyü ruhsat verilmek ihtimâli olur ise mes'ûl ve mu'âtab olacağınızı ber-mukarrer bilüp ana göre basîret ve intibâh üzere hareket ve hilâfında be-gāyet tevekkuf u mücânebet eyleyesiz deyü buyruldu." [1]

Metinden anlaşılacağı üzere kadınların muayenesinde, dikkat hem Müslüman hem de gayrimüslim tabipler üzerine çekilmiştir. Ahlaksızlık zafiyeti gösteren kim olursa cezalandırılacağı vurgulanmıştır. Ayrıca işini düzgün yapanlara, ister Müslüman ister gayrimüslim olsun işletme ruhsatı verilme hususunda herhangi bir sıkıntı yaşanmayacağı teminatı verilmişti.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında hekim-hasta münasebetleri açısından Osmanlı Devleti'nin değişik coğrafyalarına ait mahkeme kayıtlarına göz attığımızda, hasta olan kimselerin o bölgede mevcut olan tabiplere muayene olduklarını görmekteyiz.[2] Başta saray erkânı olmak üzere tabibin kimliğinden ziyade ihtisas sahibi olması mühimdi. Bu konuda gayrimüslimler arasında Yahudiler temayüz eden bir gruptu.[3] H.1111(m. 1699-1700)tarihli kayıtta İstanbul, Galata, Tophane, Kasımpaşa ve Üsküdar'da imtihanı geçerek tabiplik yapacak kişilerinden dördü Müslüman diğer yirmi bir tanesi gayrimüslim idi. [4] Yine aynı şekilde yirmi sekiz cerrah içersinde üçü Müslüman diğerleri gayrimüslimlerden oluşmaktaydı.

Dönemin Üsküdar'ında hastane olarak zikredebileceğimiz aktif olarak hizmet veren ve yer olarak Atik Valide Sultan Vakfı'na ait bir dâru'ş-şifâ bulunmaktaydı.[5] Bunun yanında mahalle aralarında dükkân şeklinde sağlık hizmeti veren yerler mevcut idi.[6]

Üsküdar'da incelediğimiz döneme kadar ameliyat yapan cerrahlar ile meşhur olmuştu. Halil Sahillioğlu, bir makalesinde XVII. yüzyılda Yenimahalle'de bulunan cerrahları ele almış,[7] Fethi Gedikli

---

1 ÜŞS, no. 378, vr. 91a.

2 Örneğin Kıbrıs'ta, h.1144 (m. 1732) tarihinde, Mustafa Beşe b. Mehmed adlı Müslüman Hekîm Usta Şahin v. Yorgi'ye mesane ameliyatı olmuştu. Bkz. Kıbrıs Ş.S, no. 14, vr. 39b. Başka bir örnekte ise Saray-ı Atik helvacılarından Mehmed Bey b. Hasan adlı bir Müslüman Yorgi v. Yani adlı Rum cerraha fıtık ameliyatı olmuştu. Bkz. Sadık Albayrak, *41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre,* İstanbul 1997, s. 30.

3 Erhan Afyoncu, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", *Osmanlılarda Sağlık/Health in The Ottoman*, (haz. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz), İstanbul 2006, I, 95.

4 BOA, A. DVNS MHM, no. 111.s.4, 5'den naklen Ahmed Refik, *Onikinci Hicri Asride*., s. 28,29.

5 ÜŞS, no. 333, vr. 26a.

6 ÜŞS, no. 413,vr. 43b.

7 Sahillioğlu, "Üsküdar'ın Mamure Mahallesi Fıtık Cerrahları", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları,* İstanbul 1998, IV, 59-66.

ise söz konusu makaleden yola çıkarak konuyu hukuk zemininde değerlendirmiştir.[1] Yapılan araştırmalara göre dönemin en meşhur cerrahı, fıtık ameliyatı yapan Saliha bint Küpeli adında aslen Roman olan Müslüman bir kadındı. Kadın olmasına rağmen erkeklere has olan fıtık ameliyatı yapmaktaydı. Sahillioğlu'nun yaptığı tespitlere göre yirmi bir erkeğe ameliyat yapmıştı. Bu erkeklerden yedi tanesi gayrimüslim idi. Muhtemelen ünü ülke sathına yayılmış olacak ki, gayrimüslimler içersinde Rumeli'den ameliyat için Üsküdar'ın yolunu tutanlar var idi.

Bahsi geçen çalışmada Yeni Mahalle'de ikinci olarak zikredilen cerrah Hasan Beşe b. Abdullah adında bir Müslüman idi. Yapılan tespitlere göre, o yaklaşık on kişiyi ameliyat etmişti. Bunlardan dördü gayrimüslim idi. Onun da hastaları İstanbul ve civarından gelenlerden oluşmaktaydı.

Osmanlı Devleti'nde hekim-hasta münasebetleri açısından önemli bir husus hasta olan kişinin yapılacak müdahale öncesi rıza olduğu kayıt altına alınırdı. Hekimin sorumluluktan kurtarılması için tedavi sonrası beklenmeyen bir netice olduğunda bu kayıt önemli işlev görmekteydi.[2]İncelediğimiz dönem içersinde konuya dair bir örnekle karşılaştık. Üsküdar Hasan Ağa Mahallesi'nden Ali Çelebi b. İsmail adlı bir Müslüman çürük olan dişinin çekilmesi için Cerrah Arslan adlı gayrimüslimin Yeni Mahalle'deki dükkânına gelmişti. Çürük olan dişinin yanı sıra rızası olmadan başka dişini çektiği için dava açmış ve Cerrah Arslan ile 8 kuruşa sulh olmuştu.[3] Örneklerlerden hareketle dikkatimizi çeken unsur, Müslümanlar ile gayrimüslimler karışık yaşadığı Yeni Mahalle'nin dönemin sağlık açısından temayüz etmiş bir mahalle olmasıdır.

3.3.10. Çevre Temizliği

Müslim-gayrimüslim ilişkilerinin bir başka sosyal veçhesi de çevre temizliğidir. Temizliğin dinin şiarı olarak kabul eden Osmanlı toplumunda, konuyla doğrudan bağlantısı olan ve salgın hastalıkların engellenmesi maksadıyla "kül vakfı" diye bir vakıf kurulmuştu.[4] Belediye teşkilatı kurulmadan önce şehirlerin temizliği Çöplük subaşısı ve maiyetinde çalışanlar ile vakıfların bazı çalışmaları, esnaf kolları ve mahallede yaşayan insanlar tarafından yapılmaktaydı.[5]

Üsküdar'da çevre temizliliğinin kontrolünde şehrin en yetkili ismi kadı veya onun nâibiydi. Kadının haricinde yeniçeri zabiti, bostancıbaşının Üsküdar'daki ustaları ve esnaf kethüdaları çevrenin temiz tutulmasıyla görevli en üst yetkililer idi. Bunların yanında mahalle imamları, vakıf mütevellileri ve gayrimüslimlerin din adamları çevre temizliği ile ilgili görevli olabilirlerdi. İşyerlerinin artıklarını sokağa atanlar ve mahallelere çöp dökenler yeniçeri zabiti ve bostancıbaşı ustası tarafından uyarılmaktaydı.[6]

Çevre temizliği ile ilgili mesleklerinden biri lağımcılık idi. Çalışmamızın ikinci bölümünde meslekleri değerlendirirken, Vasil v. Dimitri'nin lağımcıbaşı olarak atandığını anlatmıştık.[7] Lağımcıların dışında Üsküdar'da bulunan liman ve havuzların temizlenmesi işleriyle uğraşan gayrimüslimler de bulunmaktaydı.[8]

---

1 Gedikli, a.g.m., s. 15-27.

2 Uriel Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* .s. 309; Fethi Gedikli "Osmanlı Hukukunda Hekim'in Sorumluluğu, XVII. Yüzyılda Ünlü Bir Fıtık Cerrahı", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, İstanbul 2007, IV, 16.

3 ÜŞS, no. 413, vr. 43b.

4 Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî*, s. 26-27.

5 Bkz. Ahmed Akgündüz, *İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009, s. 258-280; Asım Yediyıldız, "Osmanlı Toplumu ve Çevre", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* Bursa 2008, c. 17 say. 2 s. 154-156; İbrahim Özdemir "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", *Türkler*, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, X,601-606; Rıfat Günalan, "Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı,* (haz. İshak Keskin, vdg), İstanbul 2009, s. 209-220.

6 *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat,* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 250.

7 BOA, C.BLD, no. 7034 (9 Safer 1140/26 Eylül 1727).

8 ÜŞS, no. 388, vr. 47a.

Şehirde özellikle kış aylarında çevre temizliği bir problem teşkil etmekteydi. Şehirde yaşayan insanların bu mevsimde evlerinde olan çalı çırpıyı sokağa atması, camiye giden cemaatin ve sokakta yürüyen insanların sıkıntı çekmesine sebep oluyordu. 1 Şevval 1116 (27 Ocak 1705) tarihinde Üsküdar kadısına gönderilen buyrulduda belirtildiğine göre, Camiye giden ahali bu durumu Divan'a şikâyet etmişti. Gelen emirde Mahalle imamlarına ve esnaf kethüdalarının bu hususta dikkati çekilmiş, mahalle sakinlerinin evlerini esnafın dükkânlarının önlerini süpürmeleri ve bu hareketin devamlı olması konusunda uyarılmıştır.[1]

Çevre temizliğinin mühim bir yönü de sokak ve mahallelerdeki bir kanalizasyon görevini icra eden gerizlerin düzenli olarak temizlenmesi ve içme suyu ile karışmaması için önlemler almaktı. Zamanla gerizlerin tıkanması ve çevreye kötü kokular yayması üzerine o gerizi hangi mahalleler kullanıyorsa onlar tarafından tamir edilip temizlenmesi gerekiyordu. Üsküdar'da Tenbel el-Hâc Mehmed, Toygar Hamza, Solak Sinan, Durbali ve Müslüman ve gayrimüslimlerin beraber yaşadığı Selamiali mahallelerinin kullandığı geriz ana yol üzerinde tıkanıp etrafa kötü kokular yaymaya başlayınca, isimleri geçen mahallelerde yaşayan insanlar gerizi temizleyip yapılan masrafları mahalle halkına bölüştürmüşlerdi.[2]

Şehirdeki pisliği taşıyan gerizlerin akış güzergâhı verilen beratla belirlenmekteydi. Kuzguncuk'ta yaşayan Rumların gerizleri beratla düzenlenmiş ve buna göre dere suyolu ile denize akmaktaydı. Geriz için yapılan setlerden rahatsız olan Yahudiler bu setlerin kaldırılması için davacı olmuşlardı. Lakin Yapılan incelemede Rumların eskiden beri kendilerine beratla verilen geriz geçeceği yolu ihlal etmedikleri Yahudilerin şikâyetinin yersiz olduğu anlaşılmış, Yahudilerin talepleri geri çevrilmiştir.[3]

Müslim-gayrimüslim ilişkileri açısından çevre konusunda büyük problemlerden biri de, şehrin merkezine akıtılan suyollarındaki bacalara çöp atılarak suyun kirlenmesi ve gerizlerin suyoluna karışması idi. Üsküdar Atik Valide Vakfı'nın mütevellisinin Divan'a yazdığı bir arzuhâlde, Murad Reis Mahallesi'nde yaşayan gayrimüslimlerin gerizlerinin caminin suyoluna karıştığı ve suyolunun bacalarını mezbele ile tıkadıklarını şikâyet etmekteydi. Sonra yapılan keşifte bu mahallede yaşayan Rumların ve Ermenilerin papazları ve cemaatbaşılarının olduğu bir mecliste suyolunun durumu keşif ve muayene edilmişti. Mahallede buraya zarar veren gerizlerin yerlerinin değiştirilmesi ve bacaların mezbeleden arındırılması konusunda suyolu nazırı ve kavak ustası vasıtasıyla düzeltilmesi istenmiştir.[4]

3.3.11. Çeşme Yapımı ve Su Yolları

İnsan ve diğer canlıların yaşamlarının devamı için gerekli temel ihtiyaçların başında su gelir. İnsanlık tarihine göz atıldığında suyun toplumlar için taşıdığı önem her çağda varlığını kuvvetli şekilde hissettirir. Kadim medeniyetlerin su kaynaklarına sahip coğrafyalarda ortaya çıkmış olduğu gerçeği, tek başına dahi insanlık tarihinde suyun oynadığı role işaret etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin nüfusu en kalabalık şehri olan başkent İstanbul'un su ihtiyacının karşılanması idarecilerin başta gelen sorumluluklarındandı. Osmanlı tarihi boyunca başkentin su meselesiyle ilgili olarak tesis edilen kurumlardan hukukî düzenlemelere, büyük bütçeli yatırımlardan bu alanda istihdam edilen personele kadar çeşitli çözümlere başvurulduğu bilinmektedir. Basitçe ifade etmek gerekirse su kaynaklarının keşfiyle başlayıp, suyun çıkarılması, taşınması, muhafazası ve dağıtımıyla devam eden sürecin organizasyonu, finansmanı, idaresi ve denetimi yöneticilerin önemli vazifelerindendi.[5] Üsküdar-

1 ÜŞS, no. 332, vr. 104b.

2 ÜŞS, no. 427, vr. 9b-10a.

3 ÜŞS, no. 402, vr. 86b; no. 403 vr. 1b-2a.

4 ÜŞS, no. 380, vr. 74a.

5 Oldukça kapsamlı bir organizasyonu gerektiren şehrin su ihtiyacının karşılanması devlet tarafından belli esaslara bağlanmıştır. Konu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Gülfettin Çelik, *Vakıf Su Tahlilleri Su Hukuk ve Teşkilatı,* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 2000, s. 14-39; Kâzım Çeçen, *İstanbul'da Osmanlı Devrindeki Su Tesisleri,*

lıların su ihtiyaçlarının karşılanmasında devletin rolünü de bu çerçevede düşünmek gerekir.

Suyu merkeze koyarak Müslim ve gayrimüslim Üsküdar halkının sosyal hayatına odaklandığımız için, müstakil bir araştırma konusu olabilecek Üsküdar'ın su tarihi hakkında kısmen bilgi verilecektir. Üsküdar'da Bizans ve Roma döneminden kalma su tesisleri günümüze ulaşmamıştır. Halen varlığını kısmen koruyan şehrin su sistemini meydana getiren yapılar Osmanlı devri eserleridir. Su kaynaklarını oluşturan havzaların imar edilmesi, buralardan çıkarılan suların kanal ve suyolları ile taşınarak halkın ortaklaşa kullandığı mahalle çeşmelerine ulaştırılması Osmanlı döneminde şehrin su ihtiyacının karşılanmasına yönelik sunulan kamusal hizmetin unsurlarını oluşturmaktadır.[1] Üsküdar'ın merkez mahallelerindeki çeşmelere yakın çevredeki kaynaklardan elde edilen suyun suyolları ile dağıtımına Kanunî döneminden itibaren başladığı aktarılmaktadır. Başlangıçta şehre yakın kaynaklardan elde edilen sular bu çeşmelere bağlanmışken sonraki yıllarda Kısıklı, Bulgurlu ve Çakaldağı civarındaki su kaynakları da şehir merkezinin ihtiyacı için kullanılmaya başlamıştır.[2]

Üsküdar halkının içme suyunun karşılanmasında vakıfların da mühim bir yeri vardır. Mahalle çeşmelerinin varlıklarını devam ettirebilmesini amaç edinen vakıflar dışında, özellikle para vakıflarının elde ettikleri gelirlerinin bir kısmını çeşme ve suyollarının tamirine tahsis etmeleri[3] vakıfların bu alanda hizmet veren önemli kurumlardan olduğuna delalet etmektedir. Devlet kurumlarıyla vakıfların faaliyetleri sonucunda, Üsküdar'ın su meselesinin önemli ölçüde halledildiğini tahmin edebiliriz. Mahalle sakinlerinin, hatta birkaç mahallenin ortaklaşa kullandığı mahalle çeşmelerine dayanan bu sistem, o günkü şartlarda ve imkânlar çerçevesinde toplumun tüm kesimlerinin (ibadullahın) müşterek faydasını esas alarak oluşturulmuştu. 18. yüzyıl Üsküdar evlerinin günümüzdekilere benzer şu şebekeleri mevcut olmadığı için mahalle çeşmeleri şehrin su teşkilatının en temel unsurları olarak tanımlanabilir. Müslüman olsun gayrimüslim olsun bütün Üsküdarlılar, özellikle içme suyu ihtiyaçları için mahalle çeşmelerini yoğun olarak kullanmışlardır. Bununla birlikte Üsküdarlı ailelerin kendilerine özel su kaynaklarına sahip oldukları da anlaşılmaktadır. Kadı sicillerindeki ev satış kayıtlarına göre, Üsküdar evlerinin birçoğunda belgelerde "bi'r-i mâ" tabir olunan su kuyuları bulunmaktaydı.[4] Ekseriyeti bahçeli ya da avlulu olan ve çeşitli hayvanların da beslendiği Üsküdar evlerindeki kuyuların, hane sakinlerinin, bitkilerin ve hayvanların su ihtiyaçlarının karşılanmasında, temizlikte, mutfakta ve diğer alanlarda kullanıldığını düşünebiliriz.

Şehrin su teşkilatına değindikten sonra sıradan Üsküdarlıların bu alanda üstlendikleri sorumluluklara, Müslim ve gayrimüslimlerin su meselesinde gösterdikleri ortak toplumsal tavır alışlara ve her iki kesim arasındaki sosyal münasebetlere yoğunlaşabiliriz. Şehir tarihi çalışmaları için mühim kaynaklar olan şer'iyye sicilleri, Üsküdar örneğinde konunun irdelenmesine imkân veren belgeleri de içermektedir. Suyla ilgili hizmet veren kesimin başında suyolcuları gelmektedir. İncelediğimiz dönem Üsküdar suyollarında görevli çalışanların, Üsküdar'ın demografik yapısını yansıtacak nitelikte

---

İstanbul 1984, s. 4 vd.

1 Kazım Çeçen, *İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları.* İstanbul 1991, s. 181; H. Besim Çeçener, *Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri*, İstanbul 2007. s. 4-5; Abdullah Martal, "Suyolcu", *DİA*, İstanbul 2010, XXXVIII, 1-2.

2 *Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayun (1577-1804),* (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1997, s. 41,62-65, 99, 210, 226, 229, 231, 232; Bulgurlu ve civarındaki sular Osmanlı'yı gezen yabancı dikkatini çekmiştir. Konuyla ilgili olarak XIX. .yüzyılda İstanbul ve Anadolu'yu gezen Pierre De Tchihatchef, serinlikleri ve durulukları temayüz eden bu bölgenin sularının İstanbul'un en iyi suyu olarak tavsif etmiştir. Bkz. Tchihatchef, *a.g.e.,* s. 18.

3 Bu tür vakıfların oldukça yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Arslan Ağa Çeşmesi nukûd-ı mevkûfesi (örnekler için bkz. ÜŞS, no. 339, vr. 63a; no. 340, vr. 3b.) Hazinedar Ali Ağa Çeşmesi nukûd-ı mevkûfesi (ÜŞS, no. 355, vr. 19b), Yusuf Ağa Çeşmesi nukûd-ı mevkûfesi (ÜŞS, no. 350,vr. 22b) Hadâyık- Hassa Çeşmesi nukûd-ı mevkûfesi (ÜŞS, no. 331, vr. 34ab) sicillerden örnek verebileceğimiz bu alanda hizmet veren vakıflardır.

4 Çalışmamızın ikinci bölümünde ev fiyatları analizinde özelliklerini ve fiyatlarını verdiğimiz 153 evin 70 tanesinde su kuyusu bulunmaktaydı. Yani Üsküdar'daki evlerin % 45'inde su kuyusu bulunmaktaydı.

olduğu anlaşılmaktadır. Müslümanların yanı sıra Ermeni, Rum ve Yahudi milletine mensup Üsküdarlılar şehrin su teşkilatında görev yapmışlardır.

Suyolcuları gerek Müslüman olsun gerekse gayrimüslim olsun yaptıkları hizmet karşılığında bazı vergilerden muaf tutulmuşlardır. Atik Valide Sultan Camii'ne Bulgurlu'dan su taşınmasını sağlayan suyollarında çalışan Yahudiler var idi. Bunlar senelik 3.000 akçe maktu vergi ödeyip diğer her türlü tekâliften muaf tutulduklarından vergi memurlarının çeşitli vergileri tahsil etmek amacıyla kendilerini tazyik ve rencide etmelerinden dolayı şikâyetçi olmuşlar ve bu hususta vergi memurlarının uyarılmasını sağlamışlardır.[1] 1696 yılına ait bir kayıttan ise aynı suyollarında Rumların da çalıştığını öğreniyoruz. Sayıları otuz olan Rumlar da cizye hariç vergi bağışıklığına sahiptiler ve ölümleri hâlinde oğulları var ise aynı şartlar çerçevesinde babalarının vazifelerini üstlenebiliyorlardı. Ölen Rum'un oğlu yoksa bu işi deruhte edebilecek başka bir Rum tayin edilmekteydi. Nitekim ölen suyolcu Vasil'in oğlu bulunmadığı için yerine Rizo v. Aleksan adlı yine Üsküdarlı bir Rum atanmıştı.[2] İncelenen döneme ait bir diğer kayda göre, 1710 yılında yapılan Cedid Valide Sultan Cami'si vakfının suyollarını tamir etmek üzere üç Ermeni alınmıştı. Vakfın mütevellisi el-Hâc İbrahim, bu kişilerin Atik Valide suyollarında çalışan otuz üç Rum gibi vergilerden muaf olması hakkında ferman verilmesini talep etmiştir.[3]

Su konusunda Osmanlı idarecilerinin tavrı toplumsal faydanın öncelikli tutulmasına dayanıyordu. Mahalle çeşmelerinin su kaynaklarını kendi bireysel menfaatleri için kullananlar Müslüman olsun gayrimüslim olsun cezalandırılır, verdikleri zarar tazmin ettirilirdi. Mesela, Kartal'da Yusuf Ağa tarafından yaptırılmış Çatalçeşme adlı mahalle çeşmesinin suyolunu bozup kendi bağ ve bahçelerine akıtan Karagözoğlu Halil, Ali b. Ramazan, Sağır Hüseyin, Krikor, Tazeoğlu (diğer) Krikor, Çolak Zemir ve Karamürselli Krikor isimli Müslüman ve gayrimüslim şahıslar suya zarar vermemeleri için uyarıldıkları gibi, suyoluna yaptıkları tahribatı tamir etmelerine dair hüküm de verilmiştir.[4]

Üsküdar'ın Müslüman ve gayrimüslim unsurları arasındaki münasebetlerin araştırıldığı bu çalışmada, mahallelerin su ihtiyacı çerçevesinde ortaya çıkan sosyal ilişkiler konumuz açısından, şüphesiz, son derece önemlidir. Bu bağlamda aşağıda zikredilecek örnekleri ve değinilecek hususları iki başlık altında toplanabilir. İlk olarak Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimlerin, en temel yaşamsal ihtiyaç olan suyla ilgili sahip oldukları imkânları diğer insanlarla paylaştıkları örneklere yer verilecektir. İkinci olarak, Müslüman ve gayrimüslimlerin ortaklaşa kullanacakları mahalle çeşmelerinin ve kuyularının yapımında birlikte hareket ettikleri misaller üzerinde durulacaktır.

İncelediğimiz dönem şehrin su teşkilatını dikkate aldığımızda, mahalle çeşmeleri mühim bir kamusal hizmet mekânı olarak öne çıkmaktadır. Üsküdar Mahkemesi sicillerindeki bazı kayıtlar, mahalle çeşmelerinin su kaynakları hakkında bilgi içermektedir. Suyun bulunduğu arazilerin bir kısmı şahsî mülkiyet niteliğinde idi. Dolayısıyla özel mülkiyetin söz konusu olduğu arazilerdeki suyun kullanılabilmesi için öncelikle mülk sahibinin izin vermiş olması gerekiyordu.[5] Mahalle çeşmelerine

---

1 BOA, C. ML, no. 25232.

2 Rizo v. Aleksan da Vasil gibi vazifesi karşılığında cizye dışındaki vergilerden muaf tutulmuş ve bu konuda Ermenilerin ve menzilcilerin vergi tahsili için onu rahatsız etmemesi tenbih edilmişti. Bkz. no. 326, vr. 90b.

3 El-Hâc İbrahim'in talepleri arasında, Ermeni cemaati mensuplarından cemaat işleri için toplanan vergilerden söz konusu suyolcularının sorumlu tutulmaması da vardı. BOA, MAD, no. 3517/264'den naklen *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakımı,* (haz. Said Öztürk), İstanbul 2006, s. 298.

4 BOA, A.DVNS. ŞKT., no. .82 s. 287'den naklen *Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakımı, s. 280.*

5 İncelenen sicil kayıtlarında söz konusu arazinin kimin mülkiyetinde olduğu belirtilmektedir. Tespit edebildiğimiz kayıtlar ise su kaynağının ilk defa kullanılmaya başladığı döneme değil de sonraki tarihlere ait, çeşitli sebeplerle kaleme alınan belgeler olduğu için, mülk sahibinin iznine dair bir bilgi içermemektedir. Ancak, su çıkarılmış toprağın özel mülk olmasından dolayı tarla sahibinin izni olmaksızın bu şekilde kullanılması mümkün görünmemektedir.

su temininde gerek Müslüman gerekse gayrimüslim Üsküdarlılara ait sulak arazilerden faydalanılmış olması, mülk sahiplerinin meseleye yaklaşımları hakkında fikir vermektedir. Örneğin, Hace Hesna Hatun Mahallesi'ndeki Arslan Ağa Çeşmesi'nin suyu Bağlarbaşı'ndaki Ermeni mezarlığının karşısındaki Haçik adlı Ermeni'nin tarlasından getirilmişti.[1] Sirozlu İbrahim Ağa ise Mirahor Mahallesi'ndeki evine ve mahalle çeşmesine kendi imkânlarıyla akıttığı 3 çuvaldız suyu[2] İvaz Fakih'te Kurdoğlu Panos adlı bir gayrimüslimin bağından getirtmişti.[3] Dikkat çekici bir diğer kayda göre, Toygar Hamza, Durbâli, Solak Sinan ve Müslümanlar ile gayrimüslimlerin beraber yaşadığı Selamiali Mahallelerinin ortaklaşa kullandığı mahalle çeşmesinin suyunun kesilmesi üzerine Azarya adlı gayrimüslimin bağından su getirilmesi gündeme gelmişti. Su Nazırı Halil Ağa ve diğer görevlilerce yapılan incelemede, bu işin toplam maliyeti 14.100 akçe olarak hesaplanmış ve zikredilen suyun dört mahalle için elzem olduğuna karar verilmiştir.[4] Su sıkıntısının en çok hissedildiği dönem yaz mevsimi olup, özellikle Ağustos ayı suların en fazla azaldığı ay olarak öne çıkmaktadır. Nitekim h.1159(m.1746) yılında Arslan Ağa Çeşmesi'nin suyu bir çuvaldıza kadar düşünce civar bağlardan su temin edilmesi görüşü benimsenmiştir. Vakfın harici suyoluna maddî destek sağlayamaması üzerine durum payitahta arz edilerek yardım talep edilmiştir.[5] Arslan Ağa Çeşmesi'nin su ihtiyacını karşılamak üzere düşünülen civardaki bağların sahipleri Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşuyordu. Zikredilen örneklerden hareketle bireylerin özel mülklerindeki arazilerde bulunan su kaynaklarının Üsküdar halkının ihtiyacı için kullanılmasında ciddi bir engelle karşılaşılmadığını, şehrin Müslüman ve gayrimüslim sakinlerinin tarlalarındaki su kaynaklarından faydalanılmasına izin verdiklerini ifade edebiliriz.

Üsküdar mahkemesinde belgelenmiş iki kayıt, Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimlerin su konusunda doğrudan üstlendikleri sorumlulukları göstermenin yanı sıra farklı inanç sahibi Üsküdarlıların her birini ilgilendiren toplumsal bir meselede birlikte hareket edebildiklerini de göstermektedir. İlk örnek Yenimahalle'de kendi arsası üzerinde mahalle çeşmesi yaptırmak isteyen bir Ermeni'nin Üsküdar Kadılığı'na çeşme inşaatına izin verilmesi için başvurmasıyla ilgilidir. Mahalle çeşmelerinin yapımı yetkililerin iznine tâbi olduğundan Mıgırdiç v. Artin, konuyu mahkemeye taşımış ve çeşme yapılacak arsanın kendi mülkiyetinde olduğunu ve herhangi bir kişinin mülküne zarar vermeyeceğini, ayrıca ibâdullaha (insanlara) faydalı olacağını belirterek, çeşme yaptırabileceğine dair hüccet verilmesini talep etmiştir. Mahkemeden olumlu bir karar çıkmasında Ermeni papazların ve bazı Ermenilerin yanı sıra aynı mahallede yaşan Müslümanların ileri gelenlerinin Mıgırdiç lehinde şahitlikleri ve ifadeleri de etkili olmuştur.[6] Benzer nitelikteki ikinci bir dava kaydı da Müslüman ve gayrimüslim nüfusu barındıran Yenimahalle'nin su ihtiyacıyla ilgiliydi. Mahalle sakinleri sekiz adet kuyunun açılmasına izin verilmesi için Üsküdar kadısına müracaat etmişlerdi. Mahkemeden görevlendirilen baş kâtip Ahmed Efendi, kuyuların açılacağı yere gelmiş, Müslüman ve gayrimüslimlerin huzurunda konu görüşülmüştür. Açılması düşünülen kuyuların beş tanesi Ermenilerin senelik 130 akçe ile mutasarrıf oldukları Kavsara Vakfı'na ait boş arazide, diğer üçü ise Kudüs-i Şerif Mâr-ı Yakub Kilisesi fukarası için vakfedilen bağ içinde olacaktı. Kilise vakfının mütevellisi Rahip Agob ve Müslümanların da olumlu görüş bildirmesiyle, konu gerekli iznin verilmesi amacıyla İstanbul'a arz edilmiştir.[7]

---

1 Çeçener, *a.g.e.,* s. 6.

2 Su ölçümü için hilal, çuvaldız, masura, kamış ve lüle tabir edilen birimler kullanılmakta ve bu amaçla Ağustos ayındaki su ölçümü esas alınmaktaydı. Bkz. Gülfettin Çelik, *a.g.e.,* s. 31.

3 ÜSŞ, no. 406 vr. 15b.

4 ÜŞS, no. 407, vr. 43b.

5 ÜSŞ, no. 415, vr. 25b.

6 Yenimahalleli Ermeni ve Müslümanların bütün mahalle sakinlerini ilgilendiren bir konuda ortak hareket ederek Mıgırdiç'i desteklemeleri mahalle çeşmesinin inşaatına izin verilmesini sağlamıştır. Belgede aktarıldığı üzere, bu kişiler mahkeme huzurunda, yapılacak çeşmenin arsasının Mıgırdiç'e ait olduğunu, çeşmeden mahalleliler başta olmak üzere, yolcular ve hayvanların da faydalanacağını ifade etmişlerdir. İlgili kayıt için bkz. ÜŞS, no. 413, vr. 51b-52a.

7 ÜSŞ, no. 403, vr. 5a.

Mahkeme belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla, su meselesi etrafında Üsküdarlıların sosyal hayatına dair önemli ve ilginç gözlemler yapmak mümkündür. Devlet ve vakıflardan başka sıradan Üsküdarlıların da şehrin su ihtiyacıyla alâkalı üstlendikleri sorumlulukları, getirdikleri çözümleri, daha da önemlisi Müslüman ve gayrimüslimlerin birlikte hareket etmelerini şehrin toplumsal hayatı için mühim tespitler olarak sıralayabiliriz.

3.3.12. Doğal Afetler ve Savaşlardaki Tavırlar

Bir arada yaşama örneklerinin olup olmadığını ele alacağımız bir husus da savaş ve doğal afetlerde gösterilen tavırlardır.

Bu konuda öncelikle incelediğimiz dönemde yaşanan doğal afetlerin neler olduğunu ele alacağız. Üsküdar'da yaşanan afetlerin başında yangınlar gelmekteydi. Bu yangınlarda cami, medrese ve hamam gibi binaların dışında ahşap olan bütün binalar yok olup gitmekteydi. Üsküdar'daki yangınlar sokak araları pek dar olmadığı için İstanbul kadar etkili olmuyordu.[1]Buna rağmen Üsküdar'da pek çok yangın meydana okurulmuştu.[2] Daha sonra 1830'lu yıllarda yangınları gözetleme amacıyla Vaniköy sırtlarında İcadiye yangın kulesi yapıldı.[3]

Kış aylarında dikkatsizlik sonucu küçük bir kıvılcım evleri kül haline getirmekteydi. Yangın korkusu havanın soğuk olduğu bu dönemlerde halkın korkulu rüyası idi. Dükkânlarda yatan bekâr insanlarını yanlarına aldıkları arkadaşlarıyla rastgele ateş yakmaları korkularını artırmaktaydı. Üsküdar'da yaşayan ahali bu sebeple dükkânlarda yatılı olarak kalınmaması için Padişah'a arzuhalde bulunmuştu.[4] Konumuzla ilgili olarak 25 Rebîülevvel 1141 (29 Ocak 1728) tarihinde Öküz Limanı yanındaki Kaya Sultan yalısı yakınındaki yahudihânelerden çıkan yangın etrafındaki binalara sıçramış yangın tulumbacılar tarafından güçlükle söndürülmüştü. Soğuk kış günü meydana gelen yangın Üsküdarlıları perişan hâlde bırakmıştı. [5] Daha sonra yanan Yahudihanelerde insan kalmayınca buradan toplananlar etrafındaki Müslüman mahallelere bölüştürülmüştü.[6]

Yangınlarda tulumbacıların yanı sıra sakalar da meslekleri icabı yardımcı oluyorlardı. H.1168 (m.1754) yılında Yahudi ve Rumların ikamet ettiği Kuzguncuk'ta çıkan yangına görev mahalli olmadığı gerekçesiyle gitmeyen sakalar, devlet tarafından uyarılmış Üsküdar ve havalisinin görev mahalli olduklarını çıkan her yangına gitmeleri konusunda uyarmıştır.[7] Yangınların sık olması nedeniyle devlet, ev işyerlerinin yangının daha az zararla atlatılması için ahşap değil kârgir olarak yapılmasını emretmekteydi.[8] Nitekim bu tarihten itibaren bazı Müslümanların yanan ev ve işyerlerini kârgirden olması gayrimüslim inşaat ustalarına yaptırdıklarını görmekteyiz.[9]

Yangınlardan sonra büyük tabii afetlerden birisi depremlerdir. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Üsküdar ve civarını etkileyen en büyük deprem 6 Receb 1131 (25 Mayıs 1719) tarihinde olan büyük Marmara depremidir. Bu depremde İzmit, Sapanca, Düzce, Yalova ve Karamürsel'de pek çok can kaybı olmuştu.[10] Deprem Üsküdar'da ve Üsküdar'a bağlı bir köy olan Heybeliada'da büyük hasara

---

1 Ahmet Banoğlu, *İstanbul Cehennemi: Tarihte Büyük Yangınlar*, İstanbul 2008, s. 70.

2 Subhî Mehmet Efendi, *a.g.e.,* s. 217-218.

3 Kemalettin Kuzucu, İcadiye Yangın Kulesi ve Çalışma Sistemi", *V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007),* İstanbul 2008, I, 665-666.

4 ÜŞS, no. 334, vr. 150a.

5 Târih-*i Râşid*, VI, 595-596.

6 BOA, C ML, no. 2414 (15 Zilkade 1142/31 Mayıs 1730).

7 ÜŞS, no. 440, vr. 85a'dan naklen KenanYıldız, a.g.m., s. 675.

8 ÜŞS, no. 347, vr. 50a.

9 ÜŞS, no. 353, vr. 12b, vr. 13a, vr. 14b.

10 Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme: Tahlil ve Metin (1106-1133 / 1695-1721)*, (haz. Mehmet Topal), (Basılmammış Doktora Tezi) M.Ü.T.A.E., İstanbul 2001, s. 904-905.

yol açmıştı.[1] O dönem Üsküdar'a bağlı bir nahiye olan Karamürsel'de Ermeni Kilisesi'nde büyük tahribat olmuş, orada yaşayan kiliselerinin tamiri olması Payitaht'tan izin istemişlerdi.[2] 19 Rebîülâhir 1133 (17 Şubat 1721) tarihinde Üsküdar nâibine gönderilen fermanda, kilisenin aslına uygun olarak yapılması hususunda herhangi bir engel çıkarılmaması istenmiştir.[3]

Tabii afetlerden birisi sellerdir. Su baskınlarında da insanlar gerekli kurtarma çalışmalarını yaptıktan sonra, zararları kendi aralarında pay ederek sıkıntıları telafi etmenin yollarını aramaktaydılar. Nitekim 1789 yılındaki sel felaketiyle ilgili Kevork Pamuçuyan'ın Surp Haç Kilisesine ait masraf defterlerinden hareketle verdiği bilgi dikkat çekicidir: Bu sel felaketinde şehrin bazı yerleri harap olmuş, Çınar Caddesi yıkılmış ve büyük hasar meydana gelmişti. Buradaki Türkler zarar gören yerleri tamir ettikten sonra masrafların bir kısmını Selamiali Mahallesi'nden, bir kısmını da Surp Haç Kilisesindan almışlardır. 27.292 kuruş masrafın 800 kuruşu Türkler tarafından bağış, 2000 kuruş Şinork Mıgırdiç 416 kuruş Surp Haç kilisesinden bağış toplanmıştır.[4]

Bir arada yaşamayı etkileyen hususlardan birisi de salgın hastalıklardır. Osmanlı toplumunda salgın hastalıkların başında veba gelmektedir. İncelediğimiz dönemde Üsküdar ve havalisinde salgın hastalıklar ile ilgili bir bilgiyle karşılaşmadık. Ancak, iki kayıtta ölüm sebebi olarak veba zikredilmiştir. Darıca'da gayrimüslim bir kadının kocasının ölümüyle ilgili köy kocabaşlarıyla ilgili şikâyette, Müslümanların da şahit olarak dinlendiği dava kaydında, ölüm sebebi bir gemi yolculuğunda tauna (veba) yakalanıp öldüğü zikredilmiştir.[5] Yine Kuzguncuk'ta Abraham v. Yako adlı Yahudi'nin ölüm sebebi olarak taun gösterilmiştir.[6]

Gayrimüslimler askerlik görevi ile yükümlü değillerdi. Ancak savaşlarda lojistik destek anlamında orduya dair bazı hizmetler yapmaktaydı. Nitekim 1711 Prut Savaşı'nda İstanbul'dan savaşa katılan ekmekçiler ile elbise dikimi yapan çakşırcıların tamamı ile aşçı, kasap ve semercilerin yarısı ermeni idi. Mumcuların tamamı ile semercilerin yarısı Rumlardan oluşmaktaydı.[7]

Osmanlı Devleti'nin doğuya yaptığı savaşlar için ordunun Üsküdar'da toplandığını, bu askerlere ekmek yapma v.s. görevler için gayrimüslimlerin sorumluluk aldığını görmekteyiz. İran seferlerinde Üsküdar iskelesinden Bostancıbaşı köprüsüne kadar olan yerlerdeki yolların temizlenmesi çukur ve bataklıkların doldurulması yol üzerindeki ağaçların kesilmesi ve harap olan köprülerin tamiri Üsküdar ahalisine aitti. 18 Cemâziyelevvel 1156 (10 Temmuz 1743) tarihinde bu işler için Üsküdar merkezde on iki esnaf grubu ile yoğunluk olarak gayrimüslimlerin yaşadığı Kadıköy, Çengelköy, Kuzguncuk, İstavros, Yenimahalle ve Selamiali Mahallesi'ndeki esnaf masrafları üstlenmiş, bahsi geçen köy ve mahallelerden insanlar buralarda çalışmıştır.[8]Yine Bağdat Valisi Ahmed Paşa'nın seferi için 12 fırına ihtiyaç duyulmuş, bu fırıncıların tamamı gayrimüslimlerden oluşmuştur.[9]

3.3.13. Kültürel Etkileşim

Kültür, modern dünyanın gün yüzüne çıkardığı bir kavram olmakla beraber tanımı itibariyle tarihte yaşanmış tecrübeyi de ifade eder. Bir toplumun maddî ve manevî hayat imkânlarının tamamına kültür denmektedir.[10] Aynı şehirde yaşayan, farklı dinlerden insanların kültürel manada birbirinden az

1 N. N. Ambraseys, Caroline. F. Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review*, 1500-1800, İstanbul 1995, s. 106.

2 BOA, İE. DH, no. 2639.

3 ÜŞS, no. 365, vr. 87b.

4 Kevork Pamukciyan, *İstanbul Yazıları*, (haz Osman Köker), İstanbul 2002, s. 110.

5 ÜŞS, no. 407, vr. 8a.

6 ÜŞS, no. 418, vr. 54b.

7 Hakan Yıldız, *Haydi Osmanlı Sefere: Prut Seferi'nde Lojistik ve Organizasyon*, İstanbul 2006, s. 135.

8 ÜŞS, no. 349, vr. 61a.

9 ÜŞS, no. 382, vr. 43b-44a.

10 Tanım ve diğer açıklamalar için bkz. Seyyar, *a.g.e.*, s. 602-603.

ya da çok etkilenmeleri toplumsal hayatın doğal bir sonucudur. Zira farklı tecrübeler insanlar arasında kültür alışverişini meydana getirir.

Mahkeme kayıtlarında gayrimüslimler arasındaki davalar belli bir kalıba dönüştürüldüğü için günlük hayatta kullanılan ifadeler ile ilgili bir bilgiye sahip değiliz. XVIII. yüzyıl Osmanlı Üsküdar'ında yaşayan her dini grup kendi kültürel öğelerini, kendi dilini kullanmaya devam etmekteydi. Nitekim gayrimüslimler arasındaki bazı borç davalarında tutulan temessüklerin kendi dillerinde tutulduğunu görülmektedir.[1]

Yapılan bazı çalışmalar XIX. yüzyıla gelinceye kadar gayrimüslimlerin ev kültürlerinin Müslümanlardan ayrı olmadığına değinmektedir.[2] Aşağıda geleceği üzere dış kıyafetin renkleri bakımından Müslüman erkekler ve kadınların gayrimüslim erkek ve kadınlardan farklı giyinmekteydi. Ancak ev içi kıyafetlerde kültürel manada bir benzerlik olup olmadığı terekeler üzerinde yapılacak çalışmayla açıklığa kavuşacaktır. Nitekim XVIII. yüzyıl'ın ilk yarısına ait Üsküdar terekeleriyle ilgili bir çalışmada, hem erkeklerin hem de kadınların benzer giysiler giydikleri kısmen tespit edilmiştir. Aynı zamnda gündelik hayatta kullanılan bazı eşyalar benzerlik göstermektedir.[3]

Gayrimüslimlerin Müslüman toplumdan kültürel manada etkileşimlerini dönemin seyyahı La Motraye'nin de dikkatini çekmiştir. Onun konuyla ilgili ifadeler şöyledir: Türklerle birlikte yaşayan diğer milletler de onların giriştikleri olumlu yarış sonucu bu erdemleri taklit eder hâle gelmişler, kendi yoksullarına yardım eder olmuşlardır. [4] Kaldığı zaman diliminde bir tek dilenciye bile rastlamadığını söyleyen La Motraye, bunun sebebinin Kur'an'daki iyilik yapma emrinin bir erdem olarak topluma yansımasını göstermektedir. Aynı zamanda yiyecek ve içeceğin bol olmasının dilenciliği engelleyen faktörler arasında olduğunu söylemektedir. Borcu olanlar, evi yananlar için aralarında para toplayıp yardım ettiklerini söylemektedir. [5] Nitekim ikinci bölümde anlattığımız üzere bir insan ister Müslüman ister gayrimüslim olsun ölen kişi müflis olarak ölmüş geriye yardıma muhtaç yetimler bıraktıysa alacaklılar kadıya gelip alacaklarından vazgeçtiklerini kayda geçiriyorlardı. Nitekim Üsküdar'da Kefere Mahallesi'nde ikamet eden Maliyos adlı gayrimüslim, öldüğünde iflas etmiş bir vaziyette idi. Kendisinden alacağı olan Samandıra Köyü'nden Abdurrahman b. Halil bir Müslüman ve çobancılık mesleği ile uğraşan Zarato v. Dimo adlı gayrimüslim mahkemeye gelip geride kalan eşi Preşkona ve küçük çocuğundan alacaklarından vazgeçtiklerini kayda geçirtmişlerdi.[6]

Konuya Müslümanlar açısından baktığımızda, iyilik yapma ve yoksullara yardım etme kültürü Müslüman toplumlarda vakıf sistemiyle kurumsallaşmıştır. Genel anlamda sadaka-i câriye anlayışından hareketle oluşturulan vakıflar İslâm menşeili kurumlardır.[7] Böyle bir kurumsallaşmanın gayrimüslimler arasında da yaygınlaştığını, dini müesseselerin idamesini sağlamak kendi içlerindeki zayıf kimseleri korumak için vakıflar kurduğunu görmekteyiz. Üsküdar mahkeme kayıtlarında gayrimüslimlerin kendi kurduğu vakıflar ile ilgili gayrimenkul satımı ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır.[8]

Kültürel etkileşimin bir boyutu da düğünlerde görülmektedir. Edirne'de bir Rum düğününe davet edilen La Motraye, Gayrimüslimlerin düğünlerini tasvir ederken, evlilik öncesi süreç ve düğün bağlamında Rumlar ile Ermeniler arasında bir fark bulunmadığını, Türklerin görücü usulü ile ev-

1 Bkz. ÜŞS, no. 421, vr. 34a.

2 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, (trc. Elif Kılıç), İstanbul 1997, s. 179.

3 Açıklamalar için bkz. Fatih Bozkurt, *a.g.e.,* s. 229-338; Argıt, a.g.m., s. 421-422.

4 La Motraye, *a.g.e.,* s. 193.

5 La Motraye, *a.g.e.*, s. 192-193.

6 ÜŞS, no. 327, vr. 13a.

7 Açıklamalar ve konuyla ilgili tartışmalar için bkz. M. Fuad Köprülü, Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1938, II, s. 3-14.

8 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 400, vr. 47a; no 403, vr. 5a; no. 409, 20b-21a; Kartal ŞS, no. 1, vr. 35a.

lenme usulüne çok benzediğini belirtmektedir. Türklerde olduğu gibi erkek ve kadın nikâh öncesi birbirini görmüyorsa Rum ve Ermenilerde de rahibin evliliği kilisede kutsama öncesi birbiriyle görüşemediklerini söylemektedir. [1]

Mezhep farklılıklarını tam bilmiyoruz. Fakat şunu söyleyebiliriz ki Hıristiyanlıkta en büyük oğul mirastan diğer evlatların iki katı paya sahipken üvey çocuklar pay sahibi değildi. Dul kadına ve aynı klandan evlenmezse kız çocukları da mirastan pay alamazlardı. Dullar, oğulları belli bir yaşa gelene kadar sadece onlara kalan mirasın gözetleyicisi ve koruyucusu olurlar ama sahibi olamazlardı. Eğer kadının erkek çocuğu olmaz ise mirası ölen adamın en yakın erkek akrabalarına geçer ve kadın babasının evine döner ya da kocasının ailesinden bir erkekle evlenirdi. En önemlisi Hıristiyanlıkta mehir diye bir kavram bulunmamaktaydı.[2] Mehir olayı İslâm hukukunda mevcut bir uygulama idi. Hukukî ilişkiler bahsinde gayrimüslim bir kocayla eşi arasındaki boşanma davasında görmekteyiz ki Hıristiyan ananesine göre kadına mehir verilmemektedir.[3] Ancak Üsküdarlı gayrimüslim kadınlar Müslüman komşularından etkilenmiş olacak ki boşanmak için mahkemeye başvurduklarında kocalarından İslâmi bir kavram olan mehri talep etmekteydiler.

Üsküdar mahkeme kayıtlarında su kaynakları için ayazma kavramı kullanılmaktaydı. Ayazma terim olarak Rum Ortadoksların kutsallaştırıp bir kült yeri hâline getirdikleri su kaynaklarına verilen isim idi.[4] Bu kavram günlük kullanılmaya başlamış hayatta sicillerde yer almaya başlamıştır. Bağ satışlarında içinde ayazma bulunan bağlar fiyat olarak daha değerli bağlar olmuştur.[5] Aynı şekilde ayazma kavramı Üsküdar'da bir sarayın ve bir caminin adlı olarak kullanılmıştır.[6]

Üsküdar'da mimari alanda Müslümanların iletişim etkileşim halinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Giriş kısmında Mihrimah Sultan Camii'nin yapımında Ermenilerin çalıştığını söylemiştik. Yangın sonrası Müslümanlardan bazıları evlerini ermeni ustalara yaptırmaktaydı.

Yemek kültüründe incelediğimiz dönem içerisinde yaygınlaşan enginar Darıcalı Rumlar tarafından yetiştirilmekteydi. Zamanla Darıca enginarı olarak pazarlarda ve sofralarda yerini almıştır.

İsimler üzerine ayrıca bir çalışma yapılması gerekmektedir. Mahkeme kayıtlarında bizim dikkatimizi çeken bazı isimlerin gayrimüslimler arasında müştereken kullanıldığı gibi, Müslümanların kullandığı isimlerin gayrimüslimler tarafından kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin kadın isimlerinden Gül, Nazlı, Gevher, Zümrüd gibi isimler hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler tarafından kullanılmaktaydı. Erkeklerde ise Arslan, Ayvaz, Bayram, Murad isimleri toplumun her iki kesiminde kullanılan isimler idi.

3.4. SOSYAL FARKLIKLIKLAR

Sosyal farklılıkların temelinde dinî değer yargıları ve buna bağlı tesirler yer almaktadır. Devletin yerleştirmeye çalıştığı bu farklılıklar insanların bağlı bulundukları sosyal gruba aidiyetlerini güçlendirmekteydi. Sosyal farklılıklarda değişik grupların dini hassasiyetleri dikkate alınmaktaydı. XVIII. yüzyılda Mısır ve Filistin tarafını gezen İngiliz seyyah Aaron Hill'in verdiği bilgiler sosyal statü ve giyim kuşamların net bir şekilde ayrıldığı şeklindedir. Bununla birlikte sosyal hayatta selamlaşmadan cenaze törenlerine varıncaya kadar Müslümanların gayrimüslimlerden farklı tavırlar içinde

1 La Motraye, *a.g.e.*, s. 452.
2 J. Harvey "Inheritance(in the Bible)", *New Catholic Encyclodia*,, Washington 1966, VII, 515-517.
3 Bkz. ÜŞS, no. 365, vr. 30b-31a.
4 Tarihsel süreç ve geniş açıklamalar için Bkz. Semavi Eyice "Ayazma", *DİA*, İstanbul 1991, IV,229-230.
5 ÜŞS, no. 414, vr. 87b.
6 Eyice, "Ayazma Camii", *DİA*, İstanbul 1991, IV, 230-231.

olduğunu söylemektedir. [1]Sosyal farklılıkların uygulaması şehirden şehre değişmektedir. Örneğin h.1160 (m. 1766) yılında gayrimüslimlerin güçlü gösterişli ata binmeleri İstanbul'da dava konusu olurken,[2] 1826 yılında Müslüman ve gayrimüslimin daha iç içe yaşadığı Mardin'de sosyal bir problem olarak görülmemekteydi.[3]

Sosyal farklılıkları, dini hayat, ihtidalar, cenaze ve mezarlıklar, kılık-kıyafet, hamamlar ve eğlence hayatı olarak belirledik. Bu bölümde Üsküdar sicillerinde gördüğümüz farklılıklar üzerinden meseleyi anlatmaya çalışacağız. Yangınlar sonrası yeni evlerin yapımında Müslümanların evinin 12 zira' gayrimüslimlerin evinin 10 zira'dan yüksek olmaması ile ilgili fermanlar olmasına rağmen[4] bu konu ile ilgili mahkeme kayıtlarına bir herhangi bir şikâyet olmamıştır. Bir kayıtta gayrimüslimlerinde ellerinde olan harp aletlerinin toplanmasından bahsedilmektedir.[5] Bunun dışında ata binme v.s. gibi gayrimüslimlere yönelik farklı uygulamalar mahkeme kayıtlarında yer almamıştır.

3.4.1. Dinî Hayat

Sosyal farklılıkların en başında din farkı ve bundan dolayı dinî hayat gelmektedir. İslâm hukukunun bir gereği olarak başlangıçtan Osmanlı'ya kadar İslâm Devletlerinde gayrimüslimlerin din ve vicdan hürriyetine riayet edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nde bu husus değişik araştırmacılar tarafından tafsilatlı olarak ele alındığı için biz burada konunun detaylarına girmeyeceğiz.[6] Bununla birlikte durumun anlaşılması için XVIII. yüzyıl seyyahlarından La Motraye'nin Osmanlı toplumunda yaşayan gayrimüslimlerin dini hayatıyla ilgili şu ifadeleri yeterli olacaktır. La Motraye;

"Dünyanın hiçbir yerinde tüm dinler ibadetlerini Türkiye'deki kadar özgürce gerçekleştiremez. Taraftarların dini inanç gereği en az rahatsız edildiği yer burasıdır. Tüm dinler dinlerinin gereğini yerine getirir, ayinlerinde istedikleri gibi ilahilerini okurlar ve din adamları Roma'da nasıl giyiniyorlarsa öyle giyinip halk arasına çıkabilirler. Katolik kölelerin bile kendilerine özel şapelleri var. Forsa mahkumu Rum ve Ermeniler ise komünyon ayinlerini cezalarını çektikleri gemilerde gerçekleştirebiliyorlar ve gemilerinde günah çıkartabiliyorlar."[7] diyerek Osmanlı uygulamasını batı ile mukayese ederek özgürlük açısından hangi boyutlarda olduğunu göstermektedir.

Üsküdar, içinde yaşayan insanlar için dini bakımdan farklı motifleri içinde barındırmaktaydı. Mekân olarak Üsküdar, Müslümanlar açısından bir nevi Kâbe toprağı sayılmaktaydı. Sürre alayları Harem denilen yerden hareket eder, buradan Haremeyn'e ulaşırdı. Müslümanların dışında gayrimüslimler açısından da Üsküdar Kazası dinî birtakım hususiyetlere sahipti. Üç din açısından kutsal şehir addedilen Kudüs'ün Üsküdar için ayrı bir önemi vardı. Avrupa yaşayan Yahudiler açısından bu belde Kudüs'e varmadan önce son durak olarak kabul edilmekteydi.[8] Benzer bir sebep Hıristiyanlar, özellikle Ermeniler için geçerli idi. Hıristiyanlık tarihinde mühim bir yere sahip olan Kadıköy konsilinin Üsküdar'ın hudutları içinde olması, özellikle batıdan gelen seyyahların dikkatini çekmekteydi.[9]

Üsküdar'ın temayüz eden özelliği Müslüman kimliği olmasıydı. Ele aldığımız dönemde daha çok

---

1 Aaron Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, London 1733, s. 86-92.

2 Bkz. İKS, no. 25.s 107'den naklen Yaşar Tekin, *Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları: (1179/1765),* (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi) Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1995, s. 75.

3 Bkz. Suavi Aydın, vdg, *Mardin: Aşiret Cemaat Devlet*, İstanbul 2001, s. 310.

4 Ferman için bkz. BOA, C..BLD, no. 6961, 15 Zilhicce 1146 (17 Mayıs 1734).

5 Bkz. ÜŞS, no. 356, vr. 66b-67a.

6 Konuya dair geniş açıklamalar örnek uygulamalar için bkz. Gülnihal Bozkurt, *a.g.e.,* s. 20-23; Ercan *a.g.e.,* 239-241; Kenanoğlu *a.g.e.,* s. 284-287; Karataş, *a.g.e.,* s. 115-127.

7 La Motraye, *a.g.e.,* s. 74.

8 Güleryüz, a.g.m., s. 316.

9 Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnâmesi*, (ed. Stefanos Yerasimos, trc. Ali Berktay), İstanbul 2009, s. 60; *La Motraye, a.g.e.,* s. 260-625.

hanım sultanlar ve saraylı cariyeler tarafından inşa edilen Valide Atik, Mihrimah Sultan, Yeni Camii ve Çinili Camii gibi içinde pek dini müesseseyi barındıran eserler bu kimliği oluşturan ana unsur idi. Müslüman ahali Cuma namazlarını bu büyük camilerde kılardı. Bununla birlikte mekân uzaklığı ve kışın Cuma namazına gitmenin zorluğu sebebiyle bazı mescidlerin Cuma namazı kılınması için düzenlenmesi istekte bulunulduğunu görmekteyiz.[1] Üsküdar, aynı zamanda pek çok tekke ve zaviyeyi içinde barındıran tasavvufi hayatın yaşandığı bir mekândı. Mahkeme kayıtlarında sıkça rastladığımız Aziz Mahmud Hüdayi, Selamiali, Devâtîler, Hindîler, Karacaahmed ve İbrahim Ağa Tekkesi gibi mekânlar bunların başlıcaları idi.[2] Üsküdar ve havalisinde yaşayan gayrimüslimlerin ibadet mekânlarına baktığımızda, burada yaşayan Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin kendilerine ait ibadet mekânlarının olduğunu görmekteyiz. Rumların merkezde Yenimahalle, Kuzguncuk'ta Ayapanda Kilisesi,[3]Çengelköy,[4] Kadıköy (Ayiya Akismad)[5] Kartal[6] Büyükada,[7] kiliseleri vardı. Ermenilerin merkezde Yenimahalle,[8] Selamiali, Mahallesi, Kadıköy ve Kartal'da kiliseleri, Yahudilerin de Kuzguncuk'ta "Sinavî" denilen bir ibadet yerleri vardı. İbadet mekânlarının yanı sıra ruhban sınıfının inzivaya çekildiği, zaman zaman ziyaretgâh olarak kullanılan manastırlar var idi. Üsküdar merkezde Selamiali Mahallesi'nin gayrimüslimlere ait bölümünde Kudüs Ermeni rahiplerinin kaldığı bir manastır vardı. Rumlara ait Kınalıada, Büyükada ve Tuzla'da manastırlar vardı. Güncel bir mesele olan Heybeliada Ruhban okulunun geçmişini oluşturan manastır ile ilgili sicillerde herhangi bir kayda rastlamadık.[9]

Kuzguncuk'ta Kuzguncuk Camii ile Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi yanyana (Uluslararası V. Üsküdar Sempozyumu I,128)

İbadet mekânı olarak kullanılan kiliseler ve havralar zamanla yıprandığı tamire ihtiyaç duyulmaktaydı.[10] Tamir için yerel kadılıklara müracaat edilir, onlar da meseleyi Divan'a arz ederler, mimarbaşının yaptığı incelemelerden sonra tamir izni verilirdi. Metinlerde "feth-i hakānîden berü" ifadesiyle fetihten önce var olan kilise ve havralar olduğunu anlamaktayız.[11] Fermanlarda aslına uygun olarak tamir yapılması istenmiş, "bilâ terfî' ve tevsî" ifadesiyle herhangi bir ilave yapılmasına müsaade edilmemiştir. Konuyla ilgili olarak Kartal'da Rumlara ait kilisede tamir kastıyla yeni ilaveler

1 Kavak İskelesi civarında oturan Müslümanlar cuma namazı için -bugün Paşalimanı Camii olarak zikredilen- Beşir Ağa Mescidi'nin camii olarak düzenlenmesi talebinde bulunmuşlardı. Bkz. ÜŞS, no. 363, vr. 129b; BOA, A.E. SAMD III, no. 21382; Aynı gerekçelerle Kartal ve Nerdübanlı köylerinde yaşayan Müslümanlar buralarda bulunan mescidlerin minber ilave edilip Cuma namazı kılınması için istekte bulunmuşlardı. Bkz. ÜŞS, no. 398, vr. 74b; BOA, A.E. SMST II. no. 15514.

2 Örnek kayıtlar için bkz. ÜŞS, no. 333, vr. 68b; no. 358 vr. 3b; no. 365, vr. 42b; no. 403, vr. 13a: no. 412, vr. 50a; no. 423, vr. 35b.

3 ÜŞS, no. 326 ve.17b-18a.

4 ÜŞS, no. 424 vr. 78b.

5 ÜŞS, no. 377 vr. 69b.

6 Kartal ŞS, no. 1, vr. 68b.

7 Kartal ŞS, no. 1, vr. 35a.

8 ÜŞS, no. 377, vr. 47b-48a.

9 Konuyla ilgili olarak Salih İnci'nin Heybeliada Ruhban Okulu ile ilgili çalışmasında, 19.yüzyılın ortalarında okul açılmadan önce okulun olduğu mekânda Aya Triada Manastırı'nın olduğunu, manastırın geçmişini anlatarak burada görev yapan rahiplerin listesini vermiştir. İnci, *Heybeliada Ruhban Okulu*, İstanbul 2010, s. 62.

10 Konuyla ilgili olarak Üsküdar ve havalisinde tamir müracaatları için bkz. BOA, İE DH, no. 2082, no. 2639; ÜŞS, no. 326, vr. 108a; vr. 118a; no. 365, vr. 87b, no. 377, vr. 47b-48a, vr. 65b, vr. 69b-70a; no 405 vr. 52a.

11 Bu durum genel bir kural olmakla beraber Devletin değişik coğrafyalarında fetihten sonra kilise ve manastır yapımına müsaade edilmiştir. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 287-289.

yapılmasıyla Müslüman ahali şikâyetçi olmuş, Kartal nâibine gönderilen Evâsıt-ı Safer 1141 (15-25 Eylül 1728) tarihli fermanda kiliseye yapılan ilavelerin yıkılması emredilmiştir.[1] İbadet mekânlarının aslına uygun olarak tamir edileceğinden binanın içinde kullanılan malzeme ne ise tamiratın da ona göre olacağı belirlenmiştir.[2] 22 Zilhicce 1138 (21Ağustos 1726) tarihli kayıtta, Üsküdar Yenimahalle'de yaşayan Ermeniler Kiliselerini badana ile beyaza boyamışlardı. Şikâyet sonrası yapılan keşifte badana yaptıkları tespit edilmiş ermeni papazları badanaları kendilerinin yapmadığını güvercin panayırı[3]* gününde yaşlı Ermeni kadınların dışarıdan badanacı çağırmaksızın kendi süpürgeleriyle yaptıklarını ifade etmişler, mahkemeye çağrılan kadınların ifadeleri de bu doğrultuda olunca affedilmişlerdir.[4] Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin ibadet mekânlarının mevcut haline yeni bir ilave yapılmasına izin verilmemiştir. Yönetimin yanı sıra Müslüman ahali de, bu konuda aynı titizliği göstermiştir. Bununla beraber fetih sonrası bir bölgeye yeni yerleşen gayrimüslimlerin yeni ibadethane yapmalarına müsaade edilmiştir. [5] Üsküdar'a sonradan yerleşen Ermenilerin Yenimahalle'deki kiliseleri, Vartabet Zakarya tarafından 1617 yılında inşa edilmiştir. Selamiali'deki kilise ise 1690 yılında yapılmış,[6] 1727 yılında ise tamir edilmiştir.[7]

Gayrimüslimlerin içinde Rum ve Ermenilerin en üst dini otoriteleri olan patriklikler İstanbul'da bulunmaktaydı. Üsküdar'da yaşayan Rumların en yüksek din görevlisi metropolit idi. Ermenilerin mahalle papazları ve Yahudilerin ise hahamları Üsküdar'daki en yüksek dini rütbedeki insanları idi. Bazı belgelerde "Üsküdar ve Kadıköy tevâbii kazaların metropolidi"[8] bazılarında ise "Kadıköy tevâbii ma'a Gekbuze metropolidi"[9] olarak ifade edilen metropolitler bu manada yüksek dini otoriteyi temsil etmekteydi. Atanmaları İstanbul Rum patriği tarafından Divan'a arz edilmekte, Padişah beratıyla vazifeye başlamaktaydılar. Metropolidin ölmesi veya görevden alınıp yerine yeni metropolit atanması için aynı prosedür işlemekteydi. Metropolitlerinden zaman zaman görevini kötüye kullanan olmaktaydı. Nitekim Kadıköy metropolidi olarak atanan Gavril adlı rahip yaptığı zulümler neticesinde Rum patriğinin arzıyla Avrat Adası'na sürgün edilmişti. Yerine Panikiyos adlı rahip atanmıştı.[10] Bundan dolayı atanan metropolitlerin benzer bir sıkıntı yaşamaması için, iyi hal üzere olduklarını belirten maruzlar yer almaktaydı. Metropolitliğin sorumluluğu altında bulunan Kadıköy, Çengelköy, Kuzguncuk, Yenimahalle ve Pendik'te yaşayan papazlar ve bazı Rumlar metropolitleri olan rahip Panikiyos'tan hoşnut olduklarını, onun kendi halinde kimseyi taciz etmeyen biri olduğunu, bu konuda Kartal ve Gebze nâiplerinin kendileriyle hemfikir olduklarına dair bir maruzatı Divan'a göndermişlerdi.[11]

Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin dini hayatıyla ilgili olarak kilise ve evlerinde ayinlerini icra ettikleri görülmektedir. Nitekim bazı kayıtlarda Üsküdar'da kiliselerin yanı sıra bazı evler İncil okunması için tahsis edildiğini görmekteyiz.[12] İbadetler konusunda getirilen bazı kısıtlamalar Müslümanları

---

1 Kartal ŞS, no. 1,vr. 68b.

2 Nitekim Kudüs'teki Kamame kilisesinin tamir için kilise ne şekilde hangi mezhep ne şekilde yaptıysa aslına uygun yapılması emredilmiştir. Bkz. Karakoç Sarkis, *Külliyat-ı Kavanin*, (haz. Mehmet Akif Aydın, vdg) Ankara 2006, c. .I, no. .6385 (Evâsıt-ı Rebîülâhir 1131/2-11 Mart 1719); Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 294.

* Güvercin Panayırı Ermenilerde Pazar günü kilisedeki ayinden sonra erkeklerin yaptıkları bir eğlence olup geç dönem arşiv kayıtlarında da ayinden sonra yapılan bir eğlence olarak zikredilmektedir. Bkz. BOA, Y.PRK.ZB, no. 36, 26/Ra/1317 (3 Eylül 1899).

4 ÜŞS, no. 375,vr. 79b.

5 Kenanoğlu, *a.g.e.,* s. 298-299.

6 Kömürciyan, *a.g.e.,* s. 296-297.

7 ÜŞS, no. 377, vr. 47b-48a.

8 ÜŞS, no. 418, vr. 86ab.

9 ÜŞS, no. 363, vr. 126b.

10 ÜŞS, no. 418, vr. 86ab.

11 ÜŞS, no. 423, vr. 15b.

12 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591),* (haz. Rıfat Günalan,). s.

rahatsız edici ve İslâm'ın üstünlüğüne halel getirici durumlarda idi.[1] Bunun dışında aşağıda hamamlar bahsinde ele alacağımız üzere, gün tayin edilmede devlet Pazar gününü Cumartesiye kaydırarak ibadetlerini rahatça yapabilecekleri bir ortam oluşturmaktaydı.

Gayrimüslimler Hac ibadetini yapmak için Kudüs'e gitmekteydiler. Üsküdar'da Kudüs'e gidenler arasında Ermeniler diğerlerine nazaran daha yoğun idi. Yolculuk hem karayolu hem de deniz yoluyla yapılabilmekteydi.[2] Devlet, Kudüs'e gidenlerin herhangi bir engelle karşılaşmaması için bazı tedbirler almaktaydı.[3] Yolculuğun uzun sürmesi sebebiyle bazı gayrimüslimler yola çıkmadan önce işlerinin devamı için vekil tayin ediyorlardı. Örneğin, Üsküdar İskelesi'nde bakkal olan Yovan v. Nikola hac için Kudüs'e gideceğinden Labenyinos v. Yovaki'yi işlerinin görülmesi için vekil tayin etmişti.[4] Kudüs dönüşü hacı olan gayrimüslimlerin, Müslümanlardan fark edilmeleri için sicillerde ilişkiler ağı analizinde geçtiği üzere "Aci" ifadesi kullanılmaktaydı.[5] Üsküdar'da Ermenilerin Kudüs'te bulunan Mar-Yakup Kilislerine ait vakfı ve bu vakfa ait gayrimenkulleri bulunmaktaydı.[6]

Dini hayat noktasında Müslümanlar ile olan ilişkilere baktığımızda, zaman zaman yanlış anlamaktan kaynaklanan bazı sürtüşmelerin olduğu vâkidir. Evâil-i Zilhicce 949 (8-17 Mart 1542) tarihli bir fermanda İstanbul ve bilâd-ı selâsede yaşayan Yahudilerin namaz ibadeti ile ilgili şikâyetleri dikkat çekmektedir. Yahudilerin Tevrat okuyup İslâm'daki namaza benzer bir ibadet yapmaları Müslümanların tepkisine sebep olmuş, Yahudiler bunun için Divan'a başvurmuşlardı. Gönderilen fermanda Yahudilerin incitilmemesi istenmiş verilen fetva gereğince suret ve mihrap olmadığı için ibadetlerinin engellenmemesi vurgulanmıştır.[7]

XVIII. yüzyılda Müslümanların ibadetlerini yapma konusunda gayrimüslimlerden rahatsızlığı, cami ve mescid yakınlarında içki içilmesidir. Debbağlar Mahallesi'nde yaşayan Müslümanlar, mahallede bulunan ve Atik Valide Sultan Vakfı'na ait Yahudihanelerin cami ve mescide açılan kapılarında meyhane bulunup, eşkıyanın burada yuvalanması dolayısıyla cami cemaatinin azalması sebebiyle Yahudihanelerin tahliyesi talebinde bulunmuşlardı. Yapılan incelemelerde şikâyetin haklı olduğu ortaya çıkmıştı. Üsküdar kadısına gönderilen buyrulduda buranı mutasarrıfı olan Yüri adlı Yahudi'nin ismi geçen yeri tahliye edip bir Müslüman'a satması emredilmiştir.[8] Benzer bir şikâyetin Üsküdar'a bağlı Tuzla köyünde yaşayan Müslümanlardan geldiğini görmekteyiz. Köyde yaşayan Müslümanlar, Müslümanların yoğun olarak yaşadığı mahalle aralarında cami ve mescid yakınlarında yapılan meyhanelerden şikâyetçi olmuşlardı. Kartal nâibine yapılan meyhanelerin yapımının durdurulması için ferman gönderilmişti.[9]

Gayrimüslimlerin ibadetlerini yapma konusunda Müslüman ahaliden herhangi bir şikâyeti dava konusu olmamıştır. Şikâyetleri daha çok mali konularda vergi toplayan yönetici sınıfla ilgili idi. Bunun yanında gayrimüslimler içinde ibadetler açısından rahatsızlık duyan Ermeni cemaati idi. Bu dönemde artmaya başlayan batılı Hıristiyanların Ermenilerin dini değerleri üzerinde çıkardıkları ikilikler başta Ermeni patriği ve cemaatin diğer üyeleri arasında rahatsızlık meydana getirmekteydi.

314-315.(hüküm no. 517)

1 *Fetâvâ-yı Abdürrahim,* I, 79-80. *Behcetü'l-Fetâvâ,* s. 166-167. Rossitsa Gradeva "Ottoman Policy towards Christian Chuch Building", *Rumeli: Under The Ottomans, 15th-18th Centuries: İnstitutions and Communities*, İstanbul 2004, s. 365.

2 ÜŞS, no. 332, vr. 12b; no. 336 vr. 8a.

3 İstanbul *Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat*, (haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), I, 84.

4 ÜŞS, no. 340, vr. 77b.

5 ÜŞS, no. 425, vr. 71b.

6 ÜŞS, no. 403, vr. 5a; no. 400, vr. 47a; no. 419, vr. 50b.

7 ÜŞS, no. 15, vr. 129b'den naklen Ekrem Tak, a.g.m., s. 129. Yahudilerde *tefila* denilen namaza benzer günlük ibadetleri bulunmaktaydı. Günde mezheplere göre iki ve veya üç vakitte yapılan *tefila* genellikle cemaatle yapılmaktaydı. Bkz. Nuh Arslantaş, *a.g.e.,* s. 471-473.

8 ÜŞS, no. 371, vr. 79b.

9 BOA, A. DVN. ŞKT d., . no. 84 s. 122'den naklen Said Öztürk, *Osmanlı Belgelerinde Tuzla.* İstanbul 2006, s. 100.

Nitekim Ermeni patriği Agob, Padişah'a sunduğu arzda, batılı bazı kimseleri birtakım Ermenileri Galata ve diğer yerlerde Ermeni olmayan kiliselerine sevk ettiği mahalle aralarında fesat çıkardığı engellenmesi isteğinde bulunmuştu. Üsküdar kadısına gönderilen fermanda bu tür şahısların faaliyetlerinin engellenmesi emredilmiştir.[1]

3.4.2. Sosyal Bir Farklılaşma Olarak İhtida

Başka bir dinden Müslümanlığa geçmeye ihtida denilmektedir.[2] İncelediğimiz dönemde ele alınması gereken konulardan biri ihtidalar, bu durumun sebepleri ve sosyal statüsü değişen insanların gayrimüslim ve Müslümanlarla olan ilişkileridir.

Osmanlı Devleti'nde bir yerin fethinden sonra, o bölgeye yönelik bir iskân politikası ve yerel halkın Müslüman olması için birtakım çabalar olmuş, normal zamanlarda ihtida olayları genelde fert bazında cereyan etmiştir.[3]

Gayrimüslimlerin ihtida etmesi ve mühtedilere yapılan yardımlar yerli ve yabancı pek çok araştırmacının ilgisini çekmiştir.[4] Konu hakkında kitap ve makale düzeyinde belli bir bölge veya belli bir zaman dilimini ele alan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Konuyla ilgili olarak ilk zikredilmesi gereken eser, Osman Çetin'in Bursa sicilleri üzerinden yaptığı çalışmadır.[5]

Müslüman olmada nelerin etkileri olduğu konusunda gerek Çetin ve sonraki araştırmacılar tarafından geniş bir şekilde ele alınmıştır.[6] Bundan dolayı sebepler üzerinde fazla üzerinde durmak gereksiz olacaktır. Ancak, ihtida konusunda bazı araştırmacılar sebepleri irdelerken özellikle ekonomik sebepleri ön plana çıkarmış olmaları bu sebep üzerinde durmayı zaruri kılmıştır. Örneğin Nikolay Antov ve Anton Minkov mühtedilere verilen "kisve bahâ" ücretlerinden hareketle yapılan yardımın yüksek bir alım gücünün olduğunu ve bunun gayrimüslimlerin ihtida etmelerinin önemli bir etken olduğunu savunmuşlardır.[7] Antov, mühtedilere verilen kisve-bahâ ücretinin iyisinin 50 kuruş, orta hallisinin 10 kuruş olduğunu, incelediği dönem Sofya'da ev fiyatlarının ortalama 30-40 kuruşa tekabül ettiğini verilen rakamın büyük bir değer ifade ettiğini söylemektedir.[8] Bunlara ilave olarak gayrimüslimlere ait cizye, haraç ve ispençe gibi vergilerden muaf olmanın ve devlet nazarında bir makama sahip olmanın yolunun Müslüman olmaktan geçtiği için ihtida etmenin bir makam aracı ve ekonomik bir rahatlama getirdiğini söylemektedirler.[9] Heath W. Lowry de Trabzon'daki ihtidaları açıklarken ihtidalarda dervişlerin ve sürgünlerin etkilerinin olduğunu, ancak en önemli sebebin ekonomik olduğunu zira gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha fazla vergi verdiğini ve

1 ÜŞS, no. 413, vr. 59b-60a.

2 Daha geniş açıklamalar için bkz. Ali Köse, "İhtidâ", *DİA*, İstanbul 2000, XXI, s. 554-558.

3 XVII. yüzyılda pek çok seferden sonra fethedilen Girit adasındaki ihtidaları inceleyen Nükhet Adıyeke, Osmanlı Devleti'nin yerel halkı Müslümanlaştırma konusunda Girit ve Bosna dışında toplu ihtidaların olmadığını söylemektedir. Adıyeke, "Girit'teki İhtidalar", *XIV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (9-13 Eylül 2002)*, Ankara 2005, s. 560; Trabzon'un İslamlaşma sürecini ele alan Heath W. Lowry ise incelediği tahrir defterlerinden hareketle İslamlaşmanın 125 yıl gibi bir sürece yayılarak toplu ihtidaların olmadığını söylemektedir. Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, (trc. Demet Lowry, Heath W. Lowry), İstanbul 2010, s. 216.

4 Osmanlı uygulamasında ihtida edenlere talepleri dâhilinde aynî ve nakdî yardımlar yapılmaktaydı. Mühtedilerin arzuhallerinde yardım için çerağ edilmek tabiriyle ifade edilmekteydi. Örnek için bkz. BOA, C.ADL., no. 2569; Bir defaya mahsus kisve-bahâ adı altında giyim kuşam yardımı, erkeklerin sünnet edilmesi için "sünnet akçesi verilmekteydi. Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde* İhtida *Kavramı ve Mühtediler*, İstanbul 2007, s. 85-102.

5 Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da* İhtida *Hareketleri ve Sosyal Sonuçları: (1472-1909),* Ankara 1994.

6 Bkz. Çetin, *a.g.e.*, s. 58-73; Kamil Çolak *XVI. Yüzyılda İstanbul'da* İhtida *Hareketleri,* (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi S.B.E., Ankara 2000, s. 85-105; Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)* (Basılmamış Doktora Tezi) Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2008, s. 22-111.

7 Anton Minkov, *Conversion to Islam As Reflected İn Kisve Bahasi Petitions: An Aspect Of Ottoman Social Life İn The Balkans: 1670-1730.* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), McGill University Ottowa 2000, s. 12; Nikolay Antov "Kisve Bahası Arzuhalleri: Osmanlı Döneminde Balkanlarda İslamlaşma Sürecine Dair Bir Kaynak", *Kebikeç*, Ankara 2003, X, s. 96-97.

8 Antov, a.g.m., s. 96.

9 Antov, a.g.m., s. 98-99.

Müslüman olmanın daha ucuz olduğunu söylemektedir.[1] Bunlara ilaveten IV. Mehmed dönemindeki Rumeli'ndeki fetih ve ihtidaları inceleyen Marc David Baer ise çalışma yaptığı dönemde Müslüman olma (!) tekliflerinden hareketle bir nevi anakronizm yaparak XVII. yüzyıldaki ihtidalara başka bir bakış açısı getirmeye çalışmıştır. Onun tezi ise arşiv belgeleri ile vekayinâmelerin birlikte değerlendirildiğinde, Nikolay Antov, Anton Minkov ve Heath W. Lowry'nin üzerinde durduğu ekonomik sebeplerden ziyade devletin gayrimüslimlerin ihtida etmesinde daha etkili olduğudur. Hatta bu ihtidalarda zorlamaların yapıldığını iddia etmektedir. [2]

Bazı gayrimüslimlerin ihtida etmesinde ekonomik sebeplerin ve birtakım sosyal statü elde etme çabalarının olması doğaldır. Nitekim İslâm dininde zekâttan pay verilecekler arasında müellefe-i kulûbün bulunması ihtida etmede bir etken olarak zikredilebilir.[3] Yabancı araştırmacıların, gayrimüslimlerden tahsil edilen vergilerin Müslümanlardan daha ağır olduğunu, bu yüzden ihtida etmelerinde önemli etken olduğu tezini, Kamil Çolak XVI. yüzyıl İstanbul örneğinde ihtidaları incelediği ilgili çalışmasında ihtida sebeplerini ekonomik ve siyasal sebepler ve dinî, sosyal, psikolojik ve kültürel sebepler olarak tasnif etmiştir. Ekonomik sebepler başlığı altında gayrimüslimlerden alınan vergilerin ihtidaya sebep olacak seviyede bir vergi olmadığını vurgulamıştır.[4] Aynı şekilde mühtedilere yapılan yardımın tek başına ihtida sebebi olamayacağını ancak bununla birlikte devlet kademesinde verilecek bir makamla birlikte olduğu takdirde ihtidanın cazip hale geleceğini söylemektedir.[5]

Tanzimat dönemi ihtidalarını inceleyen Halide Aslan ise gayrimüslimlerin Müslüman sebepleri konusunda yapılan diğer çalışmalardan daha fazla yer vermiştir. Tanzimat ve Islahat fermanlarının ilan edilip batılılaşmanın başladığı, beraberinde dış müdahalelerin de arttığı bu dönemde gerçekleşen ihtidaların, hiç kimsenin dahli ve zorlaması olmaksızın, kişinin kendi istek ve hür seçimiyle gerçekleştiğini söylemektedir. Tanzimat döneminin belgelerinin tanzim şekillerinin ihtida sebepleri konusunda analiz etmeyi kolaylaştırdığını ve yaptığı çalışmada dinî sebeplerin daha çok dikkat çektiğini belirtmektedir.[6] Mühtedilere verilen kisve-bahânın Nikolay Antov ve Anton Minkov tarafından ihtidanın en önemli etkenler arasında zikredilmesini -kendi döneminde yer alan kayıtlara göre- yaptığı hesaplamalarla en azından sembolik değerler ifade ettiğini söylemiştir.[7]

Şer'iyye sicillerinde incelediğimiz dönemde kisve-bahâ ücreti ile ilgili olarak bir rakamla karşılaş-

---

1 Lowry, *a.g.e.,* s. 174.

2 Marc David Baer, *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih,* (trc. Ahmet Fethi Yıldırım), İstanbul 2009, s. 298-312.

3 Köse, a.g.m., s. 557.

4 Çolak, *a.g.e.,* s. 88; Dönemin seyyahı olan La Motraye, alınan cizyelerin küçük bir meblağ oluşturduğunu söylemektedir. La Motraye, *a.g.e.,* s. 297; Benzer bir tespiti de, Trabzon'daki cemaatler arası ilişkileri ve ihtidaları inceleyen Abdullah Saydam da, incelediği dönem içerisinde cizyenin alım gücünden hareketle ihtidaların gerçekleşmiş olmasının düşük bir ihtimal olduğunu verdiği örneklerle cizyenin alım gücünün düşük olduğunu böyle bir düşüncenin gayrimüslimlerin dini inançlarına hakaret olacağını söylemektedir. Bkz. Saydam, "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2005, say.154 s. 99,105. Başka bir husus da Müslümanlarla gayrimüslimler arasında vergi yükü bakımından aralarında farklardır. Nitekim gayrimüslimlerden alınan vergiler ile ilgili çalışmalarda Müslümanlarla bir mukayese yapıldığında vergi miktarında ciddi sayılabilecek bir farkın bulunmadığı tespit edilmiştir. Bkz. Yavuz Ercan "Türkiye XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî ve İçtimaî ve İktisadî Durumu", *Belleten,* XLVII, 1148.

5 Çolak, *a.g.e.,* s. 99. Bize göre bu durum çok az insanı ilgilendirmektedir. Binlerce ihtida olayını düşündüğümüzde bunların kaçı yönetici olmuştur? Sorunun cevabı herhalde sebepler konusunda bize yardımcı olacaktır. Ayrıca Çolak'ın bu tür ihtidaların dinî açıdan samimiyetlerinin tartışılabilir olduğunu söylemesi ispatı zor bir hadisedir.

6 Aslan, *a.g.e.,* s. 25.

7 Aslan, Tanizmat döneminde verilen kisve-bahâ ücretlerini 100-150 kuruş olarak tespit etmiş, *Takvim-i Vekāyî* gazetesinin yıllık abone fiyatının 120 kuruş, bazı gazetelerin yıllık aboıne fiyatlarının 30 ile 40 kuruş arasında değiştiğini söylemektedir. Bkz. Aslan *a.g.e.*, s. 145; Tanzimat dönemi İstanbul'da (Gurre-i receb 1255/19-29 Eylül 1938) et ve pirinç fiyatları bir kıyyesi 90 pare idi. Bugünkü rakamla mühtediler verilen kisve-bahâ ücretiyle 55 ile 83 kilo arasında et ve pirinç alınmaktaydı. Bkz. İKS, no. 201 vr. 90ab.

madık Fakat Osmanlı Arşivi'nde gördüğümüz kayıtlarda, Hazine-i Âmire adına Bosna hazinesinden verilmesi istenen iki farklı kisve-bahâ ücreti ile ilgili kayıtta zikredilen rakam 960 akçedir.[1] Bunun kuruş olarak değeri de 8 kuruştur. Bununla bu dönemde ortalama 80 kilo et ve 132 kilo pirinç alınmaktadır.[2] Yaşlıların bakımı bahsinde geçtiği üzere ortalama bir yetişkin insanın günlük nafakası 6 akçe ile 12 akçe arasında değişmektedir. Mühtedilere verilen ücretle bir insan yaklaşık yüz yirmi gün hayatını idame ettirebilir. Verilen ücretin bir yıl bile yetmemesi, büyük bir rakam olarak sunulmasını doğrulamamaktadır.

Yukarıda zikredilen sebeplere ilave olarak, tetkik edilen dönemde, Üsküdar sicillerinde yer alan bazı kayıtların aslında ihtida edenlerin pek öyle kolayına maddi imkânlara kavuşmadığını göstermektedir. Zira miras davalarında mühtediler ile gayrimüslim akrabaları arasındaki davalar onların ekonomik refaha ulaşmadığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bilindiği üzere din farkı mirastan pay almaya engel bir durumdu. Mahkemeye başvuran mühtedilerin haklarını alabilmek için, ebeveynlerinin vefat ettiği zaman kendilerinin Müslüman olmadıklarını, bu sebepten dolayı miras haklarının olduğunu iddia etmeleri gerekmekteydi.[3] Bir de kadınların ihtidası ekonomik sebebe irca edilerek incelediğinde meselenin boyutu değişmektedir. Yapılan araştırmalarda kadınların ihtida oranı % 20[4] ile % 30[5] arasında değişmektedir. Aşağıda geleceği üzere bizim tespit ettiğimiz oran % 30 civarındadır. Kadınların cizye vermediğini ve o dönemin ekonomik şartları içersinde erkeklere göre aktif olmadıklarını düşünürsek ve aşağıda değineceğimiz üzere ihtida sonrası pek çok meşakkatin kendilerini beklediği kadınların ihtidasını ekonomik gerekçeler ile açıklamak mümkün olamayacaktır. Bunların yanında h.1120 (m.1708) yılında Atina'da yaşayan bazı gayrimüslim erkek ve kadınların devlete gönderdiği arz, ihtidaların sebeplerinin merkezine ekonomiyi almanın doğru olmadığı hususunda kısmî de olsa bir fikir vermektedir.[6]

İhtidalar ile ilgili değinilmesi gereken bir diğer husus mühtedi sayılarıdır. Sicillerde doğrudan ihtida kaydına çok az rastlanmaktadır. Osman Çetin'in incelediği Bursa sicillerinde tespit ettiği 1465-1909 yıllarını kapsayan dönemde 835 ihtida kaydının 485 tanesi ihtida ilâmıyla yer almış, geri kalan 350 tanesi dolaylı olarak yer almıştır.[7] Fetih sonrası yoğun bir ihtidanın yaşandığı Girit'te, N. Adıyeke, buraya ait 56 numaralı sicil defterinde dört ihtida ilamına karşılık dolaylı olarak yirmi sekiz ihtida ettiğini tespit etmiştir.[8] İncelediğimiz dönem içersinde sadece dört kayıtta ihtida ilamı olarak yer alırken, diğerleri sicillerde dolaylı olarak yer almıştır. Buradan anlaşılacağı üzere ihtida sayıları konusunda ihtida ilamı yeterli olmayıp sicillerin tamamının taranması gerekir. 1700-1750 tarihleri arasında Üsküdar'da elli üç ihtida kaydına karşılık aynı zaman diliminde Üsküdar'dan daha büyük olan şehir olan Bursa'da yirmi bir ihtida kaydına rastlanmış olması[9] ihtiyatla yaklaşılması gereken sayıdır.

---

1 Bkz. BOA, İ E, AS, no. 86, 29 N 1123 (10 Kasım 1711); A.E. SMHD1, no. 171.

2 ÜSŞ, no. 388, vr. 98b.

3 Örnekler için bkz. ÜSŞ, no. 329 vr. 52b, no. 334 vr. 105b-107a; no. 350 vr. 24b-25a; no. 394 vr. 68b; no. 407 vr. 14b; no. 416 vr. 32a; no. 416 vr. 38a.

4 Çetin, *a.g.e.,* s. 34.

5 Esra Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu'da İhtida Hareketleri*, (Basılmamış Yüksek lisans Tezi).Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E., Sivas 2005, s. 73; Aslan, *a.g.e.*, s. 185.

6 Konuyla ilgili arzda şöyle denilmektedir: "Bu kulların Atina sâkinlerinden olup şeref-i İslam ile müşerref olmuş değil iken (boş) ve (boş) nâm kimseler mücerred ta'cîz ve celb-i mâl içün siz Müslüman oldunuz deyü, müdde'âların şühûd-ı 'udûl ile isbât etmedin hilâf-ı şer'-i şerîf te'addî etmeleriyle yedimizde olan Şeyhülislâm efendiden müte'addid fetâvâ-yı şerîf mahallinde şer'le görülüp te'addî olmamak bâbında Atina kādısına ve voyvodasına hitâben hükm-i şerîf recâ olunur. Fermân sultanımındır. Bendegân-ı (boş) nâm zimmî ve (boş) nasraniye" Bkz. BOA, A.DVN, no. 96.

7 Çetin, *a.g.e.,* s. 35.

8 Adıyeke, a.g.m., s. 561.

9 Çetin, *a.g.e.,* 34; Aynı ihtiyatı Bursa için toplam için de geçerlidir. Gerekse Çetin, ihtida sayılarını analiz ederken mühtedi sayısının tespit edilenden fazla olduğunu, toplam rakamı verme gibi bir iddia taşımadığını belirtmiştir. (Çetin *a.g.e.,* s. 33) Fakat sonraki araştırmacılar 835 rakamını toplam veri olarak görmüşlerdir. Bkz. N.Adıyeke, a.g.m., s. 560;

Üsküdar'da İslâm'ı seçmede gayrimüslim gruplar arasında hangi unsur ön plana çıkmaktaydı? Tespit etmeye çalıştığımız ihtida kayıtlarında Ermeniler yirmi üç sayısı ile ilk sırada yer almakta, ardından yirmi kayıtla Rumlar gelmekteydi. Köle ve cariyelerden yedi, Yahudilerden üç kişi Müslüman olmuştu. Sicillerde genelde Müslüman isimleriyle yazılan ve Müslüman veya gayrimüslim oldukları pek ayırt edilemeyen Romanlardan bir miras davasıyla ilgili ilginç bir ihtida kaydı yer almaktaydı.[1] Konuya cinsiyet açısından baktığımızda, mühtedilerden on yedisi kadın idi. Bu da tespit edilen rakamın yaklaşık % 30'una tekabül etmekteydi. Kadınlar arasında Rumlar ve Ermeniler arasında ihtida benzer bir oran vardı Her iki gruptan altışar kadın Müslüman olurken, Yahudi kadınlar içinde ihtida edene rastlanmadı.

İhtida edenlerin sosyal statüsüne baktığımızda sıradan insanların çoğunlukta oldukları görülmektedir. Erkekler içinde "ağa" lakaplı iki, "beşe" lakaplı iki ve "çelebi" lakaplı bir mühtedinin olduğunu tespit ettik. Bu sıfatlar askerî zümre için kullanılmaktaysa da[2] bu insanların toplum içinde sosyo ekonomik durumunun yüksek seviyede olduğunu göstermek için kullanıldığını düşünmekteyiz. Zira askerî bir görevi deruhte edenlerin isimlerinin başına görevli oldukları kurumlar yazılmaktaydı. Kadınlar içinde diğerlerinden konum farklı bir tek isim göze çarpmaktadır. O da kocası Abraham isimli bir papaz olan mühtediye Aişe'dir.

İhtida prosedürüne baktığımızda, şer'iyye sicillerine yansıdığı kadarıyla kelime-i şehâdet getirdikten sonra Müslüman bir isim almaktaydı. Baba isimleri mahkeme kaydında genellikle Abdullah yazılmaktaydı. Üsküdar'da Müslüman olan erkekler genellikle Mustafa, İbrahim ve Mehmed isimlerini tercih ederken, kadınlar ise Fatıma ve Aişe isimlerini tercih etmekteydi.[3]

İhtida sonrası kadınları ve çocukları zorlu bir süreç beklemekteydi. Erkeklerin gayrimüslim hanımıyla hayatın idamesine İslâm hukuku cevaz vermekteydi.[4] Ancak Müslüman olmuş bir kadının kocasıyla yaşaması mümkün değildi. Bu yüzden gayrimüslim kocaya İslâm dini teklif olunur, eğer Müslüman olmazsa tefrik olunurdu.[5] Konuyla ilgili bir arzuhâlde, Fatıma isimli bir mühtediye kocası Vasil'in ihtida nedeniyle firar ettiğini, mahkemeye getirilmesini istediğini, eğer Müslüman olursa tekrar onun zevcesi olarak hayata devam edeceğini, şayet Müslüman olmazsa iddet bitiminde bir Müslüman ile evlendirilmesi için arzda bulunmuştu. Mahkemeye getirilen Vasil, İslâm dinini kabul etmeyince mahkeme mühtediye Fatıma'yı kocasından tefrik etmişti.[6]

Kadınlar için yaşanılan süreç çocuklar için geçerliydi. Büluğ çağına gelmemiş çocuklar anne ve babadan hangisi Müslüman olmuş ise ona verilmekteydi.[7] Şayet Müslüman olan babanın bakma durumu yok ise gayrimüslim eşinden ayrılması sonucu çocuklar dini anlama çağına kadar annenin yanında kalabilirdi. Bu süre içinde baba çocukların nafaka ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak mecburi-

---

Saydam, a.g.m., s. 102; Alparslan Demir, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri", *Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi*, Ankara 2009, IV, s. 200.

1 Metinde "aslında zimmî kıbtî taifesinden olmağla şeref-i İslam müşerref" ifadesiyle gayrimüslim Roman olup İslam dinini tercih eden İbrahim b. Abdullah, Abdi Paşa maiyetindeki askerle İran seferine katılmış ve bu savaşta şehid olmuştu. Bkz. ÜSŞ, no. 396 vr. 56a.

2 Askeri zümre hakkında değerlendirmeler için bkz. Canbakal, *a.g.e.,* s. 85-115.

3 İhtida sonrası uygulamalar (erkeklerin sünnet olması, maddî yardım v.s.) için bkz. Çolak, *a.g.e.,* s. 141-158; Aslan, *a.g.e.,* s. 112-145.

4 Konuyla ilgili bir fetvada "Zeyd-i zimmî şeref-i İslam'la müşerref oldukda zevcesi hind-i nasraniye İslama gelmese Zeyd tecdîd-i nikâh etmeden hind ile ezvâc muamelesine kâdir olur mu? El-cevâb olur." Bkz. *Fetâvâ*-yı *Feyziyye* , s. 26.

5 *Fetâvâ*-yı *Feyziyye* , s. 26; *Fetâvâ*-yı *Abdürr*ahim, s. 160.

6 ÜSŞ, no. 342, vr. 89a.

7 Bursa'da Müslüman olmuş bir kadınla gayrimüslim kocasıyla ilgili boşanma davasında çocukların Müslüman ebeyne verilmesiyle ilgili olarak "zimmîyü'l-veled tebe'an hayrü'l-ebeveyne dînen" (Buhârî, Cenâiz, 79, Kader 3; Müslim, Kader, 22-23) hadisine atıfta bulunulmaktaydı. Bkz. Bursa ŞS, B 42/236 74a'dan naklen Çetin, *a.g.e.,* s. 92.

yetinde idi.[1]Selamiali Mahallesi'nden Dudu isimli bir Ermeni kadın Müslüman olup Aişe adını aldıktan sonra, buluğ çağına girmemiş ve annelerine tâbi olan bir buçuk yaşındaki kızına Fatıma ve sekiz yaşındaki Atena adlı kızına da Rabia ismi verilmişti. Mahkemede kocası Vartan v. Haçadur'a ve büyük kızı Maryam'a Müslüman olmaları teklif edilmiş, her ikisi de Müslüman olmayı kabul etmemişti. Mahkeme mühtedi Aişe'yi kocası Vartan'dan tefrik etmiş, çocukların ikisi anne yanında biri ise babanın yanında kalmıştı.[2] Bir başka ihtida olayında mühtediye Aişe Müslüman olduğunu iddia ettiği kızı Marniyos'u saklayıp evlatlık olarak İstanbul'da bir gayrimüslim sarrafa verdiği için kocası Papa Abraham v. Markos'a dava etmişti.[3] Daha sonra kocasıyla anlaşmaya vardığı mülk davasında kızının gayrimüslim olduğunu kabul edip babasında kalmasına razı olmuştu.[4] Devlet de, Müslüman olan kimselerin küçük çocuklarının Müslüman olarak yetişmesi hususunda hassas davranmaktaydı. Üsküdar Selamiali Mahallesi'nde mühtedi Mustafa'nın vefatından sonra, Hıristiyan olan eşi biri üç biri altı yaşında olan iki çocuğunu başka bir mahallede gizlemiş, mahalle kethüdasının yardımıyla çocuklar kadından alınarak gerekli dinî terbiye ve bakımı için Selâmiali Zaviyesi seccadenişini Mustafa Efendi'ye teslim edilmişti.[5]

Kadınlar için bir husus mahalle değişikliği idi. Müslüman olan kadınlardan bazıları kocasının din değiştirmeyi kabul etmemesi durumunda mecburen yaşadığı mahalleyi terk edip, dini rahat yaşamak için Müslümanların yoğun olduğu mahallelere taşınmaktaydı. Bu sebeple sahip oldukları malları eski koca ve akrabalarına satıp ve onların verdiği fiyatlara razı olup yeni yerleştikleri mahallelerde hayata tutunmanın yollarını aramaktaydılar. Örneğin, aslen Pendikli olan Fatıma bint Abdullah adlı mühtediye kadın, Pendik'teki evini Todoraki, Foti ve Vadi adlı Rumlara 60 kuruşa satıp Dolayoba köyüne yerleşmişti.[6] Yukarıda ismi geçen Papaz Abraham'ın eski eşi mühtediye Aişe, Selamiali Mahallesi'ndeki dörtte biri kendisine ait olan icareteynli vakıf menzilini kocasına 31 kuruşa ferâğ için anlaşmasına rağmen kocası fiyatı yüksek bulup anlaşmaya yanaşmayınca 11 kuruşa anlaşıp Hace Hatun Mahallesi'ne yerleşmişti.[7]

Meseleye ihtida eden erkekler açsından baktığımızda, zikredildiği üzere aile düzeni açısından bir sıkıntı görünmüyordu. Gayrimüslim eşine nikâh düşmekteydi. Buna rağmen Üsküdar'da Müslüman erkeklerden üçü hanımından boşanmıştı.[8] Kendisi Müslüman olduğu için, eşi bırakıp gitmişti ve eşinin peşine düşenler olmuştu. Mahkeme kaydından on beş gün önce Müslüman olan Hasan adındaki mühtedi eşi Maryam bint Evanis'in firar ederek Oran v. Toros'la evlenmesi sonucu mahkemeye başvurmuş, şahitlerle ispat ederek eşini geri almıştı.[9]

Mühtedilerin toplum içinde Müslüman ve gayrimüslim insanlarla ilişkileri nasıl devam etmişti? Daha önce yapılan çalışmalarda mühtedilerin gerek Müslümanlarla gerekse gayrimüslimler ile iktisadî ve sosyal ilişkilerin devam ettiği ve mühtedilerin toplumdan soyutlanmadığı vurgulanmıştır.[10] Üsküdar'da yukarıda anlattığımız üzere boşanma ve miras konuları çözüldükten sonra, mühtedilerin Müslümanlar ile ilişkilerinin devam ettiği gibi[11] gayrimüslimler ile de ticarî ilişkileri devam etmiştir.[12] Gayrimüslimler içinde Rumlar ve Ermeniler içinde ihtida edenler ile ilişkiler devamı konusunda

1 Örnekler için bkz. Çetin, *a.g.e.,* s. 93.
2 ÜSŞ, no. 420 vr. 58a.
3 ÜŞS, no. 423 vr. 65b.
4 ÜŞS, no. 424 vr. 55b.
5 ÜŞS, no. 412 vr. 34ab.
6 ÜŞS, no. 413, vr. 13ab.
7 ÜŞS, no. 424, vr. 55b.
8 Bkz. ÜSŞ, no. 353, vr. 53b, no. 399, vr. 63b, no. 424, vr. 35b.
9 ÜŞS, no. 412, vr. 19b.
10 Çetin, *a.g.e.,* s. 73-78.
11 Örnekler için bkz. ÜSŞ, no. 361, vr. 44b-45a, no. 382, vr. 13a, vr. 17a,
12 Bkz. ÜSŞ, no. 336, vr. 58a; no. 351, vr. 9b-10a; no. 362, vr. 32a; no. 403, vr. 12a; no. 413, vr. 16b; no. 423, vr. 17a.

dışlama dikkati çekmemektedir. Üç ihtida örneği olan Yahudiler içinde mühtediler ile ilgili geliştirilen tavırlar konusunda yeterli bilgiye sahip olamadık.[1] Rumlara ve Ermenilere göre cemaat içi ilişkileri daha sert kurallara bağlı olan Yahudilerin[2] içlerinden Müslüman olanlarla ilişkilerinin ne düzeyde olduğu Yahudi cemaatinin yoğun olduğu yerlerdeki yapılacak çalışmalarla daha net ortaya çıkacaktır.

3.4.3. Cenaze Törenleri ve Mezarlıklar

Sosyal farklılıkların bir başka boyutu da mezarlıklar ve cenaze defin törenleriydi. Osmanlı toplumunda gayrimüslimlerin Müslümanlardan farklı olarak kendilerine ait mezarlıkları var idi. Mezarlıklar ile ilgili zaman zaman bazı ihtilaflar çıksa da devlet, ehl-i zimmet hukukunu dikkate alarak onların hakkını korumuştur.[3]

Üsküdar'da Müslümanlara ait mezarlıkların en büyüğü Karacaahmed idi. Tarihi, Emevîler dönemindeki İstanbul muhasaralarına dayanan bu mezarlıkta bugüne kadar gelen eski mezar taşları 1520 tarihlidir.[4] Bunun dışında sicillerde Selamiali Mahallesi'nde "Hayranlık Mezarlığı", İbrahim Ağa Köyü civarında "Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı" gelmektedir. İncelediğimiz dönemde Müslümanlara ait olan Bülbülderesi Mezarlığı'nın[5] h.1300'den (m. 1883) sonra bir kısmı Selânikli dönmelere ayrılmıştır.[6] Bunların haricinde kaydına rastlamamış olsak da hemen her köyde Müslümanlara ait mezarlıklar bulunmaktaydı. Ancak Müslüman nüfusun neredeyse hiç bulunmadığı Büyükada'da XIX. yüzyılın başlarına kadar Müslümanlara ait bir mezarlık bulunmamaktaydı.[7]

Üsküdar'da yaşayan gayrimüslimlerin Bağlarbaşı, Nakkaştepe, Çengelköy yaşadıkları diğer yerlerde kendilerine ait mezarlıkları vardı. Bağlarbaşı'ndaki mezarlıkta hem Rumların hem de Ermenilerin mezarlıkları bulunmaktaydı. Yahudilere Üsküdar'da h. 1045 (m. 1635-1636) yılında Bağlarbaşı'nda Rum ve Ermeni kabirlerinin yanında İvaz Fakih vakfından metrekare hesabıyla 14400 zira'[8] yer vakıf mütevellisi Mustafa Efendi tarafından senelik 400 akçe mukataa ücretiyle ve Atik Valide Sultan vakfından 6400 ziralık yer, bina emîni Pir Mehmed Ağa'nın izniyle cenazelerini gömmek için tahsis edilmişti. Burada sonradan mezarlık yeri edinen Yahudilerin bu yerleri problem olmaktaydı. Zamanla kabri taşlarının kaybolmasıyla Ermeniler, Yahudilere ayrılan mezarlığın bir bölümünü işgal etmeye başladılar. Bunun üzerine Yahudiler konuyu mahkemeye taşıdılar. 4 Zilkâde 1122 (25 Aralık 1710) tarihinde tartışmaya konu olan mezarlıkta bazı Yahudi ve ermeni papaz ve bazı Ermenilerin hazır olduğu davada ellerinde bulunan senet ve hüccetle birlikte Müslümanların yaşlılarından Mustafa Çelebi b. Mahmud ve Ahmed Çelebi b. Mustafa ve iki Yahudi şahitliği ile haklı olduklarını ispat etmişlerdi.[9] Aynı konu iki yıl sonra bu defa Divan'a iletilmiş, Üsküdar nâibine yazılan fermanda Divân-ı Hümâyun'da görülen davada Yahudilerin haklılığı bir kez daha tescil edilmiş ve Ermenilerin mezarlık işgalinin son verilmesi emredilmiştir.[10]

---

1 İhtida etmiş Yahudiler ile ilgili üç örnekten biri boşanma (ÜSŞ, no. 353, vr. 53b,) biri kardeşine mülk satımı (ÜSŞ, no. 365, vr. 50b),biri de miras davasıdır (ÜSŞ, no. 394, vr. 68b).

2 Yahudi cemaatinin cemaat içi ilişkileri için bkz. Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri*, İstanbul 1997, s. 51-54; Shmuelevitz.,*a.g.e.*, s. 41-43.

3 Burada bir hukuk kaidesi olarak "Memâlik-i İslâmiyye'de olan ehl-i zimmet 'lehüm mâ lenâ, aleyhim mâ aleynâ" mazmûn-ı şerîfince hilâf-ı şer'-i şerîf ikrâr ve ızrârdan hıfz ve himâyet eylemek vâcibdir" denilerek gayrimüslim mezarlıklarına yapılan haksız müdâhaleler önlemiştir. BOA, A. DVN: MHM. no. 55, s. 66 (19 Zilkāde 99/22 Kasım 1584)' den naklen Kenanoğlu, a.g.e., s. 310 -311.

4 Haskan, *a.g.e.,* III, s. 67-668.

5 Bkz. ÜŞS, no. 423, vr. 44b.

6 Haskan, *a.g.e.,* III, s. 893.

7 Pars Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adalar'ı*, İstanbul 1995, I, 161.

8 Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan uzunluk ölçüsüdür. Duvarcı ve mimarların kullandığı bir zira'nın uzunluğu 0,758 metredir. Bkz. İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600*, I, 441.

9 ÜŞS, no. 342, vr. 20b.

10 ÜŞS, no. 345, vr. 90b.

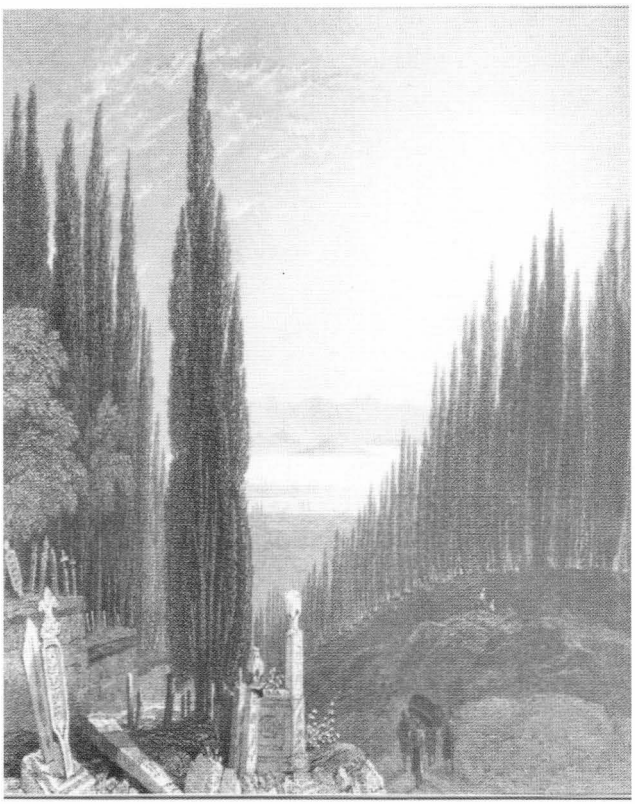

Karacaahmed Mezarlığı
(William Henry Barlett, Gravürle Türkiye İstanbul 1 s. 257)

Gayrimüslimler arasında mezarlıklar ile ilgili bir diğer tartışma Üsküdar'da yaşayan yağcı ve bahçıvanların cenazelerinin nereye gömüleceği ile ilgili tartışmadır. Uygulama Üsküdar'da çalışan bakkalların cenazelerinin defnedildiği yer Kuzguncuk'taki Rum Mezarlığı idi. Sicillerdeki tereke kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla bu meslekleri icra edenler genellikle şehir dışından gelen gayrimüslimler idi. Burada eski Üsküdarlılar ile dışarıdan gelen insanların bir çatışması gözlemlenmektedir. Kuzguncuk'ta yaşayan Rumlar mezarlarının yetmediği gerekçesiyle yeni bir mezarlık oluşturmak ve eski mezarlıklarına kendi cemaatlerinden olan yağcı ve bahçıvan esnafının ölülerini kabul etmemişlerdi. Bunun üzerine her üç esnaf grubu dava açıp yerli Rumların kendi ölülerini önceden gömdükleri mezara kabul etmedikleri gibi yeni mezarlık açma istekleri olduğu hususunda şikâyetçi olmuşlardı. Köy ahalisi durumu doğrulayınca mahkeme yeni mezar yapımın uygun olmadığını ve bahsi geçen esnaf grubunun ölülerini eski mezarlığa gömülmesine engel çıkarmamaları hususunda Kuzguncuklu Rumları uyarmıştır.[1]

Ölüm ve mezarlıkla ilgili sosyal farklıların bir boyutu da cenaze merasimleridir. Mahkeme kayıtlarında bunlarla ilgili bir ifade bulunmamaktadır. Vârisi olmayan gayrimüslimlerin tereke kayıtlarında cenaze defin masrafı zikredilmekte, bunun ötesinde bir bilgi bulunmamaktadır.[2] Yeni ihtida eden bir Müslümanla ilgili olarak, cenazenin gayrimüslim akrabalarından alınıp, yıkanıp, cenaze namazı kılındıktan sonra bir Müslüman kabristanlığına gömüldüğünden söz edilmektedir.[3] Bu da Müslümanların konuyla ilgili hassasiyetini ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili olarak önceki dönemlere ve dönemimize ait seyahatnamelerde geniş ayrıntıları görebilmekteyiz. Bazı seyyahların cenaze törenleriyle verdiği bilgilerden sonuç her dini grubun kendi törenini kendilerinin organize ettiğidir.[4] La Motraye'nin şahit olduğu bir Ermeni cenaze töreninde kendilerinden olmayan bir rahibin mezarlıkta bulunmasına hoş olmayan sözlerle karşılık vermeleri bunun bir kanıtı olarak görülebilir. Müslümanlarla birbirlerine taziyeye gidip geldikleri hususunda seyahatnamelerde bir bilgiye rastlamadık.[5]

Seyyah La Motraye'nin Müslümanların, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin cenaze törenleriyle ilgili aktardığı bilgiler ilginç detaylar içermektedir. Her grubun kendine has bir tarzının olduğu ve bunun hayata veda etmiş bir insana son görevi yerine getirme konusunda belirgin bir şekilde ortaya çıktığını söylemektedir. Müslümanların cenaze törenlerinin şatafattan uzak İngiliz quaker'larına ben-

1 ÜŞS, no. 363, vr. 27a.

2 Örnekler için bkz. ÜŞS, no. 340, vr. 93b; no. 418, vr. 70a; no. 421, vr. 27b, vr. 60b.

3 ÜŞS, no. 412, vr. 34ab.

4 Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, (haz. Heidi Stein, trc. S. Türkis Noyan), İstanbul 2004, s. 199-200; Stephan Gerlach, *a.g.e.*, s. 146-148, 431; La Motraye *a.g.e.*, s. 92-100.

5 Osmanlı'nın son dönem adet ve kültürüyle ilgili olarak Abdülaziz Bey'in yazdıklarına göre, ölüm olduğunda Müslümanların ve gayrimüslimlerin taziyeye gitmesi usuldendi. Bkz. Abdülaziz Bey, *a.g.e* s. 273.

zer şekilde sade olduğunu, Rumların cenaze törenlerinde ağlamanın ölüye fayda vereceği düşüncesiyle kadınların ağlamaktan kendilerini paraladığını yanlarında kiralık ağlayıcıların bulunduğunu söylemektedir. Ermeniler ise cenazelerde ağlamanın yanında ölenin elbiselerini mezarının başına koyup mezar başında yeme-içmeli törenlerin yapıldığını, Paskalya ve Hamsin yortularında ölen kişi için dramatik anma törenlerinin yapıldığını belirtmektedir. Yahudilerde ise ölen kişinin cinsiyeti ve yaşına göre ağıt yakmaların olduğunu, bunu dansı hatırlatan hareketlerle icra ettiklerini müşahede etmiştir.[1]

3.4.4. Kılık Kıyafet

Sosyal ve dinî sebeplerle oluşmuş farklılıklardan birisi de, Müslümanlar ile olmayanlar arasındaki kılık-kıyafet uygulamalarıdır. İslâm toplumlarında uygulanışı bakımından Hz. Ömer devrine kadar uzanan farklı kıyafet uygulamasını ilk defa belli bir düzene oturtmaya çalışan Abbasi halifesi Hârûnürreşîd olmuştur. [2] Gayrimüslimlere yönelik farklı kıyafet uygulaması Osmanlı Devleti'nde de önceki devirlerde olduğu gibi devam ettirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kılık-kıyafet uygulamasında, zaman zaman belirlenen renklerin değiştiğini görmekteyiz. 1568 yılında çıkarılan bir fermana göre Müslümanların kavuk ve ayakkabılarının sarı, Ermenilerin şapka ve ayakkabılarının kırmızı, Rumların siyah Yahudilerin mavi olması gerekiyordu.[3] 1594 yılındaki fermanda ise gayrimüslimlerin samur kürk ve kalpak ve atlastan dikilmiş elbise giymeleri, kadınlarının Müslüman kadınların giydiği ferace ve yaşmağı takmaları yasaklanmıştı.[4]

Osmanlı Devleti'nde kıyafet uygulamasında Müslümanlar arasında askeri zümre, seyyidler, şerifler tarikat ehli, ulema ve değişik meslek gruplarının kendilerine has kıyafetleri bulunmaktaydı. Herhangi bir Müslüman bu kıyafetlerden birisini giyemezdi.[5] Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi diye ayrılması ve her grubun kendi kıyafetini giyme mecburiyeti bir kimlik hüviyeti yerine geçmekteydi. Kıyafet uygulaması baskı unsuru gibi gözükse de toplumsal bir kimlik oluşumuna yönelik sosyal ve iktisadî bir tavır idi. Zira gayrimüslimler arasında tek bir kıyafet uygulamasının olmaması bunun açık bir göstergesi idi.

Kılık kıyafet yasağı ile ilgili bazen bir tarihî olay yasağın başlangıcı olarak görülebilmektedir. Örneğin 22 ramazan 1008 (6 Nisan 1600) tarihinde Osmanlı Sarayında ekonomik danışman anlamında olan Yahudi kira kadınlardan biri olan, Esparanzo Malchi'nin seferden dönen yeniçerilere bozuk akçe vermesi ve bunun sonunda yaptıklarını hayatıyla ödemesi, Yahudiler ile ilgili kıyafet düzenlenmesine sebep olmuştur.[6] Bu olaydan yaklaşık 23 yıl önce 20 Cemâziyelevvel 985. (5 ağustos 1577) yayımlanan bir fermanda Hıristiyanların siyah ve Yahudilerin kırmızı şapka giymesi gerektiği hakkında ferman çıkmışken,[7] bu olaydan sonra Yahudi kadınların kırmızı şapka giymesi yasaklanmıştır.[8]

İncelediğimiz dönemde Üsküdar kadısına gönderilen ferman ve buyruldularda da kılık kıyafet uygulamasının aksayan yönleri belirtilmektedir. Bunlardan 24 Cemâziyelâhir 1116 (24 Ekim 1704) tarihli Üsküdar kadısına gönderilen buyrulduda, müste'men taifesinden elçiler ve tercümanlar, saray hizmetinde bulunan doktorlar ve muafiyet beratı verilmişti. Hizmetlileri hariç Hıristiyan ve Yahudilerin kendilerine mahsus kıyafetler dışında Müslümanlara ait sarı mest ve papuç giymemesi,

1 La Motraye, *a.g.e.*, s. 93-97.

2 Levent Öztürk, *İslam Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar*, İstanbul 1998, s. 247,259.

3 Ahmed Refik, *Hicri Onuncu Asride,* s. 47-48.

4 Ahmed Refik, *Hicri Onbirinci Asride*, s. 52.

5 ÜŞS, no. 373, vr. 60a.

6 Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selaniki*, (haz. Mehmet İpşirli) Ankara 1999, II,856-857'den naklen Mahir Aydın, "Yahudi Kira Kadınlar", *Belleten*, Ankara 2001, c.LXV say. 243, 632.

7 Ahmed Refik, *Hicri Onuncu Asride*, s. 51-52.

8 Metinde "geysün" ifadesi değil *(Tarih-i Selaniki* II, 856.) edisyon kritiği yapılan diğer nüshalardaki "geymesün" *(Tarih-i Selaniki* II, 916 no. 464/6.) ifadesi anlamca daha doğru olmaktadır.

Yahudilerin siyah mest ve papuç giymeleri mavi renk giymelerinin engellenmesi, yasağa uymayanlara gerekli cezanın verilmesi emredilmekteydi.[1] Gayrimüslimler için pek çok hususun yer aldığı 9 Safer 1145 tarihli buyrulduda, kıyafet yasağı olmasına rağmen gayrimüslimler ile Müslümanlar arasında kıyafet farkının neredeyse kalmadığı bu sebeple, daha önce zikredilen kendilerine mahsus kıyafetleri giymeleri konusunda uyarılmaktaydı.[2] 4 Cemâziyelâhir 1150 tarihli buyrulduda ise gayrimüslim erkeklerin askeri sınıfa ait kıyafetleri giymemesi tembih edilmekteydi.[3]

Mahkeme kayıtlarında gayrimüslimlerin kıyafetleri ile ilgili şikâyetlere tek tük örnekler vardır. Hatta bunların bazıları makale konusu olmuştur.[4] Üsküdar'da Evâhir-i Zilhicce 1000 (27 Eylül-6 Ekim 1592) tarihli mahkeme kaydında, Yani isimli bir Rum yeniçeri kıyafeti giyerken yakalanmış ve mahkemeye getirilip sorgulandığında kıyafeti marangozluk yaptığı bir yeniçerinin evinden aldığını itiraf etmiştir.[5] İncelediğimiz dönemde kıyafet yasağı konusunda bir tek örneğe rastladık. 20 Rebîulevvel 1159 (12 Nisan 1746) tarihli marûzda şu ifadeler yer almaktaydı:

"Üsküdar'da vâki' Valide-i 'Atîk vakfın subaşısı Halil mübâşeretiyle Üsküdar'da hudûd-ı vakıfta müteveffâ Kürd Veli'nin zevcesi Fatıma hizmetinde ehl-i islâm kıyâfetiyle ahz ve meclis-i şer'e ihzâr eylediği Abraham zimmî içün mezbûre Fatıma huzûr-ı müslimînde 'zimmî mesfûr beş vakit namazını benim menzilimde kılar müslümândır' dediğine ahâlîy-i sûkdan Osman, Ali, Mustafa ve Halil nâm kimesneler haber verip zimmî mesfûrdan istıntâk olundukta, hâlen zimmî olup sekiz buçuk kîse mâlikâne içün taraf-ı mîrî ile hesâbım olduğuna binâ'en bu kıyafet ile gezerim deyü takrîri Üsküdar'da ba'de't-tescîl subaşı merkūm ile ma'an zimmî mesfûr i'lâmıyla huzûr-ı 'âlilerine irsâl olundu. Bâkî fermân men lehün emrindir." [6]

Yukarıda görüldüğü üzere kıyafet uygulamasında sıkı bir takibin olduğunu, cezanın ağır olması sebebiyle gayrimüslimlerin bu duruma tevessül etmediklerini görmekteyiz.

XVIII. yüzyıldaki seyyahların ifadeleri kılık kıyafet konusunda net bir ayrım olduğu yönündedir.[7] Dönemin fetva kitaplarında da bu sosyal ayrım daha belirgin olarak vurgulanmaktadır.[8] Nitekim aynı yüzyılda Fransa büyükelçisi olarak İstanbul'da görev yapmış M. De Ferriol'un Hollandalı ressam Van- Mour'a Osmanlı toplum katmanlarıyla ilgili yaptırmış olduğu resimlerde kıyafet farklılıkları açık olarak göze çarpmaktadır.[9]

3.4.4. Hamamların Kullanımı

Sosyal farklılıklar başlığı altın zikredeceğimiz hususlardan bir diğeri de hamamlar ve kullanımı konusundaki farklılıklardır. Müslümanlara Romalılardan tevarüs eden hamam kültürü İslâm örf ve adetlerine uygun olarak geliştirilmiş, Osmanlı Devleti'nde gerek mimari gerekse kültürel bir öğe olarak varlığını devam ettirmiştir.[10]

Osmanlı toplumunda hamam kültürü yaygın idi. Bir nevi toplumun sosyalleşme mekânlarından

---

1 ÜŞS, no. 332, vr. 115a.

2 ÜŞS, no. 386, vr. 91b.

3 ÜŞS, no. 395, vr. 71b.

4 Bkz. Kemal Çiçek, "Papa Pavlos'un İslama Hakareti ya da Renklere isyanı", *Toplumsal Tarih*, İstanbul 1996, c.5 say. 25 s. 28-33.

5 *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591),* (haz. Rıfat Günalan), s. 445-446.

6 ÜŞS, no. 415, vr. 17b.

7 Bkz. Hill, *a.g.e.,* s. 86-92.

8 Bkz. *Fetâvâ-yı Abdürrahim*, I, s. 72.

9 Jean Baptiste van Mour, M. de Ferriol *On Sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyafetleri,* (haz. Şevket Rado; trc. Cenap Yazansoy), İstanbul 1980, (muhtelif resimler).

10 A.Süheyl Ünver, "Türk Hamamı", *Belleten,* Ankara 1973, c.XXXVII, say. 145, s. 88; Semavi Eyice "Hamam", *DİA*, İstanbul 1997, XV, 406-415.

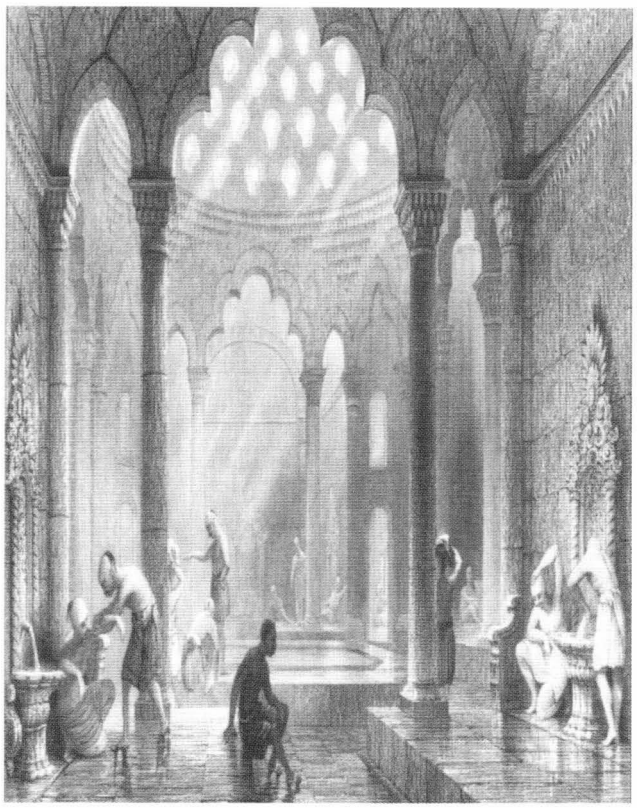

Hamam
(Thomas Allom, Gravürle Türkiye İstanbul 3 s. 171)

birisi idi. Özellikle kadınlar için ayrı bir önemi vardı. Onlar için haftada bir toplanma yeri idi. Tereke defterleri üzerinde çalışmalarda hamama ait bolca giysi ve eşyaların bulunması toplum arasında da ne derece yaygın olduğunu göstermektedir.[1] Bu terekelerde Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslim tebaa arasında sıkça hamama dair malzemeler bulunmaktadır. İncelediğimiz dönemde evin bölümleri arasında hamam bulunanların sayısı azdı.[2] Bu da toplumun temizlenme ihtiyacını hamamlarda giderdiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Nahide Şimşir'in yaptığı tespitlere göre Üsküdar'da XVIII. yüzyılın ortalarında merkezde 7, nahiye ve köylerinde 16 hamam bulunmaktaydı.[3] Zikredilen hamamların tamamı vakıf akarı idi. Bizim ele aldığımız dönem Şimşir'in incelediği dönemden daha önce olmasına rağmen, bir maruzda Üsküdar merkezde 9 tane hamam olduğu bahsedilmektedir. Bunlar, Büyük Hamam, Küçük Hamam, İnadiye Hamamı, Ağa Hamamı, Eski Hamam, Hacı Paşa, Selamiali, Atik Valide ve Çinili Hamam idi. [4] Kazaya bağlı nahiye ve köyleri dâhil ettiğimizde zikredilen rakamın üzerinde bir hamam sayısı olması muhtemeldir.

Şimşir'in verdiği listeye göre, tamamı vakıfların uhdesinde olan hamamların gedik sahiplerinin de tamamı Müslüman idi. İncelediğimiz sicillerde kredi ilişkisi, geriz şikâyeti, Arnavut eşkıyası ve şehir dışından kefilsiz insanların çalıştırılmaması ile ilgili kayıtlarda hamamcılar hakkında bilgiler verilmektedir.[5] Bu belgelerde hamam sahipleri, hamamcılar, hamamda çalışan tellak ve natırların tamamı Müslüman idi. Gayrimüslimlerin hamamcılık mesleği uğraştığını bir kayıtta yer verilmiştir. Kartal sicillerinde 1122 tarihli bir borç kaydında Evanis adlı bir Ermeniyle 60 kuruşluk kereste borcu olan Kara Yani adlı Rum'un mesleği hamamcı olarak ifade edilmiştir.[6]

Konuya hamama giden Müslümanlar ve gayrimüslimler açısından baktığımızda, bu dönem içersinde Üsküdar kadısına merkezden gönderilen buyruldular başka bir boyut katmaktadır. Müslüman kadınların Yahudi ve Hıristiyan kadınlar ile hamamda beraber olmamaları ve farklı günlerde hamama gidilmesi emredilmesine rağmen buna uyulmadığı için h.1117 (m1705-6) tarihli buyrulduda, hamamcılar kethüdasına tembih yapılıp Müslüman kadınlar ile gayrimüslim kadınların farklı günlerde hamama

1 Bkz. Barkan, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)" *T.T.K. Belgeler* Ankara 1966, c. III, Say 5-6, (muhtelif sayfalar); Zeynel Özlü, *Kassam defterlerine göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep*.(Basılmamış Doktora Tezi) Aankara Üniversitesi S.B.E Ankara 2002, s. 258-265; Eminegül Karababa, *Origins Of a Consumer Culture in an Early Modern Context: Ottoman Bursa*,(Basılmamış Doktora Tezi) Bilkent Üniversitesi, Ankara 2006, s. 134-142.

2 Müslümanlarla gayrimüslimler arasında satışı gerçekleşen 102 satışla beraber bakmış olduğumuz 169 ev satışında sadece 7'sinde hamam kaydı bulunmaktadır. Bu da yaklaşık %5'lik bir orana tekabül etmektedir.

3 Nahide Şimşir "18.yy. Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar", *I. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003)*, İstanbul 2004, I, 83-85.

4 ÜSŞ, no. 394 vr. 97b.

5 Bkz. ÜŞS, no. 331, vr. 13b; no. 412, vr. 59b; no. 384, vr. 94b; no. 390, vr. 74a.

6 Kartal ŞS, no. 1, vr. 30b.

gitmesi emredilmiştir.[1] Konuyla ilgili 13 Şevval 1119 (7 Ocak 1708) tarihli bir buyrulduda, bu defa Müslüman erkeklerin gayrimüslim erkekler ile aynı günde hamama girmemeleri konusunda uyarılar olmasına rağmen buna dikkat edilmediği vurgulanmıştır. Gün olarak Pazar ve Salı günleri Yahudi ve Hıristiyanlara tahsis edilmiş, diğer günlerde Müslümanların hamama gitmesi gerektiği bildirilmiştir. Aynı belgede Müslüman kadınların hamamlarda setr-i avret konusuna özen göstermediğine dikkat çekilmiş, kadın hamamcılardan konuya gerekli hassasiyeti göstermeyenlere ceza verileceği uyarısı yapılmıştı.[2] Bahsi geçen belgeden on ay sonra, hamamlara girişle ilgili olarak, günler üzerinde bir düzenleme yapılmıştır. Pazar gününün Hıristiyanlar için münasip olmayıp, Yahudilerin Salı ve Pazar Hıristiyanların ise Salı ve Cumartesi günleri hamama gitmeleri yönünde bir emir çıkartılmıştır.[3]Konuyla ilgili son olarak 25 Receb 1148 (11 Aralık 1735) tarihli buyrulduda Müslüman kadınların Hıristiyan ve Yahudi kadınlar ile karışık hamama girmelerinin "nice hücnet ü bâdi-i ism olur halde" yani birçok ayıp ve günahın sebebi olduğunu belirtilmektedir. Bu yüzden hamamların bir gayrimüslimler için geri kalan günler için Müslüman kadınlara tahsis edilmesi istenmiştir. Buyruldunun devamı olan hamamcıların arzında, Üsküdar merkezde bulunan hamamcılar Hıristiyan ve Yahudi kadınların Salı günü hamama gitmesinde ittifak ettiklerini arz etmişlerdir.[4]

Osmanlı coğrafyasını XVII. ve XVIII. yüzyılda gezen seyyahların anılarında hamamlar genişçe yer etmekte, hamamlarda kadın erkek ayrımının olduğunu aktarırken, Müslüman ve gayrimüslim ayrımıyla din ayrınına hiç vurgu yapmamışlardır.[5] Bunlardan 1717-1718'de İngiliz elçisinin eşi Lady Montegu, sitayişle bahsettiği Türk hamamlarıyla ilgili olarak, Sofya'da iken Müslüman kadınlarla birlikte hamama gittiğinden bahsetmektedir.[6] Osmanlı Devleti'nde ilk defa II. Bayezid zamanındaki Edirne İhtisap Kanunnamesinde " Kâfire verdikleri futayı Müslümana vermeyeler" diye eşyaların ayrılması talep edilmekte,[7] Yavuz Sultan Selim kanunnamesinde ise gayrimüslimlere verilen futalara yani peştamallara işaret konması aynı şekilde Müslümanların kullandıkları eşyalar ile farklı olması istenmektedir.[8] Bu kanunnamelerde eşyalar ile ilgili bilgi verilirken hamamlara ayrı girilmesi konusunda herhangi bir ifade bulunmamaktadır. Raphael Lewis eşyalardan hareketle, gayrimüslim ve Müslüman erkeklerin farklı zamanlarda hamamlara gittiğini, gayrimüslimlerin kullandığı ustura, havlu ve diğer eşyaların Müslümanlarınkinden ayrı tutulduğunu söylemektedir.[9]

Buraya özetlemeye çalıştığımız merkezden Üsküdar kadısına gönderilen emirlerde, devlet eliyle toplum içine bir düzenlemenin yerleştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Amaç ise toplumdaki mahremiyet anlayışının bozulmamasını sağlamaktır. Zira İslâm Dinin mahremiyet anlayışına göre zimmî kadın Müslüman kadına yabancı erkek hükmündedir.[10] Özellikle kadınların konunun merkezinde olması bu anlayışın bir parçasıdır. Vurgulanması gereken bir husus da, devletin toplumun dini değerlerini dikkate aldığıdır. Zira Pazar günü Hıristiyanların hamama gidemeyecek olması gönderilen emrin değiştirilmesine sebep olmuştur. Devletin ciddiyetle durduğu bu konuda, satır aralarından anlaşıldığı kadarıyla toplumda titizliğin gösterilmediğidir.

---

1 ÜŞS, no. 334, vr. 164a.

2 ÜŞS, no. 336, vr. 53a.

3 ÜŞS, no. 337, vr. 77b.

4 ÜŞS, no. 394, vr. 98b.

5 Bkz. Jean Thevenot, *Thevenot Seyahatnâmesi*, (ed. Stefanos Yerasimos ; trc. Ali Berktay), İstanbul 2009, s. 65-68;Joseph de Tournefort, *Tournefort seyahatnâmesi*, (ed. Stefanos Yerasimos ; trc. Ali Berktay), İstanbul 2005, II,65-67; Oliver, *a.g.e.*, s. 113-114.

6 Lady Montagu, *a.g.e.*, s. 36-38.

7 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, II, 393.

8 Akgündüz, *Kanunnâmeler*, III, 115.

9 Raphael Lewis, *a.g.e.*, s. 118.

10 İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî, *Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar: Şerhu Tenviri'l-Ebsar* , trc. Mehmet Savaş, İstanbul 1985, II,116.

3.4.5. Eğlence Hayatı ve Meyhaneler

Üsküdar'da Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sosyal farklardan birisi de eğlence hayatıdır. Osmanlı toplumunda günlük hayatta boş zamanların geçirildiği kahvehaneler genelde Müslümanlar tarafından işletilirken, eğlence hayatının önemli figürlerinden meyhaneler zorunlu olarak gayrimüslimler tarafından işletilmekteydi.[1]

Bir Ermeni Düğünü
(Dockley Gravürle,Türkiye İstanbul 3 s. 162)

Müslümanlar ile gayrimüslimlerin eğlence hayatında tavırları nasıldı? Eğlencelerde biraya geliyorlar mıydı yoksa her grubun eğlence anlayışı farklı mıydı? Dönemin seyyahlarının verdiği bilgilere bakarsak, bu alanda da sosyal farklılığın olduğunu söylemek mümkündür. La Motraye'nin Mr. Le Chevalier Trumball'dan naklettiği;

"Türkler kabare türü eğlence yerleri pek bilmezler. Buralara gidenleri azdır, yanlarında bir Frenkle sırf bu yerleri merak ettikleri için giderler, başlarına bir iş gelirse hapse atılacaklarını bilirler. Zar nedir, kağıt oyunu nedir bilmezler, kumarın dostluğu bozduğunu ve toplumu çürüttüğüne inanırlar. 'Çünkü kaybedersek sinirleniriz, kazanan dostumuza kızacağımız biliriz' derler. Kabukla oynanan satranca benzeyen bir tür oyunları vardır, onunla masum bir şekilde zaman geçirirler, kimseye kızmaz, ne dostlukları bozulur ne de toplumları çürür" [2]

ifadeleriyle sosyal bir farklılık olduğunu görmekteyiz. Aynı şekilde Osmanlı toplumunda kahvehaneleri araştıran Hattox'a göre de kahvehanelerin müşterileri ağırlıklı olarak Müslümanlardı.[3]

Bununla beraber XVIII. yüzyılda ve gerekse önceki dönemlerdeki şahzadelerin sünnet düğünü ve padişah kızların doğumu dolayısıyla şenliklerin yapıldığını görmekteyiz. bu törenlerde Müslüman sanat erbabının yanı sıra gayrimüslimler içinde Yahudiler şenliklere katılmış, Padişaha bazı hediyeler sunmuşlardır.[4]Padişah III. Ahmed'in oğlu Şehzade Mehmed'in 7 Şaban 1117 (24 Kasım 1705) tarihinde doğumundan sonra, on gün şenlik yapılması için ferman yayınlamıştı. [5] Bu şenlikte Üsküdar kadısından ücreti Devlet tarafından verilmek üzere 6 büyük kayık göndermesi istenmişti.[6] Aynı zamanda dükkânların süslenmesi ve şenlikler hazır hale getirilmesi bildirilmişti.[7] Mahkeme kayıtlarından gördüğümüz kadarıyla gayrimüslimler bu şenliğe kendi aralarında yaptıkları eğlencelerle katılmaktaydı. Nitekim abacılık mesleği ile uğraşan Yorgi adlı Rum dükkânında verilen izin

1 Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri*, (trc. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 1996, s. 84-85.

2 La Motraye, *a.g.e.,* s. 127.

3 Hattox, *a.g.e.,* s. 86.

4 Hafız Mehmed Efendi, *1720* Şeh*zadelerin Sünnet Düğünü = Sur-ı Hümayun,* (haz. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2008, s. 211; *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri: Vehbi Surnâmesi (Surnâme-i Hümayun)*, (haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2009, s. 305; Aynı şekilde 1675 yılında Şehzade Mustafa'nın sünnet düğününe tanıklık eden İngiliz papaz John Covel Rum ermeni ve Yahudilerden ehl-i hüner insanların eğlenceye davet edildiklerini ve hünerlerini sergilediklerini aktarmaktadır. John Covel, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler Gündelik Hayat,* (trc. Nurten Özmelek), İstanbul 2009, s. 134.

5 *Târih-i Râşid*, III, s. 181-182.

6 ÜŞS, no. 334, vr. 165b.

7 ÜŞS, no. 334, vr. 163b.

çerçevesinde dükkânında eğlenirken, Ahmed Çelebi adlı usta adamlarından birini gönderip, Yorgi'yi tutuklatınca O da bazı mallarını aldığı iddiasıyla Ahmed Çelebi'den şikâyetçi olmuş, dava her iki tarafın birbirlerinin zimmetlerini ibra etmesiyle son bulmuştu.[1]

İnsanların mutlu günleri olan düğünler ile ilgili seyyahların verdiği bilgilerden anladığımız kadarıyla her grup düğünlerini kendi içlerinde yapmaktaydı. [2] Nitekim h. 1173 (m. 1760) tarihinde İstanbul ve civarında yaşayan Rum ve Ermenilerin düğünlerinde hakları olmadığı halde para talep eden yeniçerilerle ilgili şikâyetten anlaşıldığı kadarıyla Rum olsun ermeni olsun düğünlerini kendi aralarında icra etmekteydi. [3]

Açık Havada Mutfak
(C. Bisso Gravürle Türkiye İstanbul 3 s. 126)

İncelediğimiz dönem içersinde meyhane işleten bir Müslüman rastlamadık.[4] Sicillerden takip edebildiğimiz kadarıyla Üsküdar'da Balaban iskelesi civarında ve gayrimüslimlerin meskûn olduğu mahalle ve köylerde meyhaneler mevcuttu. Bunun yanında evlerinde içki içen ve bunun satışını gerçekleştiren gayrimüslimler bulunmaktaydı. İçki borcundan dolayı mahkemeye başvuranlar olmaktaydı. Meyhanelere Müslümanların girmesi yasak olmasına[5] ve bazı eserlerde ağı bir dille eleştirilmesine rağmen[6] birtakım darp ve öldürme davalarında gördüğümüz üzere Müslümanlar içinden buralara gidenler bulunmaktaydı.[7] Bazı Müslümanlar evlerinde içki içtikleri tespit edilip tazir cezası alması için Divan'a gönderilmekteydi.[8] La Motraye, Müslümanların dinleriyle ilgili en gevşek yasağın içki yasağı olduğunu, meyhaneye giden Müslümana içki satan gayrimüslime falaka cezası olduğundan Müslümanların meyhanecinin verdiği her türlü fiyata razı olduklarını söylemektedir.[9]

Müslüman ahali daha önce değindiğimiz üzere meyhanelerden ve Müslümanlara içki satılmasından rahatsız idiler. Metinlerden anladığımız kadarıyla esas rahatsızlık meyhane olan yerlerde eşkıyanın yuva edinip çevreye zarar vermesi idi. Kartal'da yaşayan Müslümanlar levent taifesine içki satıp fitne fesada sebep oldukları için Kartallı Kiryazi ile Pendikli Kanlo v. Kiryazi'yi şikâyet etmişlerdi.[10] Benzer bir şikâyet ise Yenimahalle'de yaşayan Rum ve Ermenilerin işlettiği meyhaneler ile ilgiliydi. 19 Şevval 1119 (13 Ocak 1708) tarihinde Valide Atik Mahallesi'nde oturan Müslümanlar burada bulunan meyhaneler yüzünden eşkıya taifesinin mahalleye çöreklendiğini, gayriahlâkî bir hayatın oluşmaya başladığı sebebiyle meyhanelerin kapatılmasını talep etmişti.[11] Bundan on yıl sonra bu defa Selamiali Mahallesi'nde yaşayan gayrimüslimler mahallelerinde bulunan meyhanelerden kendileri

1 ÜŞS, no. 334, vr. 5b.

2 La Motraye, *a.g.e.,* s. 452.

3 İstanbul *Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, (haz. A. Tabakoğlu, vdg), II, 189,198.

4 XIX. yüzyılda Çanakkale'nin iktisadî ve sosyal yönünü inceleyen Yücel Öztürk'e göre de Çanakkale'de meyhane işleten bir Müslümana rastlanmamıştır. Bkz. Öztürk, a.g.m., s. 899-1052.

5 *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116)*, (haz. Abdülkadir Özcan) , Ankara 2000, s. 10.

6 Risâle-i Garîbe, s. 33.

7Bkz. ÜŞS, no. 400, vr. 10a; no. 407, vr. 27b; no. 421, vr. 2a; no. 423, vr. 31ab.

8 ÜŞS, no. 423, vr. 19b.

9 La Motraye, *a.g.e.,* s. 194-195.

10 Kartal ŞS, no. 1, vr. 33b.

11 ÜŞS, no. 332, vr. 104b.

dahi rahatsız olmuş, meyhane sebebiyle eşkıyanın mahalleye gelmesi onları da rahatsız etmişti. Bu sebeple meyhanecilikle uğraşanlardan eşkıya ile dostluk kuranları mahalleden ihraç etmişler ve kadı huzurunda meyhane açmama konusunda taahhütte bulunmuşlardı.[1]Nitekim 9 Cemâziyelâhir 1154 (22 Ağustos 1741) tarihinde Yenimahalle'de meyhanecilik yapan Ermiya adlı gayrimüslim meyhaneye getirdiği ayak takımın çevreye ahlaksızlık yayması nedeniyle, mahkemeye celbedilmiş, mahalleli gayrimüslimlerin şikâyeti ile cezalandırılmak üzere Divan'a yollanmıştı.[2] Özellikle Balaban İskelesi civarındaki meyhane ve kahvehanelerden Müslüman ahali rahatsızlık duymaktaydı. H. 1120 (m.1708) tarihinde Payitaht'a gönderdikleri arzuhalde, burada bulunan meyhane ve kahvehaneler sebebiyle çoluk çocuğun çarşı pazara çıkamaz hale geldiğini, Bostancı marifetiyle buraların kapatılmasını istemişlerdi.[3] Fakat bostancıbaşının aylık talebiyle kapatmaması üzerine ahali kadı vasıtasıyla bu sıkıntının giderilmesini istedi. Merkezden Üsküdar kadısına yazılan yazıda buraların kapatılması emredilmişti.[4] Bazı kahvehane sahiplerinin mekânlarını kapatmaması nedeniyle Üsküdar kadısına tekrar bir emir gönderilmişti.[5]

Üsküdar ve çevresi aynı zamanda kır gezintileri anlamında tenezzüh ve deniz kıyısında gezme anlamına gelen teferrüç için önemli mekânları içinde barındırmaktaydı. Ayazmalar, korular, Haydarpaşa Çayırı, Çamlıca gibi mekânlar tenezzüh ve teferrüç için nadide mekânlar idi. Zamanla kadınların buralara çok gidip gelmesinden dolayı kadınların bu mekânlara çıkarılmaması için Üsküdar kadısı uyarılmaktaydı.[6] Buralara Müslümanlar ile gayrimüslimlerin birlikte çıkıp çıkmadığına dair bir bilgiye ulaşamadık. Ancak Büründük esnafının tenezzüh ve teferrüce çıkma şikâyetleri ile İstanbul esnafını ilgilendiren 1762 tarihli kayda göre bu tarihte Müslüman esnaf ile gayrimüslim esnafın beraber tenezzühe ve teferrüce çıkmaktaydılar.[7]

Sonuç olarak sosyal ilişkileri incelediğimiz bu bölümde mahkeme kayıtlarından günlük hayata dair veriler az yer almıştır. Nüfus olarak Müslümanların ağırlıkta olduğu Üsküdar'da sosyal farklılıkların oluştuğu dini kimlik ve bazı örfî uygulamaların dışında Müslümanların gayrimüslimler ile münasebette olduklarını görmekteyiz. Sosyal münasebetlerin daha çok beraber yaşanılan mahalle ve köylerde yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Kılık kıyafet uygulamasının toplumda karşılık bulduğunu ve konuya dair şikâyetlerin neredeyse yok denecek sayıda olması bunun bir göstergesi olmuştur. İncelediğimiz dönem itibariyle hamamlar ile ilgili düzenlemenin yerleştirilmeye çalışıldığı dönem olmuştur.

1 ÜŞS, no. 365, vr. 54a.
2 ÜŞS, no. 403, vr. 14b.
3 ÜŞS, no. 337, 15b.
4 ÜŞS, no. 337, 73b.
5 ÜŞS, no. 384, vr. 101b.
6 ÜŞS, no. 400, vr. 84a.
7 Ergin, *Mecelle*, II, 568-570.

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde kadılık kurumu sadece yargılama makamı değil idarî, beledî ve yönetimle ilgili çeşitli görevleri üstlenmiş önemli bir müessese idi. Bu sebeple, kadılıklarda tanzim edilmiş şer'iyye sicilleri ait oldukları şehirlerin iktisadî, kültürel ve sosyal tarihleri hakkında zengin bir belge koleksiyonu niteliğindedir. Osmanlı toplumunda yaşamış Müslüman ve gayrimüslim tebaanın ilişkilerinin ne mahiyette olduğunun anlaşılması için en önemli kaynaklardan biri hiç şüphesiz mahkeme kayıtlarıdır.

XVIII. yüzyılın ilk yarısına ait Üsküdar sicillerinin temel kaynağını oluşturduğu bu çalışmada, Üsküdar kazası örneğinde Müslim-gayrimüslim ilişkileri tetkik edilmiştir. Kazanın demografik yapısı incelendiğinde, XIX. yüzyıl verileriyle nüfusun yaklaşık %70'ini Müslümanların ve %30'unu gayrimüslimlerin teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler içinde Rumlar nüfus olarak en kalabalık grubu temsil ederken, Ermeniler ikinci büyük cemaati, Yahudiler ise sayıca en az kesimi meydana getiriyordu. Üsküdar toplumunda tabii olan -muhtemelen çok farklı saiklerden dolayı- her şahsın kendi cemaatinden insanlarla münasebetinin yoğun olmasıdır. Üsküdar'da nüfus olarak gayrimüslimler içinde Rumlar öne çıkmasına rağmen, mahkeme kayıtlarına göre, Müslümanların en çok münasebette bulunduğu unsurun, Ermeni cemaatine mensup kişiler olduğu görülmektedir. Bu durumun ortaya çıkması, çeşitli tarihî ve toplumsal şartların sonucu olarak değerlendirilebileceği gibi, Ermenilerin daha çok Anadolu'da yaşıyor olmaları ve Üsküdar'ın da payitahtın Anadolu'ya bakan yüzünü temsil etmesiyle açıklanabilir. Mevcut kadı sicillerinden hareketle vurgulanması gereken bir diğer husus, gayrimüslimler içinde diğerlerinden farklı dinî ve toplumsal grubu meydana getiren Yahudilerin, diğer gayrimüslim cemaatlere kıyasla Müslümanlarla münasebetlerinin nispeten daha fazla olduğudur. Ayrıca, Üsküdarlı Müslüman ve gayrimüslim kadınların kendi dinlerinden olmayan insanlar ile az da olsa münasebetlerinin varlığını yine mahkeme kayıtlarından tespit edebiliyoruz.

Hukukî ilişkiler bağlamında müstakil mahkeme binalarıyla ilgili yaygın kanaat, bu binaların Tanzimat sonrasında ortaya çıktığıdır. Sicil belgelerinin satır aralarındaki ifadelerden hareketle, incelenen dönemde "mahkeme" olarak tarif edilmiş ve müstakil bir binayı çağrıştıran bazı belgelerdeki bilgilere istinaden, Üsküdar kadılığının en azından belli bir süre için mahkeme ismiyle anılmış müstakil bir binaya sahip olduğunu düşünebiliriz.

Bir Müslüman ile davalık olduklarında gayrimüslimlerin haklarını arayacakları ilk yerin kadılık makamı olduğuna dair araştırmacılar arasında herhangi bir ihtilaf yoktur. Ancak Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki davaları incelerken gayrimüslimlerin kendi aralarındaki ticaret, ceza ve hatta aile hukukuyla alakalı çok sayıda davayı şer'î mahkemeye taşımış olmaları dikkat çekmektedir. Kadıya yapılan bu müracaatların ihtiyarî mi yoksa zorunlu olarak mı yapıldığı sorusunu cevaplamak üzere ilgili belgelerin tetkiki, araştırmanın mühim konularından birini teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde halk, dinî kimliklerine göre Müslim ve gayrimüslim olmak üzere iki temel gruptan meydana geliyordu. Millet sistemi olarak adlandırılan bu yapı, Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini tanımlamak üzere geliştirilmiş önemli kavramsallaştırmalardan biridir. Fakat gayrimüslim cemaatlerin bu çerçevede otonom veya yarı otonom bir yapıya sahip oldukları, aslen Müslüman Osmanlıların mahkemesi olduğu varsayılan kadılıklara alternatif teşkil edecek şekilde kendilerine ait cemaat mahkemelerinin varlığını da içerecek çerçevede geniş hukukî özerkliklerinin bulunduğuna dair yerleşik görüşün sorgulanması gerektiği ortaya çıkmıştır. Kenanoğlu, konuyu arşiv belgeleri ışığında hukukî ve teorik çerçevede ele almış ve gayrimüslim din adamlarının, ruhanî reislerinin cezaî bir yaptırım gücünün olmadığını belirtmiştir. Osmanlı hukuk geleneğinin tatbikat safhasını teşkil eden sicil kayıtlarının kullanıldığı bu araştırmada ise, gayrimüslimlerin hukuken özerkliğine ve ayrı mahkemelerinin bulunduğuna ilişkin görüşün doğru olmadığı mahkeme uygulamalarına dayalı olarak saptanmıştır. Araştırmanın bulgularından hareketle, Osmanlı kadısını sadece Müslümanların yargıcı ve idarecisi değil kadılık sınırları içinde yaşayan bütün insanların davalarına bakan, mahkemenin sorumluluğundaki meselelerini gören hukukî kimliği ön planda üst düzey bir idareci olarak tanımlayabiliriz. Üsküdar kadısına gönderilen ferman ve buyruldularda emirlerin muhatabı olan tebaanın Müslim ve

gayrimüslim olarak tanımlanması idarî, malî, dinî ve kültürel manada köklü bir toplumsal yapıyı (millet sistemine) ortaya koymaktadır. Ancak, kadılıklara gönderilen bu fermanlar, hukukî yetkinin sadece kadılıklarda olduğu gerçeğini değiştirmediği gibi gayrimüslim cemaatleri de kapsayan geniş yetkisini göstermektedir.

Yargılama sürecinde Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki davalarda vekâlet, yazılı deliller, yemin, şahitlik konuları ele alındı. Bunlar içinde şahitlik dışında iki kesim açısından farklılık arz eden bir husus yok idi. Hanefî mezhebinin görüşünü esas alan Osmanlı uygulamasında, gayrimüslimin Müslüman'a velâyeti olmamasından ötürü, gayrimüslimlerin Müslümanlara karşı şahitlikleri kabul edilmemiştir. Gayrimüslimlerin kendi aralarındaki davalarda Müslümanların şehadeti geçerli iken, Müslümanların kendi aralarındaki davalarda gayrimüslimlerin şahitliği geçerli sayılmamıştır. Üsküdar'da incelediğimiz dönemde gayrimüslimlerin Müslümanlarla olan davalarında, şahitliğe ihtiyaç duyulan hususların tamamına yakınında Müslümanları şahit gösterebildiklerini görmekteyiz. Hatta davalı ve davacının gayrimüslim olduğu durumlarda, şahitlerin Müslüman olması gerekmediği hallerde dahi gayrimüslimlerin Müslümanların şahitliklerini tercih ettiği tespit edilmiştir. Keza bir gayrimüslimle mahkemede karşı karşıya gelen bir Müslüman da kendi iddiasını ya da hakkını savunmak üzere bir gayrimüslimin şahitliğine başvurabilmiştir. Bu bulgular, Müslümanlar başta olmak üzere Müslim ve gayrimüslim Üsküdarlıların kendi inancından olmayan kişilerin lehine şahitlik yapmalarının nadirattan olmadığını göstermektedir.

Mahkeme sürecinden sonra Müslümanlar ile gayrimüslimlerin hangi hususlarda davalık oldukları konusu üzerinde durulmuştur. Araştırmanın sonuçları, iki kesim arasındaki davaların çoğunlukla maddî anlaşmazlıkları içeren davalar olduğu yönündedir. Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında cereyan eden adlî olayların taraflarını genelde erkekler meydana getirmektedir. Müslim-gayrimüslim ilişkileri bağlamında kadın veya kadınların davalı yahut davacı konumunda bulundukları dava sayısı tespit edilebildiği kadarıyla oldukça azdı. Müslümanlarla gayrimüslimler arasında etnik veya dinî sebepten kaynaklanmış olabilecek kitlesel olayların yaşanmadığını, mevcut hadiselerin ise herhangi bir toplumda görülebilecek sıradan âdi vâkıalar düzeyinde kaldığını ifade edebiliriz.

Gerek Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında gerekse her bir cemaatin kendi içindeki davaların sonuca bağlanmasında dikkat çeken önemli bir husus, Osmanlı toplumunda ve hukukunda kuvvetli bir sulh müessesesinin varlığıdır. Üsküdar sicillerinde kayıtlı davaların önemli bir kısmının sulh ile çözümlenmiş olması, bu müessesenin etkili şekilde kullanıldığını da göstermektedir. Belgelerde muslihûn tabir edilen toplumun saygın ve itibarlı insanları, mahkeme safhasında etkin rol aldıkları gibi sulha dayalı huzurlu bir toplumsal hayatın oluşmasına da katkı yapmışlardır, değerlendirmesini yapabiliriz.

Üsküdar kadısının hukuken meşru olmadığı gerekçesiyle reddettiği davalarda, Müslümanların reddolunan davalarının sayısı gayrimüslimlerin reddedilen davalarının neredeyse iki katına yakındır. Müslümanların davacı konumda olduğu dava sayısının daha fazla olabileceğini varsayarak bu sayının makul olduğunu düşünsek bile, bu durum, hukukî prosedürü bilme ve hakkını arama hususunda gayrimüslimlerin Müslümanlardan daha titiz olduğunu göstermektedir.

Yargı kararları konusunda asıl üzerinde durulması gereken husus, davalı ve davacıların etnik yahut dinî kimliklerinin mahkeme sonucuna etki edip etmediğidir. Hukukî meselelerde İslam hukukunun prensiplerine göre hüküm veren kadı, önüne gelen davaları bu çerçevede değerlendirmiş, âdil yargılama sorumluluğunun gereği olarak davacı ve davalının Müslüman veya gayrimüslim olup olmamasından ziyade haklı olup olmadığına bakmıştır.

Mahkeme kayıtlarındaki veriler, toplumun iki grubu arasında en yoğun ilişkilerin ticarî hayatta olduğunu göstermektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında mahkemenin bir nevi noter olarak görev yapmasının büyük payı vardır. İktisadî hayatın bir parçası olarak, sicillerde çok sık rastlanan, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki gayrimenkul ve menkul malların satışları çerçevesinde, Üsküdar evlerinin sahip olduğu kat ve oda sayıları ile diğer hizmet birimlerinin ayrıntılı dökümü çıkarılmıştır. Yaşam mekânlarının niteliklerine göre, toplumsal gruplar arasındaki ayrışmanın belirgin şekilde servet

odaklı olduğu, Müslim-gayrimüslim haneleri arasındaki farklılığın, fakir-orta halli-varlıklı ailelerin evlerine göre daha az olduğu saptanmıştır. Müslüman Üsküdarlılar nispeten müştemilatı zengin ve fiyatı yüksek evlerde yaşama eğiliminde olduklarını kaydedebiliriz. Müslümanlara ait ev ve arsaların gayrimüslimlere satılmasını yasaklayan ferman ve bu konuya dair fetvaların daha çok şikâyet olduğu zamanlarda uygulandığını düşünmekteyiz. İki kesim arasındaki ev satışlarının ağırlıklı olarak ortak yaşanılan mahalle ve köylerde gerçekleşmiştir.

Gayrimenkul satışlarıyla ilgili olarak ikinci sırada bağ satışlarını değerlendirdik. Ev satışlarında Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında bir denge varken, bağ satışlarında Müslümanlar daha çok alıcı konumundadırlar. Dolayısıyla, incelenen dönemde Müslüman Üsküdarlıların tarımsal alana daha fazla yatırım yaptıklarını rahatlıkla düşünebiliriz. Menkul mal olarak ürün, eşya ve hayvan satışlarında toplumun her iki kesiminin birbirlerinin ürettikleri malları ve yetiştirdikleri ürünleri alıp sattıkları gözlemlendi. Ancak, dönemin iktisadî ve sosyal şartları çerçevesinde daha çok cemaat içinde yaygın olan ikinci el eşya satışlarının farklı inanç sahipleri arasında nadir olduğunu belirtmeliyiz.

Satış belgelerinden sonra, kadı sicillerindeki sayıca önemli belge türlerinden birini oluşturan karz (borç) işlemleriyle ilgili kayıtlar incelenmiştir. Borç alıp verme konusunda dikkat çeken durum, Üsküdarlı Müslüman ve gayrimüslimlerin gerek cemaat içinde gerekse karşılıklı oldukça yoğun parasal ilişki içinde olduklarıdır. Bununla birlikte, para vakıfları şahısların maddî ihtiyaçlarının karşılanmasında en önemli ve büyük finans kaynağı olarak öne çıkmıştır. Günümüzün finans kurumlarına benzetebileceğimiz para vakıflarından Müslümanların yanı sıra gayrimüslimler de yaygın şekilde borç almışlardır. Para vakıflarına başvurmuş gayrimüslimlerle ilgili çok sayıda sicil kaydı, Müslüman Osmanlıların tesis ettiği bu kurumlardan faydalanan gayrimüslimlerin mevcut ekonomik sisteme büyük ölçüde uyum sağladıklarının açık kanıtıdır.

Esnaf örgütleri, üretim ve ticaretin yapıldığı çoğu küçük ölçekli işletmeler iktisadî hayatın önemli unsurlarıdır. Üsküdar'da Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerine mensup zanaatkârların aynı çarşı içinde komşu dükkânlarda faaliyetlerini sürdürdükleri, hatta çeşitli ticarî ortaklıklar kurabildikleri görülmektedir. Meslekî örgütlenme ve ilişkiler bakımından 1700-1750 yıllarını önceki dönemden farklı kıldığını düşündüğümüz gelişmeler de yaşanmıştır. XVIII. yüzyılda loncaların yaygınlaşmasını ve yüzyılın ortalarından itibaren gedik kavramının ortaya çıkışını iktisadî alandaki dönüşüm ve değişimin önemli işaretleri olarak değerlendirebiliriz. Müslim ve gayrimüslim meslek sahipleri aynı lonca çatısı altında yer almışlardır. Üsküdar sicillerindeki kayıtlara göre, esnaf kethüdaları genellikle Müslümanlar arasından çıkmıştır. Ancak, esnafın tamamının gayrimüslimlerden oluştuğu durumlarda, nadiren de olsa gayrimüslim birinin kethüda tayin edildiği örnekler de vardır. Lonca içinde kethüdan sonra gelen yiğitbaşıların ise farklı etnik ve dinî kimliklere sahip ustalardan oluştuğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı ekonomik düzeninin karakteristik özelliklerinden biri kabul edebileceğimiz, tahsis anlayışı Üsküdar'da da geçerli olmuştur. Kaliteli, bol ve ucuz mala piyasada kolayca ulaşılabilmesini amaçlayan bu anlayışa göre, meslekî ehliyete ve gerekli niteliklere sahip kişilerin Müslüman olsun gayrimüslim olsun mesleklerini icra etmelerine ortam hazırlanmıştır. Bununla birlikte, iktisadî ve sosyal şartlardan dolayı dönem dönem gayrimüslimlere getirilen bazı kısıtlamalar da olmuştur. Ancak bunu bütün zamanlara teşmil etmek yanlıştır. XVII. yüzyılda gayrimüslimlerin fırıncılık yapmaması, bakkallarda tezgâhtar olarak çalıştırılmamaları gibi yasaklamaların incelenen dönemde söz konusu olmadığı saptanmıştır. XVIII. yüzyılın ilk yarısında her iki meslek dalında da gayrimüslimlerin çoğunluğu teşkil ettiği, hatta bakkalların nerdeyse tamamının gayrimüslim olduğu görülmektedir. Bu dönemde, Üsküdar kadısının ekmek ihtiyacını Ermeni fırıncıdan karşılarken gıda ve diğer alışverişleri için Rum bakkalı kullandığını yine sicil kayıtlarından öğreniyoruz.

Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki sosyal ilişkiler, konuya yaklaşım tarzına göre, toplumsal farklılıkların ve çatışmanın yaşandığı bir alan olarak değerlendirilebileceği gibi, aralarındaki dinî ve kültürel farklılıklarla beraber belli düzeyde birlikte yaşama kültürünün geliştirilebildiği toplumsal ortam olarak da görülebilir. Şehrin demografik yapısına baktığımızda, iki kesimin birbirinden tama-

men soyutlanmış, sosyal münasebetleri asgarî seviyede kalmış, dışarıya kapalı cemaatler şeklinde örgütlenmedikleri anlaşılmaktadır.

Müslim ve gayrimüslim kimliklerine göre, Üsküdar'ın mahallelerini üç kategoriye ayırabiliriz. Sakinlerinin aynı dine mensup kişilerin oluşturduğu Müslüman ve gayrimüslim mahalleleri ilk iki grubu teşkil eder. Üçüncü tip mahalleler ise Müslim ve gayrimüslim Üsküdarlıların yaşadığı ortak/karma mahallelerdir. Üsküdar toplumunun iki unsuru arasındaki sosyal, ekonomik ve adlî ilişkiler ağırlıklı olarak ortak mahallelerde yaşayan insanlar arasında gelişmiştir. Osmanlı toplumunda mahalle ve sosyal münasebet olgularını birlikte ele aldığımızda kefalet konusuna da değinmek gerekmektedir. Aynı mahalleyi paylaşan insanların birbirlerine kefil kılınması, ayrıca sonradan mahalleye taşınan kişilerden mahalle sakinlerinin kefaletini sağlaması istenmesi, şahısları birbirinden mesul komşulara dönüştürürken, diğer taraftan toplumsal huzur ve güven ortamının tesis edilmesinde en az idareciler kadar halkın da sorumluluk üstlendiği mahalle kavramını ortaya çıkarmıştır.

Çalışmanın temel kaynağını her iki kesimi ilgilendiren mahkeme kayıtları oluşturmasından dolayı, Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimlerin sosyal hayatta çeşitli problemleri çok sık yaşadıkları izlenimine kapılınabilir. Ancak ilgili belgeler farklı bir yaklaşımla değerlendirildiğinde sorunlu gibi görünen ilişkinin değişik yönlerinin de olabileceği fark edilir. Örneğin, çarşıya alışverişe çıkan Müslüman kadının eşyalarını kısa süreliğine emanet ettiği gayrimüslim dükkân sahibinden şikâyetçi olduğu dava kaydının yapıldığı bir belge, Müslüman kadının eşyaları kaybolmasaydı şüphesiz tanzim edilmeyecekti ve böyle bir hadiseden haberdar olamayacaktık. Bu örnek olayı, taraflarını Müslüman ve gayrimüslimin oluşturduğu mahkemeye yansımış bir şikâyet, çekişme konusu olarak yorumlayabileceğimiz gibi Üsküdarlı bazı Müslüman kadınların gayrimüslim esnaftan doğrudan alışveriş yapabildiği hatta eşyalarını emanet edebildikleri şeklinde de değerlendirebiliriz.

Toplumsal grupları diğerlerinden ayıran din, gelenek, yaşam tarzı, örf ve âdetlerin Üsküdarlı Müslim ve gayrimüslimler arasında da belirgin farklılaşmayı ortaya çıkardığını ve toplumsal hayatta yaygın olan ilişki ağının her etnik ve dinî grubun öncelikle kendi cemaat içi münasebetlerine dayalı olduğunu belirtmeliyiz. Ancak bu durum, Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında sosyal ilişkilerin son derece sınırlı seviyede kaldığı anlamına da gelmiyordu. Ortak kullanılan mekânlar, karma mahalleler, aynı şehrin sakinleri olmak ve diğer hususlar, iki kesimin birbirlerinin toplumsal kimliklerinin ve farklılıklarının da farkında olarak belli şartlarda birlikte yaşam tecrübesini üretmelerini sağlamıştır. Üsküdarlı olmak algısının Müslim ve gayrimüslimler arasında her iki kesimi de kapsayacak şekilde var olabileceğine işaret eden durumlar da mevcuttur. Taşradan yakın zamanda gelmiş, muhtemelen şehir kültürüne uzak kişiler kendi dinlerinden de olsa Üsküdarlılar için yabancı şahıslar iken farklı inanca sahip şehrin yerleşik sakinleri ise kefil olunabilecek, belli düzeyde sosyal ilişki kurulabilecek Üsküdarlılar olarak görülmüş olmalıdır. Mahalle çeşmelerinin yapımı gibi toplumun bütün kesimini ilgilendiren konularda Müslüman ve gayrimüslim Üsküdarlıların birlikte hareket edebilmelerini bu çerçevede değerlendirebiliriz.

Araştırmanın konusu itibariyle de önemli bir husus olan ihtida mevzuuna değinebiliriz. XVIII. yüzyıl Üsküdar'ında sonradan İslâm dinini kabul eden gayrimüslimlerin kendi iradeleriyle bu kararı verdikleri anlaşılmaktadır. İdarecilerin ve hâkim millet konumundaki Müslüman ahalinin bu hususta gayrimüslimlere baskı uygulamadıklarını rahatlıkla ifade edebiliriz. Toplu halde Müslüman olma hadiseleri yaşanmadığı gibi mühtedilerin ekonomik açıdan önceki dönemden daha rahat yaşam koşullarına kavuştuklarını da çoğu örnekte gözlemleyemiyoruz. Pâyitahtın karşı yakasında yaşamalarına rağmen gayrimüslim evlatlarından nafaka talep etmek zorunda kalmış kişiler, Osmanlı toplumundaki din değiştirmelerin ekonomik ve diğer menfaatler temin etmek maksadıyla ya da devlet politikası sonucu yaşanmış olduğu yönündeki iddiaların yanlışlığını ortaya koymaktadır.

Son olarak, bu çalışmada belirli zaman dilimi ve belli bir coğrafyadaki münasebetler ele alınmıştır. Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunan insanların ilişkilerinin tam anlamıyla açıklığa kavuşması için farklı coğrafya ve değişik zaman dilimlerine ait çalışmaların yapılması gerekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV KAYNAKLARI

A) ŞERİYYE SİCİLLERİ

Üsküdar ŞS, no.325,326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414, 416, 417, 418, 419, 421, 422, 423, 424 ,425, 426, 427.

Bursa ŞS, B 42/236

İKS, no.25, 201.

Kartal ŞS, no.1.

Kıbrıs ŞS, no.14.

Konya ŞS, no.10.

B) BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

A. DVNS. MHM d. no.10, 55, 111, 114, 136.

A. DVNS. ŞKT d. no.104, 106/551, no.82 s. 287, no. 84 s. 122, no.158/108.

A. DVN. no. 96.

A.E. SAMD. III, no. 21382

A.E. SMHD I, no.171.

A.E. SMST. II, no.15514.

C. EV. no.1682, no.20025.

C. İKT. no.270.

C. ZBT. no.1675

C.ADL. no.389, no.2569, no. 5565.

C.BLD. no. 902, no. 2511, no.6961, no. 7034.

C.ML. no. 2414, no.2532, no. 18863.

D. BŞM. no.1051l

D.DRB MH. no.1/ 2, no. 1/11, no. 1/34, no..2/2, no. 1/64, no.

İ.E. AS. no.86.

İ.E.SM. no. 2240.

İE. DH. no.495, no.2639, no.2082, no.2639. no.2144.

MAD d. no.1673/188, d. no.2775/1331, d. no.3517/264

NFS. d. no.178, d. no.179, d. no.180, d. no.260, d. no.261, d. no.320 d. no.321, d. no.350.

Y.PRK. ZB. no.36.

C) YAYIMLANMIŞ VESİKA VE KAYNAKLAR

Akkaya, Deniz, Üsküdar Kadılığı 420 Numaralı Şeriyye Sicili Defteri 1159-1160/ 1747-1748

Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1999.

Barkan, Ömer Lütfi – Ayverdi, Ekrem Hakkı, 1546 tarihli İstanbul Vakıf Defteri, İstanbul 1970.

_____, "Edirne Askerî Kassâmına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)
Belgeler, C. III, Sa. 5-6, Ankara 1966, s. 1-479.

Canatar, Mehmet, 1009 (1600) Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri, İstanbul 2004.

Çalışkan, M. Saffet, Üsküdar Şer'iyye Sicili: (İstanbul Müftülük Arşivi 6/346 nolu defter) (12 Cemaziye'l-ahir- 17 Şevval 1124 / 17 Temmuz - 17 Kasım 1712), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1993.

Ertaş, M. Yaşar, Üsküdar Kadılığı 335 numaralı Şer'iyye Sicili Defteri,
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1994.

Genç, Mehmet, 1126 Tarihli Üsküdar Şer'iye Sicili, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,
M.Ü.T.A.E., İstanbul 1999.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Tarım Tarihi (1743-1757), C. I-II,
(haz. Ahmet Tabakoğlu, v.d.), İstanbul 1997.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul'da Sosyal Hayat, C. I-II,
(haz. Ahmet Tabakoğlu, vdg), İstanbul 1997.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi (1742-1764), C. I-II,
(haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 1998.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi (1764-1793), C. I-II,
(haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 1998.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Ticaret Tarihi (1742-1779),
(haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 1997.

İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Finans Tarihi (1742-1787),
(haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 1998.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-152),
(haz. Bilgin Aydın-Ekrem Tak), İstanbul 2008.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 2 Numaralı Sicil (H. 924-927 / M. 1518-1521),
(haz. Rıfat Günalan vdg), İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 56 Numaralı Sicil (H.990-991/ M. 1582-1583),
(haz. Hilal Kazan – Kenan Yıldız), İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H.999-1000/ M.1590-1591),
(haz. Rıfat Günalan), İstanbul 2010.

İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 24 Numaralı Sicil (H. 1138-1151/M.1726-1738),
(haz. Fuat Recep vdg), İstanbul 2010.

Kavrazlı, Halis, Üsküdar Kadılığı 358 numaralı Şer'iyye Sicili Defteri: (1128/1717),
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü. T.A.E., İstanbul 1995.

Kılıç, Erdal, 1158-1159 (1745-1746) Tarihli Üsküdar Sicili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),
M.Ü. T.A.E., İstanbul 1997.

Kutluğ, Emin, Üsküdar Şer`iyye Sicili (İstanbul Müftülük Arşivi 6/347 nolu defter) (1 Ramazan 1124/Safer 1125, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1993.

Okuyan, Ebru, Üsküdar Kadılığına Ait 348 Nolu Şer'iyye Sicili Transkripsiyonu: (H. 1124/1125), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü. T.A.E., İstanbul 2003.

Reis, Gönül, Üsküdar Mahkemesine Ait 603 No'lu Defterin Transkripsyon ve Değerlendirmesi, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2003.

Yılmaz, Ekrem, 1205-1207 H. Tarihli İstanbul Mahkemesine Ait Olan 60 Numaralı Hüccet Sicilinin Transkripsiyonu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi S.B.E., Sakarya 1997.

Uçar, Ayhan, Üsküdar Mahkemesi'ne Ait 403 Numaralı Şeriyye Sicili, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 2004.

Vakıf Su Defterleri Hatt-ı Hümayun (1577-1804), (haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 1997.

KAYNAK ESERLER

Abdi Efendi, Abdi Tarihi: 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser, (haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1943.

Abdülaziz Bey, Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri: Âdât ve Merasim-i Kadime, Tabirat ve Muamelat-ı Kavmiye-i Osmaniye, (haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), İstanbul 2002.

Ahmed Refik, Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı, İstanbul 1988.

_____, Hicrî Onbirinci Asırda İstanbul Hayatı (1553-1591), İstanbul 1988.

_____, Hicrî Onikinci Asırda İstanbul Hayatı (1689-1785), İstanbul 1988.

Albayrak, Sadık, 41 Orijinal Belge Işığında Eski İstanbul'da Sosyal Hayat ve Çevre, İstanbul 1997.

Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116), (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000.

Aşıkpaşazade, Ahmed (ö.889/1484), Tevarih-i Al-i Osman'dan Aşıkpaşazade Tarihi, İstanbul 1332.

Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekaiyat (Tahlil ve Metin), 1066-1116/1656-1704), (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995.

Covel, John, Bir Papazın Osmanlı Günlüğü: Saray, Merasimler Gündelik Hayat, trc. Nurten Özmelek, İstanbul 2009.

Cuinet, Vital, La Turquie d'Asia: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineure, Ernest Leroux Editeur, Paris 1894.

Evliya Çelebi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi: (1.Kitap: İstanbul: Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu Dizini), (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, 1996.

ed-Daifi, Pir Muhammed, Tercüme-i Risale-i Molla Fenari, Süleymaniye Kütüphanesi, Mihrişah, nr. 322.

Galland, Antoine, İstanbul'a Ait Günlük Anılar (1672-1673), (haz. Charles Schefer, trc. Nahid Sırrı Örik), Ankara 1987.

Hafız Mehmed Efendi, 1720 Şehzadelerin Sünnet Düğünü = Sûr-ı Hümayun, (haz. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2008.

Halebî, Burhaneddin İbrâhim b. Muhammed b. İbrâhim, İzahlı Mülteka el-Ebhur Tercümesi, (thk Mustafa Uysal), İstanbul 1975.

Hamidullah, Muhammed, Mecmûatü'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevi ve'l-Hilâfe, Beyrut 1985.

Hezarfen Hüseyin Efendi, Telhisü'l-Beyan fi Kavanin-i Al-i Osman, (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998.

Hill, Aaron, A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire , London 1733.

İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşkî, Reddü'l-Muhtar ale'd-Dürri'l-Muhtar: Şerhu Tenviri'l-Ebsar, C. I-XII, trc. Mehmet Savaş, İstanbul 1985.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed, Ahkâmü Ehli'z-Zimme, C. I-II,

(thk. Subhî es-Sâlîh), Beyrut 1983.

İzzî Süleyman Efendi, Târih-i İzzî, İstanbul 1784.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, Subhü'l-A'şa fî Sınaati'l-İnşa, C. I-XIV, (şrh. ve thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1987.

Kömürciyan, Eremya Çelebi, İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul, (haz. Kevork Pamukciyan, trc. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1988.

La Broquiere, Bertrandon de, Denizaşırı Seyahati, (haz. Charles Henri Auguste Schefer, trc. İlhan Arda), İstanbul 2000.

La Motraye, Aubry de, La Motraye Seyahatnâmesi, trc. Nedim Demirtaş, İstanbul 2007.

Mahkeme Kayıtları Işığında 17. Yüzyıl İstanbul'unda Sosyo-Ekonomik Yaşam: Devlet-Toplum İlişkileri (1602-1619), (haz. Timur Kuran v.d.) İstanbul 2011.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir, el-Mevaiz ve'l-İ'tibar fî Zikri'l-Hıtat ve'l-Asar, C. I- II Bağdad ty.

Montagu, Mary Mortley, Türkiye Mektupları 1717-1718, trc. Ayşe Kurutoğlu, İstanbul ty.

Menteşizade Abdürrahim Efendi, Fetâvâ-yı Abdürrahim. C. I-II, İstanbul 1243.

Menzilnâme, (Üsküdar- Mekke Arasındaki Konaklar), Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, nr. 1183.

Oliver, Antonie, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, trc. Aloda Kaplan, İstanbul 2007.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde İstanbul'un Tarihi Su Yolları Muhafaza ve Bakımı, (haz. Said Öztürk), İstanbul 2006.

Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler I- III: Kitabu Mesalihi'l-Müslimin ve Menafii'l-Mü'minin, (haz. Yaşar Yücel), Ankara 1981.

Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri: Vehbi Surnâmesi (Surnâme-i Hümayun), (haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2009.

Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi, (trc. Hrand D. Andreasyan, sad. Resul Bozyel), İstanbul 2007.

Râşid Mehmed Efendi, Çelebizade İsmail Asım Efendi, 1148/1735, Târih-i Râşid ve Zeyli (1134-1141/1722-1729), (haz. Abdülkadir Özcan, vdg), İstanbul 2013.

Risale-i Garibe: XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair, (haz. Hayati Develi), İstanbul 1998.

Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, Nusretnâme: Tahlil ve Metin (1106-1133 / 1695-1721), (haz. Mehmet Topal), (Basılmammış Doktora Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 2001.

Sarkis, Karakoç, Külliyat-ı Kavanin, C. I-II, (haz. Mehmet Akif Aydın vdg), Ankara 2006.

Schweigger, Salomon, Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581, (haz. Heidi Stein, trc. S. Türkis Noyan), İstanbul 2004.

Selanikî Mustafa Efendi, Tarih-i Selanikî, (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 1999.

Subhî Mehmed Efendi, Subhî Tarihi: Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte 1730-1744 (İnceleme ve Karşılaştırma Metin), (haz. Mesut Aydıner), İstanbul 2007.

Şemseddin Sami, Kamus-ı Türkî, İstanbul 1989.

Şeyhülislam Feyzullah Efendi, Fetâvâ-yı Feyziyye, (haz. Süleyman Kaya), İstanbul 2009.

Thevenot, Jean, Thevenot Seyahatnâmesi, ed. Stefanos Yerasimos, trc. Ali Berktay, İstanbul 2009.

Tchihatchef, Pierre de, İstanbul ve Boğaziçi, (trc. Ali Berktay, haz. Hamdi Can Tuncer), İstanbul 2000.

Yenişehirli, Ebü'l-Fazl Abdullah, Behcetü'l-Fetâvâ maa'n-Nukûl, (haz. Mehmed Fıkhi el-Aynî), İstanbul 1266/1849.

III- ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

Abdülmecid, Mutaf, "Amicable Settlement in Ottoman Law:Sulh System", Turcica: Revue d' Etudes Turques, Sa. XXXVI, Paris 2004, s. 125-140.

Açıkel, Ali, "Çorum Kazasında Müslim Gayrimüslim İlişkileri (1839-1874) Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sa. XXII, Erzurum 2004, s. 178-185.

Adıyeke, Nuri, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", Osmanlı: Toplum, C. IV, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 255-261.

_____, "Giritte Cemaaler Arası Evlilikler", Kebikeç, Sa. XVI, Ankara 2003, s. 17-25.

Adıyeke, A. Nükhet "Girit XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Kadı Sicillerinde Zimmi Davaları", Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, ed. Kemal Çiçek, Sota ; Haarlem : Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 77-97.

_____, "Girit'teki ihtidalar", XIV. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (9-13 Eylül 2002), T.T. K., Ankara 2005, II/1 s. 557-568.

Afyoncu, Erhan "Subhi Mehmed Efendi", DİA, İstanbul 2009, XXXVII, 450.

_____, "Osmanlı Hekimbaşıları ve Hassa Hekimleri", Osmanlılarda Sağlık/Health in the Ottoman, C. I-II, (haz. Coşkun Yılmaz – Necdet Yılmaz), İstanbul 2006.

_____, Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi, İstanbul 2009.

Afyoncu, Fatma XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı, Ankara 2001.

Ahmed Refik, Lale Devri: 1130-1143, İstanbul 1331/1913.

Akbayar, Nuri, Osmanlı Yer Adları Sözlüğü, İstanbul 2003.

Akgündüz, Ahmet, "Gedik", DİA, İstanbul 1996 XII, 541-543

_____, Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler, İstanbul 1988.

_____, "İcâreteyn", DİA, İstanbul 2000, XXI, 389-391.

_____, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî-Tahlilleri, C. I-IX, İstanbul 1990-1996.

_____, "Kanunnâmelerdeki Ceza Hukuku Hükümleri ve Tahlilleri", İslami Araştırmalar, C. XII Sa. 1, Ankara 1999, s. 1-16.

_____, İslam ve Osmanlı Çevre Hukuku, İstanbul 2009.

Akman, Mehmet, Osmanlı Devleti'nde Ceza Yargılaması, İstanbul 2004.

Aktepe, Münir, "Ahmed III", DİA, İstanbul 1988, II, 34-38.

Albayrak, Nurettin, Türkiye Türkçesinde Atasözleri, İstanbul 2009.

Alkan, Mustafa "Ayazmend'de Bir Müslüman ile Bir Gayrimüslimin Kurduğu Ortak Vakıf", Türk Yurdu, C. XXVI, Sa. 225, Ankara 2006, s. 53-59.

Ambraseys ,N. – N., Finkel, Caroline. F., The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review, 1500-1800, İstanbul 1995.

Antov, Nikolay, "Kisve Bahası Arzuhalleri: Osmanlı Döneminde Balkanlarda İslamlaşma Sürecine Dair Bir Kaynak", Sa. X, Ankara 2000. 89-105.

Apaydın, Yunus, "Îne", DİA, İstanbul 2000, XXII, 283-285.

_____, "Karz", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 520-525.

_____, "Kefalet", DİA, Ankara 2002, XXV, 168-177.

Arslantaş, Nuh, İslam Toplumunda Yahudiler: Abbasi ve Fatimi Dönemi Yahudilerinde Hukukî, Dini ve Sosyal Hayat, İstanbul 2008.

Aslan, Halide, Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876), (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2008.

Aslan, Nasi, İslam Yargılama Hukukunda "Şuhûdü'l-hâl" Jüri: Osmanlı Devri Uygulaması, İstanbul 1999.

Atar, Fahreddin, "Sulh", DİA, İstanbul 2009, XXXVII, 481-485.

Atiya, Aziz Suryal, The Crusade in the Later Middle Ages, New York ty.

Avcı, Mustafa, Hukuk Tarihimizde Hapis Kurumu, (Basılmamış Doçentlik Tezi), yy 2000.

Aycan, İrfan, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübeleri (Emevi Modeli)", İslam ve Demokrasi: Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 1998), İstanbul 1999. s. 31-42.

Aydın, Bilgin "Meşihat Arşivi'nde Yeni Tasnif Olunan Siciller", Türk Dünyası Araştırmaları, Sa. XC, İstanbul 1994, 122-151.

_____ - Günalan, Rıfat "XVI. Yüzyılda Üsküdar Evi ve Üsküdar'da Ev Satışları" V Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler: (1-5 Kasım 2007), C. I, İstanbul 2008, s. 217-226.

_____, "Üsküdar Mahkemesi ve Sicilleri" İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 1 Numaralı Sicil (H.919-927 / M. 1513-1521), (haz. Bilgin Aydın – Ekrem Tak), İstanbul 2008, s. 15-24.

Aydın, Mahir, "Yahudi Kira Kadınlar", Belleten, C. LXV Sa. 243, Ankara 2001, s. 623- 635.

Aydın, Mehmet Akif, "Borç", DİA, İstanbul 1992, XVI, 285-291.

_____, "Ceza: Osmanlı Ceza Hukuku", DİA, İstanbul 1993, VII, 478-482.

_____, "Deyn", DİA, İstanbul 1994, XIX, 266-268.

_____, "Gasp", DİA, İstanbul 1996, XIII, 387-392,

_____, İtlaf", DİA, İstanbul 2001, XXIII, 466-469.

_____, Hamidullah, Muhammed "Köle", DİA, Ankara 2002, XXVI,237-246.

_____, "Mahkeme: Osmanlı Devletinde Mahkeme", DİA, İstanbul 2003, XXVII, 341-344.

_____, "Eyüp Şeriye Sicillerinden 184, 185 ve 188 Numaralı Defterlerin Hukukî Tahlili", Eyüp'te Sosyal Yaşam:18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında, ed. Tülay Artan, İstanbul 1998, s. 65-72.

Aydın, Suavi vdg, Mardin: Aşiret Cemaat Devlet, İstanbul 2001.

Aynî, Ali Efendi el-Mağnisavi ed-Defterî, Kanunnâme-i Osmani, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 2362.

Aynural, Salih, İstanbul Değirmenleri ve Fırınları: Zahire Ticareti (1740-1840), İstanbul 2002.

Baer, Marc David, IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih, trc. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul 2009.

Banoğlu, Ahmet, İstanbul Cehennemi: Tarihte Büyük Yangınlar, İstanbul 2008.

Bardakoğlu, Ali, "Bey'", DİA, İstanbul 1992, XVI, 13-19.

_____, "Beyyine", DİA, İstanbul 1992, VI, 97-98.

_____, "Ceza", DİA, İstanbul 1993, VII,473-478.

_____, "Diyet", DİA, İstanbul 1994. IX,473-479.

_____, "Gabn", DİA, İstanbul 1996. XIII, 268-273.

_____, "Had", DİA, İstanbul 1996. XIV, 547-551.

_____, "Hırsızlık", DİA İstanbul 1998. XVII, 384-396.

_____, "İcâre", DİA, İstanbul 2000, XXI, 379-388.

_____, "Kasâme", DİA, İstanbul 2001. XXIV, 528-530.

_____, "Katil", DİA, Ankara 2002. XXV, 45-48.

Barkan, Ömer Lütfi, Türkiye'de Toprak Meselesi, (haz. Abidin Nesimi vdg), İstanbul 1980.

_____, Kolonizatör Türk Dervişleri, İstanbul ty.

_____, " Timar", İA, İstanbul 1988, XII/1, 286-333.

_____, "Kanunnâme", İA, İstanbul 1988, VI, 185-196.

_____, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, C. I, (haz. Hüseyin Özdeğer), İstanbul 2001.

Barkey, Karen, Farklılıklar İmparatorluğu Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar, trc. Ebru Kılıç, İstanbul 2011.

Baş, Esra, Arşiv Belgelerinden Hareketle XVIII. yy. Osmanlı Toplum Hayatında Kadın, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2006.

Bayram, Mikail, Ahi Evren ve Ahi Teşkilatının Kuruluşu, Konya 1991.

Bayındır, Abdülaziz, İslam Muhakeme Usulü (Osmanlı Uygulaması,) İstanbul 1986.

Beydilli, Kemal, Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü, İstanbul 2001.

Bilgin, Arif, Osmanlı Saray Mutfağı (1453-1650), İstanbul 2004.

_____, "Narh Listeleri ve Üsküdar Mal Piyasası", IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006), C. I, İstanbul 2007, s. 155-191.

Bilmen, Ömer Nasuhi, Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, C. I-VIII, İstanbul 1985.

Bostan, İdris, Osmanlı Bahriye Teşkilatı: XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire, Ankara 1992.

Bostan, M. Hanefi, "XVI-XIX Yüzyıllarda Merdivenköy'de İktisadî Hayat", V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007), C. I, İstanbul 2008, s. 181-216.

_____, "XVI ve XVII. Yüzyıllarda Üsküdar Nahiyesi Köylerinde Sosyal ve İktisadî Hayat", VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (6-9 Kasım 2008), C. II, İstanbul 2008, s. 365-402.

Bostancı, Ahmet, Kamu Hukuku Açısından Hazreti Peygamber'in Gayr-i Müslimlerle İlişkileri, İstanbul 2001.

Bozkurt, Fatih, Tereke Defterleri ve Osmanlı Maddî Kültüründe Değişim (1785-1875 İstanbul Örneği), (Basılmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi S.B.E., Sakarya 2011.

Bozkurt, Gülnihal, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu: 1839-1914, Ankara 1989.

Bozpolat, Serap, "Tanzimat Öncesi Sivas'ta Müslim Gayrimüslim Münasebetleri", Osmanlılar Döneminde Sivas Sempozyumu: Bildirileri (21-25 Mayıs 2007), C. I, Sivas 2007, s. 419-425.

Braude, Benjamin, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", Osmanlı: Toplum, C. IV, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 245-254.

Bursalı, Osman Safa, Osmanlı Hukuku'nda Kefalet Sözleşmesi: İstanbul ve Galata Mahkemeleri Şeriyye Sicillerine Göre Mala Kefalet, 1791-1795/1206-1210, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010.

Cahen, Claude(ö.1412/1991), Zimme", İA, İstanbul 1986, XII, 566-571.

_____, Osmanlılardan Önce Anadolu, (trc. Erol Üyepazarcı, haz. Ayşen Anadol), İstanbul 2000.

Canbakal, Hülya, 17. Yüzyılda Ayntab: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset, trc. Zeynep Yelçe, İstanbul 2009.

Cezar, Yavuz, "18. yy'da Eyüp'te Para ve Kredi Üzerine Gözlemler", Eyüp'te Sosyal Yaşam:18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında, ed. Tülay Artan, İstanbul 1998. s. 15-32

_____, "18. Ve 19. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Sarraflar", Gülten Kazgan'a Armağan Türkiye Ekonomisi, (haz. L. Hilal Akgül – Fahri Aral), İstanbul 2004.

Cin, Halil, "Arazi", DİA, İstanbul 1991, III, 342-346.

Cohen, Amnon, Jewish Life Under Islam: Jerusalem in the Sixteenth Century, London 1984.

_____, Osmanlı Kudüs'ünde Loncalar, trc. Nurettin Elhüseyni – Zekeriya Kurşun, İstanbul 2003.

Çeçen, Kazım, İstanbul'un Vakıf Sularından Üsküdar Suları. İstanbul 1991

Çeçener, Besim, Üsküdar Merkez Mahalleleri Osmanlı Dönemi Su Uygarlığı Eserleri, İstanbul 2007.

Çelik, Gülfettin, Vakıf Su Tahlilleri Su Hukuk ve Teşkilatı, (haz. Ahmet Tabakoğlu vdg), İstanbul 2000.

Çelik, Yüksel, "Üsküdar Paşakapısı Tevkifhânesi: İnşası ve İşgali (1912-1923)", IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006), C. II, İstanbul 2007, s. 235-246.

Çetin, Osman, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları: (1472-1909), Ankara 1994.

_____, "Bursa (Fethi, Etnik Yapısı Müslim-Gayrimüslim Münasebetlerine Bakış)", Osmanlı: Toplum, C. IV, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 270-275.

Çevikel, Nuri, "Kıbrıs Eyaletinde Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", Osmanlı: Toplum, C. IV, ed. Güler Eren, Ankara 1999, s. 277-285.

Çiçek, Kemal, "Cemaaat Mahkemesinden Kadı Mahkemesine Zimmilerin Tercihi", Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç, ed. Kemal Çiçek, Sota; Haarlem, Ankara 2001, s. 31-50.

_____, "Living Together: Muslim-Christian Relations in Eighteenth Century Cyprus as Reflected by the Sharia Cort Records", Islam and Christian-Muslim Relation, C. IV, Sa. 1, Birmingham 1993, s. 36-64.

_____, "Papa Pavlos'un İslama Hakareti ya da Renklere isyanı", Toplumsal Tarih, C. V Sa. 25, İstanbul 1996, s. 28-33.

_____, "Şeriyye Sicillerine Göre Trabzon'da Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", Trabzon Tarihi İlmi Toplantısı: Bildiriler (6-8 Kasım 1998), Trabzon 1999, s. 235-244.

_____, "İki Toplumlu Bir Şehirde Adalet Arayışları: Lefkoşe Mahkemesinde Rumlar ve Türkler (1698-1726)" Dünden Bugüne Kıbrıs Meselesi, (haz. Ali Ahmetbeyoğlu – Erhan Afyoncu), İstanbul 2001, s. 59-98.

Çiftçi, Cafer, Bursa'da Vakıfların Sosyo-Ekonomik İşlevleri: Avarız Vakıfları, Hirfet Vakıfları, Para Vakıfları, Selatin Vakıfları, Bursa 2004.

Çizakça, Murat, İslam Dünyasında ve Batı'da İş Ortaklıkları Tarihi, (trc. Şehnaz Layıkel, haz. Hamdi Can Tuncer), İstanbul 1999.

Çolak, Kamil, XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi S.B.E., Ankara 2000.

Dağcı, Şamil, " Kısas", DİA, Ankara 2002. XXV,488-495.

Davison, Roderic H, Kısa Türkiye Tarihi, trc. Durdu Mehmet Burak, Ankara 2004.

Demir, Alparslan, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri", Gazi Üniversitesi Türkiyat Dergisi, Sa. IV, Ankara 2009, s. 199-206.

Dörtok, Zeynep Abacı, "Bir Sorun Çözme Yöntemi Olarak Sulh: 18. Yüzyıl Bursa Kadı Sicillerinden Örnekler ve Düşündürdükleri", OTAM, Sa. 20, Ankara 2006, s. 105-116.

Düzdağ, Ertuğrul, Şeyhülislam Ebussuûd Efendinin Fetvalarına Göre Kanûnî Döneminde Osmanlı Hayatı, İstanbul 1998.

Düzenli, Pehlül, "Osmanlı Fetva Mecmuaları Işığında İstanbul'da Gayrimüslimlerin Problemleri", Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010), İstanbul 2010, s. 203-222.

Ekinci, Ekrem Buğra, Ateş İstidası: İslam-Osmanlı Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü, İstanbul 2001.

Eldem, Edhem, "XVII Yüzyılda Poliçe Tedavülü ve Kambiyo Kurları Hakkında", X. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (22-26 Eylül 1986), C. IV, Ankara 1993, s. 1671-1684.

Emecen, Feridun M, Unutulmuş Bir Cemaat: Manisa Yahudileri, İstanbul 1997.

_____, "İzzî Süleyman Efendi", DİA, İstanbul 2001, XXIII, 565-566.

_____, "Osmanlıda Devlet Toplum Mahkeme", Eyüp'te Sosyal Yaşam: 18. Yüzyıl Kadı Sicilleri Işığında, ed. Tülay Artan, İstanbul 1998. S. 73-81.

Engin, Nihat, "Köle: Osmanlılarda Kölelik", DİA, Ankara 2002, XXVI, 246-248.

Ercan, Yavuz, "Türkiye'de XV. Ve XVI. Yüzyıllarda Gayrimüslimlerin Hukukî, İçtimaî ve İktisadî Durumu", Belleten, C. XLVIII Sa. 187, Ankara 1984, s. 1119-1149.

_____, Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kuruluştan Tanzimat'a Kadar Sosyal ve Hukukî Durumları, Ankara 2001.

Erdoğan, Mehmet, Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, İstanbul 2005.

Erdoğru, Mehmet Akif, "Lefkoşe Şer'i Mahkeme Tutanaklarında Şetm", VIII. Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi: Bildiriler (18-21 Haziran 1998), Morrisville 2006, s. 139-146.

Ergenç, Özer, "Osmanlı Şehirlerindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", Osmanlı Araştırmaları, Sa. IV, İstanbul 1984, s. 69-78.

Ergin, Osman Nuri, Mecelle-i Umûr-i Belediyye, C. I-VI, İstanbul 1995.

_____, Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı, İstanbul 1936.

Ergene, Boğaç, "Costs of Court Usage in Seventeenth and Eighteenth Century Ottoman Anatolia: Court Fees as Recorded in Estate Inventories", JESHO, C. XLV, Sa. 1, Leiden 2002, s. 20-39.

Erkan, Nevzat, "18. y.y. Üsküdar'da Şeriyye Sicilleri Işığında Gayrimüslimlerin Meslekleri", VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler: (6-9 Kasım 2008), C. II, İstanbul 2008, s. 443-456.

Erim, Neşe, "Osmanlı İmparatorluğunda Kalebendlik Cezası Ve Suçların Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", Osmanlı Araştırmaları, Sa. IV, İstanbul 1984, s. 79-88.

Erten, Hayri, Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (XVIII. yy. İlk Yarısı), Ankara 2001.

Eyice, Semavi "Ayazma", DİA, İstanbul 1991, IV,229-230

_____, "Ayazma Camii", DİA, İstanbul 1991, IV, 230-231.

_____, "Hamam", DİA, İstanbul 1997, XV, 402-430.

_____, "Fetihten Önce Üsküdar", I. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003), C. I, İstanbul 2004, s. 17-20.

Eymen, Fuad Seyyid, "Fatımiler", DİA, İstanbul 1995, XII, 228-237.

Faroqhi, Suraiya, "Onaltıncı ve Onyedinci Yüzyıl Kadı Sicillerinde Kaydolan Ev Satışlarıyla İlgili Belgelerin Şekil Açısından Değişimi", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri: Bildiriler, ed. Mübahat S. Kütükoğlu, İstanbul 1988, s. 201-210.

_____, Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam: Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla, trc. Elif Kılıç, İstanbul 1997.

_____, Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir: Kaynaklara Giriş, trc. Zeynep Altok, İstanbul 1999.

_____, "Othmanli: Social and Economic History", EI², Leiden 1995, VII, 202-210.

_____, "Krizler ve Değişim 1590-1699", Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1600-1914, C. II, ed. Halil İnalcık – Donald Quataert, trc. Ayşe Berktay – Süphan Andıç – Serdar Alper, İstanbul, 2004, s. 543-730.

_____, Orta Halli Osmanlılar: 17. Yüzyılda Ankara ve Kayseri'de ve Sahipleri ve Evler, trc. Hamit Çalışkan, İstanbul 2009.

Fayda, Mustafa, Hazreti Ömer Zamanında Gayr-i Müslimler, İstanbul 1989.

Fekete, Lajos, "Osmanlı Türkler ve Macarlar", Belleten, Sa. XIII/52, Ankara 1949, s. 699-706.

Gedikli, Fethi, Osmanlı Şirket Kültürü: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Mudarebe Uygulaması, İstanbul 1998.

_____, "Kaza: Osmanlı Devleti'nde Kaza", DİA, Ankara 2002, XXV, 117-119.

_____, "Osmanlı Hukukunda Hekim'in Sorumluluğu, XVII. Yüzyılda Ünlü Bir Fıtık Cerrahı", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sa. IV, İstanbul 2007, s. 15-27.

Genç, Mehmet, Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi, İstanbul 2000.

_____, "Osmanlılar: İktisadî ve Ticari Yapı", DİA, İstanbul 2007, XXXIII, 525-532.

Gerlach, Stephan, Türkiye Günlüğü 1573-1576, trc. Turkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, İstanbul 2007.

Gradeva, Rosistsa, "Orthodox Christian in the Kadı Courts: The Practice of the Sofia Sheriat Court, Seventy Century", Rumeli: Under the Ottomans, 15th-18th Centuries: İnstitutions and Communities, İstanbul 2004, s. 165-194.

_____, "Ottoman Policy towards Christian Chuch Building", Rumeli: Under the Ottomans, 15th-18th Centuries: İnstitutions and Communities, İstanbul 2004, s. 339-368.

Greenwood, Anthony, İstanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celebkeşan System, (Basılmamış Doktora Tezi), Chicago University, Chicago 1988.

Güler, İbrahim, "XVII. Yüzyılda Osmanlı Esnaf ve Zanaatkârları ve Sorunları Üzerine Gözlemler", Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C. II, Sa. 1, Muğla 2000, s. 121-158.

_____, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeniler, Gözlem ve Düşünceler", Osmanlı Toplumunda Birlikte Yaşama Sanatı: Türk Ermeni İlişkileri Örneği: Bildiriler, (20-22 Nisan 2006), C. II, Kayseri 2007, s. 333-362.

Güleryüz, Naim, "Tarih Boyunca İstanbul'da Yahudi İkamet Bölgeleri", Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu: Bildiriler (14-17 Aralık 2010), İstanbul 2011, s. 309-320.

Gümrükçüoğlu, Saliha Okur, Şikayet Defterleri Işığında Osmanlı Hukuku ve Uygulaması (1649-1653), (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2010.

Günalan, Rıfat, "XVI. yy Üsküdar Mukataaları", IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5

Kasım 2006), C. II, İstanbul 2007, s. 131-142.

_____, "Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", Hidayet Yavuz Nuhoğlu Armağanı, (haz. İshak Keskin vdg), İstanbul 2009, s. 209-220.

Günay, Fatih, "Raşid Mehmed Efendi", DİA, İstanbul 2007, XXXIV, 466.

Güneş, Ahmet, "16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar'ın Mahalleleri ve Nüfusu", I. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003), C. I, İstanbul 2004, s. 42-56.

_____, "16 ve 17. Yüzyıllarda Üsküdar Havalisindeki Köylerin Sosyal Ve Ekonomik Ahvaline Bir Örnek", II. Üsküdar Sempozyum: Bildiriler (12-13 Mart 2004), C. II, İstanbul 2005, s. 43-51.

Gürkan, Menderes, "Zimmiyi Öldüren Müslümana Kısas Uygulanması", Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sa. VIII, Kayseri 1999 s. 315-324.

Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Ankara 1995.

Hanna, Nelly, Osmanlı Kahiresinde Tüccar Olmak, trc. Deniz Öktem, İstanbul 2006

Haskan, Mehmet Nermi, Yüzyıllar Boyunca Üsküdar, İstanbul 2001.

"Haraç: Osmanlı Devleti.", DİA, İstanbul 1997, XVI, 88-90.

Hattox, Ralph S. Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu'daki Kökenleri, trc. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1996.

Hawary, Mohamed, "The Muslim Jewish Relations in Ayyubid Egypt (1171-1250)", The Meeting of Civilizations: Muslim, Christian, and Jewish, ed. Moshe Ma'oz, Brighton 2009, s. 6-12.

Harvey, J. "Inheritance (In the Bible)", New Catholic Encyclodia, C. VII, Washington 1966, s. 515-517.

Heyd, Uriel, Studies in Old Ottoman Criminal Law, ed. V. L. Menage, Oxford 1973.

_____, Türk Hukuk ve Kültür Tarihi Üzerine: Makaleler, trc. Ferhat Koca, İstanbul 2002.

Hut, Davut, "Üsküdar'ın Tarihi Yer Adları", II. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (12-13 Mart 2004), C. II, İstanbul 2005, s. 160-170.

İlgürel, Mücteba, "İstimâlet", DİA, İstanbul 2001, XXIII, 362-363.

_____, "Subaşı", DİA, İstanbul 2009, XXXVII, 447-448,.

İnalcık, Halil " Mahkeme: Osmanlılarda", İA, İstanbul 1988, VII, 149-151.

_____, Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar, Ankara 1987.

_____, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300-1600, C. I-II, ed. Halil İnalcık – Donald Quataret, trc. Halil Berktay, İstanbul 2000.

_____, "Kanunnâme", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 333-337.

_____, "Murad II", DİA, İstanbul 2006, XXXI, 164-172.

_____, "Şikâyet Hakkı: Arz-ı Hal ve Arz-ı Mahzarlar", Osmanlı Araştırmaları, C. VII-VIII, İstanbul 1988, s. 33-54.

_____, "İstanbul: Nüfus ve Sosyal Yapı", DİA, İstanbul 2001, XXIII,232-239.

İnan, Kenan, "Kadı Sicillerine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Trabzon Esnafları ve Faaliyetleri", Osmanlı Öncesi İle Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemlerinde Esnaf ve Ekonomi Semineri: Bildiriler (9-10 Mayıs 2002), C. II, İstanbul 2003, s. 257-278.

İnci, Salih, Heybeliada Ruhban Okulu, İstanbul 2010.

İpcioğlu, Mehmet, Konya Şeriyye Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi, Ankara 2001.

İpşirli, Betül Argıt, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Üsküdar'da Yaşayan Kadınların Maddi Durumları ve Gündelik Hayatları", VI. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (6-9 Kasım

2008), C. II, İstanbul 2008, s. 415-428.

İpşirli, Mehmet, "Arşiv Belgelerine Göre İstanbul Vakıf Evleri (Müştemilât, kira Tamir, Satış)", Tarih boyunca İstanbul Semineri: Bildiriler, İstanbul 1989, s. 183-196.

_____, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Kürek Cezası İle İlgili Hükümler", Tarih Enstitüsü Dergisi, Prof. Tayyip Gökbilgin Hatıra Sayısı, Sa. XII, İstanbul 1981/82, s. 203-248.

_____, "Nâib: Osmanlı'da Nâiblik", DİA, İstanbul 2006, XXXII, 312-313.

_____, "Üsküdar Mahkemesi", V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007), C. I, İstanbul 2008, s. 31-38.

İşbilir, Ömer, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nde Limni Kalebentleri", Zindanlar ve Mahkûmlar, der. Emine Gürsoy Naskali – Hilal Oytun Altun, İstanbul 2006 s. 48-56.

Jean Baptiste van Mour – M. de Ferriol, On Sekizinci Yüzyılın Başında Osmanlı Kıyafetleri, (haz. Şevket Rado, trc. Cenap Yazansoy), İstanbul 1980.

Jennnings, Ronald C. "The Population, Society and Economy of the region of Erciyes Dağı in the 16th Century", Contributions a l'histoire Economique et Sociale de l'Empire Ottoman, ed. Ömer Lütfi Barkan vdg, 1983, s. 149-250.

_____, Christian and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World: 1571-1640, Newyork and London 1993.

_____, "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records-The Sharia Court of Anatolian Kayseri", Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon, İstanbul 1999, s. 143-199.

_____, "Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri", Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon, İstanbul 1999, s. 347-412.

_____, "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri", Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon, İstanbul 1999, s. 295-326.

_____, "The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon 1560-1640", Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Sevententh Centuries: Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon, İstanbul 1999, s. 583-612.

Kafesoğlu, İbrahim, "İstanbul: Şehrin Muhasaraları", İA, İstanbul 1988, V/2, 1173-1180.

Karaman, Abdullah, İslam Borçlar Hukukunda Kefalet Sözleşmesi ve Günümüzde Tatbikatı, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1997.

Kapar, M. Ali, Hazreti Muhammed (s.a.v.)'in Müşriklerle Münasebeti, İstanbul 1993.

Kal'a, Ahmet, "Esnaf", DİA, İstanbul 1995, XI, 423-430.

_____, "Gediklerin Doğuşu ve Gedikli Esnaf", Türk Dünyası Araştırmaları, Sa. LXVII, İstanbul 1990, s. 181-187

_____, İstanbul Esnaf Tarihi Tahlilleri İstanbul Esnaf Birlikleri ve Nizamları, İstanbul 1998.

_____, "Lonca", DİA, Ankara 2003, XXVII, 211-212.

Karababa, Eminegül, Origins of a Consumer Culture in an Early Modern Context: Ottoman Bursa, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.

Karadağ, Esra, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu'da İhtida Hareketleri,

(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Cumhuriyet Üniversitesi S.B.E., Sivas 2005.

Karahasanoğlu, Selim, "Osmanlı İmparatorluğunda 1730 İsyanına Dair Bulgular: İsyanının Organizatörlerinden Ayasofya Vaizi İspirzade Ahmed Efendi ve Terekesi", OTAM, Sa. XXIV, Ankara 2008, s. 97-108.

Karataş, Ali İhsan, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplum Hayatı-Bursa Örneği, İstanbul 2009.

Karpat, Kemal H., Osmanlı Nüfusu 1830-1914: Demografik ve Sosyal Özellikleri. trc. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

Kavukçu, Hüseyin, "İslam Hukukunda Kısas", Diyanet İlmi Dergi, C. 18, Sa. 2, Ankara 1979, s. 108-116.

Kaya, Süleyman, XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Nazari ve Tatbiki Olarak Karz İşlemleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 2007.

_____, "XVIII yy'da Osmanlı Toplumunda Kredi İşlemleri", Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları, Sa. III, İstanbul 2007, s. 13-47.

Kazıcı, Ziya "Ahilik", DİA, İstanbul 1988, I, 540-542.

_____, "Osmanlılarda Mahalle İmamları ve Yerel Yönetim İlişkisi", İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler, ed. Vecdi Akyüz – Seyfettin Ünlü, İstanbul 1996, s. 435.

_____, Osmanlı Vakıf Medeniyeti, İstanbul 2003.

_____, Osmanlı Devleti'nde Toplum Yapısı, İstanbul 2003.

Kayra, Cahit, Osmanlı'da Fetvalar ve Günlük Yaşam, İstanbul 2008.

Keleş, Bahattin, "Memlükler Döneminde Sosyal Yapı", Türkler, C. V, ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, Ankara 2002, s. 394-398.

Kenanoğlu, M. Macit, Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek, İstanbul 2004.

_____, "Mirî arazi", DİA, İstanbul 2005, XXX, 157-159.

_____, "İslam Hukuku ve Birarada Yaşam-Osmanlı İstanbulu ve Gayrimüslimler-" Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010), İstanbul 2010, s. 157-168.

Kızılçelik, Sezgin-Erjem, Yaşar, Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü, Ankara 1994.

Konyalı, İbrahim Hakkı, Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi, C. I-II, İstanbul 1976.

Kortantamer, Samira, "Memlüklülerde Hapishaneler", Hapishane Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali – Hilal Oytun Altun, İstanbul 2010, s. 93-100.

Köprülü, M. Fuad, "Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihi Tekamülü", Vakıflar Dergisi, Sa. II, Ankara 1938, s. 3-14.

Köse, Ali, "İhtidâ", DİA, İstanbul 2000, XXI, 554-558.

Köse, Osman, "XVII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Esir Mübadelesi", XII Türk Tarih Kongresi: Bildiriler (4-8 Ekim), Ankara 2002, s. 34-36.

_____, "XVII. Yüzyıl Sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Toplumunda Bir Uygulama: İçki ve Fuhuş Yasağı", Tukish Studies = Türkoloji Araştırmaları, C. II Sa. 1, İstanbul 2007, s. 104-125

Kuban, Doğan, "Aydınlatma", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, C. I, (haz. İlhan Tekeli vdg), İstanbul 1993, 474-476.

Kurşun, Zekeriya, "Üsküdar'da İranlılar ve İran Mezarlığı", IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler

(3-5 Kasım 2006), C. I, İstanbul 2007, s. 195-212.

Kurt, Abdurrahman, Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi: 1839-1876, Bursa 1998.

Kurt, İsmail, Para Vakıfları Nazariyat ve Tatbikat, İstanbul 1996.

Kurt, İsmail, Aydın, Bilgin, "Üsküdar ve Çevresi Tarihinin Yeni Kaynakları: Valide Camiinde Bulunan Siciller", Türk Dünyası Araştırmaları, Clt. CI, İstanbul 1996, s. 205-216.

Kuzucu, Kemalettin, "İcadiye Yangın Kulesi Ve Çalışma Sistemi", V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007), C. I, İstanbul 2008, s. 665-680.

Külekçi, Cahit, Sosyo-Kültürel Açıdan Ermeniler ve Türkler: İstanbul Ermenileri, İstanbul 2010.

Kütükoğlu, Bekir, "Vekayi'nüvis", Vekayinüvis: Makaleler, İstanbul 1994, s-103138.

Kütükoğlu, Mübahat "Narh: Osmanlılarda", DİA, İstanbul 2006, XXXII, 390-391.

_____, Osmanlı Esnafında Oto-kontrol Müessesi", Ahilik ve Esnaf: Konferanslar ve Seminerler, İstanbul 1986, s. 9-16.

Lewis, Raphael, Osmanlı Türkiyesi'nde Gündelik Hayat: (Adetler Ve Gelenekler), trc. Mefkure Poroy, İstanbul 1973.

Lowry, Heath, W., Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583, trc. Demet Lowry – Heath W. Lowry, İstanbul 2010.

Marcus, Abraham, The Middle East on The Eve Of Modernity : Aleppo in the Eigteeth Century, New York 1989.

Martal, Abdullah, "Suyolcu", DİA, İstanbul 2010, XXXVIII, 1-2.

Mantran, Robert, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul: Kurumsal, İktisadî, Toplumsal Tarih Denemesi, C. I-II, trc. Mehmet Ali Kılıçbay – Enver Özcan, Ankara, 1986.

Menekşe, Ömer, XVII ve XVII. Yüzyılda Osmanlı Devletinde Hırsızlık Suçu ve Cezası (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1998.

Menocal, Maria Rosa, Dünyanın İncisi: Endülüs Modeli, trc. İhsan Durdu, İstanbul 2006.

Minkov, Anton, Conversion to Islam as Reflected in Kisve Bahasi Petitions: An Aspect of Ottoman Social Life in the Balkans: 1670-1730, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ottowa 2000.

Mumcu, Ahmet, "Divan-ı Hümayun", DİA, İstanbul 1994, IX, 430-432.

Olson, Robert, Imperial Meanderings and Republican By-Ways: Essays on Eighteenth Century Ottoman and Twentienth Century, İstanbul 1996, s. 19-21.

Orhonlu, Cengiz, Osmanlı İmparatorluğunda Derbend Teşkilatı, İstanbul 1967.

_____, Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar, İzmir 1984.

Ortaylı, İlber, "Devenin Taşıma Maliyeti Eğrisi" Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi, C. 1, Sa. 28, Ankara 1973, s. 181-190.

_____, Osmanlı Toplumunda Aile, İstanbul 2000.

_____, "Kadı", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 69-73.

_____, "Osmanlı Şehirlerinde Mahkeme", Ankara Hukuk Fakültesi Dergisi: Prof. Bülent Esen'e Armağan, Ankara 1977, s. 245-264.

_____, "Millet: Osmanlılar'da Millet Sistemi", DİA, İstanbul 2005, XXX,66-70.

Öz, Mehmet, "Osmanlılar: Sosyal Hayat 1. Osmanlı Toplumu", DİA, İstanbul 2007, XXXIII,532-538,

Özcan, Abdülkadir, "Mustafa II", DİA, İstanbul 2006, XXXI, 275-280,

_____, "Mahmud I", DİA, İstanbul 2003, XXXVII,348-352,

Özcan, Ruhi ,16. ve 17. Yy'da Konya'da Mülk Satışları Ve Fiyatlar, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya 1993.

Özcan, Tahsin, "Osmanlı Toplumunda Yetimlerin Himayesi ve Eytam Sandıkları", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sa. XIV, İstanbul 2006, s. 103-121.

_____, Fetvalar Işığında Osmanlı Esnafı, İstanbul 2003.

_____, "Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi", Marife, Sa. I, Konya 2001, s. 129-151.

_____, Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği, Ankara 2003.

_____, "Osmanlı Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi: Hasköy Örneği –İstatistiksel Bir Analiz Denemesi-", Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010), İstanbul 2010, s. 257-273.

Özdemir, İbrahim, "Osmanlı Toplumunda Çevre Anlayışı", Türkler, C. X, ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, Ankara 2002, s. 601-606.

Özdemir, Mehmet, "Endülüs", DİA, İstanbul 1995, XI, 211-225.

_____, "Endülüs'te Birlikte Yaşama Tecrübesi Üzerine Bazı Mülahazalar VII-XI. Yüzyıllar Arası", İslam ve Demokrasi: Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 1998), İstanbul 1999, s. 85-96.

Özel, Ahmet, "Gayrimüslim", DİA, İstanbul 1996, XIII, 418-427.

Özgökmen, Ali, Konya Şer`iye Sicilleri Işığında Müslim Gayr-i Müslim Münasebetleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya 1996.

Özkaya, Yücel, 18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu, İstanbul 2008.

Özkul, Ali Efdal, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Kıbrıs'ta Kalebentler ve Cezirebentler", Hapishane Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun, İstanbul 2010, s. 127-138.

Özlü, Zeynel, Kassam Defterlerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi S.B.E., Ankara 2002.

Öztürk, Levent, İslam Toplumunda Hıristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar, İstanbul 1998.

_____, "Müslüman Yönetimlerde Birarada Yaşama Tecrübesi (Abbasi Modeli), İslam ve Demokrasi: Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 1998), İstanbul 1999, s. 43-54.

_____, "Erken Dönem İslam Toplumlarında Çok Kültürlü Yaşam: Emevi/Abbasi Örneği", İslam Medeniyetinde Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Bildiriler (Kutlu Doğum Sempozyumu Nisan 2008), Ankara 2009, s. 128-143.

Öztürk, Nazif, Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara 1983.

_____, "Mukataalı Vakıf", DİA, İstanbul 2006. XXXI, 132-134.

Öztürk, Said, Askeri Kassama Ait: Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri : Sosyo-Ekonomik Tahlil, İstanbul 1995.

_____, Osmanlı Belgelerinde Tuzla, İstanbul 2006.

Öztürk, Yücel, "XIX. Asrın Ortalarında Sultaniye Kazası", Çanakkale Savaşları Tarihi, C. II, ed. Mustafa Demir, İstanbul 2008, s. 899-1052.

Ötüken Türkçe Sözlük, (haz. Yaşar Çağbayır), C. I-V, İstanbul 2007..

Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C. I-III, Ankara 1983.

Pamuk, Bilgehan ,"XVI. ve XVII. Asırlarda Erzurum'da Ahilik ve Essnaf Teşkilatı", I. Ahi Evran-ı Veli ve Ahilik Araştırmaları Sempozyumu: Bildiriler (12-13 Ekim 2004) Kırşehir 2005. II, 751-773.

Pamuk, Şevket, İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler, 1469-1998 Ankara 2000.

————, "Kuruş", DİA, Ankara 2002. XXVI,458-459.

————,Osmanlı-Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914. İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Pamukciyan, Kevork, İstanbul Yazıları, haz Osman Köker: Aras Yayıncılık, . İstanbul 2002.

Peirce, Leslie, Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet, trc. Ülkün Tansel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2005.

Poş, Abdullah, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Bursa 2008 c.XVII. say. 2 s. 593-608.

Quataert, Donald, (ö.2011) Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922, trc. Ayşe Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

Reyhan, Cenk, Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008.

Rozen, Minna, İstanbul Yahudi Cemaatinin Tarihi Oluşum Yılları (1453-1566), trc. Serpil Çağlayan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Ruhi, Özcan, 16. Ve 17. Y.y.da Konya'da Mülk Satışları Ve Fiyatlar (Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya, 1993.

Sahillioğlu, Halil, "Bursa Kadı Sicillerinde İç Ve Dış Ödemeler Aracı Olarak 'Kitabu'l-kadı' ve 'Süfteceler", Türkiye İktisat Tarihi Semineri: Metinler Tartışmalar, ed. Osman Okyar, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1975. s. 103-144.

————, "Askeri", DİA, İstanbul 1991, IV,488-489.

————, "Üsküdar'ın Mamure Mahallesi Fıtık Cerrahları", Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları İstanbul 1998 IV,59-66.

Sak, İzzet, Şer'iye Sicillerine Göre Sosyal ve Ekonomik Hayatta Köleler (17. Ve 18. Yüzyıllar),(Basılmamış Doktora Tezi) Selçuk Üniversitesi S.B.E., Konya 1992.

Sakin, Orhan, Osmanlı'da Etnik Yapı, Bizim Kitaplar, İstanbul (t.y.)

Saydam, Abdullah, "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler Ve Din Değiştirme Olayları (1794-1850)", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul 2005, say.154,99-105.

Selam, Şâfii Mahmûd Selam, Ehlü'z-Zimme fî Mısr fi'l-Asri'l-Fatımi es-Sani ve'l-Asrü'l-Eyyübi: (467-648 / 1074-1250), Kahire 1982.

Seyyar, Ali, İnsan ve Toplum Bilimleri Terimleri, İstanbul 2007.

Sıdki, Gedikler, İstanbul 1325.

Söylemez, Mahfuz , "Kalebend Cezası Bağlamında Osmanlı'da Patrikhanenin Yargılam ve Ceza Ehliyeti Üzerine Bazı Notlar", Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması İstanbul Tecrübesi: Bildiriler (15-17 Nisan 2010), İstanbul 2010. s. 135-156.

Shmuelevitz, Aryeh, The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and the Sixteenth Centuries: Administretive, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Responsa, Leiden 1984.

Sürgevil, Sabri, "Osmanlı İmparatorluğunda Yahudiler", Türkler, C. X, ed. Hasan Celal Güzel – Kemal Çiçek – Salim Koca, Ankara 2002, 251-260.

Şeker, Mehmet, Anadolu'da Bir Arada Yaşama Tecrübesi: Türkiye Selçukluları ve Osmanlılar'da Müslim-Gayr-i Müslim İlişkileri, Ankara 2000.

_____, Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler, İstanbul 2007.

Şekerci, Osman, İslam Şirketler Hukuku Emek Sermaye Şirketi: el-Mudaraba, İstanbul 1981.

Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler", DİA, İstanbul 1995, XII, 20-30.

Şeyban, Lütfi, Reconquista: Endülüs'te Müslüman-Hıristiyan İlişkileri, İstanbul 2003.

Şimşir, Nahide "18. yy Ortalarında Üsküdar ve Çevresindeki Hamamlar", I. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (23-25 Mayıs 2003), C. I, İstanbul 2004, s. 80-91.

Tabakoğlu, Ahmet, Türk İktisat Tarihi, İstanbul 1994.

_____, Osmanlı Döneminde Üsküdar Köyleri", V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007), C. I, İstanbul 2008, 147-159

_____, Toplu Makaleler İktisat Tarihi, İstanbul 2005.

Tak, Ekrem, "Üsküdar Şer'iyye Sicillerindeki Fermanlara Göre Üsküdar", IV. Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (3-5 Kasım 2006), C. II, İstanbul 2007, 121-130.

_____, Diplomatik Bilimi Bakımından XVI.-XVII. Yüzyıl Kadı Sicilleri ve Bu Sicillerin İhtiva Ettiği Belge Türlerinin Form Özellikleri ve Gelişimi, Basılmamış Doktora Tezi, M.Ü.T.A.E., İstanbul 2009.

Tamdoğan, Işık, "Sulh in the 18th Century Ottoman Courts of Üsküdar and Adana", Islamic Law and Society, Sa. XV, Leiden 2008, s. 55-83.

_____, "Atı Alan Üsküdar'ı Geçti ya da 18. Yüzyılda Üsküdar'da Şiddet Ve Hareketlilik İlişkisi", Osmanlı'da Asayiş Suç ve Ceza: 18.-20. Yüzyıllar, der. Noemi Levy – Alexandre Toumarkine, İstanbul ty, s. 80-95.

Taş, Hülya, Ankara'nın Bütüncül Tarihine Katkı XVII. Yüzyılda Ankara, Ankara 2006.

_____, "Osmanlı Mahkemesinde "Sühudü'l-Hâl" Nasıl Değerlendirebilir?", Bilig, Sa. XXXXIV, Ankara 2008, s. 25-44.

Tatçı, Mustafa Öztürk – M. Cemal, Bytygi, Üsküdarlı Selami Ali Efendi: Hayatı Tarikat-Nâmesi ve Vakfiyesi, İstanbul 2006.

Tanman, M. Baha, "Selami Ali Efendi Tekkesi", DİA, İstanbul 2009. XXXVI, 349-350

Tekin, Rahmi, Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Gündelik Yaşamı (1520-1670 İstanbul Örneği), (Basılmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi S.B.E., Erzurum 2008.

Tekin, Yaşar, Şer'iyye Sicilleri Işığında Osmanlı Devleti'nde Ta'zir Suç ve Cezaları: (1179/1765), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi S.B.E., İstanbul 1995.

Tekin, Zeki, "Üsküdar Debbağhaneleri ve Üretim Kapasiteleri (Klasik Osmanlı Dönemi)", V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007), C. I, İstanbul 2008, s. 307-321

http://tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=%FCsk%FCdar&hng=02.03.2011.

Thompson, E. P., Avam ve Görenek, trc. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul 2006.

Tok, Özen, "Kadı Sicilleri Işığında Osmanlı Şehirlerindeki Mahalleden İhraç Kararlarında Ahalisinin Rolü (XVII: ve XVIII. Yüzyıllarda Kayseri Örneği", Erciyes Üniversitesi S.B.E. Dergisi, c. 1 Sa. 18, Kayseri 2005, s. 155-174.

Tuğlacı, Pars, Tarih Boyunca İstanbul Adalar'ı, C. I-II, İstanbul 1995.

Turan, Osman, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı, Ankara 1988.

_____, "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata Ve Üsküdar Kadılıkları", İstanbul Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1957, s. 25-32.

Üner, Mehmed Emin, "XVII. Müslim Gayrimüslim İlişkilerinin Olumlu Örneği: Urfa'da Müslüman Ermeni İlişkileri", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, Sa. 43, İstanbul 2006, s.105-114.

Ünver, Ahmet Süheyl (ö.1406/1986), Kadıköyüne Ünvanı Verilen Hızır Bey Çelebi Hayatı ve Eserleri: 810-863/1407-1459, İstanbul 1944.

Vitinos, Yanko, Şûra-yı Devlet'in Üç Kararı Hakkında Mütâlaânâme, İstanbul 1327.

Yavuz, Cevdet, "Dava", DİA, İstanbul 1994, IX, 12-16.

Yazıcı, Tahsin, "Üsküdar", İA, İstanbul 1988, XII, 127.

Yaylalı, Davut, İslam Hukukunda Sulh, İstanbul 1993.

Yediyıldız, Asım, "Osmanlı Toplumu ve Çevre", Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C. XVII Sa. 2, Bursa 2008, s. 154-156.

Yediyıldız, Bahaeddin, "Osmanlı Döneminde Türk Toplumunun Gayrimüslim Reaya Sunduğu Hizmetler", Türk Kültürü, C. XXVI, Sa. 302, Ankara 1988, s. 323-328.

_____, XVIII. Yüzyıl Türkiye'de Vakıf Müessesesi: Bir Sosyal Tarih İncelemesi, Ankara 2003.

Yerasimos, Stefan, "Üsküdar", EI² I-XI, Brill, Leiden 2000, X, 923-924.

_____, "16. Yüzyılda İstanbul Evleri", Sofranız Nur Hanemiz Mamur: Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak, ed. Suraiya Faroqhi – Christoph K. Neumann, İstanbul 2006, s. 307-332.

Yıldız, Gültekin, Osmanlı Devleti'nde Hapishane Islahatı (1839-1908), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), M.Ü.T.A.E., İstanbul 1998.

Yıldız, Hakan, Haydi Osmanlı Sefere: Prut Seferi'nde Lojistik ve Organizasyon, İstanbul 2006.

Yıldız, Kemal, İslam Yargılama Hukukunda Şahitlik, İstanbul 2005.

Yıldız, Kenan, "Üsküdar Şer'iye Sicilleri Işığında Yangınların Sosyo-Ekonomik Sonuçları (1724-1756)", V. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu: Bildiriler (1-5 Kasım 2007), İstanbul 2008, II, 667-678.

Yıldız, Murat, Bahçıvanlıktan SarayMuhafızlığına Bostancı Ocağı, İstanbul 2011.

Yiğit, İsmail, "Emeviler", DİA, İstanbul 1995, XI, 87-104.

el-Yûzbekî, Tevfik Sultan, Târîhu Ehli'z-Zimme fi'l-Irak: (12-247h.), Riyad 1983.

Ze'evi, Dror, "Osmanlı Şer'i Mahkeme Kayıtlarının Ortadoğu Sosyal Tarihi Açısından Kullanımı: Yeniden Değerlendirme", Vakıflar Dergisi Ankara 2009, XXXII, 215-230.

Zirojevic, Olga, "Prizren Şehri:İslamiyet ve Hıristiyanlığın beraber yaşamanın Örneği", XI. Türk Tarih Kongresi: Kongreye Sunulan Bildiriler (5-9 Eylül 1990)., Ankara 1994, V, 2115-2123.

سلیمان اوطه باشی احمد

یوسف چلبی بن محمد

الحاج سنان بن مرتضی

محمد چلبی بن الحاج احمد

مدینهٔ اسکدارده یکی محلهسی کنلرندن اولوب ذاتی احمد بن محمد و محمد بن احمد نام کمسنهلر

تعریفلریله معرفه اولان فوتنی بنت بابا دیمتری نام نصرانیه مجلس شرع خطیرده

اشبو دافعة الوثیقه مریم بنت محمد نام خاتون محضرنده اقرار و تقریر کلام ایدوب

مقدما هالک اولان زوجم انکلی ولد قا قوزنی ولد انکلی نام ذمینک فراشندن حاصل

و بندن متولد اولان صدیری صغیر اوغلم یناکی و صغیره قزلرم افو... و بابا...

نام صغارک بن حالا وصیلری اولوب مقدما وصیلری اولان قوزمو ندا...

قالیه نام نصرانیه مال ایتامی اتلاف و اکل و بلغوا تمکله صغارک مال موروث

مزبورهنک اتلاف ایلدیکی معلوم المقدار مبلغی طلب و دعوی و اخذ و قبض

و بابکه ایصاله و اخذ و قبض و ایصال متوقف اولدیغی امورک کلیسنه طرفمدن

مزبوره مریم خاتونی وکیل و نائب مناب نصب و تعیین ایلدیکمده اولدخی

وکالت مزبورهیی قبول و مراسمنی ادایه تعهد اتمکین ما هو الواقع بالطلب ثبت

اولندی فی الیوم الرابع من شهر ربیع الاول سنة ثلث و خمسین ومائة و الف

و... [illegible]

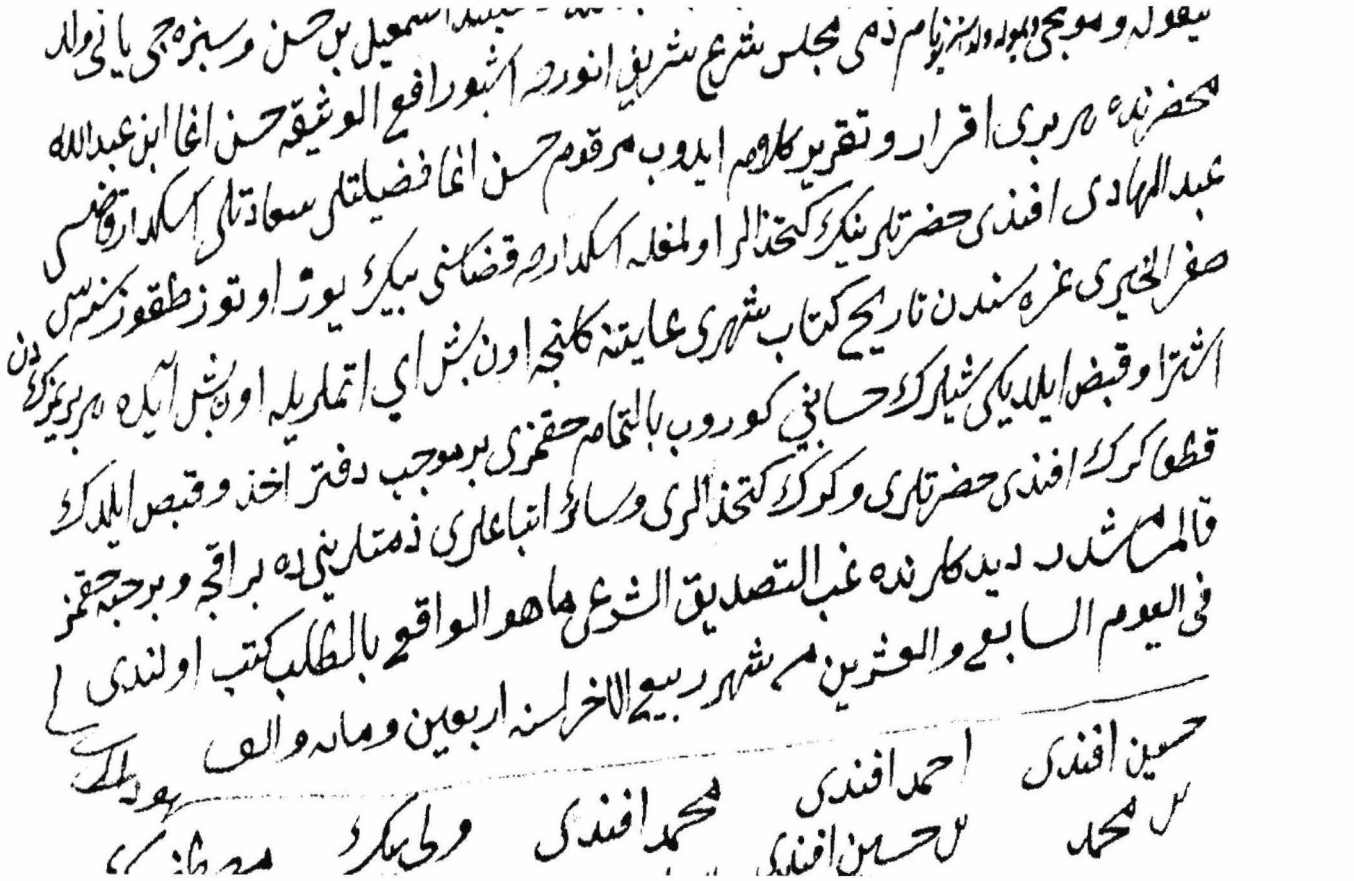

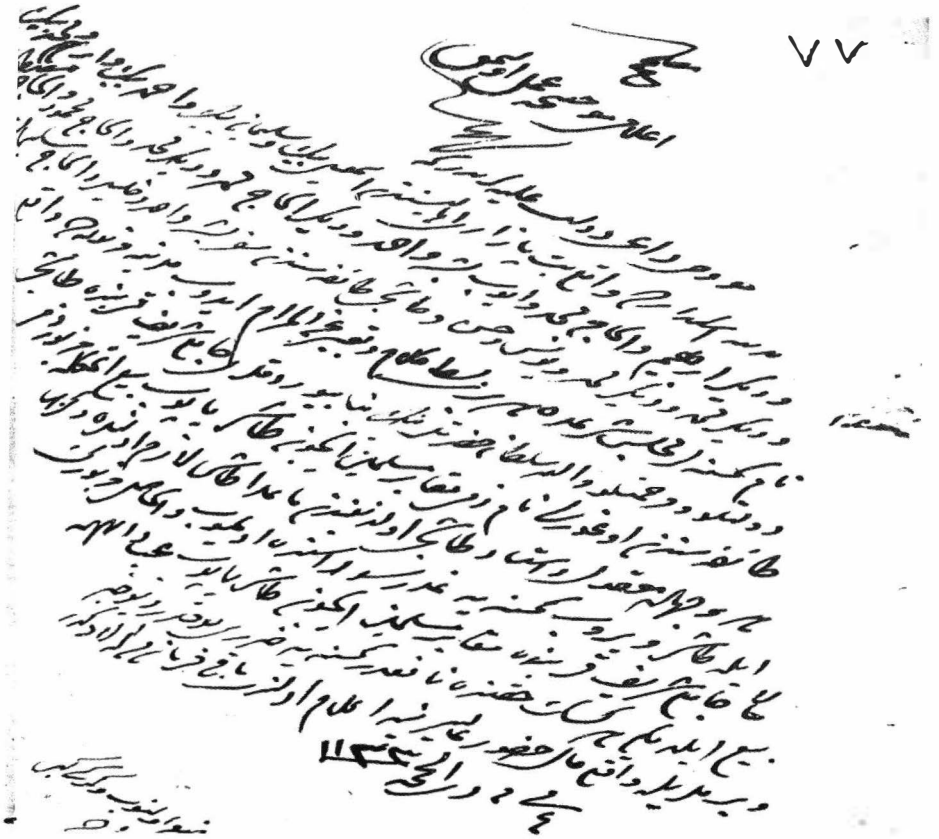

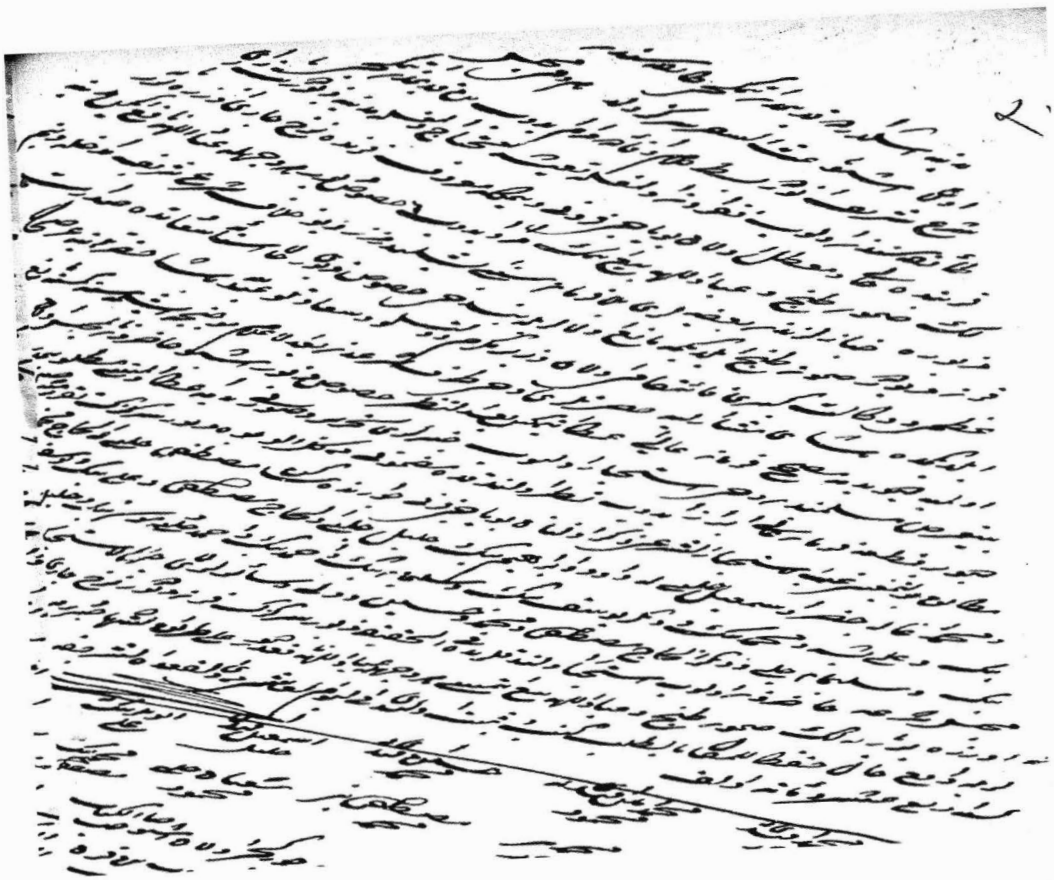

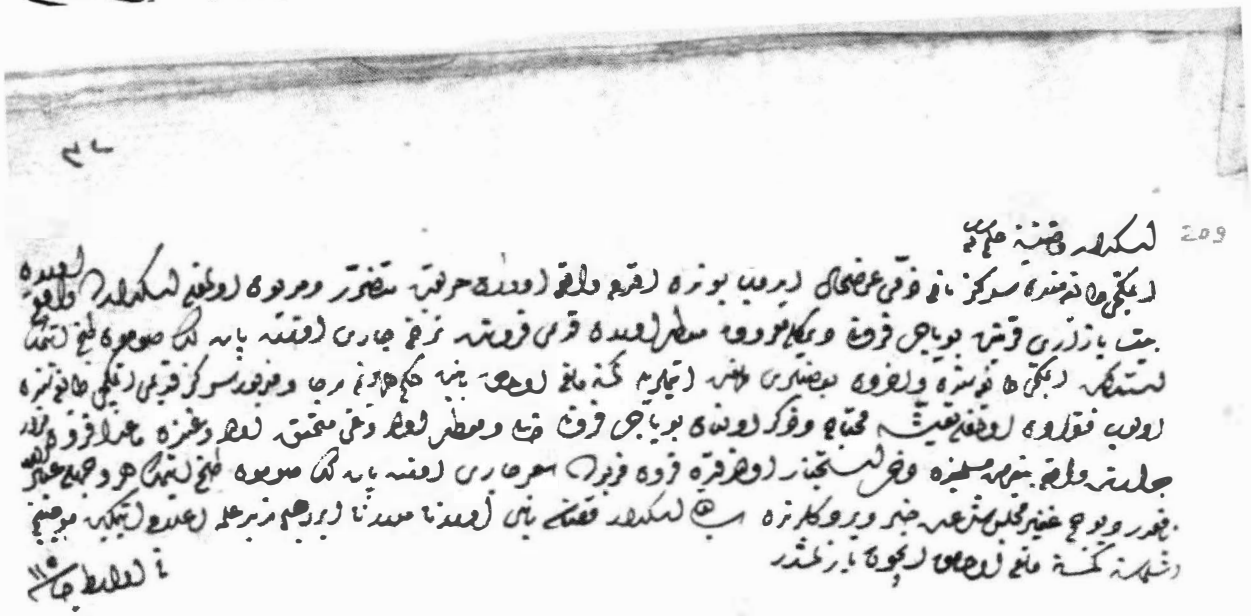

İNDEX[1]

Abdullah Ağa Vakfı/Toprağı 34,68,78,79,80,100,108,147
Acıbadem Zaviyesi 35
Adalar 10,27,32,57,95,98,128,131
Arslan Ağa Çeşmesi Para Vakfı 104,152,154
Atik Valide Hamamı 172
Atik Valide Sultan Camii 153,160
Atik Valide Sultan Vakfı 11,97,110,118,120,122,146,148,149,151,162,168
Atpazarı 36,37,60,83,90,110,120
Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı 178
Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı 97,117,132
Aziz Mahmud Hüdayi Tekkesi 160
Bağlarbaşı 10,127,128,148,154,168
Bağlarbaşı Mezarlığı 10,154,168
Balaban İskelesi 110
Bey' bi'l-istiğlâl 21,32,65,97,101,102,103,105,106,107,108,122
Bey' bi'l-vefa 65,97,101,103,105,107,108
Bitpazarı 110,112
Bulgurlu 9,10,34,59,78,101,128,152,153
Burgaz Adası 70,71,82,128
Bülbülderesi Mezarlığı 168
Cedid Valide Sultan Camii Vakfı 153
Çavuşderesi 55,90,110
Çengelköy 9,10,24,29,35,36,49,55,68,70,71,77,78,79,80,86,90,
92,93,128,145,156,160,161,168
Çinili Cami 22,160
Çinili Hamamı 172
Darıca 30,70,91,103,109,128,156,158
Debbağlar(Tabaklar) Mh 14,21,30,31,70,71,83,130,162
Devâtîzâde Şeyh Mustafa Vakfı 35,114
Devâtîzâde Şeyh Mehmed Vakfı 114
Diyet 18,43,44,52,56,60,61,62
Ebu ishak Kazeruni Vakfı 147
el-Hâc Ahmed Paşa Vakfı 82
Fazlullah Paşa Vakfı/Toprağı 66,80,147
Gabn-i fâhiş 34,35
Gebze 9,10,14,30,36,59,80,87,103,109,119,128,138,161
Hayranlık Mezarlığı 36,168

1 Metin içerisinde şahıs isimleri sıkça geçtiğinden dolayı indexte yer verilmemiştir.

Heybeliada 70,71,128,155,160
Hindîler Tekkesi 160
İkâle 34,35
İbrahim Ağa Tekkesi 160
İranlılar (Acem) Mezarlığı 80
İstavros (Beylerbeyi) 9,35,44,70,77,78,79,100,146,156
İvaz Fakih Vakfı/Toprağı 77,78,79,85,86,96,105,147,148,154,168
Kadıköy 8,9,10,11,22,26,38,42,49,66,68,70,75,76,80,86,90,91,94,113,114,119,
128,131,135,143,146,147,159,160,161
Karacaahmed Mezarlığı 104,168
Karacaahmed Tekkesi 160
Karamürsel Ermeni Kilisesi 156
Kartal, 9,10,14,22,25,32,40,45,57,70,75,78,80,82,90,118,121,
123,128,131,138,143,146,153,160,161,172,175
Kartal Ermeni Kilisesi 25
Katl 27,43,44,46,51,60,61
Kavsara Vakfı 80,154
Kefçe Dede Mh 70,71,99,107, 108, 128
Kısas 27,43,47,52,54,56,59,60,61,62,63,138
Kısıklı 9,10,79,128,152
Kuzguncuk 9,10,11,21,24,26,27,31,34,44,50,55,56,58,59,67,68,70,71,78,79,80,82,93,94,
100,101,105,112,116,118,119,128,146,147,151,156,160,161,169
Kuzgucuk Rum (Ayapanda)Kilisesi 92,160
Kuzguncuk Yahudi Mezarlığı 11
Maltepe 10,21,36,70,78,80,90,103,106,119,123,128,136
Mâr-ı Yakub Kilisesi (Kudüs) 154
Mihrimah Sultan Camii 10,158,160
Mihrimah Sultan Camii Vakfı 86,110,120
Mirahor Mh 80,128,130,154
Mudarabe 122
Muamele-i şer'iyye 65,97,101,102,103,105,106,107,109,124
Murabaha 109
Murad Reis mh. 45,108,109,127,128,151
Pazarbaşı 18,25,41,56,60,70,71,85,101
Paşaköy 25
Pendik, 9,14,33,45,70,78,80,82,86,87,90,118,128,161,167,175
Poliçe 98
Rumi Mehmed Paşa Mh 70,71,82
Samandıra 9,67,101,123,157

Selamiali Efendi Zaviyesi 148,167
Selamiali Mh, 24,25,27,35,36,42,44,47,59,60,70,71,93,97,98,127,128,136
140,147,148,151,154,156,160,161,167,168,175
Sinan Paşa Mh 70,71,75
Sultan Selim Vakfı/Toprağı (Kadıköy) 80,87
Surp Haç Kilisesi 166
Şile 9,10,14,39,123,128,131,136
Şühûdü'l-hâl 23,32,33,52,145
Tavukpazarı 36
Tazıcılar Ocağı 96,104
Tazir 26,36,38,40,45,47,54,55,57,58,59,62,175
Tuzla, 18,25,61,64,70,78,90,105,121,128,136,146,160,162
Valide-i Atik Mh 51,70,71,175
Yeni Mahalle, 22,102,144,150
Yenimahalle Kilisesi 160
Yıldırım Bayezid Vakfı(Tuzla) 64,147
Yoros, 9,19,39,128,145
Yusuf Ağa Çeşmesi Para Vakfı 95,104,152,153